

NICOLAE IORGA
ISTORIA
LITERATURILOR
ROMANICE
ÎN
DEZVOLTAREA
ȘI
LEGĂTURILE
LOR

★

Coperta de
Damian Petrescu

NICOLAE
IORGA

*Istoria
literaturilor
romanice
în dezvoltarea
și
legăturile lor*

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ, NOTE ȘI PREFĂȚĂ DE
ALEXANDRU DUȚU

Volumul I

E-VULOMEDIU

Și Istoria Literară

ACADEMIEI R. P. R.

București — 1968

Editura
pentru
Literatură Universală

Redactor responsabil : SORIN MĂRCULESCU
Tehnoredactor : AURICA IONESCU

*Dat la cules 13.04.1968 Bun de tipar 13.07.1968.
Apărut 1968. Tiraaj 19.170 ex. Broșate 15.090 ex.
Legate 1/4 4080 ex. Hîrtie ofset A cu blancofor de
90 g/m². Format 540×840/16. Coli ed. 23,31. Coli
tipar 26. A. nr. 17.453/1967. C.Z. pentru biblio-
tecile mari și mici 8.09.*

Tiparul executat sub comanda nr. 80 320 la
Combinatul Poligrafic „Casa Științei”, Piața
Științei nr. 1, București — Republica Socialistă
România

Am avut adeseori impresia, urmărind — cu tocul în mână, în sarcina, mai mult îngrată, de editor, — rîndurile ce se aşterneau pe pagini, că asist la munca măiastră a unui admirabil artist care îmbina firele unei piese de străveche pricepere, a unui impresionant covor. Concentrat, maestrul îşi alegea cu repeziciune firele, le petrecea prin urzeală pînă într-un punct, pentru ca să le întrerupă apoi, să le strecoare în altă parte, după o mişcare neobservată a pîrghiilor; în momentul în care amestecul de culori începea să pară obositor, era suficient pentru privitor să facă doar cîţiva paşi înapoi pentru ca să-şi dea seama că în acel loc se înfiripase o floare. Ceea ce îl uimea pe privitor mai mult era că firele ce păreau pierdute, ori răsăreau la distanţe prea mari, îşi aveau rostul lor în piesa compusă, care, spre sporul surprinderii, era ea însăşi o parte dintr-o compoziţie mai vastă.

Impresia aceasta ni s-a întărit atunci cînd am reluat lectura unor capitole separate: ca atare, analizele consacrate unor mari scriitori — ca Dante, Cervantes, Rousseau — nu erau exhaustive şi nu păreau că sesizaseră tot ceea ce era esenţial în creaţia acestora; capitolele se luminau reciproc şi fiecare creaţie putea fi mai bine înţeleasă în funcţie de ce preceda şi de ce urma. Impresia ne-a fost confirmată atunci cînd am căutat să fixăm locul acestei opere în cadrul întregii creaţii a lui Iorga. Aveam, în mod evident, de a face cu o sinteză care se dovedea a fi, la rîndul ei, o parte dintr-o amplă viziune a istoriei umanităţii. Mărturia autorului este grăitoare de la sine, în autobiografia sa, unde istoriseşte momentul reîntoarcerii de la Iaşi la Bucureşti şi instalarea în casa de curînd dobîndită din şoseaua Bonaparte, îndată după

încheierea victorioasă a primului război mondial: „*reluasem, împreună cu lecțiile la școala unde alții funcționaseră și supt ocupație, și lucrările mele științifice, care fuseseră, timp de câteva luni, complet întrerupte. Materialul prelucrat la Iași putea să apară acum în tipografia mea, deși în condiții foarte puțin favorabile, pe mizerabila hîrtie de care singură dispuneam. S-a dat astfel la tipar „Istoria literaturilor romanice“ care a format trei volume, aproape de loc cetite, cu toată noutatea de plan pe care o cuprind și observațiile personale care veneau din cetirea directă a textelor, și ele, deși s-au împrăștiat răpede, nu s-au învrednicit de o nouă ediție. Tot de supt aceste modeste teacuri a ieșit „Istoria poporului francez“, încercarea, făcută în timpul neutralității, de a înlocui obșinuita istorie politică, militară și anecdotică a teritoriului francez prin prezentarea dezvoltării organice a neamului însuși... Vorbisem la Iași și despre slavii răsăriteni... Toate acestea erau pregătiri pentru Istoria universală privită sintetic și organic, ca un șivoi de mai multe ori milenar, pornit din izvorul său, dar hrănit de atîția afluenți cari se cereau urmăriți fiecare pînă la întiaia fișnire din pămînt. Credeam necesar ca fiecare pagină să fie scrisă după izvoare, putînd reda astfel însăși atmosfera timpului, fără care totul poate fi exact, dar nimic adevărat. O cetire imensă se impunea și o începusem cu douăzeci de ani înainte...“¹*

Ca sinteză realizată de una dintre cele mai erudite și originale personalități din istoria enciclopedismului român, opera a cărei reeditare îndeplinește și o năzuință a autorului ei, se impune mai puțin ca o lucrare de referință și mai mult ca o incursiune originală într-un domeniu de seamă al culturii universale. Într-adevăr, istoria de față are un caracter propriu nu numai în cultura română, unde o asemenea întreprindere a putut atrage, dar a și dezarmat pe mulți, dar și în istoria criticii universale, unde mai dese sînt prezentările pe capitole separate ale literaturilor romanice, decît înfățișarea unei „dezvoltări“, urmărite din unghiul „legăturilor“ dintre ele. O viziune de acest gen a putut avea Heliade Rădulescu care își putea propune realizarea unui *Curs de poezie generală*, după ce cercetase literatura franceză și pe cea italiană, dar tema nu ar fi fost pe măsura celui care „nu ducea cu sine adevărul descoperit, ci setea de a descoperi adevărul“². La data la

¹ *O viață de om. Așa cum a fost*, Buc., Edit. N. Stroilă, 1934, vol. III, pp. 7-8.

² Dumitru Popovici, *Introducere la I. Heliade Rădulescu, Opere*, Buc., Fundația pentru literatură și artă, 1939, tom I, p. 63.

care își publica opera, Iorga se afirmase ca o autoritate recunoscută și *Istoria* sa nu era expunerea unui critic obișnuit, care, după o formulă inspirată, e omul „care-și face educația în public”; autorul urmărea realizarea unei sinteze, adunase, în acest scop, extrase și fragmente, ajunsese la concluzii importante, pe care le comunicase. Noul pas pe care-l făcea acum s-a impus imediat atenției cititorilor care au ajutat ca cele trei volume să se „împrăștie răpede”. A preciza în ce constă „noutatea de plan” a lucrării, ca și noutatea expunerii realizate, a semnala ce legături se stabilesc astfel între literatură și cultură și ce loc acordă istoricul literaturilor romanice în cultura universală, pentru a conchide prin câteva considerații privind forma și vigoarea sintezei realizate, sînt punctele pe care editorul de acum și le-a propus să le schițeze, fără a pătrunde prea departe într-o concepție de ample proporții, care nu va putea fi elucidată decît, așa cum s-a întîmplat cu opera unui Dimitrie Cantemir — mai întîi folosită și de abia mai tîrziu studiată și caracterizată —, în decursul deceniilor. Și aceasta și pentru motivul că, scriind cele trei volume, Nicolae Iorga nu a realizat numai o operă instructivă, dar chiar și o „carte reprezentativă” pentru cultura română.

I. *Istoria literaturilor romanice* nu apare, așadar, ca o operă ce își dezvăluie interesul prin parcurgerea unor capitole separate sau prin caracterizarea cîtorva scriitori la care un indice serviabil să trimită comod, ci prin noua lumină aruncată asupra unui capitol din literatura universală și a unei părți din istoria culturii. În loc ca scriitorii să se înșire cuminte, dezvăluindu-și amănuntele, unele picante, ale biografiei, pentru ca apoi operele să se prezinte pe rînd, amintind de scrieri dinainte ori prevestind scrieri ce urmează, firele par a se amesteca, același autor apare în capitole separate, opere portugheze sînt alăturate celor italiene, pentru ca la un moment dat să-și facă o apariție masivă cel mai mare poet dramatic... englez. Obișnuita istorie „anecdotică” e abandonată și apare, în loc, „un șivoi de mai multe ori milenar”. Mărturia lui Iorga înscrisă în autobiografia sa ne introduce în amănunțimile planului adoptat și deși ea este posterioară compunerii lucrării, nu îi atribuie o intenție pe care nu ar fi avut-o. În 1921, Iorga publică *Elemente de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane*, lucrare în care urmărea să surprindă ligamentele aceluia organism ce i se părea a fi istoria europeană; în istoria evului

mediu, savantul constata „o unitate de organizare și mai ales de conștiință, iar această unitate nu e decât terminul ultim al unei dezvoltări a societăților antice pe care cu greu numai le-am putea numi cu terminul obișnuit de State”³. În 1920 chiar, el publicase *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, dar, mai mult, din 1916, exprimase intenția sa de a prezenta o nouă istorie universală, „vie”, oferind câteva indicii prețioase prin generalitatea lor: „Se poate scrie într-o anumită formă istoria universală pe baza, nu a faptelor, ci a cărților, fiindcă fără îndoială că și cărțile pleacă din anumite fapte, dar tot mai mult faptele pleacă din ideile care sînt emise în cărți. Sînt și anume fapte în care participarea ideilor este, așa zicînd, foarte slabă, deoarece are cineva a face, nu cu manifestarea unei idei, ci cu manifestarea unor nevoi economice ale ei. Atîtea războaie au fost însuflețite de alte puteri decît puterea ideilor!... Dar să zicem că n-am cunoaște decît numai cărțile fundamentale ale omenirii... cărțile care... au înfățișat fundamentalele deosebitele timpuri, că le-am cunoaște deplin și adînc... Nu se cere chiar să fie cineva un om de o inteligență extraordinară ca să prevadă pe această cale, bineînțeles nu anul cînd s-a încheiat tratatul de la Verdun, nici colorarea bărbii lui Carol cel Mare, nici talia exactă a lui Hugo Capet — lucruri care nu sînt deloc esențiale —, dar ceea ce decurge mai esențial în lumea faptelor. Acest lucru m-a îndemnat să încep studiul care vor dura mai mulți ani de zile, fiind pentru mine o pregătire cu privire la acea istorie universală pe care cred că aș putea s-o scriu inspirat de alte idei decît cele obișnuite și avînd, în orice caz, un alt plan decît planul cu care se scriu de obicei acele întreprinderi de librărie ori testamente de profesori cari s-au consacrat în tot timpul vieții lor acestei materii”⁴. Dacă unele formulări din aceste prime pagini cu care se deschidea seria de investigații privind „cărțile reprezentative” pot da naștere la nelămuriri (idei asemănătoare le vom regăsi și în opera de față unde planul ideilor e, în general, situat deasupra planului actelor, iar primatul factorului economic este citeodată neglijat de Iorga, fapt care lipsește de fundamentare unele considerații), în schimb fragmentul citat ne dezvăluie, o dată mai mult, evoluția treptată a savantului spre acea *Istoriologie umană* începută la celălalt capăt al vieții sale. Pe drept cuvînt s-a putut remarca utilitatea consultării

³ *Op. cit.*, vol. I, p. 5.

⁴ *Cărți reprezentative în viața omenirii*, Buc., Casa Școalelor, 1916, vol. I, pp. 3, 7—8.

prefetei la această operă, ce desăvîrşea sintezele parţiale anterioare, în vederea înţelegerii depline a concepţiei marelui istoric⁵. Or, aci Iorga vorbeşte de „o tragedie“ ce se desfăşoară de-a lungul secolelor, cu actori principali şi mişcări de ansamblu ale tuturor personajelor, evidenţiind rolul pe care-l joacă „viaţa sufletească“ a popoarelor, a naţiunilor⁶. Dacă istoria se înfăţişează „unitar şi organic“ atunci trebuie depistate elementele de unitate şi, în primul rînd, ceea ce permite acestui proces să aibă un caracter organic; de aceea l-am văzut pe savant urmărind raportul dintre papi şi împăraţi în evul mediu sau evoluţia aşezămintelor, adresîndu-se, adeseori, structurilor sociale. Istoricul va acorda, deci, o deosebită pondere instituţiilor, va accentua rolul jucat în evoluţia culturii medievale de împărăţie şi de papalitate (scriind cu acest înţeles Papa şi Împăratul cu majuscule), va vorbi despre curţile princiare şi ordinele călugăreşti, accentuînd rolul iezuiţilor, despre universităţi şi bresle; va aminti de formaţiile orăşeneşti şi va fi atent la fluctuaţiile înregistrate de structurile sociale, apariţia burgheziei explicîndu-i o seamă de fenomene. În cadrul social, istoricul va observa deplasări de interese, apariţii şi dispariţii de idealuri şi obiective generale sau limitate, dar va urmări cu persistenţă valorile spirituale elaborate de masele largi: aspiraţiile populare vor da astfel tonul cel mai important într-o lume raliată, într-o epocă, în jurul unor idealuri vag comune sau, mai tîrziu, a unor idealuri naţionale.

„Viaţa sufletească“ va fi surprinsă în „cartea reprezentativă“ şi spiritul romanic se va dezvălui în operele majore din cadrul literatu-

⁵ Alexandru Elian, *Histoire et sociologie d'après Nicolas Iorga*, „Revue Roumaine d'Histoire“, Buc., 1965, 6, p. 1091.

⁶ Pentru sociolog, arată Iorga, „faptele *ar servi* numai... pe cînd, în concepţia noastră de istoriologie, ele *intră viu în structura* creaţiunii ce se urmăreşte. Elementele caracteristice intră apoi într-o *construcţie dinamică*. E vorba doar de tragedia acestui neam omenesc şi în ea, dacă sunt *scene care expun*, sunt şi *actecare* duc mai departe *conflictul*. În jurul actorilor sunt *atîţia* cari nu vorbesc, pentru că n-au rost de a vorbi, dar şi cei cari vorbesc, în mijlocul acestor tăcute *κρυφά πρόσωπα*, n-au cuvîntul oricînd, ci numai atunci cînd prin ce spun şi fac, se merge mai departe“. Vd. *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, ed. 3, Buc., 1944, p. 344. Vd. şi D.M. Pippidi, *Une oeuvre inédite de Nicolas Iorga: „l'Historiologie Humaine“*, „Revue historique du Sud-Est européen“, 1946, p. 21—30. Opera, din nefericire nefinisată, a văzut lumina tiparului, sub îngrijirea fiicei savantului, Lilliana Iorga-Pippidi, şi cu o introducere semnată de profesorul D.M. Pippidi, în Editura Academiei, în 1968.

rilor franceză, italiană, spaniolă și portugheză. Opera literară devine astfel un document și vom avea prilejul să semnalăm mai departe în ce măsură o atare analiză poate surprinde fenomenul literar în notele sale specifice; dar, de la bun început, poate fi înțeles aportul pe care-l aduce literatura la înțelegerea istoriei culturii. Desigur că vorbind de „viață sufletească“, într-o privire istorică ce-l determină să contureze faze și etape de dezvoltare, de unde și etichetarea unor fenomene spirituale drept „sufletul unei epoci“, Iorga se apropie de concepția acelor istorici care caută o notă specifică în toate manifestările intelectuale dintr-o perioadă dată, ceea ce e denumit de specialiștii germani prin *Zeitgeist*?; savantul român se apropie de poziția unui Wilhelm Dilthey și a școlii sale, încercînd să depisteze, asemenea unui Benedetto Croce, marile structuri istorice, dar fără să se piardă în abstracțiunile desprinse de faptul istoric. În faptul istoric el regăsește o permanență ce revine în fiecare eveniment individualizat⁸, dar nu va insista în această direcție decît pentru a întrevede că istoria are legi cărora se supune și nu pentru a preschimba „istoria spirituală“ (*Geistesgeschichte*) într-o disciplină lipsită de legături cu structurile sociale și cu viața popoarelor înseși. Interesat de „așezăminte“, ca și de valorile spirituale, de transformările sociale, ca și de „viața sufletească“, savantul român combină istoria evenimentială cu istoria ideilor, făcînd-o rațională pe aceasta din urmă datorită comparatismului continuu asociat.

În fond, Iorga se înfățișează în *Istoria* de față ca un cercetător din acel domeniu deosebit de modern care este *istoria mentalității*, mai curînd decît ca un partizan al „istoriei spirituale“ preconizată de istoricii germani și aceasta datorită faptului că el se întemeiază, la data la care-și compune opera, pe o masivă muncă de editor de documente istorice care l-au introdus în structura actelor umane. Din aceste acte istoricul desprinde stările de spirit, cărora apoi le conferă o pondere pe care nu au avut-o întotdeauna; dar pornînd de la fapte, el nu va

⁷ Vd. și Robert Triomphe, *Introduction à la science des idées*, în *Actes du Premier Congrès National de Littérature Comparée*, Paris, M. Didier, 1956, p. 8.

⁸ Al. Elian, *art. cit.*, pp. 1099—1100, unde e interpretată o afirmație a lui Iorga, din care rezultă că „faptul, concomitent istoric și social, devine un eveniment deîndată ce se inserează în timpul istoric... Sub aparențele înșelătoare ale unui gen de metafizică experimentală, avem impresia că avem mai curînd de a face cu o manieră de a elabora un concept empiric, un concept structural, pentru a folosi terminologia lui Freyer“.

mai putea fi antrenat pe tărîmurile nebuloase unde ideile îşi duc viaţa lor proprie. De aici credem că rezultă aspectul general concret al incursiunii întreprinse de Iorga, precum şi consistenţa celei mai mari părţi din constatările sale; de aici, în orice caz, caracterul original al sintezei ce poate fi asemuită istoriilor scrise sub influenţa unor curente sau şcoli, dar care, în ansamblu, e o creaţie a capacităţilor sale proprii.

Analizată ca document istoric, cartea literară se înfăţişează savantului ca un produs social şi de aci provine şi raportul deosebit de interesant pe care-l stabileşte el între autor şi audienţă, între creator şi societate, în funcţie de acest raport delimitîndu-se şi ceea ce poate fi apreciat drept „reprezentativ“.

II. Delimitarea aceasta autorul nu o face nicăieri în cadrul vreunei demonstraţii teoretice, asemenea enunţări repugnîndu-i savantului mult prea familiarizat cu varietatea şi spontaneitatea surprinzătoare a vieţii literare; dar în locul formulei simpliste prin limpezimea şi pretenţiile ei, autorul aminteşte adeseori de datul reprezentativ indicînd astfel că şi-a întemeiat construcţia pe un teren clar întrevăzut şi pe piloni cu un fundament solid, realizat din generalizarea ce a ţinut seama de cît mai multe fapte. Din primele pagini ale volumului I, acolo unde se ocupă de „Chansons de geste“, Iorga se ridică împotriva acelor „*filologi şi istorici literari, cari se preocupă mai puţin de frumuseţea acestor produse şi de semnificaţia lor politică, socială şi morală, necău-tînd în dosul formelor, uşoare de studiat şi de clasificat, sufletul însuşi al unei epoci...*“ (I, cap. 2) Întemeiat, evident, pe lucrările filologilor germani, autorul nu-i urmează fidel şi în nici un caz nu se lasă atras spre lucrările de erudiţie demonstrativă, în care se urmăreşte studiul temelor, circulaţia motivelor, acea *Stoffgeschichte*, care nu arareori duce la lucrări de mare îndemînare livrescă, dar fără contact cu mediul uman în care temele şi motivele au circulat. Iorga trece de la început chestiunile privind „formele“ pe al doilea plan şi caută să releve continuu „sufletul epocii“. Acesta e cunoscut, în mare parte, de istoric din documentele şi actele consultate, ca şi din marile curente ale istoriei universale pe care le-a aprofundat şi le-a schiţat el însuşi în cărţile publicate. Fazele sufleteşti parcurse de omenire îşi află exponenţi aproape întotdeauna, iar lipsa de vitalitate a unor scrieri este ea însăşi provocată de absenţa unei mentalităţi palpitînd de

viață, de o stagnare a căutărilor de noi idealuri și de o acalmie în lumea sentimentelor. În poezia lirică spaniolă din secolul XVI, istoricul observă că noii cîntăreți „în cea mai mare parte n-au legături cu clasele populare de unde ar fi putut căpăta îndreptarea care, de sus, li lipsea. Nu se ridică din mase o puternică viață capabilă de a înriuri și a domina pe aceia cari sunt chemați a transmite prin scrisul lor cunoștința vieții sufletești a unei epoci” (II, cap. 12). În cadrul perioadelor istorice analizate, cercetătorul observă stadiul atins de mentalitate și din înfățișarea generală a acesteia desprinde latura cea mai interesantă, aceea în care se întrevede o frămîntare; exact în același loc poate fi regăsită și opera ce reflectă cel mai deplin „sufletul epocii”, fiind tocmai prin aceasta „reprezentativă”. În secolul XVI, scriitorii în proză „au un caracter de realitate contemporană care lipsește poezilor. Ei vorbesc de lucruri pe care le știu, de lucruri pe care le-au văzut și, cei mai puternici dintre dinșii, de lucruri la care au gîndit, căutînd cheia unor întrebări nouă ca pentru vremurile nouă în care trăiesc” (II, cap. 8); tot astfel, în secolul al XIX-lea istoricul constată o fluctuație a gustului literar, paralel cu degradarea treptată a unor genuri: Augier, „din care nu lipsește morala burgheză, nu va deținea multă vreme suveranitatea scenei. Trebuia ceva mai iute, mai ușor, mai fără consecință” și așa apare „mașina lui Scribe”, apoi Dumas fiul și acea „figură de isteț fabricant a lui Victorien Sardou... Dar sufletul acestei epoci e cuprins — cum acela al epocii precedente fusese în lirică și în lirica dramatică a teatrului său — în roman” (III, cap. 23). Dacă opera literară ce trebuie să rețină atenția istoricului nu este atît de ușor de depistat, întrucît poate apărea în proză, în vers sau în teatru, în schimb ea oferă posibilități multiple de cunoaștere; această operă nu se va suprapune cu opera consacrată în mod obișnuit în istoria literară, deoarece Iorga urmărește un alt aspect, fapt evident în judecata emisă asupra unei părți din creația lui Ronsard: „Realitatea veacului trecu vijeliosă pe lingă această îngrijită poezie în care era totuși atîta traducere, transcripție și imitație. Și ea trebuie să fie judecată, nu după micile meșteșuguri ca pentru viața de toate zilele, ci după atitudinea ei față de marile întrebări ale vieții naționale” (II, cap. 7). Strîns legată de societatea în care apare, opera reprezentativă condensează „sufletul epocii” și desigur „sufletul societății respective”; se deduce aceasta din felul în care e caracterizată literatura spaniolă din secolul XIX: „lupta de guerillas n-a avut poezi; pentru liberalismul luptător nu s-au

ridicat imnuri; înfrîngerea lui n-a trezit satire. Realităţile naţionale nu-şi află expresia poetică... Neavînd valoare reprezentativă, această literatură, de o formă îngrijită şi cu un frumos avînt retoric, nu poate să aibă influenţă în afară“ (III, cap. 20).

O dată stabilită valoarea reprezentativă, istoricul poate înfăţişa o amplă frescă, urmărind concomitent dezvoltarea celor patru literaturi romanice şi legăturile ce s-au stabilit între ele. Dar mai înainte de a prezenta planul la care s-a oprit Iorga este, desigur, necesar să fie clarificată problema raportului de el întrevăzut între scriitor şi societate, raport care lămureşte şi felul în care au fost trecute prin urzeala adoptată firele culesse din diferitele literaturi.

Cîteva aprecieri pline de semnificaţii ne lămuresc şi acest aspect. Vorbind de literatura italiană din secolul al XVII-lea, Iorga observă: „Dante cîntase pentru toată Italia... Literatura Renaşterii se întoarce la clasa de privilegiaţi în cunoaşterea antichităţii de la care plecase. Cea care urmează după cele dintîi manifestări ale spiritului nou trăieşte în mijlocul unor Curţi gata s-o aplaude totdeauna şi uneori s-o şi întreţie. De la început deci pînă în momentul cînd se pronunţă povîrnişul, legăturile dintre public, fie el şi restrîns, şi scriitori sînt reale, fiind vorba de anumite categorii ale culturii ori de anumite societăţi de clasă... forma cea mai periculoasă pentru scrisul unui popor, care pierde astfel şi interesul pentru realităţi şi semnificaţia naţională şi puterea de a trînturi masele mai mari ale neamului: la literatura pentru producătorii de literatură care o fac pentru a rivaliza unul cu altul în forme din ce în ce mai grele, din ce în ce rare, din ce în ce mai neinteligibile pentru alţii decît pentru iniţiaţi (III, cap. 6). Subliniind aceste ultime cuvînte, autorul le conferă o valoare deosebită; să reamintim aci şi o altă constatare mai înainte de a desprinde cele cîteva idei directoare ale istoricului, şi anume tot din acelaşi capitol: „acestei literaturi îi lipseşte un adevărat izvor de inspiraţie, condiţia de competenţă pentru ca scrisul să aibă un rol social şi o valoare durabilă. Naţiunea italiană n-are conştiinţa de sine: din trecutul ei ea nu păstrează mari amintiri comune; în prezent ea nu găseşte ceea ce s-o sprijine şi s-o îndemne: speranţele ei de viitor îi sînt închise“. Dacă ne vom reaminti cele afirmate de istoric privitor la literatura spaniolă din secolul al XIX-lea, vom înţelege în ce fel opera literară poate atinge un nivel reprezentativ: atunci cînd scrii-

torul știe să pătrundă în viața sufletească a poporului său, să-i înțeleagă aspirațiile și să-i înflăcăreze idealuri sau atunci când el poate depăși momentele de greu impas spiritual. În ambele cazuri, scriitorul e dator să se adreseze unui cerc cât mai larg, dacă nu chiar tuturor. Invers, opera lui se va pierde în anonimatul uitării atunci când marile frământări nu-și vor afla vreun ecou în versul sau fraza lui, ori când se va lăsa cuprins de marasmul în care se zbate o societate care nu are „conștiință de sine“. Între creator și societate se stabilește astfel o strinsă legătură, care are caracter de realitate atunci când întreaga cultură se dezvoltă după coordonate unanim acceptate (ca în evul mediu), în care caz, ne lasă a înțelege Iorga, avem de a face cu „anumite categorii ale culturii“, sau când legătura aceasta se realizează pe un plan larg, cu „anumite societăți de clasă“. Desigur că autorul nu încearcă să schematizeze excesiv datele și această legătură nu apare ca o determinare ineluctabilă a mediului social; este, însă, evident că literatura unei epoci reflectă realitatea socială din momentul respectiv, asupra căreia, iarăși, creatorul poate exercita o influență masivă. Mai mult, o societate dintr-un anumit secol poate face apel chiar la opere mai vechi, așa cum savantul constata că s-a putut întâmpla în literatura română cu *Alexandria*: „*Epocile din istoria omenirii nu se caracterizează numai prin cărțile ce scriu, dînd o nouă formă potrivită cu dinsele elementelor ce se găsesc etern în sufletul umanității. Ele se recunosc, adeseori, în opere de o vechime și o depărtare foarte mari, în cari află tot ceea ce le trebuie pentru a trăi sufletește, pentru a da un nou impuls și o nouă direcție acțiunilor de cari sunt capabile... Sunt mai ales unele cărți tipice, potrivite mai mult decît oricari altele pentru nevoile fundamentale, neapărate ale sufletului. Din epocă în epocă ele trec prefăcîndu-se prea puțin pentru a corespunde tot așa de mult*“⁹. În cadrul unei asemenea legături cu multiple fațete, Iorga insistă pe relația, ce poate fi corect denumită drept dialectică, dintre creator și societate; aflată într-o anume „fază sufletească“ aceasta solicită scriitorului o sumă de note și nuanțe, iar acesta la rîndul lui se poate face vocea autorizată a ei și, mai departe, un stegar. Acesta este cazul marilor scriitori, la care Iorga se oprește cu precădere, explicînd aparenta sa preferință în cuvinte limpezi, în cîteva locuri, cum e acela consacrat lui Rousseau: „*Nu poate trăi cineva, însă, în acest veac al XVIII-lea*

⁹ *Faze sufletești și cărți reprezentative la Români cu specială privire la legăturile „Alexandriei“ cu Mihai Viteazu, Buc., 1915, p. 1.*

cu o mare reputație ca a lui Rousseau, în legătură cu o misiune ca aceea pe care și-o recunoaște, fără a răspunde marii întrebări, totdeauna în aer, peste toate problemele de sentiment și de educație: în ce sens trebuie îndreptate societățile omenești... (III, cap. 16). Scriitorul de seamă este, așadar, un scriitor militant, iar opera lui devine „reprezentativă“ în istoria literaturilor.

Dacă este evident că pentru Iorga „individuală prin modalitățile ei de realizare, arta rămâne însă socială nu numai prin legăturile dintre creator și societatea căreia îi aparține, ci și prin acele dintre operă și societatea căreia i se adresează“, cercetarea elementelor ce au intrat în compoziția operei „reprezentative“ are în vedere atât pe cele sociale, cât și pe cele individuale; „artistul este un interpret al nevoilor, al tendințelor, al stărilor de spirit ale unei societăți. De aceea opera de artă nu poate fi înțeleasă decât cunoscând tocmai stadiul de dezvoltare a societății pe care o oglindește. Ea este, în același timp, cu atât mai valabilă cu cât legătura cu societatea din care izvorăște e mai adâncă, aceasta fiind și singura cale de ajungere la general uman“¹⁰. În cadrul acestei concepții, cunoașterea dezvoltării societăților capătă, însă, o pondere egală cu înțelegerea capacităților individuale și de aceea, în majoritatea cazurilor, Iorga relevă fragmente autobiografice, din corespondența intimă sau din articolele programatice ale scriitorilor. Alcătuiind concise paragrafe în care creatorii se prezintă pe sine înșiși (asemenea unor mici monografii, unde scriitorul este descris „par lui-même“), istoricul ține să sublinieze în ce el a putut exprima respectivul creator „faza sufletească“ a societății de care a aparținut. Cu alte cuvinte, pedalind pe acest raport dintre particular și general, Iorga realizează o istorie de o mare varietate și de o vastă accepție.

Dar dacă maestrul culege în acest fel firele, prin ce urzeală le petrece el? Indicația o aflăm în finalul lucrării sale, acolo unde el ridică în fața literaturii viitorului întrebările cărora, de fapt, s-a străduit să le răspundă de-a lungul amplei sale incursiuni: „*Va izbuti noua literatură ideologică să se întoarcă la simplitatea sincerității, singura care poate da opere durabile? Și, fiind samă din nou de lumea exterioară, în loc să ia ritmurile rupte ale americanului Walt Whitman și să urmărească din goana lor fantasmă ce nu se pot prinde, va ști ea să*

¹⁰ Mihai Berza, *Studiu introductiv la N. Iorga, Pagini alese*, Buc., Edit. pt. Literatură, 1965, p. XLVII.

lege din nou relația cu trecutul de tot felul și în toate formele? Va pricepe tot ce poate da observația vieții înconjurătoare și a vieții populare mai ales? Va ști ca în chiar literatura poporului să găsească și teme nouă și forme nouă? De la aceasta va atârna valoarea ei, în istoria dezvoltării spiritului însuși al literaturilor romanice“. În întreaga sa istorie, deci, preocupat de studiul „dezvoltării“ literaturilor romanice și al „legăturilor“ dintre ele, Iorga s-a oprit la acele pagini în care a descoperit o exprimare autentică (de o simplitate sinceră), o corectă relatare a faptelor și evenimentelor, legate într-un proces continuu, pornit din trecut, prin prezent, spre viitor (și refuzînd, cu o prejudecată pe care va trebui să o semnalăm mai departe — mai ales sub aspectul nefastelor ei consecințe pe planul criticii literare —, tot ceea ce releva o experiență personală, chiar în ritmuri frînte...), o ascuțită perspicacitate în observarea naturii și a vieții omenești, un contact permanent și masiv cu creația populară. Asemenea coordonate care, fatal, i-au limitat sinteza, au permis, ne grăbim să o spunem, desfășurarea amplei sinteze în cadrul căruia geniul popular a dobîndit rolul ce i se cuvenea și care e atît de ignorat în alte lucrări similare, concepute pe alte meridiane.

În linii mari, în aceasta a constatat „noutatea de plan“ a sintezei, în care, apoi, s-au adunat „observațiile personale“, desprinse din lectura textelor. Nu poate fi îndeajuns subliniată importanța copleșitoare a acestui fapt. Cu rare excepții, unde se resimte însemnarea glosată după o sursă secundară, toate cele cîteva sute de pagini sînt rodul unor lecturi uluitoare: Iorga a citit operele în text original, le-a transcris, apoi, ca atare sau, mai mult, le-a transpus în veșmînt român și a notat asemănări de versuri sau de expresii cu o minuție ce nu poate stîrni decît admirația. La lectura textelor a adăugat parcurgerea lucrărilor de referință, dar oprindu-se la sinteze care să-i furnizeze date, în primul rînd, și mai puțin idei, de care nu avea nevoie; el a consultat lucrarea încă fundamentală a lui Gröber, istoria literaturii spaniole a lui Amador de los Ríos, istoria literaturii franceze a lui Renan-Leclerc, operele lui Ranke, De Sanctis, Gosse, articole din periodicele științifice și chiar note sau recenzii. Din observațiile sale și din datele extrase din contribuțiile științifice el a refăcut istoricul literaturilor romanice de la primele texte scrise și pînă la începutul secolului nostru.

După ce a discutat origina celebrelor *Chansons de geste*, a insistat asupra *Cidului* și a descris poezia lirică din secolele al XII-lea și al XIII-lea, ca și începuturile teatrului romanic; l-a prezentat pe acel cruciat care a fost Villehardouin și a zăbovit asupra creației lui Alfons al X-lea. De la romanul „alegoric“ a trecut la Dante, pentru ca apoi să pună în lumina ce i se cuvenea opera lui Jean de Meung, „curentul revoluționar francez“ regăsindu-se și în literatura italiană — prin Boccaccio — și în cea spaniolă. Renașterea i-a reținut îndelung atenția și capitole speciale au fost consacrate lui Machiavelli, Commynes, Calvin, Montaigne și Cervantes; după prezentarea teatrului lui Lope de Vega, au fost înfățișate, aproape ca un bloc unitar *Gerusalemme liberata*, *Lusiazii* și *Fairy Queen*. Shakespeare a ocupat o amplă porțiune din acest tablou consacrat Renașterii. Au urmat, apoi, literatura dramatică franceză și spaniolă, „noul“ teatru al lui Molière, raportat la producția lui Corneille, dar și a lui Racine, „literatura engleză a veacului al XVII-lea ca factor renovator“; după înfățișarea, în culori dure, a mișcării literare din secolul al XVIII-lea, autorul a descris „noua literatură burgheză din Franța“, opera enciclopediștilor, precum și „integrarea curentelor romanice în Germania lui Schiller și Goethe“, pentru ca în câteva trăsături, aproape expeditiv, să-și încheie incursiunea cu opera preromanticilor și a romanticilor, a pozitiviștilor și a naturaliștilor.

Pe acest registru, literaturile romanice nu s-au înfățișat izolate de restul literaturii europene; referirile la literatura engleză sînt permanente și incursiunea în faza aceluși „Sturm und Drang“ german oferă un nou prilej de lărgirea cadrului. E regretabil, desigur, că nu este amintită și literatura dezvoltată pe continentul sud-american și că nu se fac referiri mai dese la literaturile slave, măcar la acea literatură dalmatină, crescută un răstimp sub influență latină și pe care savantul o cunoștea bine. Devine evident că firul urmărit de-a lungul celor patru literaturi a căutat să releve o anume trăsătură: continuitatea. Asupra acesteia avem prilejul să revenim mai departe, mulțumindu-ne aci să semnalăm doar faptul că în „legăturile“ lor, literaturile romanice nu se înfățișează printr-un joc de influențe și receptări; autorul nu recurge la serviciile aceluși comparativism ce stabilește cauze și efecte, ori circulații de motive, cu satisfacția că a prezentat creșterea unui organism descriindu-i piesele din care e compus. Istoricul și-a propus să înfățișeze o „viață sufletească“ și de aceea a trecut

pe rînd de la o literatură la alta, urmărind cu stăruință momentul și locul în care își făcea apariția o „carte reprezentativă“ pentru evoluția „fazelor sufletești“. Istoria prezentată de Iorga acordă o pondere deosebită literaturii franceze nu numai datorită faptului evident că această literatură ocupă un loc de preemțiune în cultura europeană, dar și pentru că în cadrul ei, al procesului continuu de dezvoltare al acesteia, autorul a regăsit cele mai numeroase cărți reprezentative; în raport cu literaturile spaniolă, portugheză și italiană, cea franceză nu a cunoscut faze de decadență sau de căutări nesigure și s-a „dezvoltat“ neîntrerupt; literatura engleză, cu aceeași tradiție solidă, formează un temeinic tovarăș de drum.

În plan există o anumită disproporție, deoarece operele din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea sînt prezentate doar în cîteva capitole, în raport cu ampla descriere ce a fost consacrată, în volumele I, II și în prima jumătate a celui de-al treilea, literaturii pînă în secolul al XVIII-lea. Desigur că se poate răspunde că așa au procedat majoritatea istoricilor care s-au oprit cu documentația la primul război mondial sau că urmărirea legăturilor dintre literaturi e mult mai dificilă din momentul în care viața literară a luat o dezvoltare ce se amplifică și se accelerează neîncetat. Credem, însă, că explicația e alta. Urmărind dezvoltarea unui proces continuu și mai ales a aspectelor unitare ale acestuia, istoricul s-a văzut prins în implicații mult mai mari din momentul în care a intrat în secolul al XIX-lea. Așa cum o definise, cartea reprezentativă este mult mai greu de depistat într-o epocă în care literatura se dezvoltă, în general, în cenacluri, iar scriitorii țin să-și afirme expres individualitatea, adeseori în opoziție cu o societate de care se simt înstrăinați; însuși scrisul își schimbă caracterul și nu mai depinde direct de o constelație de valori unanim recunoscută; scrisul slujește, adeseori, discuției, comunicării unor impresii sau a unor gânduri, fără sistem; se mai adaugă și invazia în lumea literelor a scriitorilor lipsiți de talent care-și multiplică, prin intermediul tiparului, incertitudinile gratuite sau stările sufletești necristalizate, de unde și dispariția unicității operei scrise, sub năvala seriei (o industrializare a literaturii despre care vorbise și Caragiale într-un loc unde abordase semnificativ, totodată, și problema „continuității“ și a raportului dintre om și lume¹¹).

¹¹ „Ce se-ntîmplă de cînd cu tiparul? Frumoasa sarcină a gînditorului sau

Dacă în acest punct metoda folosită de Iorga îşi dezvăluie limitele sale, în acelaşi timp semnele de întrebare pe care istoricul le ridică în ultimele capitole nu pot rămâne fără ecou în faţa cititorului care a putut constata, la rîndul său, alături de o impresionantă înflorire a literaturii în ultimele două secole, o oarecare degradare a scrisului care a putut ajunge, în mîinile lui Caliban, să nu mai aibă valoare decît atunci cînd slujeşte delaţiunii sau laudei aduse ineptiei. Faptul că savantul a înfruntat cu eroism pe energumenii monstrului acordă acestui aspect esenţial din istoria scrisului modern valoarea unei teme de meditaţie la care ampla şi interesanta sinteză invită pe cititor.

III. Deşi nu este o istorie propriu-zis literară, opera lui Iorga se impune atenţiei prin valorile beletristice pe care le pune în evidenţă; mai ales, însă, prin locul pe care-l conferă acestora în cultură.

„Artist el însuşi, pasionat de creaţie sub toate formele ei — între care aceea de artă rămîne cea mai înaltă — istoric, moralist, Iorga va fi împins către cercetarea fenomenului artistic prin toate îndreptările interesului său de om şi de cugetător. Paginile sale de istorie literară sau de istorie a artei îşi dobîndesc valoarea tocmai prin formele multiple ale acestui interes. Facultăţile sufleteşti şi orizonturile intelectuale ale autorului cercetat, mediul istoric în care s-a zămislit opera lui, curentele de cultură ce-şi lasă aluviunile în sînul lui, rosturile culturale şi politice ale acesteia, valorile de artă veşnic vii pe care ea le duce cu sine, totul e adus înaintea cititorului, însă nu sub forma unei reci analize obiective, ci — datorită tocmai darurilor de scriitor ale lui Iorga, care aici îşi găsesc un larg cîmp de desfăşurare — prin înviere. De fapt, avem aici o colaborare a artistului cu omul de ştiinţă, cel din urmă aducînd cunoaşterea adîncă a operei şi a epocii în care aceasta a fost creată, iar cel dintîi, puterea de simţire —

artistului găseşte mijlocul de răspîndire şi de păstrare sigur în această minunată invenţie, e prea adevărat; dar de aci a rezultat zadarnica şi pernicioasa închipuire că orişicine, numai bunăvoinţă să nu-i lipsească, se poate înscrie voluntar, în rîndurile nobilei falange, din momentul ce arma s-a găsit... Aşa, precum se zicea odinioară că, pe faţa pămîntului, nu e o clipă fără o moarte şi fără o naştere, putem zice astăzi că nu e o clipă fără născutul a două flori şi păsutul a trei*, — *Cîteva păreri*, în *Opere*, Buc., Edit. pt. Literatură, 1965, vol. IV, pp. 55—56, 54.

prin care valorile afective ale unei scrieri devin iarăși realități prezente — și capacitatea de expresie plastică.¹²

Nu credem că ar avea rost să ilustrăm prin citate toate aceste caracteristici ale scrisului lui Iorga, atât de limpede puse în lumină de profesorul Mihai Berza. Ceea ce merită subliniat, o dată mai mult, este rolul pe care Iorga îl acordă funcției criticii, așa cum rezultă și din rîndurile introductive la Shakespeare, unde amintește de toți slujitorii cultului închinat marelui dramaturg care refuză „*să se introducă obișnuita logică umană într-un domeniu de mistică armonie care n-o primește. Istoricul literar trebuie să treacă peste aceste interdicții, ori cu câtă autoritate ar fi rostite ele, pentru a-și face datoria, care e modestă și mare: aceea de a înțelege*“ (II, cap. 19). Din acest simț al datoriei și din disponibilitatea impresionantă a spiritului său au apărut caracterizările sesizante ale unor scriitori, precizările temeinice privind valoarea unor opere, statuarea unor legături și paralelisme literare. Așa ni se înfățișează Villehardouin, pentru care „*oastea e patria lui*“, Joinville, care delicat, sincer și în curăție de cuget „*nu-și închipuia că scrie una din cele mai mari cărți ale literaturii franceze*“, ori nefericitul Gerson „*ca un pribeag care se ferește de ai săi*“. În opera lui Lope de Vega, istoricul nu regăsește oglindirea întregii societăți, dar „*în ea un public și-a regăsit timp de atâtea decenii toate gusturile. Lope de Vega putea desigur și mai mult, dar n-a dorit decît tocmai atîta*“. Caracterizări pertinente apar în capitolele consacrate teatrului clasic francez, unde Corneille își desfășoară capacitățile sale de avocat, crescut de iezuiți, iar Molière realizează piese cu adevărat populare. Cu deosebită sensibilitate sînt alese citatele, chiar din capodoperele mai bine cunoscute ale unui Dante sau Petrarca, din creația shakespeareiană criticul nedîndu-se în lături să repovestească *Romeo și Julieta*... Aprecieri exacte și concise se întîlnesc peste tot și ironia își raliază, adeseori, sentința cea mai necruțătoare ca în cazul caracterizării piesei lui Racine *Bérénice*. „*E o jălanie fadă de la un capăt pînă la altul al piesei... Iar la urmă, cînd despărțirea s-a făcut, Berenicea se resemnează cu ideea că și ea și Titus și Antioh prin suferința lor dau un exemplu lumii — Adieu, servons tous trois d'exemples à l'univers — pentru ca, ultimul cuvînt al tragediei fără tragic, să i se răspundă: hélas* (III, cap. 9). Anostul Delille „*nu jîgnise pe nimeni decît adevăratul bun-gust, care nu admite*

¹² M. Berza, studiul citat, p. XLIX.

repeţirile şi pastişarea, fie şi aceea, fără păgubaşi străini, de sine însuşi" (III, cap. 18). În cazul operei lui Alfieri, analiza pătrunde şi mai departe pentru a constata că „se simte că avem a face cu o îndoită traducere: dintr-o mentalitate care nu e italiană într-una care este şi din proză în versuri". În această ordine de idei este interesant de urmărit cum în sinteza de faţă sînt reluate unele aprecieri făcute de istoric în alte lucrări sau sînt modificate puncte de vedere anterior expuse, ca în cazul lui Baudelaire, mai înainte dezavuat (aşa cum s-a arătat într-o recapitulare recentă despre Baudelaire în România). Remarcabile sînt şi alte laturi ale criticii literare şi istorice a lui Iorga, cum este lipsa lui de prejudecăţi: „I s-a obiectat lui Racine că turcii lui sînt prea delicaţi pentru nişte locuitori păgîni ai malurilor Bosforului, prea bine crescuţi şi ceremonioşi. Cine ştie cită politeţă arabă şi cită poezie persană erau amestecate în viaţa socială, ca şi în vorbirea turcilor otomani nu va aduce această obiecţie" (III, cap. 9); cu deosebită vigoare va fi condamnată orice formă de parvenitism, care alterează omul şi literele, dizolvînd gustul literar, ca în cazul burgheziei, „care, dacă în generaţia întîi se lăsa îmbrăcată în haina, cum o fi, a unui „homme de qualité" şi-şi cheltuia averea pe zădărnicii de vanitate, aşteptînd ca sultanul, viitor cuscru, să-i dea diploma de mamamouchi, era să ajungă, în a doua şi a treia generaţie, unde nici n-ar fi visat, cu proza lui cu tot, Monsieur Jourdain" (III, cap. 9). Evident că asemenea reflecţii şi observaţii se regăsesc presărate peste tot în această operă, interesantă prin multiplele ei aspecte, şi în care cititorul va avea prilejul să verifice temeinicia afirmaţiei unui critic avizat, ca Şerban Cioculescu: „Nu am citit o singură pagină de N. Iorga care să nu mă fi învăţat ceva nou, pe lingă care autorii de manuale clare şi instructive au trecut fără să-i bănuiască măcar existenţa sau semnificaţia. Şi nu am citit o pagină de istorie semnată de N. Iorga fără să simt filfiirea aripei lui Pegas, acest elan al cunoaşterii de la neştiut la adevăr, ori de la faptul catalogat ca atare la revelaţia sensului său veritabil"¹³.

Ar fi foarte comod să i se aducă imputări savantului pentru elementele de care nu a ţinut seama în sinteza sa; criticile au fost adeseori împinse mai departe şi s-a vorbit chiar despre o lipsă de accepţiune a valorii estetice, ca atare, şi sub motivul că istoricul literar a

¹³ Ş. Cioculescu, N. Iorga, *l'écrivain et l'historien littéraire*, „Revue Roumaine d'Histoire", 1965, 5, p. 1105.

amestecat prea adeseori eticul cu esteticul. Personal, nu vedem în ce fel esteticul se poate desprinde cu desăvârşire de etic — înţeles sub aspectul său autentic umanist —, plutind, spre mai desăvârşita sa definire, într-o atmosferă amorală; este adevărat că asemenea tendinţe au existat în istoria literaturii, dar în cazul lui Iorga e necesar să se țină seama, în primul rînd, de acea calitate definitorie a spiritului său, care este permanenta căutare a esenţei, ce îl îndeamnă, în acelaşi timp, să sublinieze notele comune din fenomenele ce au putut părea provocate de hazard şi arbitrar. Neîndoielnic, savantul se menţine în şirul cărturarilor români, care, pînă tîrziu, în secolul XIX, au practicat acea „filo-ousie“ ce se cere, încă, a fi cercetată şi definită de istoria noastră culturală. Nu e mai puţin adevărat că putem depista o oarecare lipsă de consecvenţă în opera de faţă, care ne îndreaptă, în fond, spre una din contradicţiile majore din gîndirea acestui medievalist, admirator al unei structuri unitare şi, în acelaşi timp, receptiv la relativismul bogat în consecinţe din cultura modernă. Ne referim în primul rînd nu la *sistemul* lui Iorga, pentru că un asemenea sistem e greu de depistat, ci la constelaţia de valori care-l ghidează. Admirator al personalităţii umane pe care o cercetează şi o elogiază statornic, istoricul urmăreşte „faze sufleteşti“, dar nu-şi extinde interesul său şi pentru alte forme de cultură, în care această personalitate s-a afirmat din plin. Or, este evident că au apărut faze sufleteşti ce au putut să se desfăşoare şi pe alte dimensiuni decît pe cele stabilite de autor: nu poate fi trecut sub tăcere manierismul, cu locul şi rolul său în cultura europeană, după cum nu poate fi ignorat barocul, şi nici iluminismul — cu toate construcţiile sale pe pămîntul sterp al raţiunii purificate excesiv — nu ar putea fi desprins de ascendenţa sa directă, de Renaştere, şi de descendenţa sa — mare parte din lumea contemporană. Însuşi felul în care autorul lucrează cu „mediul“ ce-i este propriu — limba — scapă atenţiei istoricului care tratează, în general, opera literară numai ca pe un document; de aceea majoritatea traducerilor lui Iorga sînt strict literale şi așa credem că se explică şi erorile care sub forma lui „cald de găină“, a bibliotecii lui Montaigne „mare ca pentru un sat“ sau a personajului copleşit de fapte „bizare“ („bizarro“) îşi fac apariţia lor sumbră. Autorul e mai puţin sensibil la rafinarea limbajului, așa cum refuză să depisteze cartea reprezentativă într-o fază care pune în discuţie valorile pe care le-a adoptat el; de aceea Góngora e menţionat în treacăt, iar școala din Valencia poate

apărea mai importantă decît însăşi opera lui Lope de Vega, întrucît e „mai morală“. Dacă unele lacune se datorează, arareori, documentării (ca în cazul discutării pe larg a pieselor pierdute ale lui Cervantes şi a unor lacune ce apar în capitolele consacrate literaturii spaniole sau ca în cazul asemuirii creaţiei lui Richardson cu aceea a lui Fielding), majoritatea lor apar dintr-un exces de subiectivitate pe care personalitatea istoricului nu ezită să o pună în funcţie, introducînd, astfel tacit, o notă de relativism în incursiunea ce se voia strict descriptiv-demonstrativă.

O altă coordonată a sintezei imprimă incursiunii întreprinse în cele patru mari literaturi o oarecare rigiditate care provoacă eliminarea unor aspecte esenţiale ale vieţii sufleteşti. Relevînd continuitatea literaturilor romanice, Iorga acordă o pondere specială tradiţiei. Această pondere excesivă şi nu tradiţionalismul istoricului duce la închistarea, uneori, a viziunii sale. Tradiţia e întrevăzută exact de savant în raporturile sale cu inovaţia şi el nu aduce elogiile inutile sau nefondate tradiţionalismului care, la rîndul lui, dă consistenţă curentelor şi şcolilor literare; dimpotrivă, în repetate rînduri, istoricul condamnă opere rămase în urma timpului şi paralela dintre capodopera lui Camões şi aceea a lui Tasso este grăitoare în acest sens; istoricul sesizează datul nou şi îl salută cu căldură, iar „dezvoltarea“ pe care o înfăţişează se întemeiază tocmai pe elementele noi pe care „literatura revoluţionară“ ştie să le imprime în procesul evolutiv. Dar accentul cade evident pe tradiţie, care apare ca o diriguitoare a inovaţiei; istoricul se simte derutat de ieşirile din coordonatele de el fixate şi literatura de autentic spirit revoluţionar e expeditată rapid sau de-a dreptul ignorată; autorul insistă asupra biografiei, desigur nu suficient de onorabilă, a lui Voltaire pentru a minimaliza rolul scrierilor lui, înşiră consideraţiile autorilor conservatori şi reacţionari din timpul Revoluţiei franceze, fără să citeze operele revoluţionarilor şi apreciază chiar, în treacăt, că o etapă istorică atît de importantă ca aceea a Comunei din Paris nu a fost decît o „*singeroasă clipă de anarhie*“ (III, cap. 25). Minimalizarea factorului economic, remarcată şi de alţi exegeţi ai operei sale, îl determină să adopte un conservatorism ce îl împiedică uneori (în special, în ultimul volum) să pătrundă în intimitatea „vieţii sufleteşti“ şi să elucideze toate aspectele pe care „dezvoltarea“ literaturii le implică. În acest sens unele interpretări şi cîteva aspecte ale periodizării (unde apare un moment „*revoluţionar*“

în vremea lui Jean de Meung, dar nu unul în secolul al XVIII-lea) sînt astăzi depăşite. Relevarea valorilor estetice în literatura medievală¹⁴, noile consideraţii privind Renaşterea şi mai ales cercetarea masivă a fenomenului literar din secolul al XIX-lea (parte dintr-un progres general înregistrat de istoria literară în ultima jumătate de secol) alcătuiesc laolaltă o sumă de date şi observaţii cu care sinteza lui Iorga trebuie completată.

Ca viziune, sinteza se înalţă, însă, impozantă în faţa ochilor noştri şi ea aduce în prim plan ansamblul realizat de savant, un ansamblu ce integrează istoria literară în istoria culturii. Nu credem că este util să insistăm asupra importanţei pe care o are metoda adoptată de Iorga pentru istoria literară: cercetarea „contextului cultural“ e apreciată ca deosebit de necesară, şi chiar salutară, de toţi cei care se ocupă de aspectele teoretice şi practice ale criticii literare¹⁵, însăşi interpretarea sociologică, atît de evitată de cei care îşi propun să conserve cu orice preţ drepturile lipsite de obligaţii ale „capacităţii libere de creaţie“, fiind aproape unanim practică de cei mai cunoscători şi apreciaţi critici. Un romanist de talia lui Erich Köhler remarcă recent că „cu duhul poeziei nu se potrece aîdoma precum cu Duhul sfînt care suflă, după cum se ştie, unde şi cînd voieşte“, pentru a sublinia că metoda sociologică nu trebuie folosită numai în studiul evoluţiei gustului literar, ci în ansamblul ştiinţei literare; el insistă cu deosebire asupra momentelor de răscruce din evoluţia literaturilor, cînd impulsurile pornite din infrastructură îşi fac loc la început prin formele şi stilurile tradiţionale, pentru a se afirma prin noi genuri şi stiluri literare în momentul în care „şi-a făcut apariţia o nouă imagine despre lume şi om“¹⁶, — o preocupare ce este constantă şi la Nicolae

¹⁴ Adăugăm aci, la semnalările făcute în aparatul critic ce însoţeşte capitolele sintezei lui Iorga, şi lucrarea interesantă a lui H.H. Glunz, *Die Literarästhetik des Europäischen Mittelalters — Wolfram. Rosenroman. Chaucer. Dante*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1963, 607 pp.

¹⁵ Vd. David Daiches, *Critical Approaches to Literature*, New York, Prentice-Hall, 1964, pp. 376—390. Criticul apreciază că cel care apelează la acest tip de critică nu este dator să emită judecăţi de valoare asupra operelor particulare, ci să descrie în ce fel climatul cultural dintr-o anumită perioadă influenţează producţia literară.

¹⁶ Erich Köhler, *Esprit und arkadische Freiheit. Aufsätze aus der Welt der Romania*, Frankfurt am Main, Athenäum Verlag, 1966, capitolul *Über die Möglichkeiten historisch-soziologischer Interpretation*, pp. 83, 84, 86.

Iorga. Utilizând, așa cum am arătat, o metodă cu multiple posibilități, savantul român s-a apropiat de punctul de vedere deosebit de actual al celor care studiază istoria mentalității¹⁷, în care evoluția gustului literar, istoria cărții, reprezentările colective, fluctuația sentimentelor și a ideilor, atestată de documente, se întrunesc pentru a reconstitui istoria spirituală a popoarelor. Smulsă din cabinetele de lucru ale specialiștilor care își fac din istoria literară o simplă profesiune, înădînd cu aplicație fișe și producînd cu ritmicitate chibzuită articole și comunicări vrednice să lungescă lista de titluri și lucrări, istoria „vieții sufletești“ devine un capitol din viața umanității, luminînd trecutul și instruind existența cotidiană. Prin integrarea ei în cultură, istoria literară concepută de Iorga sparge tiparele didactice pentru a trece dincolo de nevoile transmiterii unor cunoștințe spre cerința imperioasă și proprie muncii intelectuale de a transmite un suflu de viață. Incontestabil că și prin *Istoria* de față savantul a realizat o operă durabilă prin calitățile vii pe care le-a introdus într-însa, oferind un model celor care se simt datori să dialogheze cu cititorii pe teme de viață și resping, totodată, „acele întreprinderi de librărie“.

Transcriind aci remarcile unui specialist francez, credem că evidențiem, încă o dată, nu numai caracterul modern al operei lui Iorga, dar și importante rezultate la care ajunsese el încă din 1920; într-adevăr, Henri Roddier încheie o recapitulare metodologică vorbind despre necesitatea de a se descrie „fundalul diferitelor literaturi, indispensabilul „spiritual background“ în lipsa căruia orice tentativă de a scrie o istorie a literaturii generale, sau simplul europene, e condamnată la insucces. Deoarece ideile nu se întîlnesc niciodată în stare pură. În jurul unui centru unde noțiunile fundamentale se asociază frecvent cu cele contrarii lor, cum este ideea de libertate și cea de autoritate, comparabile protonilor și antiprotonilor, gravitează ideile secundare care caracterizează atmosfera unei epoci. Ele formează, cel mai adesea, ansambluri complexe, la fel de instabile și fugitive ca și norii mînați de vînt. Ele se colorează datorită emoțiilor, feluritelor sentimente, sub influența celor mai mărunte evenimente și circumstanțe și-și pierd uneori brusc farmecul, ceea ce produce grave crize de conștiință.

¹⁷ Cităm, exempli gratia, în această privință lucrarea lui Robert Mandrou, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles*, Paris, Stock, 1964 și sinteza realizată de un grup de cercetători: *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, Mouton, 1965.

Este important de a sesiza bine aceste nuanțe ce pot fi descoperite mai ales la autorii de rangul al doilea sau al treilea, sau mai bine încă, în revistele și ziarele de epocă. Căci originalitatea unei opere sau personalitatea unui scriitor se măsoară după felul în care au știut să reînnoiască patrimoniul spiritual comun de-a lungul secolelor, ridicându-se deasupra ideilor curente în vremea lor sau dându-le o expresie originală¹⁸.

Dar aspectul cel mai interesant al sintezei lui Iorga este punctul original din care e abordată întreaga problemă a dezvoltării literaturilor romanice.

IV. Desigur că, așa cum remarcă profesorul Aurelio Roncaglia, „activitatea filologului romanist se distinge de aceea a altor specialiști prin caracterul său larg sintetic“, puține discipline pornind de la primele documente scrise în limba vulgară pentru a ajunge la operele contemporane și îmbrățișînd un spațiu ce se întinde „de la coastele române ale Mării Negre pînă la cele portugheze ale Atlanticului și încă, peste ocean, pînă în America Latină“¹⁹. La această trăsătură distinctivă, Iorga a adăugat preocuparea de a îmbrățișa întreaga istorie a Europei și astfel, de la bun început, se evidențiază, în cazul său, spiritul sintetic al filologului conjugat cu cel al istoricului. În această dublă calitate savantul a realizat o operă de un net caracter original, caracter ce reiese cu prisosință și din particularitatea sintezei în care literaturile diferitelor popoare nu sînt prezentate în fragmente separate, ci în legăturile lor, reliefind o spiritualitate, o sumă de valori.

Încercare deosebit de temerară, opera sa se înscrie acum, cînd cîteva decenii i-au asigurat o prioritate și o existență proprie, în rîndul celor mai remarcabile reușite. Dar ceea ce îi conferă un spor de valoare și semnificație pentru cultura română este că la baza întregii viziuni se află un punct de vedere pe care un specialist străin nu l-ar fi adoptat cu spontaneitate.

Conferind literaturilor romanice un loc de elecție în cultura europeană, Iorga avea în vedere, în primul rînd, longevitatea și continuitatea

¹⁸ Henri Roddier, *Littérature comparée et histoire des idées*, în *Actes du Premier Congrès National de Littérature Comparée*, p. 18.

¹⁹ Aurelio Roncaglia, *Introduzione* la Erich Auerbach, *Mimesis*, Torino: Giulio Einaudi editore, 1956, p. XV.

tea lor. Dezvoltate într-un mediu natural în care popoarele se aflaseră statornicite de la apariția lor și dintr-un substrat etnic ce se prelungea în negura timpurilor pînă la primii aborigeni, aceste literaturi se impuseseră savantului prin continuitatea lor istorică și prin permanența lor pe un spațiu geografic dat. Elementele furnizate de timp și spațiu confereau literaturilor romanice un loc aparte în literatura europeană, și ele s-au înfățișat savantului ca o adevărată coloană vertebrală a culturii continentale. De-a lungul secolelor apăruseră creații ce fuseseră statornic legate de viața popoarelor, de excepționala lor vitalitate, de capacitatea lor de a crea așezăminte, de geniul lor politic; de asemenea se resimțea în creațiile literare un viguros sentiment al naturii, izvorit din familiaritatea poezilor cu cadrul în care viețuiseră străbunii lor. Analiza vieții sufletești a acestor popoare a pornit firesc de la mentalitatea maselor largi, ale truditivilor, și autorul a relevat-o mereu, fie întru cit a considerat-o un permanent punct de referință, fie întru cit a citat aluziile autorilor culți la cei care muncesc pe ogoare.

Dar din simpla această enumerare rezultă cu evidență punctul de vedere al unui savant român. Scrisă în anii războiului, opera s-a înfiripat „în mijlocul dezastrului și a suferințelor... ca o sfidare a soartei și a năpastelor“, din cursurile ținute la Iași, după cum atestă un contemporan apropiat al profesorului²⁰. După ce parcursese mii de documente referitoare la istoria patriei, savantul simțise a fi de datoria lui de a vorbi despre o continuitate istorică ce nu aparținea numai neamului său, ci și întregii ginți din care făcea parte acesta. Din asemenea gânduri se va fi născut *Istoria* de față ce își păstrează originalitatea sa în raport cu sintezele asemănătoare realizate aiurea, tocmai prin accentul pus pe continuitate, pe permanența unor idei și sentimente. O mare demonstrație pentru cititorii români, *Istoria* cuprindea afirmații și concluzii noi și pentru romaniștii din alte țări, care, dacă s-ar fi angajat la o asemenea sinteză, nu ar fi insistat asupra tradiției, ci, probabil, mai mult asupra înnoirilor și nici nu ar fi făcut un apel atît de masiv la viața sufletească populară. În același timp, este de la sine înțeles că referirile la literatura română, care ne-am fi așteptat să fie și mai abundente, sînt din plin supleate de acest punct de vedere autohton.

²⁰ Virgil Șotropa, *Amintiri și impresii despre Iorga*, „Steaua“, Cluj, 1967, 4, p. 18.

Totodată, sinteza se completează prin câteva lucrări care apar exact în anii în care era finisată și publicată *Istoria*. Amintim de comunicarea ținută în fața universitarilor francezi aleși membri de onoare ai Academiei și intitulată semnificativ *Le rôle des Roumains dans la latinité*, în cadrul căreia, în 1919, profesorul vorbea de nevoia de înnoire a surselor, resimțită în Occident, și de „mișcarea democratică ce va inscrie fără îndoială în programul său de viitor literatura capabilă, ca aceea din veacurile clasice, de a reprezenta o națiune întreagă în forme inteligibile pentru fiecare din cei care o compun“; or, conchidea savantului, „este un mare avantaj, după opinia mea, dacă inspirația înnoitoare a fost în prealabil pregătită într-o literatură aparținând aceleași rase și dominată de același spirit“. Exact în 1920, Iorga făcea să apară comunicarea sa cu titlu grăitor de la sine *La place des Roumains dans le développement de la vie spirituelle des nations romanes*, în care insista din nou asupra „puternicei inspirații populare reînnoitoare a stilului și a aspirațiilor spre libertate a maselor celor mai largi“. Reiese cu prisosință că toate acele întrebări din care a fost alcătuită „urzeala“ operei dedicate dezvoltării și legăturilor literaturilor romanice i-au fost inspirate de literatura de la care se adăpase, pe care o studiasse cu precădere și o îmbogățise la rîndul său, după cum, o dată sinteza încheiată, cu gîndul la realizările înaintașilor săi direcți, el accentua necesitatea dezvoltării tradiției și formula întrebări de viitor la care știa că poate răspunde literatura română.

Continuitatea istorică a literaturilor romanice argumentată cu mijloacele cu care putea fi dovedită longevitatea și vigoarea culturii române era, totodată, conexată de comunitatea spirituală a acestora, care se înfățișa ca o serie de contribuții aduse alternativ de fiecare popor în parte la un mare proces istoric; iar aceste alternări reliefau, în fond, faptul că nu au existat hegemonii culturale, ci participări bine individualizate. Dar și în acest punct recunoaștem punctul de vedere al unui savant român care înțelegea procesul istoric universal ca o sumă de realizări și acte înfăptuite de popoarele mari și mici, dedicîndu-se studiului istoriei generale după ce se dăruise luptei consecvente pentru realizarea unității naționale a patriei sale. Regăsirea pe un plan mai larg a experienței poporului său, a factorilor constanți ai unității naționale — pămîntul, neamul, ideea —²¹, a dat posibili-

²¹ Vd. Vasile Netea, *N. Iorga istoric al unității naționale*, „Studii“, Buc., 1965, 6, p. 1426

tatea savantului să cristalizeze trăsăturile esenţiale ale vieţii sufleteşti dezvoltate pe ambele versante ale Carpaţilor ca permanenţe ale spiritualităţii române, desăvârşind, în acest fel, o sinteză, în care a fost cuprinsă toată descendenţa Romei.

Reliefarea permanenţelor literaturilor române şi a rolului pe care acestea le-au îndeplinit în spiritualitatea continentală a dat o amploare sporită sintezei încheiate, care alături de alte opere ale lui Iorga, restaurează unitatea istoriei europene.

Interesul sintezei publicate acum aproape o jumătate de veac constă şi în multiplele calităţi ale autorului ei, care ni se impune şi aici ca o remarcabilă personalitate culturală.

Într-un stil care, după remarca lui Tudor Vianu²², îmbină permanent analiza cu sinteza, opera lui Iorga impresionează prin strălucirile de cristal ale frazei ce condensează puteri uriaşe ale gândirii şi sensibilitatea cea mai delicată, promptă să înregistreze cele mai variate mişcări ale sentimentelor umane. Evocarea realităţii dispărute se îmbracă apoi în fraza ce s-a rafinat de-a lungul veacurilor şi despre Chateaubriand, de pildă, ni se va spune că „*trăise într-un vast, dar sumbru şi pustiu castel, în turnurile căruia băciuiau buhnele şi se primblau în voie vânturile...*“. Nu am putea înşirui aici toate frumuseţile ce pot fi regăsite în paginile scriitorului Iorga, şi am dori doar să atragem odată mai mult atenţia asupra sensului oralităţii stilului său. Aşa cum este scrisă, pagina reproduce vorbirea cotidiană, dialogul autorului cu un auditoriu pe care-l are în faţă. Scriitorul scrie „nu-s“ şi „care-mi“, compunând fraze care, sub intonaţia glasului, aveau o limpezime ce se pierde parţial atunci când ele sînt tipărite şi când obligă pe cititor să le desfacă pentru a restabili firul ideilor; autorul transcrie dialoguri, întrerupîndu-le prin comentariile sale, sau reproduce cîteva strofe în mijlocul unei fraze proprii; păstrează cu fermitate toate curiozităţile limbii sale proprii. Am avut prilejul să semnalăm că oralitatea marilor scriitori români nu este o simplă adăpare la creaţia populară, ci ţine de o trăsătură specifică a culturii noastre ce trebuie urmărită şi pe planul evoluţiei literaturii culte.

²² T. Vianu, *Artă prozatorilor români*, Buc., Editura pentru Literatură, 1966, vol. I, p. 222: „Acest amestec de sintetism şi abundenţă este poate semnul cel mai izbitor al contribuţiei sale literare“.

Mari scriitori români, formați la școala retoriceii, au compus adresându-se unui public precis conturat și fraza lor a luat o formă colocvială; în istoricul literaturii scrise poate fi depistată o etapă a elocvenței eclesiastice, o alta în care se resimte influența elocvenței de catedră franceză, o alta în care fraza se dezvoltă ca în retorica revoluționară²³. În cazul lui Iorga se face resimțit spiritul științific ce îndeamnă la cumulări de date și la sistematizări limpezi, dar oralitatea menține nota colocvială ce apropie atât de mult expunerea erudită de cititorul cel mai neavizat. Militant, ca și predecesorii săi, savantul se menține pe linia tradiției profesorului de istorie care a fost Kogălniceanu.

Capacitatea de a evoca trecutul, unică prin posibilitatea de identificare cu evenimentele și oamenii și de redare a lor în identitatea morală și materială²⁴, conferă întregii *Istorii* un farmec artistic ce știe capta și instrui. Trecute printr-o prismă artistică datele adunate cu erudiția cea mai scrupuloasă și mai precisă se preschimbă în tot atâtea elemente de desfătare estetică. Desigur că, deși iese de pe făgașul relațiilor obiective ce își propune să reproducă cât mai fidel evenimentele și aprecierea lor, opera lui Iorga nu este o frescă realizată de un artist obișnuit. Este adevărat că autorul intervine în narațiune, muștră pe cei care au rămas în urmă, îndeamnă pe cei care se află pe făgașul cel bun, cîntă în limba sa versurile care l-au impresionat și încheie șirul unor concluzii cu cîte un aforism; dar cu toate acestea istoria prezentată nu este o sumă de impresii. Nu este de ajuns să adăugăm că Iorga este un artist dublat de un savant sau un istoric dublat de un moralist pentru a explica totul. Originalitatea sa constă în orizontul excepțional al cunoștințelor sale, care are drept puncte cardinale cîteva valori bine stabilite. Concepția lui de istoric²⁵ s-a format pe urma unor investigații ce cuprind o arie extrem de întinsă. Nici pe departe nu s-ar putea vorbi în cazul lui de personalitatea unui critic care după ce a frecventat îndelung operele literare își permite să-și asume sau să-și aroge dreptul de a judeca operele; Iorga nu își permite să lucreze prin

²³ Vd. articolul nostru publicat la comemorarea lui Kogălniceanu în „Viața Românească”, Buc., 1967, 9, pp. 80—87.

²⁴ Șerban Cioculescu, *art. cit.*, p. 1105.

²⁵ Vd. în special Mihai Berza, *Știință și metodă istorică în gîndirea lui N. Iorga*, „Analele Academiei Române, Memoriile Secției Istorice”, Seria III, tom XXVII, 1945, 64 p. Indicații privitoare la studiile dedicate operei savantului de specialiști români și străini la Paul Simionescu, *N. Iorga în istoriografia română și străină*, „Studii”, Buc., 1965, 6, pp. 1457—1468.

prisma unor impresii și capacitatea lui nu poate fi asemuită cutărui istoric literar care se pronunță cu dezinvoltură asupra oricărei cărți, pentru că „are gust“. Mai mult, Iorga poate fi chiar o pildă pentru cei care se angajează în acest dificil domeniu al istoriei literare, unde nu se poate forma cineva mai înainte de a fi lucrat din greu parcurgând texte de toți știute, culegând acte și documente, întrevăzând singur momente și creații semnificative ce au scăpat atenției predecesorilor. Dacă savantul a depășit și această treaptă la care se opresc cei mai mulți — începînd să judece după ce au realizat o zestre de cunoștințe și state cu vechime — aceasta se datorează unei calități deosebite care l-a făcut să înțeleagă „cît este de van de a despuia gîndirea de aspectul ei uman“²⁶. Putem fără teamă să denumim această calitate simț etic, deși este vorba de o aprehensiune mai vastă a firii umane. La orizontul științific s-a adăugat, așadar, un orizont uman, care s-a limpezit continuu prin însușirea valorilor transmise de cultura europeană de mai multe ori milenară și, fapt demn de subliniat, transmise de cultura neamului căruia i-a aparținut. În definirea personalității sale, atît de organic legată de enciclopediștii români care l-au precedat și atît de singularizată printre enciclopediștii contemporani lui, credem că trebuie ținut seama de formația sa clasică, de buna cunoaștere a antichității greco-latine, și de familiaritatea lui deplină cu literatura și arta populară română. Cu o asemenea formație Iorga a aspirat permanent spre opera intelectuală cu semnificație umană, spre căutarea adevărului care să nu respingă fantazia ce o ajută, spre îmbinarea științei cu poezia, spre cristalizarea gîndului care comunicat, apoi, să poată lumina și îndrepta, spre stăruința în munca erudită care să poată întemeia persuasiunea spre dreptate și bine, spre munca intelectualului care slujește înțelepciunea, σοφία. Așa credem că a ajuns Iorga să conceapă viața ca pe o mare epopee, ca pe o „tragedie“, cum afirma el, sau o dramă în care Binele întotdeauna este biruitor sau apare ca o aspirație permanentă; de aceea „concepția lui Iorga asupra vieții •

²⁶ Jacques Solé în recenzia la lucrarea lui Ernst Cassirer apărută în traducere franceză (*La philosophie des lumières*, Paris, Fayard, 1966) și în cadrul căreia specialistul francez subliniază cît este de necesar astăzi „de a citi, cu modestie și în mod cinstit, operele din trecut în întregul lor și de a nu te mulțumi să comentezi cuvînte sau imagini trase la sorți ori determinate de mașini electronice“ — „Cahiers d'histoire“, Lyon, 1967, 3, p. 319.

una eroică²⁷. Aşa, cu puţin înaintea dispariţiei sale tragice, savantul afirma: „Istoria... este una din marile metode pe care le poate întrebuinţa spiritul uman pentru a ajunge la adevăr. În sens moral, Istoria este totuşi marea judecată a tuturor Statelor şi Naţiunilor; definiţia aceasta i se poate da. Nu este, cum spunea un roman, *magistra vitae*, adecă în toate împrejurările vieţii să te îndrepti la Istorie, dar când cercul acesta este foarte larg, — eu când zic Istorie, nu înţeleg istoria cutărui oraş, cutărui provincii, Stat sau naţiune, ci înţeleg Istoria în totalitatea ei, cu legăturile ei infinite, care merg de la o latitudine la alta şi trec peste milenii — Istoria aceasta este totuşi un mare tribunal, în care se judecă popoarele şi naţiunile...“²⁸.

În fiecare sinteză, şi în cea de faţă, savantul a intervenit în expunerea datelor cu ceea ce am denumit mai sus subiectivitate, aducând faptele în faţa unui tribunal; referindu-ne, însă, la orizontul său ştiinţific şi la cel uman ţinem să precizăm că subiectivitatea lui Iorga nu este întotdeauna rău venită. În cele mai multe cazuri intervenţiile sale directe se întemeiază pe valorile care le-a regăsit a fi permanente în peregrinarea umanităţii de-a lungul mileniilor şi acestea se aseamănă corului antic; mai arareori, istoricul dă sentinţe bazându-se doar pe o impresie fugară ce poate fi înşelătoare, după cum alteori pune în mişcare resorturi care nu sînt capabile să dezvăluie adîncurile din care au pornit faptele umane, asemeni tragicilor antici care lăsausă prea multe în seama nevinovatului Destin...

Savantul şi artistul, minutorul priceput al sintezei şi al analizei, autorul unor ample lucrări documentare şi scriitorul ghidat de marile valori spirituale şi-au dat mîna alcătuiind opera ce s-a reeditat acum; întrunite, calităţile acestea, remarcă un specialist străin, formează laolaltă „virtuţile fundamentale ale cercetătorului“, adăugînd că „există un substrat destinat să rămînă în domeniul ştiinţelor umane, atunci, cînd prin progresul lor, propriile lor structuri se reînnoiesc, iar această esenţă e alcătuită din elemente pe care le regăsim la omul, scriitorul, savantul Nicolae Iorga“²⁹.

²⁷ Ion Roman, *Un profesor şi scriitor: N. Iorga*, prefaţă la *Oamenii cari au fost*, Buc., Editura pentru Literatură, 1967, vol. I, p. XXXIV.

²⁸ *Istoria, marea judecată, în sens moral, a Statelor şi Naţiunilor*, în volumul *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, cd. 3, Bucureşti, 1944, p. 328.

²⁹ C. Th. Dimaras, *Nicolas Iorga*, „Ο'Εραριστής“, Atena, 1965, p. 221. Vd. şi John C. Campbell, *Nicholas Iorga*, „The Slavonic and East European Review“, Londra, 1947, 26, p. 44—59.

O ultimă mărturisire a savantului la capătul acestor rînduri care nu au urmărit, în fond, decît să sublinieze faptul că opera de faţă este o istorie *vie* a literaturilor romanice, în care, adică, orice scriere se înfăţişează ca o expresie a vieţii, ca o temă de meditaţie pentru fiecare cititor: în prefaţa ultimei sale sinteze, savantul scrie că în *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, „ca în tot ce am dat de la Marele Război încoace, sunt sparte săltăraşele geografice şi cronologice pentru cine caută numai fapte şi situaţii prezentate cu artă“, adăugînd că opere de acest nou gen nu vor lipsi să intereseze pe „aceia cari, în loc să caute un amănunt şi anume la locul chiar unde-şi închipuie că neapărat trebuie să se afle, îşi dau osteneala de a c e t i o carte şi nu de a o c o n s u l t a şi, pe lingă aceasta binevoiesc s-o judece potrivit cu ideia dominantă a autorului“³⁰.

Într-un moment în care interesul unei mase de cititori, pe care Iorga însuşi nu ar fi bănuît-o atît de largă şi de însetată de cultură, se îndreaptă tot mai mult spre sintezele ce înlesnesc amplul proces de dezvoltare a unui nou umanism, opera savantului va afla fără îndoială lectorii săi potriviţi. E un motiv în plus pentru a saluta iniţiativa Editurii pentru Literatură Universală de a reedita această „carte reprezentativă“ în literatura română şi în literaturile romanice.

ALEXANDRU DUŢU

³⁰ Prefaţă la „Istoriologia umană“, în vol. cit., supra, p. 346.

Notă asupra ediției

Tipărită în condițiile arătate de autor însuși, în fragmentul autobiografic reprodus în introducere, reeditarea operei și-a propus, în primul rînd, să restaureze textul, să aducă, apoi, o serie de noi precizări, în aparatul critic, acolo unde acestea s-au dovedit necesare, și să sporească accesibilitatea lucrării prin traducerea numeroaselor citate din scrierile străine.

În acest scop:

1. Am corectat facit numeroase erori tipografice ce apăreau pe fiecare pagină: litere greșit culese, nume proprii cronate, date cronologice necorespunzătoare. Am confruntat textele originale cu edițiile utilizate de N. Iorga sau cu unele mai recente și mai exacte, dar trebuie să arătăm că n-am avut la dispoziție cîteva dintre acestea, în special spaniole. Am păstrat grafia cu inițială majusculă la cap de rînd, în transcrierea versurilor italiene și spaniole, deși procedeul nu este curent în limbile respective. Am adăugat traduceri ale citatelor, în aparatul critic, dar nu și atunci cînd citatul respectiv fusese parafrazat în cadrul comentariului făcut de autor. Aducem mulțumirile noastre colegului Sorin Mărculescu care a asigurat traducerea celei mai mari părți a citatelor din operele spaniole.

2. Am căutat să reproducem cît mai fidel fraza lui Iorga, menținînd toate acele forme proprii scriitorului, care fac parte din stilul său (*cellalt, ni dă, li arată, mine, pine* etc.) și care leagă fraza lui de formele ce apar în scrisul vechilor cronicari și în documentele istorice (*deșterare, margeni, filosofie, cetire* etc.). Am menținut grafia cu majusculă pentru instituții, cărora istoricul le conferă un rol deosebit de important în istoria culturii (*Curtea franceză, Scaunul bizantin, Ceza-*

rul, *Împăratul*, *Papa*, *Ordinul franciscan* etc.). Am apreciat, însă, că se poate renunța la acele curiozități ale limbii lui Iorga care ar fi îngreuiat lectura textului (*țăran* în loc de țeran, *pînă* și nu până, *francez* și nu frances, *dezvoltare* în loc de desvoltare etc.); asupra unora dintre aceste forme autorul a revenit el însuși mai târziu.

3. Aparatul critic și-a propus să ofere cititorului actual versiunea română a fragmentelor citate de savant din operele străine, să amendeze unele scăpări și să semnaleze noi contribuții documentare acolo unde punctul de vedere al autorului avea un caracter vetust. Limitînd astfel rolul aparatului critic, am menținut notele autorului în subsolul paginilor (numerotate cu 1, 2, 3) și am anexat notele noastre la sfîrșitul fiecărui capitol în parte (indicate, în text, prin *a*, *b*, *c*), regruparea indicațiilor urmînd a fi făcută de autorul indicelui.

Procedînd astfel avem convingerea nu numai că ne-am îndeplinit îndatorirea, ținînd seama de exigența contemporană științifică, dar și că am realizat dorința lui Iorga de a-și vedea reeditată originala sa sinteză.

AL. D.

Introducere

Romanitatea a existat oare, ca realitate etnică, în parte, ca realitate sufletească mai ales pentru ca să se poată încerca o istorie a dezvoltării ei, pe baza, înainte de toate, a acelor literaturi pe care le-a produs și care s-au influențat, s-au luptat între ele, s-au dominat și s-au înlocuit, asimilînd ce li-a venit de la alte societăți de popoare și restituindu-le, cu un adaus propriu, ceea ce împrumutaseră, la un moment dat de la dînsele?

Aceasta e întîia întrebare ce ni se pune și legitimează studii îndreptate în această direcție¹.

Căci a vorbi de romanitate în alt sens, de „ginta latină“ pe care Alecsandri, cel încoronat de felibri ca să considere aceasta ca momentul de căpetenie al vieții lui, a cîntat-o într-o poezie mediocră care ne face a zîmbi astăzi, dar odinioară a încîntat și umplut de mîndrie atîta lume, nu mai e potrivit cu ce știm astăzi și cu ce putem judeca astăzi după atîta operă de critică. Nu mai credem în romanizările minunate, prin legionari de șaizeci de ani căsătoriți cu femei barbare — care, cu tenacitatea conservativă a femeilor, mai curînd ele i-ar fi putut desnaționaliza —, cu alergarea, pe alocurea, în „Transvaalul“ Daciei și îmbulzirea atîtor căutători de aur și nestatornici vînători de noroc ușor, cari, nicăiri și în nici o vreme, n-au obiceiul să se așeze și să întemeieze. Nu credem în minunile făcute abia în curs de un

¹ Cf. A. Counson, *La pensée romane, essai sur l'esprit des littératures dans les nations latines*, Louvain-Paris, 1911.

veac și jumătate cu asemenea oameni și în asemenea situații. Cum nu putem admite fantasticul transformism al raselor inferioare prin contactul singur cu o ordine de Stat venită într-o civilizație socială și economică redusă la cele mai simple forme și incapabilă de a da și scrisul cel mai modest și, pe lângă aceasta, păstrind — credem — vechiul ei grai.^a

Afirmăm încă o dată, sprijiniți pe atâtea exemple, arătate și aiurea, de multe ori, că desnaționalizarea raselor primitive, care rămân, și nu numai antropologic, ci prin atâtea caractere sufletești, prin atâtea decisive nocte morale, nu se poate face decît prin *imigranți*, prin *imigranți în număr covârșitor* și printr-o majoritate de imigrație, avînd, cu aceeași credință dacă se poate, ori cu una care să nu fie antagonică, *același fel de trai, același ocupații economice*.

Dacă irlandezii au trecut, în secolul trecut, cu sutele de mii la graiul stăpînitorilor, care erau în număr mai mic și îndeplineau alte ocupații, aceasta se datorește, ni se spune, unei influențe continue exercitate de preoți și de învățători, cari i-au făcut să creadă că vechea limbă celtică e un semn de inferioritate. Se poate, căci nu se vede alt mijloc *direct* de influențare, dar trebuie să se știe în samă mijloacele de acțiune, multiple și generalizate, pe care în zilele noastre le are la dispoziție un stat așa de puternic, o societate așa de admirabil organizată ca Anglia și lumea engleză și cu care nimic nu poate fi comparat în vechiul Imperiu roman. Dacă în Statele Unite mulți dintre emigranți au părăsit limba lor pentru a deveni cetățeni de grai englez ai Marii Republici, aceasta se datorește faptului că acel ce vine de aiurea inferior în cultură, are totdeauna o sfială deosebită față de omul de o cultură superioară pe care-l găsește și acasă la dînsul și, totodată, împrejurării că emigranții au sesit unul cîte unul, sau în grupe mici, răspîndindu-se și topindu-se astfel în masa acelor pe cari i-au aflat: îndată însă ce grupe mai mari s-au așezat deosebi în aceleași centre, desnaționalizarea nu se mai face cu aceeași răpegiune, *conștiința de inferioritate lipsind*¹. Adăugim și aceea că aici limba engleză deschide ac-

¹ Negrii din America de Nord, aduși în mici pachete, s-au desnaționalizat, firește, ușor.

cesul la orice situație, într-o societate absolut egalitară, pe cînd la Roma, chiar după generalizarea dreptului de cetățenie, dăruit oricărui individ cuprins între marginile imperiului, trebuiau atîtea condiții pentru a se ajunge sus! În sfîrșit, noii cetățeni aparțineau raselor celor mai variate, și engleza era mijlocul unic pentru a se înțelege între sine chiar, pe eînd în provinciile Romei imperiale nu e acesta cazul.

Înțelegem: în provinciile care au adoptat idiomul latin popular și, dezvoltîndu-l mai departe, au produs limbile romanice, vorbindu-l pe acela cu organe deosebite. Căci nu pretutindeni s-a petrecut aceasta. Provinciile grecești n-au dat o limbă greco-latină sau latino-greacă, deși cele două graiuri sîmănă așa de mult, și aceeași menținere a vechii limbi naționale se întîmpină în tot Orientul asiatic, rămas sterp în ce privește asemenea creațiuni. Și nu poate fi vorba de valoarea culturală mai înaltă a celor ce au rezistat, căci nici Germania, nici anume regiuni scitice, de populație uralo-altaică, n-au putut fi asimilate.

Limbi neolatine s-au produs numai în Galia, pe baza celtică, — și celții din Britania Mare, care au luat atîtea cuvinte de la romani, erau pe cale să creeze o limbă neolatină — în Spania și Portugalia, pe bază iberică, în Italia însăși, pe singura bază latină, în Alpi, unde reto-romanii — rumunși și ladini — au un substrat special — și la noi, unde substratul a fost dacic, trac.

În toate aceste părți, ducînd, la sfîrșitul Republicii romane, în viață mai mult de sat, a plugarilor și păstorilor, au trebuit să vie mari mase romane, *în adevăr romane* — nu în sensul în care anume persoane din Austria puteau fi însumate la rasa germană —, avînd același fel de trai țărănesc, *pentru păstrarea chiar a căruia au părăsit solul italian.* Căci aici se înscăunase, prin progresele militare, politice și economice, ale statului, un alt regim la țară, unde erau vile, parcuri, ca ale lorzilor englezi de astăzi, cari au izgonit la orașe — însă nu și la Roma, plină de străini și avînd, în Trastevere, semiți: sirieni și evrei — o mare parte din vechea populație de plugari ca să-și aibă plăcerea lor de a vîna vulpi și de a organiza serbări în aier liber, iar sclavi, cu munca

fără preț, lucrau pentru stăpîn, pe cînd cea mai mare parte din aprovizionare venea pe mare, din grînarele Siciliei, ale Africei și a altor părți căzute în atîrnare față de Roma. Nefiind admisibilă, cum am spus, îngrămădirea prea mare în orașe, unde nu era o industrie asemenea celei de astăzi, neputînd fi vorba de emigrări ca acelea care duc în America pe sătenii fără ocupație ai Rusiei europene, ai Austro-Ungariei, ai Irlandei, a trebuit să se producă o lentă emigrare de care, în chip firesc, izvoarele narative, preocupate de mari fapte militare, de violente manifestații politice interioare și de acte eroice ale personalităților excepționale, n-au grijă să vorbească unor cetitori pe cari asemenea mișcări fără sens moral sau „istoric“ nu i-ar fi interesat de loc. S-a evitat astfel un război țărănesc, avîndu-se în loc războiul social al robilor lui Spartacus.

Și acești oameni singuri, trecînd pe alte tărîmuri, cu prestigiul puterii romane, cu valoarea lor dovedită, cu sprijinul oficialității apropiate ori mai depărtate, au putut desnaționaliza aproape imediat părți risipite din populația aborigenă, pentru ca aceștia la rîndul lor să poată lucra, independent de sîngele lor, asupra congenerilor rămași tot cu vechiul grai și cu sufletul care-i corespunde și care acum, o dată cu schimbarea limbii, trebuia și el să se schimbe.

Altfel nu ni putem explica prefacerea, nici în întînderea și nici în răpegiunea ei. Și n-am putea pricepe de ce ea s-a îndeplinit numai în anumite hotare, deprinprejurul Italiei, oriunde nu se întîmpina barbaria apărută prin moravurile ei primitive (ca la germani), sau civilizații care, pentru a-și schimba caracterul, aveau nevoie de o altă calitate economică, socială și culturală a năvălitorilor.

Putem admite deci fără teamă de a ne înșela, că, aici și în acest timp, ca și în alt timp aiurea, romanizarea, care e mai mult o latinizare, s-a petrecut ca un fenomen înainte de toate *popular, elementar*. Pe urmă numai un Marius, pentru Galia de Sus, un Caesar pentru cea de Nord, alții pentru Peninsula Iberică, un Traian pentru Dacia au urmat linia trasă de emigranți — cum au făcut Țarii Rusiei în veacul al XVII-lea, mergînd pe urmele cazacilor în Siberia, ori în

veacul al XIX-lea luind moștenirea unui general Cernaviev — și au adăugat la o realitate etnografică și culturală în stare de formațiune înaintată puterea și organizația pe care Statul singur, prin victoria, cucerirea și dominația lui, le poate adăuga.^b

Astfel, în momentul cînd, prin veacul al IV-lea și al V-lea, barbarii germanici, uralo-altaici, slavi rup zăgazul cel vechi, care-i oprise cu succes atîta vreme, ei întîmpină o întreagă lume romanică, a cărei forță de rezistență venea mai mult din spontaneitatea cu care fusese creată decît din concursul și protecțiunea pe care i-o dădea Statul care pînă atunci o acoperise cu umbra sa.

La acest Stat nu țineau așa de mult populații care, din moment ce Roma-și părăsise tradiția începuturilor sale și se prefăcuse într-un singur sindicat de interese ce vrea să se menție prin orice mijloace are la îndemînă, n-aveau cu „Imperiul“ nici o legătură morală, sufletească. Cezarul cerea contribuții însemnate pentru Curtea sa și funcționarii săi, dar el nu garanta dreptatea și buna administrație înlăuntru, și mai ales nu era în stare să deie o singură apărare la o graniță neconținut amenințată. El însuși aducea pe barbari în armată, îi ridica în ranguri, îi acoperea cu onoruri și chiar îi coloniza de-a lungul districtelor mărginașe. Lumea se familiariza cu acela a cărui grosolănie nu împiedica să se vadă că pentru mai puțin e în stare să deie mai mult. Fiind vorba de o simplă legătură materială, barbarul a fost deci acceptat în locul vechiului domn și stăpîn.

Nici un nex moral, desigur, cu acesta care nici el nu cerea așa ceva, mulțămindu-se cu ce i se oferea și cu ce era în stare să ieie pe deasupra. În această dezertare față de puterea veche, în această acceptare față de puterea nouă, rămînea o opoziție. Pentru a o nota servea cuvîntul de *roman*, precum încă la poetul Fortunatus (secolul al V-lea), cînd e vorba de a se fixa deosebirea pur politică în mijlocul societății romane însăși, *Romania* stă, pentru întîia oară, în față cu *barbaries*:

Hinc cui barbaries, illinc
 Romania plaudit:
 Diversis linguis laus sonat
 una viro¹.

Și termenul se aplica în deosebite domenii la deosebite fragmente ale acestei lumi romanice, după cum opoziția, antagonismul se afla într-un domeniu sau altul.

Astfel după ce *Romania* a fost, la un Orosiu ori la biograful Sfintului Augustin, terminul opus barbariei năvălitoare², la vechii galo-romani, care, primind pe franci, s-au unit cu ei în același stat durabil, confundindu-se apoi cu dominatorii, *romană*, „li roman“ (*romanice*), a fost limba, dar nația nu. La italieni, care n-aveau — statornic — grai germanic în față decît undeva în Lombardia sau în părțile de Sud ale ducatului, limba se zice simplu, limba vulgară, *il volgare*, dar, deoarece autoritatea Scaunului roman ține osebîtă de regatul lui Teoderic și de acela al lui Alboin o provincie în jurul Romei sale, aceasta va fi „Romania“, *Romagna* și pînă astăzi³. La spanioli, deși odată romanii față de goți vorbeau o limbă romană, n-a rămas nici una, nici alta, deși graiul și conștiința corespunzătoare s-au păstrat. La reto-romani statul n-a existat: camenii, în văile lor păzite, s-au simțit liberi de barbari; deci și-au zis *rumunși* sau *ladini*; limba lor *ladină*. Noi, în sfîrșit, cei mai favorizați din punctul de vedere al acestei glorioase moșteniri, am vorbit *românește* în fața germanilor, hunilor și slavilor; am stă-tut ca *români* dincolo de hotarele statelor barbare ai căror fondatori au desăvîrșit creațiunile lor politice — rivnind la Constantinopol, la Roma Răsăritului —, numai *dincolo* de Dunăre; ne-am opus ca rumâni țărani boierimii suprapuse, cu origini în mare parte străine. Și — precum italianul numea „Romania“ teritoriul neocupat de ostrogoți și longobarzi,

¹ Versul 327, citat de Pio Rajna, *Le origini dell' epopea francese*, pe lângă cunoscutele însemnări ale lui Gaston Paris, în „Romania“, I, p. 1 și urm. Cf. darea de seamă din „Revista istorică“, I, c.

² Counson în „Musée belge“, 1914, p. 227.

³ Numele nu se poate pune în legătură cu scurta stăpînire bizantină, care a lăsat, în Sud, Bazilicatul; Counson, *l.c.*, p. 228.

precum *Romania* e pentru Maximin, adversarul lui Ambrosiu, teritoriul roman unde fuge — la Sud — evanghelizatorul Goților de aici, Ulfila¹, precum pentru cruciați, pentru musulmani și apoi, după această ciocnire cu latinii, pentru bizantinii înșiși (la Pahimere), Imperiul de Orient e o *Romania*, un *Rum*, Țară-Românească, aceasta, supt un Domn al cărui nume — *dominus* — înseamnă Împărat, a fost concepția noastră teritorială osebită, apoi concepția Statului pe care l-am creat.^d

Pe la 350—450 romanitatea, oricce nume i s-ar da în unele domenii, nu e de loc sfărîmată, *în ce privește conștiința ca și în ce privește legăturile ei*. Galia se continuă prin Provența în Italia de Nord, iar prin Catalonia în peninsula iberică (precum se va vedea mai departe, fel de fel de legături se impuneau între aceste țări pînă vom avea, puțin după 1100, o dinastie catalană purtînd coroana regală în Aragon, și în Provența pe aceea de conte). Vestul se unește cu Orientul prin acele ținuturi romane, latine din Alpi și chiar prin provincii apoi slavizate, germanizate din Austria, pînă la Vindobona-Viena, la Aquincum-Pesta, prin care trece drumul cel mare pentru ostași, neguștori, administratori.

Și, în sfîrșit, dacă în Vest Britania-Mare e în parte teritoriu romanic, oprit doar de împrejurări de a produce o nouă limbă neolatină, în acest Răsărit al nostru, fragmentele actuale din Istria și din deosebite părți ale Balcanului și Pindului, urmele romanice din Peloponez, pînă la acei mainoși în care sîngele slav poate fi amestecat cu vechi picături vlahice, cele din insulele Adriaticei (Veglia etc.) și de pe coasta raguzană formau cu populația dunăreană și carpatină o singură lume romanică, — ai cărei supraviețuitori suntem noi, cei de astăzi.

Pe această bază o anume cultură trebuia să dezvolte sufletul de care avem a ne interesa aici.^e

Romanitatea era deci întregă și unică în provinciile din Vestul și Ostul european care odinioară formaseră Imperiul.

¹ Kaufmann, *Texte und Untersuchungen*, I, 1899, la Counson, l.c., p. 228.

Ea nu cunoștea și nu putea să cunoască vreo osebite după numele barbarilor cari se așezaseră în mijlocul acestei populații mai vechi a provincialilor. Stăpînirile germanice s-au dovedit trecătoare, și nimeni nu putea să prevadă soarta pe care ele vor avea-o. În Galia francii au întîlnit concurența burgunzilor și a vizigoților, ba chiar a altor seminții mai mărunte, ca saxonii de la Bayeux. Cine ar fi putut descoperi, în Spania, ce se va alege statornic din teritoriile care au trecut pe rînd în mîinile suevilor, dispăruți fără urmă, ale alanilor, pomeniți poate, pînă astăzi, în numele Cataloniei (Gothalaunia), ale vandalilor, care, lăsînd aici o „Vandaluzie“, Andaluzie, s-au strămutat în Africa, pentru ca regatul lor, de o mai lungă dăinuire, să cadă supt loviturile bizantinilor? Ce ar fi putut să facă a se gîci, de la început, că aceste teritorii vor rămîne ale vizigoților, și de unde să se prevadă că aceștia chiar vor fi grămădiți în munți de către arabii lui Taric la 711? Italia a trecut de la cele dintîi bande ale lui Radagais la armata organizată a lui Alaric, care spera, cum spune istoricul bisericesc Orosiu, să poată înlocui *Romania* printr-o *Gothia* și al cărui sfîrșit subit, încheind o dată cu viața și toată opera lui și aducînd strămutarea acestor puteri militare, care erau un întreg popor, în Galia de Sud și apoi în Spania, nu putea, natural, să întze în calculele nimănuia; viitorul uzurpării herulului Odoacru era incalculabil, și cine ar fi crezut apoi că o dominație în sens quasi-roman, ca a lui Teodoric, cu toate atributele imperiale căpătate printr-o formală concesie bizantină, se va prăbuși prin singurul fapt că marele rege germanic va lăsa moștenirea lui, grea și pentru un bărbat, unei femei și unui copil? O stăpînire constantinopolitană, pe care aceia dintre „romani“ cari nu erau jigniți de calitatea etnică greacă sau orientală a cuceritorilor o salutaseră cu bucuria ce întzimpină orice restaurare legală, se dovedi incapabilă de a ținea piept loviturii lui Alboin, longobardul a cărui regalitate, după două veacuri întze de aparență înrădăcinare în acest pămînt italian, făcu loc așa de ușor unei nouă hegemonii france, care, cel puțin aceasta, venea în numele noii idei imperialiste a creștinismului.

Cît privește regiunile din Alpi, cele de la Dunăre, din Carpați, cine ar putea să arate îndeajuns nesiguranța pe care puteau s-o lase în spirit neașteptatele, dar trecătoarele apariții ale atîtor elemente turanice, germanice, la urmă și slave, pentru ca Turanul stepei să trimeată pînă la 1400—500, tot alte unde, — simple pete de umbră pe care le lasă nourii cari și ei se prefac și dispar.

„Romanii“ nu mai sufereau o stare de lucruri care însemna garanția fără legitimitate, după ce lepădaseră, prin răscoală întii, prin proclamare de Cezari locali, în veacul al IV-lea, apoi prin dezertîiunea în masă, prin absolutul refuz de serviciu, o legitimitate fără garanții. A trebuit timp și, mai ales, existența, amestecul formei intermediare de care vom vorbi pe urmă, pentru ca o apropiere, prevestind mai tîrziu contopire, să se producă între cele două rase, care n-aveau deocamdată decît contactul militar, politic și economic. Statul cel nou putea să fie acceptat numai după ce elementul aborigen și-a avut rolul, un mare rol, în conducerea lui, și el ne interesează numai intrucît ar fi putut însemna el însuși, așa cum era, și cu tendințele pe care le avea, o separație în această masă romanică unitară.

Deocamdată nici stăpînii n-aveau iluzia că au creat State, — între altele fiindcă n-aveau nici intenția de a o face, fiindcă nu vedeau măcar rațiunea de a fi, utilitatea unor asemenea formațiuni.

Întii pentru că, unde vedem noi *regate*, de fapt erau numai *regi*. Persoane cu drepturi tradiționale, de origine deosebită, care prin calitățile și prin norocul lor ajunseseră să aibă atîta pămînt, atîția supuși, precum prin aceleași mijloace ajunseseră să aibă atîtea giuvaiere, atîtea veșminte, atîtea arme, atîția sclavi. Moștenirea acestor posesiuni se făcea după hazardul posterității, mai mult sau mai puțin numeroase, — împărțindu-se într-un fel sau în altul după întîmplare ceva care n-avea o unitate necesară și hotare firești. Totul era de drept privat, și intrucît oare populația romanică, deprinsă cu ideea unității, care fusese așa de greu cîștigată și era menită deci a trăi așa de mult, ea care o păstra cît pu-

tea în cît mai multe domenii, după ce dispăruse din viața politică, întrucît această populație, doritoare de a fi împreună în aceste domenii, era ea datoră să recunoască, în ce o privea pe dînsa, rezultatele de fărâmițare ale unei ordini nouă pe care nici creatorii ei n-o considerau ca logică și durabilă?

Fiecare din acești stăpînitori apoi urmărea *el însuși* restabilirea vechii unități imperiale, care era desigur în stare să ispitească prin avantajile ca și prin prestigiul ei, și pe cel mai dezordonat dintre cuceritorii de pămînturi cari nu știau altfel decît drumul și nu doreau altceva decît să treacă „hotarul“ mai departe pe pămîntul vecinului a cărui *vecinătate* însăși i se părea o provocare, un îndemn către încercarea de forțe și către cuceriri nouă, de adaus la cele de pînă atunci. Am văzut ce dorea Alaric. Ostrogotul Teodoric era adinec convins că regalitatea sa nu e decît o treaptă către o formă de unitate imperială. Clovis, din „Francia“ lui, primea o distincție din Constantinopol, care-l făcea să intre în *ordinea romană*, cu toate perspectivele ce le deschidea, mai mult ca o victorie. Și, dacă lucrul era așa — și n-a fost un singur neam năvălitor care să scape de *fatalitatea* acestei seducții —, cum oare elementul romanic supus ar fi *admis în dauna sa* ceea ce noii săi domni nu *impuneau în folosul lor*?

Dar această unitate, neapărată, nu-și putea găsi *forma de expresie*.

Ea nu putea fi literatura latină a epocii. Întîi pentru lipsa ei de adevăr, de actualitate, de realitate, care o făcea să reproducă numai frumoase modele ce pe vremea lor avuseseră un înțeles. Se făcea în domeniul poeziei de proslăvire, al retoricei, al unei „filosofii“ care cuprindea și științele naturale și matematice și morala și politica, pînă va cuprinde și ceva din teologia creștină, ceea ce făceau la noi în secolul al XVIII-lea boierii culți pe cari-i domina suferințele antichității elenice învățată în școli sau ceea ce făceau în Apus oamenii „ciceromani“ și „virgileni“ ai Renașterii.

Un exemplu: al lui Claudian¹, nume caracteristic latin. Dar, după ce s-a crezut că patria lui ar putea fi Galia,

Italia, Spania, s-a văzut că locul său de naștere e Alexandria. Un egiptean de limbă greacă, incapabil la început de a scrie altfel. Thziu, din gramatici, învață un stil latin, corect și pur, îl întrebuințează pentru a îngenunchea înaintea puterii pe care o reprezintă favoritul imperial, barbarul Stilicon, un vandal. După catastrofa acestuia, va bate la altă ușă pentru a-și prosterna pe pragul ei talentul. Ce influență poate avea însă un asemenea om, în afară de cercul curtenitor, al cultivatorilor de modă literare, al păzitorilor purismului? Ce răsunet pot avea aceste vechi lucruri, acum fără sens în inimi, pe care le-a înnoit și predica legii creștine și amestecul cu „energiă” barbară?

Cînd această „energie” dispune acum de toate, literatura de imitație a modelelor veșnice, ea care întrebuințează cu îngrijire stilul cel mai elegant, se îndreaptă către dînșii: *ea dezertează la inamic.*

Uitați-vă la Fortunat, sau, cu numele lui întreg, aristocratic, măreț, față de acești oameni din veacul al VI-lea al noii ere, din care botezul a făcut uneori un Ioan, un Petru, un Gheorghe, un Grigore. Patrie n-are — decît însuși acest vast teritoriu al romanității unice, substrat rămas al Imperiului dispărut. Precum vestitul părinte bisericesc din Apus, Paulin, e născut în Bordeaux, hirotonisit în Spania și rămîne ca episcop la Nola în Italia, Fortunat, italian de lîngă Treviso, ucenic al școlilor din Ravena, se lecuiește de ochi invocînd, în biserica Sfinților Pavel și Ioan, pe marele mucenic al Galiei, adevăratul stăpîn al sufletelor, de la rege la cerșetor: Sf. Martin. Merge să-i mulțamească celui veșnic viu. Rămîne în Galia francă, — dar pe lîngă regele Austrasiei, Sigebert, apoi într-o mănăstire lîngă Radegunda, soția regelui Clotar, de care femeie-l legau sentimente suspectate. Ajunge episcop de Poitiers (p. 609). A scris vieți de sfinți în versuri: Martin din Tours, Remigiu din Reims, Germanus (Germain) din Paris, Radegunda însăși, cea bine știută lui. Dar a cîntat, pe alături, *vexilla regis*, steagurile ocrotitorului merovingian, ale stăpînului.⁹

Nu în această literatură, care, adorînd trecutul în forma frumoasă al cărei înțeles nu mai exista, căuta în prezent numai un sprijin pentru o carieră, o răsplată pentru omagii, își putea găsi deci expresia starea de suflet comună a populației romanice într-o vreme cînd ea încă nu se confundase cu biruitorii ei.

Și nici n-a căutat ea de fapt forma culturală corespunzătoare unui suflet vădit nou. Căci, pe cînd fugea din ruinele nelocuibile ale Imperiului, dărîmînd fără putință de restaurare momentană, această societate deposedată, umilită și amenințată a găsit o cetate în care se putea apăra și, mai mult, la care se puteau atrage pe încetul pentru o *recunoaștere*, pentru cea dintîi recunoaștere sinceră — căci nu fusese pe deplin sinceră recunoașterea Imperiului de către acei cari l-au distrus în curînd — pe înșiși dominatorii unui teritoriu acuma comun. Această cetate a fost creștinismul.

Din vechea predicăție pastorală, poetică a Mintuitorului și ucenicilor săi mediul contemporan făcuse pe încetul o nouă formă imperialistă, cea din urmă pe care a putut-o da antichitatea. Se adoptară provinciile Statului roman, organizarea lui administrativă, sistemul lui de legi, însumarea lui în mari blocuri de populație eterogenă care în ultima instanță ajunseră a sta supt ocrotirea aceluiași șef. O Romă dispăruse, aceea pe care germanii, hunii dovediseră că o pot învinge și pe care, deci, o priveau cu dispreț, și acuma răsărea în loc alta, acoperită, umbrită pînă atunci, înaintea căreia năvălitorii, temîndu-se de vraja ei, se ofereau plini de oarecare venerație, cum se vede în acea cetate din Panonia, pe care, după *Viața Sfîntului Severin*, scrisă de Eugippius, o apăra ceva mai puternic decît toate armele ostașilor, simpla autoritate blindă, dar misterios amenințătoare, a unui astfel de *vir Dei*, „bărbatul lui Dumnezeu“.

Un avantaju mare pentru elementul romanic, care fără aceasta n-ar fi găsit nici un apărător, cum n-ar fi nemerit nici un refugiu. Creștinismul fixat în această Biserică, de o dezvoltare acum deplină, menținea unitatea acelor care

aparținuseră civilizației antice. Doar Spania, legată de erezia pelagiană prin influențe care trebuiau să dureze secole întregi, pînă la mișcarea de reformă cluniacensă și la apariția unui Grigore al VII-lea ca șef al lumii întregi, doar Spania lui Isidor de Sevilla, această Iberie puțin cam răsleață dacă era să aibă oarecum supt raportul religios o situație de relativă izolare.^h Încolo, oamenii care comunicau în același grai făceau parte și din aceeași cuminecare bisericească. Iar în fața lor aveau pe barbarii arienii, despărțiți prin scirba pe care o inspira erezia lor, răspîdită la toate ramurile familiei gotice; francii singuri, veniți păgîni, fără nici un contact prealabil cu aceste rătăcirii ale Bizanțului, trecură la o profitabilă ortodoxie, deschizînd era asimilărilor cu populația supusă.

Astfel *Barbaries* se unii cu această *Romania* pe care la început o disprețuise poate pentru că nu știuse destul să se apere. Altarul creștin făcuse ceea ce în alte împrejurări ar fi fost cu neputință sau cel puțin — căci, în Spania, unii din supușii creștini de prin orașele arabilor, mozarabii, începuseră a-și uita limba pentru a primi pe a stăpînilor de altă lege¹ — s-ar fi făcut cu mult mai greu și mai încet. Dar acei cari erau, nu numai cei mai mulți, dar și îndătinăți închinători ai acestui altar, impuseră în tovărășie limba lor.

Se poate zice că limba *latină*, limba Statului, a literaturii profane, fusese biruită o dată cu puterea politică de care se ținea; iar acum, pentru o stare de lucruri nouă, noua societate religioasă care cuprindea pe năvălitori și-a avut limba *ei*, limba *romană*, *li roman* al francezilor, limba *romance* a spaniolilor și a unora din italieni, *româneasca* noastră, a celor care am avut mai mult de suferit de la barbari, dar mai puțin de împărțit cu dinșii.

O limbă care a fost *primită* de elementele germanice pe încetul confundate cu cealaltă populație; iar *nu elaborată împreună cu dinsele*. Căci lipsesc fenomenele fonetice care să

¹ Álvaro de Córdoba spune, în veacul al IX-lea, că din această populație abia unul la mie mai înțelege liturghia latină.

nu se poate explica pe deplin prin vechiul substrat indigen (afară de români, cari au luat, formîndu-și limba poate ceva mai tîrziu, unele sunete de la slavi), lipsesc forme flexionare venite din limba, imperfectă, a năvălitorilor; lipsește un mai mare stoc de cuvinte germanice, — iar cele care se pot recunoaște n-au o valoare generală decît atunci cînd ating unele domenii în care barbarii aveau inițiativa și conducerea. Chiar în condițiile date e de mirare cum pece-tea germanică e așa de redusă și de superficială.

În Apus această limbă romană exista fără îndoială și în momentul cînd *imnurile bisericești*, acelea care, făcute pentru popor, trebuiau să fie mai mult înțelese de dînsul, cuprindeau, cu menținerea vechilor forme, ca inovație doar rima, aliterația și alte asemenea podoabe „copilărești“, pe care, în delicatele ei calcule de cantitate, antichitatea le disprețuise. Încă din veacul al VII-lea însă predicile în limba vulgară, pe care le ordona cutare sinod apusean — și pentru a se combate întinderea ereziilor, încă destul de active, — ni arată că acest *vulgare* era în stare să exprime și idei teologice de un caracter mai înalt. Cînd, după una din luptele care aduseră dărîmarea aceluia Imperiu carolingian supt care lumea catolică își regăsise unitatea politică, regele Carol din Franca *romană* apuseană, — adecă din aceea unde elementul germanic se desnaționalizase — și regele Ludovic, din Germania de dincolo de Rin, țări încă absolut insuficient delimitate, după conveniențele personale ale regilor, se împacă solemn, tratatul e jurat — pentru a se adăugi cuvenita vrajă — de unul în limba *teotisca*, de celălalt în limba *romană*.^h

În tot acest timp, se poate pune întrebarea: a fost ori ba o literatură populară, la națiunile care trăiau răzlețe întii, din ce în ce mai amestecate pe urmă, în teritoriul pe care-l putem numi *romanic*?

Școala științifică germană, în care se cuprind și italienii, ca d. Pio Rajna, răspunde: da. În acest timp se dezvoltă eposul german, din care se va desface apoi, prin francezii întii, curioasă potrivire și care dă de gîndit — marea

mişcare a cîntărilor epice, cuprinzînd toate popoarele, toate țările, pînă la bizantinii care cîntau și ei în circumstanțe asemănătoare pe Φλόριος καὶ Πλαντζιφλόρα¹.

Pentru a dovedi aceasta se invoacă mărturiile lui Tacit despre cîntecele vechi germane, consacrate zeilor și „originilor“, ba chiar lui Arminiu biruitorul. Se invoacă întrebuintarea, evidentă și mărturisită, a unor cîntece populare în *Istoria Goșilor* a lui Iordanes. Se adaugă mențiunea cîntecelor cu care fetele de la „Curtea“ sa primeau în lagăre pe regele hunic Attila. Și, pînă să se ajungă la poezia populară germană pe care Carol cel Mare orînduiește a o strînge, și la „vulgaria carmina“ — nu numai decît germane — care-l pomenește pe el însuși, cum mărturisește „Poetul Saxon“, se cercetează cu de-amănuntul tot ceea ce în *Historia Francorum*, în Grigorie de Tours, în toate vechile mărturii istorice latine despre trecutul merovingian are caracter de aventuri ori desface o mireasmă de poezie, pentru a spune: iată capitolele acelei vaste poezii epice germane pe care apoi alte nații au rămas numai să o adopte, să o prelucreze, să o dezvolte¹.

Fapt este însă că, afară de un *Ludwigslied* din vremea Carolingienilor — databil în chiar fondul său — noi n-avem decît poeme ori frînturi de poeme germane păstrate în manuscrise mai noi decît veacul al XI-lea. Alt fapt este că eposul german medieval cel mai vechi, acela în care nu se poate observa influența puternică a „cîntecelor“ franceze, dacă știe de un „Teodoric de Verona“, *Dietrich von Bern*, de un Hildebrand și de cîțiva alți eroi, îi strînge pe toți în jurul regelui hunic Attila, *König Etzel*. Cîmpiile Panoniei sînt teatrul luptelor, și aici germanii erau amestecați, în veacul al V-lea, cu slavii, care, mai în toate ramurile rasei, sînt creatori indiscutabili ai unei poezii epice pe care n-au împrumutat-o de aiurea.

Iar, cît privește legendele întretesute în izvoarele istorice latine — legende care, vorbind de viziuni și minuni, de incidente amoroase, tocmai nu intră în caracteristica exclusiv luptătoare a epopeii germane, — unele au putut fi

¹ Rajna, *Le origini dell' epopea francese*, pp. 26 și urm.

create, pentru a se avea o explicație și a se păstra o legătură de chiar autorii povestirilor, pe baza unor numiri de localitate sau de persoane; altele puteau fi transmise prin viu grai; multe au fost fără îndoială cîntece de luptă, cîntece de ospăț. Dar de aici pînă la noțiunea superioară a epopeii este oarecare drum. Cine a cetit „Cuvintele“ lui Ioan Neculce, cu care-și precedă letopisețul, va fi recunoscut ușor în ele cit de mică e partea unei poezii formate și cit de adeseori avem a face cu o simplă tradiție orală, care se fixează deci pentru întiași dată.^m

Se obișnuiește a se vorbi cu dispreț de posibilitatea unei influențe celtice, — căci se admite ușor că spiritul latin e incapabil de a crea epopee.

Au dreptate oare aceia care înlătură această posibilitate?

Dar în Irlanda încă din veacul al VI-lea și al VII-lea era o foarte puternică viață culturală. Convertită la creștinism de quasi-fabulosul Sfînt Patriciu, insula „Erin“ (de unde Irland) a dat Europei apusene apostoli ai propagandei religioase ca Sfîntii Columb și Columban. Și ea și-a păstrat vechiul fond celtic, care a dat „profeții“, vieți de regi, „legi“ (ale lui Hoel), datate de obicei într-o epocă prea depărtată, dar avînd indubitabil un caracter profund arhaic. Literatura anglo-saxonă din epoca lui Beda a fost influențată de aceste cîntece irlandeze, și de aceea a fost în stare să dea, cea dintîi între cele germanice, duioase cîntece și chiar o încercare epică de întinderea și importanța lui *Beowulf*, care poartă caracterul celtic în elementele sale de imaginație.

Mai mult, celții aveau clase, caste, de mult fixate, care păstrau și transmiteau acest tezaur. Lîngă druizii-preoți, lîngă *vates* oficial, al cărui nume a trecut, cu același sens, și la romani, erau barzii, cîntăreți ambulanti, și erau acei *fili*, care se consacrau în special fragmentului epic: 350 de bucăți din cele spuse de dinșii s-au păstrat și pînă astăzi¹. Asemenea caste însă nu existau la germani.

¹ Sint pomeniți și la Amian Marcelin (XV, 9). D. Pio Rajna (p. 307) aduce înaintea și un pasagiu din Ateneu (VI, 12). Dar d-sa e *contra* originii celtice.

Nu e nimic mai admisibil decît că de aici, din lumea celtică a venit *datina*, și de aici *existența categoriei speciale a cîntăreților*. Subiectul însuși interesează mai puțin de cum se crede. Iar impulsul pentru o manifestare proprie, acela nu se culege de aiurea, ci el vine, într-o societate care nu e compusă, nici măcar condusă de cărturari, din actele înseși pe care ea le săvîrșește.ⁿ

a. În vederea definirii „romanității“, pe care și-o propune spre studiu, sub aspectul său literar, N. Iorga aduce în discuție elementele ce pot fi luate în considerație sau nu. Acceptînd „realitatea etnică“ și, în special, „realitatea sufletească“, istoricul se îndreaptă de la început spre valorile culturale, pe care le întrevede a fi fost create de *literaturile* romanice, în cadrul unui proces dialectic, de reciprocă influențare, de contradicții și noi sinteze. E demn de remarcat faptul că autorul român respinge teoria unei predominări romane ce s-ar fi exercitat asupra unor culturi mai rudimentare; ostil, așadar, „aculturalismului“, el urmărește procesul elaborării valorilor culturale de către „societățile de popoare“. În mod evident, realitatea care i se impune atenției este cea românească și o cunoaștere temeinică a acesteia îi permite să ajungă la concluzii pertinente și la generalizări judicioase privind toate popoarele romanice.

b. Caracterul științific al tezei lui N. Iorga, care insistă o dată mai mult asupra caracterului *popular* al fenomenului, și nu asupra unei presiuni exercitate de aparatul administrativ în procesul formării popoarelor romanice, rezultă și din compararea acestor pasaje cu concluziile adoptate de istoriografia noastră — cf. *Istoria României*, Buc., Edit. Acad., 1960, vol. I, p. 806 seq.: *Cînd și unde s-au format limba și poporul român*.

c. Versurile sînt citate de Pio Rajna (*Le origini...*, Firenze, Sansoni, 1884, p. 177, n. 1) într-un alt context, acolo unde se ocupă de conexiunea posibilă dintre Girbert, figura centrală din „Gisberto dal fiero visaggio“, și Caribert, cîntat de Fortunat în lauda VI, car. 4,

v. 7: „Răsună în diferite limbi lauda unanimă adusă bărbatului pe care aici lumea barbară, dincolo lumea romană îl laudă.“

Darea de seamă din „Revista Istorică, I“ se referă la nota consacrată de Iorga lucrării lui Vincenzo Crescini, *Romania*, în care istoricul român remarca: „Romania e formată din romani, după analogia cuvîntului Germania din germani; și, adăugăm noi, români al nostru nu e continuarea lui romani în vechiul și purul sens imperial, ci refăcut după Romania... Abia în al XIV-lea veac «françois» ia locul lui «roman». La noi însă faptul că nu s-a întîmplat așa, arată autonomia de izolare — nu numaidecît și cu un element de mîndrie — a unor locuitori din «Romania» care nu intraseră în nici un nou stat barbar.“ (p. 192).

d. Referitor la Georgios Pachymeres, „cel mai mare poliistoric bizantin din secolul XIII“ vd. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, II Aufl., München, 1897, pp. 288—291.

„Nexul moral“ pe care-l întrevade Iorga este acela care leagă popoarele romanice de cultura romană și nu de un aparat statal asupritor; merită subliniată distincția făcută între „imperiul roman“ și conștiința romanității. Într-un sens asemănător s-a arătat recent că, după plecarea bizantinilor din Italia, populația a pierdut ușor unul din cei doi factori mentali proprii bizantinilor — legătura de supunere, păstrînd pe cel de-al doilea — spiritul unei comunități culturale, *ὀκείωσις*, vd. André Guilleou în „Buletino dell' Istituto Storico Italiano per il Medio Evo“, Roma, 1967, 78, pp. 1—20.

Legată de teritoriul menținut în decursul secolelor, conștiința romanică păstrată de poporul român, în raport cu popoarele migratoare de care se separa și prin limbă, și-a găsit expresia în rezistența maselor, ca și în scopurile pe care domnii pămînteni și le-au fixat.

e. Una din primele concluzii desprinse din datele expuse ca introducere: o comunitate de limbă și o conștiință culturală a legat pe locuitorii teritoriilor din partea de sud a continentului european, de la țărmurile Atlanticului la cele ale Mării Negre. Cultura formată în această parte a Europei a ajuns ulterior la variate forme de expresie. Istoricul își propune să surprindă vectorii acestui proces; istoria pe care o scrie se întemeiază pe datele furnizate de sociologie și tînde, așadar, prin incursiunile făcute în istoricul mentalității populare, să reconstituie cadrul social și valorile literare elaborate. Sinteza lui Iorga îmbină elementele oferite de istoria universală cu cele ale lite-

raturilor romanice pentru a releva, cu ajutorul investigației psihosociologice, valorile spirituale create — „sufletul de care avem a ne interesa“.

Privitor la „romanitatea orientală“ vd. datele noi din lucrările: H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, Buc., Edit. Acad., 1960, precum și *Istoria limbii române*, Vol. I: *Limba latină*, Buc., Edit. Acad., 1965.

„Maionoții“ sînt locuitori ai unei regiuni muntoase din Moreea, care pretindeau a fi descendenți direcți ai spartanilor; se consideră că ei sînt cei mai autentici descendenți din anticii eleni, vd. E. Yemeniz, *La Magne et les Mainotes*, „Revue des deux Mondes“, 1865, mars 1.

f. Poet oficial al lui Honorius și Stilicon, considerat unul din ultimii reprezentanți ai poeziei latine (cca. 370—cca. 404).

g. Al doilea exemplu — Venantius Fortunatus, din opera căruia Iorga a mai citat două versuri mai sus, și-a strîns opera poetică, *Carmina* sau *Miscellanea*, într-o culegere cuprinzînd 11 cărți — dovedește lipsa de vitalitate a creațiilor latine din secolele III—VI; autorul subliniază printr-acestea că operele literare autentice conțin o impresionantă vibrație spirituală, exprimă o stare de spirit și joacă un rol precis în evoluția mentalității oamenilor. Paranteza care urmează după „episcop de Poitiers“ este o trimitere rătăcită; Fortunat moare pe la 600.

h. Spania este „relativ“ izolată, deoarece, deși e continuu străbătută de popoare migratoare, ea adăpostește pe Isidor de Sevilla (+636), care prin bogata sa operă — cea mai celebră lucrare e *Ethymologiae* — reprezintă culmea de pe care poate fi observată, pe un versant, cultura antică și, pe celălalt, cultura medievală (cf. H.I. Marrou în „Revue historique“, Paris, 1/1966).

Pelagianismul, erezie care nega existența păcatului original și necesitatea grației, a avut drept inițiator pe călugărul breton Pelagius; doctrina acestuia a fost combătută în special de Fericitul Augustin, episcopul Iponiei, dar ea a continuat să aibă adepți, fiind puternic contracarată de mișcarea de reformă creștină pornită din abația de la Cluny (fondată în 910) a benedictinilor și de măsurile energicului papă Grigore al VII-lea (1073—1085).

i. Arieni = adepți ai ereziarhului Arie, care susținea că Hristos a fost o ființă creată, învătătură condamnată de primul sinod creștin,

întrunit la Niceea, în 325; erezia a continuat să fie îmbrățișată de numeroși adepți, printre care și vizigoții.

k. Referire la *Jurământul de la Strasbourg* (842), considerat cel mai vechi document galo-roman. Textul consfințește alianța lui Charles le Chauve (Carol cel Pleșuv) cu Ludovic Germanicul împotriva lui Lothar, împărat al Occidentului din anul 840. Vd. *Crestomație romanică*, sub conducerea acad. Iorgu Iordan, Buc., Edit. Acad., 1962, vol. I, p. 476.

l. Povestirea greacă — Φλώριος και ΠλατZIAφλώρη, după cum apare titlul într-un ms. cuprinzând 1874 de versuri fără rimă — pornește de la un original provensal din sec. XII. „Romanul grec, *Phlorios și Platzia-Phlora*, a fost considerat a fi o remaniere a unui poem toscan, intitulat *Il cantare di Fiorio e Bianci fiore*, datînd din sec. XIV. Acest poem, la rîndul lui, e o redactare italiană a unui original francez al lui *Floire et Blanchefleur*, care a servit drept prototip lui *Filocolo* al lui Boccaccio. Autorul grec a urmat modelul său, fie poemul italian, fie romanul francez, dar el a dezvoltat unele părți foarte pe larg, inserînd totodată în text detalii datorate propriei sale fantezii” — Börje Knös, *L'Histoire de la littérature néogrecque*, Uppsala, 1962, p. 126.

m. Contrar erudiților romaniști în special germani, pe care îi folosește din plin în lucrarea de față, Iorga refuză să stabilească o legătură între unele prototipuri germanice și epopeea franceză. Afir-mînd că germanii nu posedau decît o poezie populară în „frînturi“, istoricul relevă concomitent și originalitatea poeziei epice slave. E de reținut acest pasaj pentru o justă evaluare a concepției sale folclorice — cp. A.I. Amzulescu în „Revista de folclor“, 1959, 1—2, p. 188 și Adrian Fochi, *Nicolae Iorga și folclorul*, „Revista de etnografie și folclor“, 1966, 5—6, pp. 451—464. Cit privește „O samă de cuvinte“ ale lui Ioan Neculce, mai mulți cercetători au dovedit, în sensul afirma-țiilor lui Iorga din acest pasaj, că ele redau evenimente autentice transpuse sub formă de legende populare; poezia orală română avea însă o îndelungată tradiție, în anii în care Neculce își compunea cronică.

n. Obiect de dezbateră, cultura populației de origine indo-germanică ce a ocupat o mare parte din Europa, celtii, nu este încă deplin clarificată. Teza lui Iorga privitoare la sursele poemului epic în datina celtă merită a fi reținută, cu atît mai mult cu cît el afirmă că poemul romanic a apărut „din actele însăși“ pe care societatea franceză le-a

săvârșit, referindu-se astfel la *Chansons de geste*. Merită a fi comparată expunerea lui Iorga cu explicațiile date de Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, München, Francke Verlag, 1965, pp. 387—396: *Die Anfänge der volkssprachlichen Literaturen*, unde se insistă asupra faptului că apariția la date diferite a poeziei populare în Franța, Spania, Italia nu capătă o explicație decât dacă „se are în vedere România în ansamblul ei“.

„*Chansons de geste*“.
Originea lor.
 „*Chanson de Roland*“¹

O serie de împrejurări au făcut ca întâiilor produse literare ale romanismului în dezvoltare să li se atribuie un sens istoric și o vechime la care, cum s-a văzut mai târziu, ele nu au dreptul.

Multă vreme, evul mediu fusese osîndit de „judecătorii“ săi, de cele mai multe ori neinformați și întotdeauna foarte parțiali. Cei „o mie de ani de întunec“ erau urîți de istorici și de „filosofi“ pentru atitea motive puternice: feudal, evul mediu era puțin simpatîc celor care serveau interesele monarhiei absolute; credincios, închis în creștinismul său atoatestăpînitor, el inspira oroare cugetătorilor cari vedeau în acele zece veacuri numai o biată umanitate naivă, înșelată de coaliția „preoților“ și a „regilor“; original, spontan, sincer, dar dezordonat, el jignea pe delicații apreciatori cari vedeau în Shakespeare însuși numai un „barbar de geniu“, — *cel mult* un „barbar de geniu“.

A trebuit ca, la începutul secolului al XIX-lea, să se vadă neputința vechilor organisme monarhice de a apăra popoarele în contra aceluia reprezentant al spiritului roman, unificator, al Renașterii care a fost Napoleon I-iul, a trebuit ca rezistența însăși a națiunilor să fie amenințată, toate hotarele Statelor fiind acum învălmășite, amestecate, nimicite, a trebuit ca spiritul popular, naiv, spontan, sincer, ca și acel ev mediu căruia-i dăduse caracterul, să ia asupra-și

¹ Cf., ca mai nouă prelucrare, M. Michel, *La chanson de Roland et la littérature chevaleresque*, Paris, 1907.

opera de liberare și să arăte că o poate duce la capăt, pentru ca respectul față de acești simpli luptători devotați să se coboare în trecut pînă la obirșiile acestor națiuni care prin *ele însele* își aruncaseră jugul.

Ajungindu-se astfel în „veacurile întunecate“, acei cari datorau sufletului din ele mîntuirea națională au considerat cu un interes recunoscător tot ce venea de la dinsele. Evul mediu, creator de fapt al libertăților naționale contemporane, a devenit vrednic de venerație în orice semn al său, în orice urmă a sa. Tot mai mulți cercetători s-au aruncat să-i prindă tainele, a căror necesitate actuală fusese astfel strălucitor dovedită.

Și, în același timp, filologia comparată și-a luat avîntul. Germanul Diez, superior spirit de inițiativă și organizare științifică, începu un curent care era să aibă foarte mare viitor. Se căută cu patimă orice element al formelor de grai, care supt raportul fonetic, flexionar, lexical trebuiau să fie alăturate și studiate împreună. Limba nesigură, puțin formată a popoarelor evului mediu fu silită a-și da toate secretele. Și, cum se începuse cu comparația între ele a limbilor romanice, cu încercările de a se reconstitui de-a lungul dezvoltării lor paralele izvorul însuși de unde ele plecaseră, orice se ținea de epoca primelor încercări literare cîștigă o importanță și o semnificație pînă atunci nebănuite.

Să nu uităm și interesul care s-a îndreptat, din multe motive, dintre care unul, puternic, a fost și simțul că literatura cultă trebuie neapărat reinnoită și înviată din amorteala clasicismului, asupra cîntecului popular. Ceea ce era în adevăr popular și ceea ce *părea* numai să fie astfel s-au așezat astfel în rîndul întii al lucrurilor care se cereau a fi știute și pe care gustul public le reclamă cu o pasiune în creștere.

Încă de la 1812 apărea unul din poemele care pentru cuprinsul lor istoric, de „fapte“, de „isprăvi de luptă“ s-au numit, după modelul prelucrărilor latine *anterioare*, intitulate *gesta*, *Chansons de geste*. Un german era acela care-l

dădea la lumină, francezii negindindu-se încă la valoarea estetică a acestor produse nedesăvârșite și la mândria ce ar putea trage din alcătuirea unei astfel de „literaturi populare“ care, cuprinzînd un așa de mare număr de lucrări, a cucerit și dominat pentru două veacuri toată Franța — toate provinciile de atunci pe care le reunim astăzi sub acest nume — apoi toate țările romanice și, în sfîrșit toată Europa apuseană, creștină și catolică. La 1828 apărea un *Fierabras* în limba provençală (*langue d'oc*). Pe atunci un Fauriel, care se oprise cu iubitoare atenție asupra „tragudiilor“ grecești, pline de lupte, de răzbunări, de suferințe, un Raynouard, care ar fi văzut bucuros în Provența originea tuturor manifestațiilor sufletului medieval, luară parte la această mare operă de pioasă desmormîntare, și glasul acestor oameni de energie și de talent fu auzit.

Apoi, o viață întreagă, un cercetător neobosit, foarte îndrăzneț, chiar dincolo de marginile unor cunoștințe de autodidact, foarte harnic, cu toată conștiința insuficiențelor sale ca scriitor și, mai ales ca vorbitor, Paulin Paris, s-a consacrat răspîndirii neconținute a cunoștinței despre eposul francez medieval. Prin el Franța a avut, între altele, în cinci volume, o prelucrare a *Romanelor Mesei Rotunde* (a ciclului breton, celtic, al lui Arthur).

Interesul se răspîndea tot mai mult. Activitatea neobosită, hrănindu-se din cele mai puternice sentimente naționale — mult criticate pe nedrept — a lui Léon Cautier, „popularizatorul“ vechilor epopei, a făcut foarte mult pentru aceasta. Un om de talent, care s-a îndeletnicit și cu traducerea falsificației rusești *Cîntecul lui Igor*^a a dat, cu o bună cunoștință a materiei și cu un simț fin al limbii, o formă modernizată a *Cîntecului lui Roland*. Și, în sfîrșit, cineva căruia, pe lângă o mare inteligență și mari calități de stil, nu-i lipsea nimic din uneltele studiilor moderne, Gaston Paris, fiul precursorului mai sus amintit, a lucrat decenii întregi împreună cu colaboratorul său la revista „Romania“, Paul Meyer, la migăloasa lămurire a tuturor punctelor de amănunte, poem de poem, *laisse* (grup de versuri cu aceeași rimă) de *laisse*, vers de vers, adesea cuvînt de cuvînt, din

impozanta masă literară pe care o formează aceste poeme. O școală întreagă, corespunzătoare marelui număr de cercetători din alte țări, italieni, spanioli, români chiar — ca d. Ovidiu Densusianu —, germani, danezi, ruși, a lucrat cu atîta zel și cu atîta nesfîrșită ingenuozitate, pentru a da tot materialul și a-l cerne printr-o critică foarte prețioasă prin rezultatele ei uneori, iar adesea impotriva chiar a acestor rezultate.

Cu privire la valoarea acestor cîntece, părerile sunt împărțite, fiindcă ele au fost judecate în afară de acea relativitate care, singură, permite nepărtinirea. Unii au cutezat să vorbească de o Iliadă în care Roland ar fi Ahilele, dar din care, împreună cu infinita artă a vechiului cîntec elenic, lipsesc și atîtea din personajii și toată siguranța unei expunerii care formează și o mare dramă. Gaston Paris găsea și în aceste poeme „măreție naivă“, simplitate, intensitate a sentimentului care o străbate.¹ Alții au răspins-o ca incapabilă de a susține o judecată estetică. De fapt mari frumuseți reale se găsesc amestecate, *ca într-o operă care n-a fost fixată definitiv niciodată*, cu zădarnice repetiții, cu lungimi nesuferite ale profesioniștilor răspînditori, cu scene de o crîncenă barbarie, de o crudităte care revoltă și indignează. *În definitiv, această poezie nu e superioară vremii sale, cum nici nu putea să fie.*

Dar care e aceea vreme?

În pornirea, firească la niște filologi și chiar la niște istorici literari, de a atribui o dată cît mai îndepărtată obiectului cercetărilor lor, s-a prezintat, în atîtea feluri și în nesfîrșite argumente ieșite din cea mai strălucitoare analiză, teoria, și mai sus atînsă, că avem a face *în manuscriptele ce ne stau la îndemîină, și care nu sînt anterioare secolului al XIII-lea, sau, cel mult, celei de a doua jumătăți a secolului al XII-lea*, cu ultima formă, contaminată, viciată, încurcată a unor cîntece mai vechi care, dintr-o fază de trans-

¹ Grandeur naïve, simplicité, intensité du sentiment qui la pénètre (*La poésie du moyen âge*, p. IX).

misiune în alta, ar merge pînă la originale *romanice* din secolul al X-lea. Ba chiar că acestea înseși n-ar face decît să continue legendele versificate, mici poeme și „cantilene“, ale germanilor de pe vremuri, deprinși a-și pomeni astfel faptele de război încă de la Merovingieni. Toată literatura istorică a evului mediu începător a fost răscolită pentru a se ajunge, cu pasiune și exclusivism, la identificări depline, absolute, din care nimic să nu lipsească și care să poată satisface oricare curiozitate. Numărul studiilor consacrate acestor nesfîrșite probleme, de fapt insolubile, e enorm.

O reacțiune s-a pronunțat abia de la 1896 încoace. La această dată Camille Jullian strecura o indicație către *alte condiții materiale în care s-ar fi putut forma asemenea cîntece: pelerinagii la Locurile Sfinte, din care apoi s-a dezvoltat acel pelerinagiu armat care a fost cruciata*. Într-un articol din „Romania“, consacrat unor chestiuni de amănunte, el se exprima astfel: „De-a lungul drumului, în popasurile căii, în verva creatoare a conversațiilor fără sfîrșit, poporul reface istoria țării sale și încearcă a regăsi amintirea eroilor și a sfinților săi“¹. Ceva mai tirziu, în 1912, d. Joseph Bédier, cercetînd tot ce putea rezulta pentru povestire, pentru cîntec și scris din obiceiul acelor pelerinagii, încheie un articol preliminar — căci aceste idei avea să le dezvolte într-o largă operă, din care au apărut patru volume² — prin aceste cuvinte, pe care le vom reproduce textual pentru preciziunea lor: „Trebuie să acceptăm (aceste cîntece) așa cum sunt, în textele pe care le avem (căci modelele lor pierdute, dacă au fost, au trebuit să fie vecine); trebuie să le iubim și să încercăm a le înțelege drept ce au fost... Dar, pentru a le explica, pelerinagiile nu ajung: trebuie cruciatele: cruciate din Spania în veacul al XI-lea, cruciate din Locurile Sfinte în al XII-lea, și concursul ideilor și sentimentelor

¹ „Romania“, 1896, p. 1 și urm.: „C'est le long du chemin, dans les loisirs du voyage, dans la verve créatrice des conversations sans fin, que le peuple refait l'histoire de son pays, qu'il essaye de retrouver le souvenir de ses héros et de ses saints“. Aceeași părere o exprima și în a sa *Histoire de Bordeaux*.

² *Les Légendes épiques*, Paris, 1908—13.

care au format armătura societății feudale și cavaleriești...¹ Ceea ce nu înseamnă că — în ciuda interesului pe care l-a trezit expunerea d-lui Bédier, — în cealaltă tabără s-au părăsit vechile păreri în sensul aceluia pe care un critic le exprima astfel, în 1896: „Cîntecele noastre istorice nu datoresc nimic cruciatelor, și ciclul cruciatei“ (supt care se înțeleg piese epice mai târzii, de un caracter mai corespunzător realității) „din contra a fost străbătut și contaminat de tradiții mai vechi“².

Aceste ipoteze nouă, așa de verosimile, îmi erau necunoscute cînd — deci mi-e permis să adaug aceasta pentru a dovedi că și din alt domeniu și pe altă cale se poate ajunge la acest rezultat —, într-un curs de *Istoria poporului frances* pe care l-am făcut acum cîțiva ani și pe care războiul m-a împiedicat de a-l tipări multă vreme³, afirmam că aceste „chansons de geste“ nu pot veni decît după cruciată, din cruciată și pentru scopurile cruciatei, precum alte cîntece, de dimensiuni mai restrinse, de un caracter mai local, de o notă mai puțin războinică, pot să fie unul din rezultatele culturale ale pelerinagiilor făcute în Franța însăși, în Spania de Nord ori și pînă la Roma.

Ceea ce îndemna la această concluzie pe un istoric se va expune în aceste propoziții.

Nu se poate un produs literar, cît de simplu, într-o limbă, pînă ce limba aceasta nu este formată în așa fel încît să poată exprima, cu oarecare putere și eleganță, măcar senti-

¹ „Il faut les accepter, telles qu'elles sont, dans les textes que nous avons (car leurs modèles perdus, s'il y en eut, durent en être voisins); il faut les aimer et tâcher de les comprendre pour ce qu'elles sont... Mais pour les expliquer, les pèlerinages ne suffisent pas; il y faut les croisades: croisades d'Espagne au XI-e siècle, croisades de Terre Sainte au XII-e, et le concours des idées et des sentiments qui formèrent l'armature de la société féodale et chevaleresque“; „Romania“, 1912, pp. 30 și urm.

² „Romania“, 1896: „Nos chansons de geste ne doivent rien aux croisades, et le cycle de la croisade, au contraire, a été pénétré et contaminé par des traditions plus anciennes.“^b

³ *Istoria poporului frances*, Vălenii de Munte, 1916 (intreruptă); reluată și terminată la București, 1919.

mentele primare ale sufletului omenesc și ideile fundamentale ale minții noastre.

O limbă romanică specială pentru Galia, pentru Galia de Nord, unde s-a dezvoltat limba cu *oil* pentru *da* (sau *e*, cum se zice în altă parte a teritoriului românesc), se constată prin jurămintele de la Strassburg. Alcătuirea ei e foarte imperfectă însă în această a doua jumătate a veacului al IX-lea, și ea se întrebuițează acolo, cum am spus, numai pentru elementul de vrajă, de blăstăm, pe care-l adăugia afirmației și făgăduinței. Ceva mai târziu, când Carolingienii ajung a nu mai domni și în ceea ce se va numi totuși și mai departe Franța, când, stăpîni în Germania, ei opun acolo pe *Francia* lor de pe celălalt mal al Rinului, acea țară care e pentru noi azi o Franconie, dar care în limba germană se cheamă *Franken*, Francii (cf. Sachsen, Thüringen etc., saxoni, turingieni, — nume de seminții, nu de provincii), a fost lucru firesc ca în Statul unde clerul superior, Biserica lui Adalberon, arhiepiscopul de Reims, impunea ca rege pe Hugo Capet, să se afle în limba romanică un termen de opoziție, un sprijin pentru o durabilă osebire, fără ca pentru aceasta să admitem încă¹ o formațiune națională conștientă, bazată pe un principiu înțeles bine și deplin. Astfel limba locală, „vulgara“ din Galia, căpătă o valoare politică. Dar aceasta nu înseamnă și o capacitate de expresie, care singură o putea preface în unealta literară.

Și la o astfel de desăvîrșire relativă n-a putut ajunge acest grai, mult timp desprețuit, decît mai târziu, fără vreun deosebit sprijin al oficialității, căreia-i ajungea o latinească revăzută în „școala palatului“ a lui Carol cel Mare și cultivată în mănăstiri, ori al Bisericii, care se străduia a păstra cît mai curată, chiar în separatismul ei provincial, tot mai pronunțat, o mîndră tradiție romană.

Momentul cînd noua limbă a devenit o limbă literară nu poate fi căutat încă decît în veacul al XII-lea.

Dar, pentru ca să putem avea astfel de poeme, care au în ele o atmosferă specială, care reprezintă o stare a sufletului

¹ *Ibid.*

și care îndreaptă conștient într-o anume direcție, n-ajunge un stadiu destul de înaintat în dezvoltarea unei limbi naționale. Aceasta singură poate ajunge doar pentru alcătuirea Vieților de sfinți în versuri dacă nu ca aceea care se ocupă cu minunile Sfintului Alexis — acest mic și frumos poem se consideră a fi cel mai vechi, și vom vorbi de el mai departe — măcar ca ale Sfinților și Sfintelor: Eulalia, — Sequențele ei (foarte vechi), „Acaftistul“ Fericitei —, Leodegariu (Léger), o simplă prefacere în limbă vulgară a vieților latine¹ —, Ecaterina, Eustahie (Plachida), Patriciu — Patrick Irlandezul cu isprăvile lui extraordinare, — sau ale celor de mai puțină vază: Evroul, Garnier, Josse, Eloi, Quentin, Thais², „Cantilene“ ca a Sf. Wandrille. Într-o asemenea limbă apoi se pot da chinurile Maicii Domnului, pe care și noi le-am avut în românește la o dată firește mult mai nouă, însă, pentru literatura noastră, destul de veche, apoi pentru versiuni ale Macabeilor sau ale Genezei, dar nu pentru acele încercări de „Biblie vulgară“ versificată ca a lui Herman de Valenciennes, care merită un studiu deosebit pentru frumusețea sa, ca și pentru a se fixa o altă dată alcătuirii sale.

Pentru cîntecele de luptă, care înfățișează credința, avîntul, lupta, triumful *întregii societăți franceze, fără deosebire de provincii, de drepturi feudale, de situații și amintiri locale, trebuia și unitatea unui suflet comun.*

Cînd și de ce, prin ce oameni și supt presiunea căror împrejurări însă s-ar fi putut el forma în secolul al XI-lea, către sfîrșitul lui?

Urmașii lui Hugo Capet sunt niște bieți oameni fără înșușiri superioare, săraci, aproape dezarmați, incapabili de

¹ Și în Bartsch, *Chrestomathie de l'ancien français*, ed. a IX-a, Leipzig, 1908. Cf., pentru toate, pe lingă Gaston Paris, *La littérature française au moyen âge*, și crestomația lui Constans (Paris, 1906), apoi cele ale lui Clédat și Sudre, Gaston Paris și E. Langlois (*Chrestomathie du moyen-âge*, 1897), Bartsch et Horning, *La langue et la littérature françaises depuis le IX-e siècle jusqu'au XIV-e*, Ch. Aubertin, *Histoire de la langue et de la littérature françaises au moyen âge*, Paris, 1876—8. Mai vechi sînt *glose*, ca acelea de Cassel și de Reichenau, și unșle Qmillif, în care se adaugă cuvinte în „vulgară“ la textul latin.

² După enunțarea d-lui de Granges, în „*Romania*“, 1895,

intenții politice și de ofensive militare, cari trăiesc ca simpli judecători de cauze și apărători ai Bisericii, — adevărata organizatoare și adevărata stăpină¹. Un sentiment de respect deosebit pentru ei ca oameni ori acela, și mai greu de format, pentru *regalitatea* lor, căreia nu i se păstrascră temelii solide, din vremea Carolingienilor, ale ideii creștine catolice, și nu i se substituiseră, acelea durabile, ale osebirilor naționale și avantajilor reale, materiale, nu se putea să se dezvolte și nu s-a dezvoltat. În aprige lupte fără alt scop și fără alt sens decît pasiunile de întrecere, de cucerire, de război, se cheltuia toată energia puternică a timpului, și în zădar am căuta pînă pe la 1100 ceea ce mai tîrziu vine să tempereze sălbăcia primitivă, care nu admiră decît violența loviturilor bine date. Nici credință față de rege, nici cruțare între sine, nici mila pentru slăbiciune, simț pentru nedreptate, devotament pentru o cauză nobilă nu sunt note ale acestui timp. Și atmosfera cea nouă a cavalerismului va fi alcătuită tocmai din ele.

Pentru ca însă aceste elemente să se pronunțe și să se unească, formînd sufletul unic, permanent al unei îndelungate epoce, a trebuit *un eveniment din afară*, și *un mare eveniment*. El n-a putut fi decît cruciata, care se îndrepta *la toți* în puterea *unei idei morale* și li cerea *ajutorul tuturor* pentru dezrobirea din robia păgînă a Mormîntului Sfînt și a locurilor unde trăiseră profeții și pătîmise Mintuitorul. Și, totodată, mulțămîta acestui impuls care a deslocuit oameni din toate categoriile și din toate locurile, de toate neamurile, s-a ajuns, *cunoscîndu-se toată lumea, la un simț de unitate a creștinătății apusene și, printr-o comparație mai de aproape, la conștiința unității mai restrînse, dar mai strînse, a fiecărui popor*.

În astfel de împrejurări, cu totul neobișnuite, adînc zguduitoare, se petrece totdeauna un fenomen sufletesc care trezește ori învie cîntecul. *Societățile umane, cînd urmăresc scopuri foarte mari, simt nevoia să fie călăuzite de cineva mai puternic, mai venerabil decît oricine trăiește în mijlocul lor*. Pentru opera cruciatei, așa de grandioasă, așa de grea, așa

¹ Istoria poporului frances, capitolele respective.

de sfintă, n-ajungeau toate măririle timpului la un loc. Și, cum noi, în ceasurile cele mai grele, ne gândim, firește, la Ștefan cel Mare din legendă, care așteaptă în pământ — ca Frederic Barbă-Roșie al altora, — străpungind țerna cu virful săbiei lui minunate pînă ce va putea să se avînte pe calul său de război și să dea libertate celor ce sufăr, astfel în fruntea oștilor luptătoare pentru dezrobirea Sfințelor Locuri a fost așezată splendida figură de sacră viteză a unui Carol cel Mare, înzestrat cu sufletul timpului și pus pe drumurile bătute de contemporanii altor epoce.

În sfîrșit, pentru ca, fiind acum graiul capabil de o expresie superioară, fiind unitatea morală a unei societăți naționale, îndestul de formate, și existînd și impulsul unor evenimente extraordinare, să se dezvolte cîntecul care a început, pentru ca el să capete proporții așa de întinse, trecînd dintr-o țară în alta, dintr-un neam în altul, dintr-o limbă în altă limbă, trebuia și o categorie anume de răsplăditori ai cîntecului, de profesioniști ai lui, avînd nevoie — ei înșiși sau acei cari-i îndeamnă, îi răsplătesc, îi întrețin — de alcătuirea și întinderea acestui cîntec al lor.

Cine cunoaște Orientul, nou și vechi, nu va putea admite însă că numai după datine apusene — mai mult celtice, de loc germanice — își exercitau meșteșugul acei artiști ambulănți, făcînd sărituri și schime, *pehlivănii*, ca la turcii unei vremi mai nouă, arătînd animale rare *răsăritene* și mai adesea, pe cea mai înaltă treaptă a meseriei lor, cîntînd la *hramuri* — cu slujbă bisericească și cu bilciuri, cu petreceri pentru pelerini — cîntece, care pe urmă erau purtate de la un castel la altul, de la o Curte la altă Curte, — așa-numiții *joculatores*, *jongleurs* (de unde, în ce privește partea mai inferioară a îndeminării lor: jongleriile).

Numai după cruciată și mulțămită, poate, cruciatei apar acești cîntăreți ambulănți, fără care cîntecul istoric s-ar fi oprit la cea dintîi fericită ivire a lui.^c

Venim acum la acea *Chanson de Roland* — numită așa de editorii moderni pentru incontestabila unitate pe care i-o dă, *măcar în episoade*, dacă nu *în total* și în semnificație, eroul jertfit *în lupta cu păgînii*, căpitanul de margene al lui Carol

cel Mare, căzut prin trădarea lui Ganelon și prin atacul mișelesc al sarasinilor Spaniei, peste mormîntul căruia, la Roncevaux în Pirinei, se poartă întregul război de răsplată, în foarte vaste proporții literare, fără a se uita însă la urmă rechemarea pe scenă a eroului prin duioasa moarte a iubitei sale, Aude.

Limba e pentru acel timp — cîndva în veacul al XII-lea — deosebit de expresivă, de o scurtă energie concentrată, care nu se poate traduce aproape în limba noastră modernă, slăbită, uzată în măsura în care s-a făcut elastică și variată fără descrieri sobre ale naturii, care aici n-are nimic *nelocat*:

Halt sunt li pui et li val tenebrus,
Les roches bises, les destreit merveillus,

sau:

Halt sunt li pui et tenebrus e grant
Li val parfunt et les ewes curanz.

În mijlocul ei figura celui mai ales „vasal“, viteaz — căci sîntem în acea epocă în care „vassal“ face abia loc noului termin, adus din cruciată, „chevalier“:

Rollanz s'en turnet, par le camp vait tut suls,
Cercet les vals et cercet les munz.

O priveliște de noapte:

Clere est la noit et la lune luisante.

Cornul celui ce-și dă ultima luptă sună:

L'olifan sunet a dulong et a peine.

Cînd e pe moarte, iată în ce termini se dorește Raiul pentru cei care l-au meritat:

Seignors barons, de vos ait Deus mercit,
Tutes voz anmes otreit il pareis
En seintes flurs il les facent gesir:
Meillors vassals de vos unkes ne vi.

Cînd Carol ajunge, la întrebarea unde i-s ostașii (*Vare, Vare, redde legiones meas^d*), iată cum i se răspunde:

Veez avant: de dous lives de nus
 Vedeir puez les granz chemins puldrus
 Q'assez i ad de la gent paiennes.

Și e plin cîmpul de sîngele, stropit de flori, al voinicilor
 căzuți:

Quant l'emperere vait querre sun nevold,
 De tantes herbes el'ne truvat les flors, —
 Ki sint vermeilz del sanc de noz barons.

(v. 2870—1)^e

Un vast cîmp, cam confuz, se deschide înaintea cîntărețului, care cu un veac înainte ar fi considerat ca o mare și periculoasă încercare drumul de la Paris la Pontoise. Sunt marile drumuri spre Răsărit, pe care un cercetător german al lor¹ le-a recunoscut ca fiind ale cruciatei din secolul al XII-lea. Din Europa se cunoaște Franța toată: cu Provența, Aquitania, Gasconia, Lotaringia, Auvergne, Burgundia, Anjou, unde e conte Geoffroi (identificat, cu sau fără folos, la 987), Maine, Poitou, Normandia bătrînului duce Ricard („Richard le veill“, identificat la 1027), Bretania, Flandra, cu *Flamengs* ai ei. La Rin, cîteva localități, dar popoarele Germaniei sunt, toate, cu nume vechi și nouă: allemans și thedeis (*Thiois*, *Tedeschi*, *Deutschen*), loveni, frisoni, bavarezi, saxoni (socotiți apoi ca păgîni, cum vom vedea, după cronicile latine). Spania (cu „*duc d'Argone*“, *Aragon*, cu tot), acum reunită sub acest nume — ceea ce, cum se va arăta, e un rezultat al califatului arab unitar —, și are un rege:

Li reis ki tute Espagne tint.

În Nord se cunoaște Anglia — ca teritoriu de curînd cucerit de normanzi

— ...Engleterre passa-t-il, la mere salse —

¹ Remppis, *Die Vorstellung von Deutschland im altfranzösischen Heldenepos*, Halle, 1911, pp. 43—44. Aceste „reprezintății“ ar fi mult mai bogate și mai precise dacă aceste cîntece ar avea o origine germană. Și, dacă acesta ar fi cazul, Țările de Jos, vechea patrie a francilor, n-ar fi avut, de la început, o literatură franceză, fără vreo urmă a unei literaturi germane, care ar fi precedat-o, vd. C. Liégeois, în „Musée belge“, 1906, pp. 8 și urm.

Scotia, Țara Galilor, Irlanda, confundată cu Islanda.

Italia e o bună și veche cunoștință, cu toate părțile ei:

— Lombardie et trestute Romanie —,

Neapole, Sicilia, Apulia, Calabria, pe unde a cucerit în tinerețe însuși Roland, Butrinto, port necesar cruciaților etc., dar fără porturile din Nord: Veneția, Genova, fără Pisa, — ceea ce arată că regiunile reținute în minte de cîntăreț sunt *cele asupra cărora s-a întins, ca și asupra Angliei, cucerirea din veacul al XI-lea a normanzilor francezi.*

Nu lipsesc, în sfîrșit, hunii, ungurii, polonii („Pullains“), bulgarii („Bugres“), pecenegii („Pinceneis“) „ducele de Tracia“, Constantinopolul, chiar Argolida („Argoillie“), și — în acest orient bizantin — noțiunile culturale respective: ca bani, *besants (byzantii)*, ca vase de transport: *dromunds, dromons*. Ba este și Imperiul bulgăresc din Ohrida, aparținînd secolului al XII-lea, *la gent Samuel* (v. 3224), sîrbii (Sorbres, Esclavons).

Orientul cruciatelor apare întreg în acest larg cerc de vedere. Localități: Babilonul-Bagdad („Balbiun“), Tortosa („Turteluse“), cu sirienii („Sorz, porz de Sorie“), Capadocia, Africa (*Afrique, Africanis*), Etiopia, cu negrii ei:

Ethiope, une tere maldite;

La neire gent ed ad en sa baillie:

Ilz n'unt de blanc ne mais que sul les denz,

(v. 1915—7, 1934),^f

nubienii (*Nubles*), Alexandria Egiptului:

Suz Alexandre, ad un port juste Mer,

apoi Ierusalimul, Ierihonul, ținte ale expedițiilor sacre.

Popoarele acestei lumi păgine apar diferențiate, într-o orînduire oarecare, cerută de forme, de nevoile versului, ale frazei poetice: turci, arabi (*Arabiz*), uriași (*Jaianz*), lingă armenii creștini (*Ermins*).

Noțiunile orientale nu lipsesc: cu Jupiter și cu Apolon, zei păgini, se unește Mohamed; lingă „sinagoges“ apar moscheile, „mahumeries“. Între bani, mîngîrii de aramă (*man-*

guns). Darurile cuprind șoimii familiari Orientului: *hosture* (*austures*, lat.). Întilnești emiri, „amirali“ (*amirafles*), califi (*algolifes*), corsari de Barbaria (*corsalis barbarins*). Sunt postavuri de Alexandria: *palie alexandrins*; jocul de șah e pomenit ca și cel de table; smirna și tămîia — *smirre et timoine* —, fumegă și aici¹.

Sentimentul dominant de la un capăt la altul e lupta cu păgînii, Carol cel Mare, localizînd-o în Spania, cum spune cronica — și se citează anume „Tuoldus“ și „Gesta Francorum“, reprodusă în abrevierea paleografică: „Francor“² — o întrupează.

Acest sentiment e unit însă cu altele. Carol apare aici și ca regele, acum iubit, admirat, respectat, al vremii celei nouă. De aceea e „le rich empereur“ pentru Turpin, Împăratul „vassal“, viteaz, Împăratul „cu barba înflorită“. Supunere, jertfe, frig, cald, mizerii i se datoresc ca „senior“ (*seignur*):

Pur sun seignur deit hum suffrir destreiz
E endurer e granz calz e granz freiz.

.....

Pur sun seignur deit hum suffrir granz mals
E endurer e forz freiz et granz calz.

(v. 1010-1,1117-8.)

La strigătul lui de „Montjoie“, noul strigăt de război francez, se mișcă escadroanele de „vasali“ și merg la luptă:

Munjoie escriet, ç' est l'enseigne Carlun

(v. 1234)³.

¹ Maurice Wilmotte în *Une nouvelle théorie sur l'origine des chansons de geste*, „Revue historique“, 1915, p. 241 și urm., ar admite — și nu e singurul — ca autor un cleric (se citează și cuvintele din limbajul clericilor care se află aici, și numai aici; p. 270, nota 4), dar acesta ar fi avut, oricum, *altă orientare geografică și istorică*. Cf. Tavernier, *Zur Vorgeschichte des Rolandliedes*.

² Cf. Ço dist la Geste e cil ki el' camp fut (v. 2095)

sau:

Il est escrit en la geste Francor.

.....

Ci falt la geste que Tuoldus declinet (v. 4002).

V. și v. 1181—2.

Această luptă *trebuie dusă pînă la capăt*. De două ori ni se spune că Roland n-a fost învins, că nu poate fi învins, că nu *trebuie* să fie. Murind, el o striga dușmanului, care trebuie să știe că „s-a vîndut «scump»“; *el o constata*:

Sempres murrai, mais *chier me sui venduz*,
E dist un mot: ne sui mie vencuz.

(v. 2087)

„Tare și mîndru“ trebuie să fie cavalerul care, altfel, nu valorează „doi bani“.

Itel valur deit avoir chevaliers
Ki armes portet e en bon cheval siet:
En bataille deit estre forz e fiers,
O autrement ne valt quatre deniers.

(v. 1877-80)

Spada lui e ce-i poate fi mai scump pe lume, spada care lucește și scînteie la soare, *Durendal* faimoasa, a lui Roland:

E Durendal, cum ies e clere e blanche:
Cuntre soleill si luiset et reflambes.

(v. 2316-7)

Dar ceea ce domină totul e ceva superior, parcă, și glorioasei icoane reprezentative, conducătoare a lui Carol cel Mare; e țara însăși, care exista deci atunci — cel mai sigur mijloc de datare, — *ca suprema realitate morală*, Franța.

E Franța cea dulce pe care o binecuvîntează, cu Carol însuși, „vitejii“ murind:

Et beneiet Carlun e France dulce

(v. 2017).

„Dulce“ e Franța în gîndurile lor din urmă:

Tere de France, mult estes dulz país

(v. 1861)

Pentru „mîndria Franciei lăudate“ se dă lupta:

Veez l'orgoill de France la loée

(v. 3315)

Păgînii știu că ucid *francezi*, că astfel *Franța* va fi pustiită:

Franceis murrunt, e France en iert deserte. (v. 989).

Caroi cel Mare se plînge că „floarea Franciei dulci“ a căzut:

De France dulce m'unt tolué la flur. (v. 2434).

În „porturile Franciei“ se așteaptă în zădar, de mame, de soții, de prietenii, „tinerimea Franciei“, jertfită:

Tant bon Franceis perdent lur juventé!
Ne reverrunt lur meres, ne lur femmes,
Ne cels de France ki as porz les atentent. (v. 1401-3)

Ca francezi, luptă eroii Franciei:

Fiert l'Amirail de l'espée de France (v. 3615).¹

Ca francezi strigă: „Carole, ajută“.

E Franceis crient: Carlemagnes, aidiez (v. 2546).²

Și grija lor cea mare, aceea pentru care cad bucuroși, e ca Franța să nu fie jignită, ca Franța să nu fie batjocorită, ca „dulcea Franță“ să nu-și piardă onoarea:

Deus pere n'en laissier hunir France! (v. 2337)
Encoi perdrat France dulce s'honor (v. 1223).

¹ Cf. și v. 3742.

² Cf. v. 566: „A Carle et à Franceis“.

a. *Cîntecul oastei lui Igor*, descoperit în 1795 într-un manuscris din sec. XV sau XVI, este considerat a fi cel mai de seamă monument al literaturii ruse vechi. Autenticitatea textului a fost adeseori pusă sub semnul îndoielii, apreciindu-se că este vorba de o plăsmuire modernă, în genul poemelor ossianice. Vd. studiile recente ale lui I.P. Ereomin, care susține că opera aparține genului „retoric-pane-giric“ (date mai ample în „Trudî otdeleniia drevnerusskoi literaturî“, Moscova, 1956).

b. Referire la recenzie pe care Charles-Marc Des Granges a dedi-cat-o capitolului II din lucrarea colectivă *Histoire de la langue et de la littérature française, des origines a 1900*, publiée sous la direction de Petit de Julleville, capitol intitulat *L'épopée nationale* și scris de Léon Gautier. Recenzia a fost publicată în „Romania“, XXV, 1896, pp. 596—601.

c. Teza deosebit de interesantă a lui Iorga ni se impune și dato-rită faptului că aduce o completare pasajului final din „Introducere“, atrăgînd atenția asupra „cîntăreților“ într-un context ce subliniază interpenetrarea culturii apusene cu cea răsăriteană în timpul Evului Mediu.

d. Înfrînt de germani, Varro a pierdut trei legiuni și a capitulat în pădurea Teutoburg; s-a sinucis, în urma dezastrului, la anul 9 î.e.n. „Se spune că «Octavian August» era așa de impresionat de această pierdere, că și-a lăsat să-i crească barba și părul cîteva luni în șir, și adesea se lovea cu capul de ușă strigînd: «Quintilius Varus, dă-mi înapoi legiunile»“ — Suetonius, *Doisprezece cezari*, Edit. Științifică, 1958, p. 63.

e. Înalți sînt munții și pline de tenebre văile
 Stîncile sînt negre, înspăimîntătoare trecătoarea. (v. 814—815)

Înalți sînt munții, plini de tenebre și mari
 Văile adînci, apele repezi! (v. 1830—1831)

Roland pleacă, străbate cîmpul de bătaie singur,
 Cercetează văile și cercetează munții. (v. 2184—2185)

Limpede-i noaptea și lucitoare luna. (v. 2512)

A sunat din corn cu durere și desperare. (v. 1787)

Seniori baroni, aibă Domnul milă de voi,
 Să vă primească tuturor sufletele în Paradis;
 Să le odihnească printre sfînte flori!
 Vasali mai buni ca voi, n-am mai văzut. (v. 1854—1857)

Priviți înainte, la două leghe de noi,
 Puteți vedea drumurile mari pline de praf,
 Acolo destui sînt din neamul păgîn. (v. 2425—2427)

Plecînd împăratul să-și caute nepotul,
 El află cîmpia cu atîta iarbă și flori
 Înroșite de sîngele baronilor noștri. (v. 2870—2872)

f. Etiopia, o țară blestemată
 Neamul cel negru e sub stăpînirea lui.
 N-au alb decît pe dinți (v. 1916—1917, 1934).

Nu se atestă în edițiile critice că „la gent Samuel“ (v. 3244) se referă la supușii țarului Samuel; de asemenea ultimele versuri citate nu se referă numai la „Etiopia, cu negrii ei“, ci la unchiul lui Marsile, califul care stăpînea „Cartagina, Alferne, Garmaille și Etiopia“.

„*Chansons de geste*“
după „*Chanson de Roland*“.
Valoarea și semnificația ei

După epoca, la care se poate fixa alcătuirea *Cîntecului lui Roland* se înșiră atâtea alte „cîntări“ de același fel, care, în secolul al XII-lea încă și în al XIII-lea, se întind pînă în momentul cînd producția literară iese din anonimatul popular pentru a manifesta o individualitate care nu vrea să fie trecută cu vederea.

Filologii și istoricii literari, cari se preocupă mai puțin de frumusețea acestor produse și de semnificația lor politică, socială și morală, necăutînd în dosul formelor, ușoare de studiat și de clasificat, sufletul însuși al unei epoci, propun, pentru a se găsi o orientare, un criteriu în clasările necesare, — motive care nu sunt, din punctul nostru de vedere, acceptabile. E greu de fixat data pe baza unei limbi care e adesea dialectală sau reprezintă chiar o contaminare de dialecte, — cutare „cîntec“ din Nord avînd, potrivit cu moda, un vernis de stil sudic. Iar a fixa categoriile, a stabili grupele pe baza apariției și menținerii — nu și dezvoltării ca tip — a unor anume personaje, pe baza prezenței unor anume elemente de formă ori amestecului unor anume episoade, nu duce, nici din alt punct de vedere decît al istoriei psihologice, la un rezultat vrednic de atenție într-un cerc de preocupări mai largi.

Citîndu-se cele două versuri, deseori repetate, ale lui Jean Bodel din Arras, în *Cîntecul Saxonilor*:

Ne sont que trois matères a nul home entendant:
De France, de Bretagne et de Rome la grant^a,

ni se spune astfel, pentru cea dintâi, că s-ar putea distinge o *Geste du Roi*, privitoare la regele prin excelență, la regele Împărat, la Carol cel Mare și că această *geste*, care se mai poate numi, după tatăl eroului și după cutare incident din viața lui, și „ciclul lui Pepin sau al îngerului“, cuprinde: povestirea poetică a mamei lui Carol, Berta, a copilăriei lui, *Enfance* sau *Mainet* (de la *Karlemaine*), a pelerinajului lui la Ierusalim, a luptelor cu saxonii (*Gormont et Isembard*)¹, a căsătoriei lui: *Reine Sibile* (fata lui „Agalent“), încoronarea lui Ludovic (deși cuprinde pe eroul altui ciclu). Fiind vorba în ele de isprăvile tovarășilor, „pairi“ între ei, ai Cezarului, de același ciclu se țin povestirile cintate despre *Ogier de Danemarc*. Se stabilește apoi un ciclu, o *geste*, de eroi ai Sudului, purtând aceeași luptă ca Roland, dar exclusiv cu sasarinii spanioli, — eroul fiind în acest caz un senior meridional, un acvitan, Gulielm cu nasul scurt (*au cort nés*): copilăria și căsătoria eroului, lupta lui, în *Aliscans*, luptele de la Nîmes (*Charroi de Nîmes*) și de la Orange (*Prise d'Orange*). În al doilea rînd, *Aimeri de Narbonne*: lupta, întii, și apoi, moartea lui. A treia *geste* ar fi a opoziției „feudale“ față de Împăratul luptător cu păgînii, și din ea ar face parte *Girart de Roussillon*, *Renaud de Montauban*, ori a luptelor dintre deosebitele seminții: *Raoul de Cambrai*, *Doon de Mayence*, *Doon de Nanteuil*, și seria de episoade războinice care alcătuiește *Geste des Loherains*.

Și sunt capitole mai puțin cuprinzătoare. Unul ar da simple biografii, în care locul de căpetenie, acel care fixează unitatea, ar fi *viața eroului*, și nu *conflictul*: *Elie de St. Gilles*, *Gui de Nanteuil*. Un altul ar închide în el subiecte străine: chiar și *Huon de Bordeaux* și *Ami et Amile*, de o inspirație așa de profund franceză (dar considerațiile care se țin în seamă sunt, exclusiv, cele de formă), ori *Anséis de Carthage*, *Bovon de Hanstone*, ori chiar „călugăria lui Guillaume“, care după numele protagonistului ar intra în acea diviziune a

¹ Fragmentul găsit (și în Bartsch) i se atribuie o vechime mai mare decît pentru *Chanson de Roland*, pretinzindu-se a se găsi în el amănuntele exacte ale unei lupte cu saxonii la 881.

cruciatelor locale sudice. *Chanson d'Antioche* dă, cu îndobiri, istoria reală a cuceririi de cruciați a orașului Antiohia. Unui ciclu bizantin îi aparțin apoi *Floire et Blanchefleur*, *Aucassin et Nicolette*. Derivarea unor nume: „Ciperis“ din Chilperic, „Floavant“ din Chlodewig — fonetica n-are nimic împotriva — ar îngădui să se formeze un capitol special pentru *Floovent*, *Ciperis de Vigneaux*, și chiar pentru povestea *falnicului* Carol cel Pleșuv, care toate ar alcătui un grup *merovingian*! Nu s-a crezut oare că din chiar *Chanson de Roland* se pot găsi „cîntece“ *carolingiene* mai vechi, — unul pentru Witukind însuși devenit „Guitequin“, „Guitalin“¹?

Să încercăm a înțelege fondul moral și rostul istoric al acestor bucăți și poeme epice pentru a putea urmări prin ele formarea unui suflet românesc, întâi în această Franță, a regilor contemporani cu cruciatele, șefi morali ai națiunii lor, culmi tot mai respectate ale ordinii feudale, dar nu încă stăpîni ai teritoriului național și nu încă dispunînd pentru scopuri superioare de tot ce au lucrurile și de tot ce pot da oamenii.

O cale care mi se pare potrivită e aceea de a se urmări figurile, ideile și sentimentele de căpetenie constatate în *Chanson de Roland* pînă la dispariția sau conruperea lor. Pe această scară descendentă — căci este o scară descendentă — fiecare din poemele anonime, impersonale se va așeza astfel de la sine la locul său. Deși cercetarea noastră nu cuprinde, din cauza împrejurărilor, materialul întreg, putem avea încrederea că și lucrurile necunoscute s-ar putea prinde de la sine în țesătura pe care vom fi izbutit a o forma.

S-a spus cu dreptate că *în sens, nu în fabulă, Chanson de Roland* e o epopée a lui Carol cel Mare. Figura lui este impecabilă, de o puritate și de o energie extraordinară, întrupînd o societate întreagă, care urmărește din toate puterile ei, cu un devotament absolut, fără considerații de interes sau de ambiție, un singur ideal: biruința Crucii, distru-

¹ Vd. rezultatul din Constans, *loc. cit.*, pp. 6 și urm.

gereea păgînătății, care nu se poate tolera și cu care fără crimă nu se poate încheia nici un pact.

Nici într-unul din poemele următoare, Carol nu se mai păstrează astfel. N-am putea spune firește nimic despre *Gormund et Isembard*, în proporțiile în care s-a păstrat (afară de aceasta, ea citează neconținut o „geste à Saint Richier“ și invocă un „ber Sainz Richiers“, de ne întrebăm dacă nu e o confuzie cu opera lui Richer, cronicarul Capetinelor). Nefiind vorba în ea personal de Carol, *Franța* cu care Împăratul se confundă, cum ea nu se poate despărți de dînsul, apare ca o țară ce s-ar putea critica:

E pur Franceis s'est verguigniez.^b

Iar *Chanson de Guillelme*, din nou descoperită¹, aparține, cu toată dorința de a o pune în veacul al XI-lea, după cuprinsul ei, unei epoce simțitor mai nouă. Să luăm însă *Încoronarea lui Ludovic*, în care s-a crezut că se poate recunoaște un paralelism — nu un împrumut — cu izvoarele latine ale ridicării la tron a lui Ludovic cel Smerit, fiul lui Carol, care, oricum, în realitatea lucrurilor, n-a avut abia cincisprezece ani în acel moment și n-a simțit nevoie nici de epitropia trădătoare a lui Arneis d'Orléans, nici de aceea, credincioasă, dar *singura sprijinitoare* — căci *dreptul* înseamnă acum așa de puțin! — a lui Guillaume „cel cu nasul scurt“.

Carol e stăpînul pe nouăzeci și nouă de regate, fiind „cel mai bun“ — *le mielre reis* — în Franța lui, în „dulcea Franță“ a formulei, care acum înlocuiește simțirea. „Dumnezeu n-a făcut țară care să nu atîrne de el“, — și fără nicio grijă de logică și adevăr se înșiră ca ale lui Bavaria, Germania², Normandia, Anjou, Bretania, Lombardia, Navarra, Toscana. Dar acest atotputernic nu poate impune voința lui decît pînă ține sabia. După aceea e necesară puterea feudalității, și unul din cei mai familiari dintre eroii ei, acel Guillaume, va face toate, dominînd cu neastîmpărul lui o poveste îngăimată: crearea tînarului rege, călătoria la Sf. Petru din Roma, li-

¹ A fost editată de Suchier, care-i atribuie data de c. 1080.

² Cf. Remppis, *loc. cit.* Pentru nume, în genere, Ernest Langlois, *Table des noms propres de toute nature compris dans les chansons de geste.*^c

berarea regelui creștin Gaifier (Walther), asediat în sudul Italiei de sarasinul Galafre, „lupta singulară“, duelul cu Corsolt, botezarea silită a prințului păgîn, căsătoria lui Guillaume cu fiica lui Gaifier, atacul contra rebelului duce de Normandia, Ricard, descoperirea lui Ludovic ascuns la Sf. Martin. Apoi uciderea, de același erou, veșnic în scenă și totdeauna norocos, a lui Ascelin trădătorul, călugărirea și noua luptă cu ducele Ricard, o nouă expediție în Italia, unde ucide un Cezar german coborît în peninsulă, Guy d'Allemagne, aruncîndu-i trupul măcelărit în Tibru. În sfîrșit altă întîlnire cu Ludovic la Laon, unde cincisprezece conți sunt siliți a-i recunoaște autoritatea etc. Și s-ar putea continua pînă la nesfîrșit¹.

Trecem la „Pelerinagiul“ lui Carol². Criticii cred a putea descoperi două părți: una serioasă, drumul; alta glumeață, înșelarea, păcăleala (*gaber*, prin glume, *gabs*) Împăratului bizantin, oaspetele lui Carol cel Mare și al „pairilor“³. Un spion a fost ascuns spre a vedea ce se petrece în cămara unde trebuie să doarmă musafirii. Și ei croiesc la minciuni enorme, pentru a-și bate joc de el și de stăpînul lui, pentru a-i uimi și îngriji, prin neînchipuite isprăvi: atacuri vijelioase, nimicitoare, revărsări de ape etc. E ca un început din *Don Quijote*, — pe seama însă a celei mai mărețe figuri, care domină întreg evul mediu. Și adăugim: antagonismul între occidentali și orientali, între *basileus* și feudali, cu asemenea regi ai lor, prezidenți de petreceri și jocuri în frunte, între franci și bizantini, nu se poate închipui decît după acele întîlniri prin cruciată, în care, cum ni arată cu indignare așa de bine crescuta domniță bizantină Ana Comnena, cruciații, pe cari Imperialii căutau a-i trimite cît mai iute contra

¹ Jeanroy, în „Romania“, 1896, crede a fi găsit „identificările“. E vorba de „Gaifier“ din Salern, de Guillaume tête d'Etoupes, de regele germanic Ludovic al II-lea.

² Vd. Jules Coulet, *Études sur l'ancien poème français du Voyage de Charlemagne en Orient*, Paris, 1907.

³ Cf. Hugo Theodor, *Die homische Elemente der alt-französischen Chansons de geste*, Halle a. S., 1913. La el și o încercare de a înșira după date aproximative epopeile populare, pp. 5—6.

turcilor, cutezară, în inconștiența lor bățăioasă, a uzurpa Scaunul Suveranului, poftind pe cine are a face cu ei la o luptă în doi, după obiceiul de acasă.^d

Pină aici Carol e umbrat de o figură mai mare ori contopit în societatea cavalerilor săi. În alte cîntece el e jignit, sfidat, chemat la luptă, atacat. Așa e în *Huon de Bordeaux*, în care acest fiu al lui Séguin e pedepsit pentru întimplătoareaucidere a fiului anonim al lui Carol, Charlot, prin îndatorirea de a merge în Babilonia — cunoscută bine mai tîrziu după cruciate, în epoca sultanilor, ziși în acest vechi grai romanic, „Soudans“, ai Siriei și Egiptului — , pentru a trage de barbă pe stăpînitorul mohamedan și a-i ispiți fata. Aici povestirea se depărtează de Carol și se petrece în jurul lui Huon, în locurile unde își îndeplinește misiunea.

În *Girard de Roussillon* însă nu mai e jignirea fără voie pedepsită prin ispășire. Dreptul feudal se ridică împotriva suzeranului care l-a încălcat, și el sare la luptă. Mai hotărîtă, furioasă e lupta în *Renaud de Montauban*: acestălalt „viteză“ — acum se zice „chevalier“, nu „ber“ sau „vassal“ („valvisor“ apărînd uneori, cu alt sens), e fiul lui Aimon și ruda „danezului“ Ogier. „Fiii lui Aimon“, *les fils Aimon*, ajung apoi figuri de predilecție pentru cîntecul epic al evului mediu. Renaud merge la Ierusalim contra regelui Persiei și isprăvește inecat în Rin, la întoarcere, pentru a fi scris în rîndul sfinților. Dar centrul poemei e lupta cu Carol, căruia nu vrea să-i deie pe vărul său, fermecătorul de care se ajută, pentru a fi rupt în bucăți de cozile cailor, ars, aruncîndu-i-se praful în mare. Și Carol, în nesiguranța rezultatului pe care poate să-l aibă lupta, spune că, dacă va fi învins, nu va merita să mai poarte coroana:

Se par un chevalier i sui pris ne matés,
Dont ne doi-je rois estre, ne corone porter.

În alte cîntece apoi marea figură a dispărut. Ea a căzut dincolo de marginea orizontului. Rămîne în locul ei cite un slab imitator seniorial, care, în loc să meargă la Ierusalim,

pentru a-l libera, se rătăcește în Cîmpiile Elisee, *Elysios Campos, Aliscans*, — ca Guillaume, care luptă cu

XX mil Turcs a vers elmes gemmés,

„coifuri verzi cu pietre scumpe“, cum le-au văzut cruciații. Pentru așa ceva, pentru atîta lucru se repetă formulele din *Chanson de Roland*, ca *doulce France*, și se reproduc și scenele, atitudinile de acolo, într-o slabă decalchiare, din care lipsesc proporțiile și nuanțele.

Carol cel Mare și Franța lui se prezintă altfel. Ideea religioasă, așa de strîns legată de concepția imperială sacră, e și ea în deplină scădere. În *Huon* se vorbește de Sf. Petru pe care l-ar bate de să cadă aurul dintr-însul, se strigă: „par Saint Crist“, „par icelui qui ens la crois fu mis“, „par Sainte Carité“, ca și pe Mohamed (*par Mahmet*). Lui Isus i se spune „biaux père Jesus Crist“, *tătuca Isus Hristos*. Ura între cele două religii, ură fecundă în cîntec, de unde a plecat însuși eposul francez medieval, e foarte mult scăzută, pe o vreme cînd se merge la Locurile Sfinte din datină, din modă am zice, din neastîmpăr cavaleresc și lipsă de ocupație. E adevărat că Huon, care și-a sărutat domnița arabă, refuză din motiv religios să o ia cu dînsul în fugă. Ea zice:

Vo douce alaine m'a si le cuer enblé,
Je vous aim tant que ne je puis durer,

ca să i se răspundă:

Sarrasine estes, je ne vous puis amer:
Je vous baisai, ço est la verités,
Mais je le fis por ma foi aquiter.^e

Ar fi murit de foame în temniță dacă nu l-ar fi scăpat dulcea păgină amoretată. Ea pretextează că „francul“, „necredinciosul“ a murit acolo, în închisoarea lui, și atunci sultanul spune, iertător, ca după o lungă cunoaștere a celor două lumi odată ireconciabil dușmane:

Mahoms ait l'aime par la soie pité.
(*Mohamed să-i aibă prin mila sa sufletul.*)

E în loc poate *un alt principiu* într-o lume nouă? Al feudalității, cum se spune, gata să apere ce i se cuvine și înfruntând amintiri de unitate națională pe care ar voi să le distrugă, prevestind nevoi de viață muncitoare pe care ar căuta să le împiedice?

N-aș crede. E adevărat că „provincia“ franceză joacă un rol mai mare ca odinioară. N-avem a face numai cu numele deosebitelor ținuturi, ci și cu anume părți din viața epocii, legate de unul sau altul din ele. Întîlnim „jonglers de Poitiers“ (*Ami et Amile*), prinți de Vermandois (*Raoul de Cambrai*) — întîia feudă cu care regele va avea de lucru, — aur de Montpellier, bani de Anjou. *Geste des Lohrains* se petrece în jurul Metzului. În *Girart de Roussillon* suntem duși prin „comitatele“ și „ducatele“ aceluia Sud de la care se imprumută și nota graiului: Barcelona, Tarascon, Aosta, Suse, Avignon, — cum erau după năvălirea în Spania a Almoravizilor („Amoravis“). Mai tîrziu, într-un cîntec din alt ciclu, *Roman de Thèbes*, Godefroy de Bouillon, cuceritorul Ierusalimului, care e duce de Lorena, trece înainte de Turpin:

Onc l'espée al duc Gedefrei
 Ne mist les Turs en tal esfrei (effroi),
 Ne tant granz cous (coups) ne fist Thurpins
 En Espagne sur Sarrazins.^f

Dar, pe de o parte, lupta, pe care n-au știut-o cei dinții Capetieni, nici Ludovic al VI-lea, întîiul organizator ieșit din umbra Bisericii atotestăpînitore, nici Ludovic al VII-lea, stăpîn prin căsătorie al Sudului, aquitan, lupta pentru ceea ce numim noi întregire firească, dar pentru ce se părea adesea contemporanilor lăcomie și uzurpare, n-a fost a unui principiu bine recunoscut și metodic executat contra altui principiu tot așa de solid și de bine servit, ci o serie de acte răzlețe, din care numai istoricii tîrzii au făcut o dramă. Și, în acest caz, nefiind vorba de zguduiri adînci ale unei societăți întregi, nu poate izbucni un nou izvor de poezie. Iar, pe de altă parte, dacă feudalitatea și-ar fi cîntat o luptă, care n-a izbutit, ea n-ar fi adoptat tonul epopeii pentru a răsturna de picioare pe Carol cel Mare, ca în *Girard*,

și a-l izgoni de pe câmpul de luptă. Și ea n-ar fi îmbrăcat principiul dușman în ceea ce-i putea da mai multă putere și strălucire: stăpînitorul de odinioară al întregii lumi catolice, rivalul fericit al ortodoxiei și mohamedanismului.

Dar, pentru a vedea că nu poate fi *un nou izvor* în aceste zbućiumări feudale — cum nici în acele „mici cruciate“ ale Sudului, din care tocmai au venit cele mari din Siria, cu cîntecul lor cu tot — , să ni dăm samă de faptul, foarte expresiv, că se păstrează în mijlocul povestirilor poetice centrul regal, care nu mai e acum vechiul Aix (Aachen), nici Laon al lui Ludovic al VI-lea, ci acel Paris care-i datorește mai mult dușmanului marilor feudali, lui Filip August, situația de Capitală statornică și prosperitatea care putea să iasă din acest fapt. Se trimit oameni în Franța, să „*curtenească* în Paris“:

...en France, a Paris cortoyer (*Renaud*);

se cînta ocrotirea „regelui de la Saint-Denis“ (*Huon*); palatul (*le palait*), Curtea cu sălile ei boltite

— grans fu la Cors en la sale voltre —,
podurile, locurile vecine, bîlciurile —

Desor grant pont que l'en dist a Paris (*Garin*) —

sînt familiare tuturorora, ca și banii de Paris, *parisis*, de usagiu general acum.

Și, în legătură cu acest palat, cu această Curte, cu lumea care se adună și trăiește obișnuit acolo — ca și *sub influența poeziei lirice de care ne vom ocupa pe urmă* — o altă viață se oglindește în noul „cîntec“. Alături de burghezii cari apar tot mai des și joacă un rol tot mai mare, răsar tinerii „bine crescuți“ ai cavaleriei tîrzii: „*damoisiaux gentis*“, „*courtois*“, cari aduc în luptă anume forme rafinate, dar și altceva, îndoieli sufletești, nehotărîri, crize morale, înduioșări cu totul necunoscute celor vechi.

Astfel în *Renaud de Montauban*, cavalerul își aduce aminte, înainte de a-și ataca seniorul, că acesta „i-a hrănit neamul și toată rubedenia“.

Jà est çou Karlemaines à cui je ai josté,
Ki norri mon linage et tot mon parenté.

El „unește miinile către Carol cel adorat“, îi spune că „el e *omul* lui, pe care l-a gonit din pământul său acum douăzeci de ani“, că vrea „pace și înțelegere“, că oferă castelul, calul, vasalii, că e gata a părăsi Franța, a merge la Sfântul Mormint, pe jos, a nu se mai întoarce înapoi:

Il a jointes ses mains vers Karlon l'audré

 — Je suis Renaus, vostre hom, k'avez desenté

 Et chacié de la terre, bien a vint ans passés.

 Sire, drois empereres, aiés de moi pitié

 Or nos laisiés a vos paier et acorder

 An beneoit sepulchre, sens chance et sens colers,

 M'en irai tot a pié por la vostre amisté,

 Ja mais en cest pais ne serai retournés.

Carol îi făgăduiește iertare și restituție, dacă vrea să-și dea ajutorul minunat, tovarășul, prietenul, vărul, pe Mangis, pentru ca să fie legat de coada cailor etc.

Dar cavalerul refuză. E vremea *onoarei* mai presus de orice *datorie*. El nu-și poate căpăta prin trădare grația. Deci Carol îl cheamă la luptă, și el, o dată ce e sfidat astfel, „se va păzi, dacă poate, în numele lui Dumnezeu“:

— Or reprenés vos armes et de moi vos gardés.
 — Puisqu'il est issi que vos me desfiés
 Et je me garderai, si je puis, en mon Dié.

Atita discuție pentru a scoate din luptă pe suveran, care în vechea concepție era inatacabil, atâtea șovăiri și chinuri de conștiință! În *Girard de Roussillon*, căruia i s-a răpit — ciudată potrivire! — „Burgundia și Avignon“, ermitul amintește rebelului ce înseamnă a-și ucide cineva domnul: „ton droit seignir“. Nu l-ar ierta „nici cleric, nici episcop, nici Papa, nici un doctor“. Pedepsa lui, începînd cu legatul de coada cailor, e știută de toți; și praful oaselor lui ar fi blăs-

tămat, stîrpind roada cîmpului. I se amintește cît a fost de „mîndru și de bătauș“, cîți oameni a omorît:

Senier, laisse lo dol, si t'en esclaire:
Toz tens fus orgueilleous e engres de ton Afaire,
E a plus omes morz, n'en sez retraire.

Și soția-l roagă să înceteze: să evite castelele, cetățile, gîlcevile.

La asemenea cuvinte, noii viteji, deosebindu-se de cei vechi, plîng. Li „cade apa din ochi, li cade pe barbă“:

L'aige li chiet des nelz et l'en descent,
Sor le barbe Girart il vait chaant,

ori li se oprește, ca lui Guillaume, pe virful nasului, scurt în acest caz:

De pitié pleure li marchis au cort nes,
L'aige li cort fil a fil sur le nès.

Inspirația faptelor e aceea care lipsește¹, și ea se supli-nește după puțință prin astfel de scene sentimentale. Ori de aiurea se caută izvoare pentru *a face nou*.

Căci aceasta e ținta. Jongleurii au luat în întreprindere ceea ce fusese odată puternicul produs spontan al unei societăți. Ei se țin din răspîndirea, prefacerea și îmbogățirea lui, și de la o vreme simt nevoia unei înoiri totale, ca să-și întrețină ciștigul.

Pentru aceasta, — asemenea cu lăutarii cei vechi de la noi, odată sirbi cîntînd subiecte sirbești, apoi cîntăreți de subiecte românești, în românește — , ei, acești jongleuri, în continua lor rătăcire de la un bilci la altul, de la un hram la altul, iar, de la un timp, și de la un castel la altul, împrumută și dezvoltă teme locale, fără ca ele să vorbească ceva inimilor lor.

Ca să nu se repete cu lucruri uzate, ei recurg și la alte sorginți de adause. Orientul li va da pitici, năzdrăvani, fer-

¹ Sunt poeme cu scene de-a dreptul împrumutate de la altele (*Aliscans* din *Chanson de Rainouart*, d.p.).

mecători, ca Renaut, în *Huon*, ca Mangis, ca Obéron, ca Galopin. De acolo va veni povestea cailor minunați, pe cari ațiția caută să-i fure ș.a.

Povestea, așa cum a cutreierat lumea, așa cum o avem și noi, nu și-a refuzat partea. De unde aiurea vine încercarea isprăvilor, ca în *Huon*, — asemenea cu încercarea lui Făt-Frumos care prin îndeplinirea unor minuni fără seamăn caută să-și capete logodnica? Și tema din basme se vede și mai bine în *Ami et Amile*, unde un prieten bolnav poate îndrepta pe celălalt numai scâldându-l în singele proaspăt al unor copii nevinovați, și acest sînge îl va lua fără șovăire de la propriii săi copii, cari se roagă numai a fi tăiați repede.

Or nos copez les chiés isnelement.

Cei doi prieteni merg la biserică și aici bucuria lor întimpină durerea mamei. Dar ea nu va ținea mult. Căci Dumnezeu a rechemat la viață pe cei jertfiți cari așteaptă acum, jucîndu-se, acasă.

Semnalez și răspingerea, în *Aliscans*, a ercului Guillaume, fugar de către soția sa, Guilbourc, care ne amintește legenda românească lui Ștefan cel Mare bătut, pe care mamă-sa îl oprește înaintea Cetății Neamțului¹.

Dar în vechiul ei sens, cu adîncă semnificație națională, politică și socială, cîntecul istoric al poporului murise.²

¹ Vd. și pentru o asemănare cu epopeea persană Șah-Namê, Hugo Theodor, *op. cit.*, p. 70.

² Ediții: *Karl des Grossen Reise nach Jerusalem und Constantinopel*, hgg. von E. Koschwitz, 1900; *Le roman d'Aquin ou la conquête de la Bretagne par le roy Charlemagne*, ed. de Joûon des Lengrais, Nantes, 1880; *Le couronnement de Louis*, ed. E. Langlois, Paris, 1888; *Huon de Bordeaux*, ed. F. Guessard și C. Grandmaison, Paris, 1860; *Girard de Roussillon*, în P. Meyer, „Collection de textes”; *Renaut de Montauban*, ed. Michelant, 1862; *Herviz de Metz*, ed. E. Stengel; *Aiol et Mirabel und Elie de St. Gilles*, hgg. von W. Foerster, 1876—82 (*Aiol*, separat, de J. Normand și G. Raymond, Paris, 1877); *Ami et Amile und Jourdain de Blai-vies*, hgg. von Konrad, Erlangen, 1892; *La mort de Garin le Loherain*, ed. E. du Méril, Paris, 1862; *Raoul de Cambrai*, ed. P. Meyer et Longnon, Paris, 1883; *Aliscans*, ed. Guessard și A. de Montaiglon, Paris, 1870; *Aymeri de Narbonne*, ed. L. Demaison, Paris, 1887; *La chanson du chevalier au cygne*, ed. C. Hippeau; *Les Narbonnais*, ed. H. Suchier, Paris, 1808; *Li charroi de Nimes*, ed. Jouckbloet, în „Guillaume d'Orange”, Haga, 1884; *La chevalerie Ogier de Danemarque*, Paris, 1899; *Doon de Maience*, ed. A. Pey, Paris, 1859; *Doon de Nantueil*, ed. P. Meyer, în „Romania”, 1884; *Floovant*, ed. Guessard și Michelant, Paris, 1859; *Garin le Loherain*, Paris, 1833—35; *Girart de Roussillon*, trad. de P. Meyer, Paris, 1884; *Girart de Roussillon*, ed. Mignard, Paris-Dijon, 1858; *Gui de Nantueil*, ed. P. Meyer, Paris, 1861; *Gui de Bourgogne*, ed. Guessard și Michelant, Paris, 1859.

Notă

a. Nu sînt decît trei subiecte pentru orice om înţelegător: Despre Franţa, despre Bretania şi despre Roma cea mare.

b. Iar pentru Franţa este ruşine.

c. Lucrarea profesorului de la Lille, colaborator al lui Gaston Paris, a atras cu precădere atenţia autorului român, interesat, în special, în studierea aspectelor social-istorice ale literaturii medievale.

d. Accentuată după schisma religioasă din 1054 şi după ocuparea Constantinopolului de către cruciaţi (1204—1261), separarea „răsăritenilor“ de „latini“ îşi găseşte expresia şi în celebra operă a Anei Comnena, *Alexiada*, încheiată în 1148.

e. Răsufierea-ţi dulce atît inima mi-a învăluit,
Te iubesc atît, încît nu mai pot îndura.

Sarazină eşti, eu nu te pot iubi:
Te-am sărutat, e adevărat,
Dar am făcut-o pentru a mă achita de datorie.

f. Nici o altă spadă ca a ducelui Godefroy
Nu a mai înspăimîntat atîta pe turci,
Nici Turpin nu a dat lovituri aşa de straşnice
În Spania, asupra sarazinilor.

Epopeea populară spaniolă: poemele Cidului

Cîntecele epice franceze au pătruns încă din veacul al XV-lea în toată Europa apuseană, și mai ales la popoarele romanice, al căror suflet era mai potrivit pentru a le primi fără schimbări esențiale.

În ținuturile italiene ele au format, fără prefacere în vreunul din dialectele capabile totuși de a da stil literar unor opere proprii, literatura poporului doritor de a tot afla noi lupte și cuceriri, isprăvi nouă. Precum odinioară se cîntaseră cîntece latine despre distrugerea Aquileii, despre fiii lui Ludovic Smeritul și despre alți stăpînitori franci în luptă cu păgînii¹, precum legenda făcea pe Carol cel Mare să fie primit la trecerea Alpilor de un „joculator“ lombard, precum, în sfîrșit, lupte pentru stăpînirea unor anume orașe italiene sunt pomenite ca făcînd parte din cariera de tinerețe a lui Roland, în „cîntecul“ acestuia, se arătau pe pămîntul italian stînci tăiate cu sabia, ca aceea de la Roncevaux, în agonia eroului și, la începutul teatrului popular din aceste părți, Roland, Olivier fură dintre figurile favorite². Încă așa de tîrziu ca anul 1388 se oprea solemn în orașul de învățați Bologna — unde se explica erudit dreptul roman, dîndu-se norme nouă vechii politice a Europei — tolerarea în piețe

¹ Giovanni di Castro, *La storia nella poesia popolare milanese*, Milan, 1879, p. 22.

² *Ibid.*, pp. 28 și urm. 31 nota 65.

a jongleurilor din Franța, *cantatores Francigenorum*, cari aduceau eposul lor în limba lor proprie¹.

Sudul el însuși a cunoscut figurile acestor cavaleri de imaginație (Rinaldo-Renaut și alții). În ce privește regiunile din Nord, Roland-Orlando a căpătat imensă popularitate care a îngăduit apoi poezilor din veacul al XVI-lea să-i cînte faptele închipuite ca pe ale unui adevărat erou național. Cu atît mai mult, cu cit ciclul întreg fusese prelucrat mai tîrziu în compilația pentru popor care se cheamă *Reali di Francia*, pentru că în ea este vorba de regele „francez“ care e Marele Carol și de „pairii“ nedespărțiți de dînsul.

Această răspîndire directă a cîntecului epic francez a împiedicat venirea unei epopei proprii la un popor așa de înzestrat. Epopee, pentru care, de altminterea, nu era nici unitatea de limbă — ori măcar biruința hotărîtă a unui dialect, printr-o faptă politică determinată, săvîrșită pe teritoriul său, nici, mai ales, o conștiință unitară și un mare eveniment, o puternică pornire, care să dea sufletelor avîntul trebuitor pentru a îndrăgi cele dintîi opere de inspirație proprie. Cînd ne gîndim însă la neconținutul amestec francez în această peninsulă, de la vechi șefi franci de mercenari Leutharis și Bucellin, de la opera de cucerire a lui Carol cel Mare pînă la dominația italiană a „regilor“ din Burgundia și din Provența, la răspîndirea pînă foarte tîrziu, ca limbă de curte, a dialectului provençal în Piemont și părțile vecine, această abdicare a Italiei de la dreptul și puterile de a vorbi de sine nu mai pare așa de inexplicabilă.

Cu totul altfel a fost în Spania, în complexul de țări care fusese o „Spanie“ — „țara iepurilor de mosc“, se afirmă, a vechilor fenicieni², care rămăsese o Hispanie pentru Romani și care numai după o lungă serie de împrejurări era să redevie o unitate politică, întîi în conștiința locuitorilor ei creștini și apoi în realitatea lucrurilor, produsă de această conștiință însăși.

¹ *Cantatores Francigenorum in plateis communis ad cantandum omnino morari non possunt*; Castro, *op. cit.*, p. 31.

² Lemcke, *Handbuch der spanischen Literatur*, I.

Aici, o bucată de vreme, după strecurarea răpede a celui dintii val de năvălitori, suevi, alani și vandali, — dintre care numai elementul suevic se adăpostii, păstrînd oarecare originalitate națională, în munții nord-vestici ai Galiției (de unde și dialectul special *gallego*, care a format limba literară a Portugaliei), s-a stabilit o Goție politică prin așezarea durabilă a vizigoților și prin izgonirea lor din colțul francez, unde-și aveau întia capitală, Tolosa (Toulouse). O Goție deosebită în ce privește gradul de asimilare al elementului barbar cu cel indigen, romanic, din cauza arianismului în care și pînă în veacul al VI-lea tîrziu rămaseră stăpînitorii, cari, un timp, n-au permis nici căsătoriile mixte. Numai regele Reccared, pe la 600, se hotări a jertfi arianismul oriental, care-l osebea, pe el și pe ai săi, în mijlocul societății creștine, în mijlocul noii comunități romanice care se forma. Cam tîrziu pentru a se realiza acea complectă unire de puteri care era de nevoie pentru a se rezista — cum a putut rezista Franța lui Carol Martel — năvălirii furioase a arabilor în veacul următor, al VIII-lea!

Cucerirea lui Taric (711—2) cuprinse cea mai mare parte din peninsulă. Goții slăbiți și de neînțelegeri interioare, de rivalitatea dintre episcopii de amîndouă felurile și puterea regală, mult timp tutelată de teocrația lor, se refugiară în munți, *sub neapăratul scut francez*, pentru ca, de a doua zi, să încerce a reface Goția lor de la început, țintă ultimă a tuturor sfortărilor, recompensă supremă a tuturor sacrificiilor.

În Asturii întii se alese un „rege“, fabulosul Pelayo, care nu era, bineînțeles, rege al Asturiilor, ci succesorul legitim al regilor goți, precum în Asia Mică împărații de Niceia și Trapezunt erau de fapt împărați de Constantinopol împiedicați prin împrejurări de a-și ocupa scaunul firesc. „Regatul Asturiilor“ se coborî apoi la Oviedo și la Leon, vechiul *Legio*. Alături, un conte de Castilia, neapărat un conte franc, căci unul de sine stătător nu se poate închipui, Ferdinand de Navarra, fiul „marelui“ Sancho, se făcu rege în secolul al XI-lea încă, îndată ce se desfăcu din legăturile familiare și

feodale cu Nordul și se substituie, deci, ca rege got, celui din Leon, pe care-l și cuceri, unindu-l cu Burgos al său (1037)¹.

La Răsărit, ideea gotică nu pare așa de limpede ca principiu al „recuceririi” și „restaurării”. Aici derivația din Statul franc este evidentă. Până ce Aragonul nu pornise încă din umbra mănăstirilor (S. Juan de Pena), cărora li datorște (ca Muntenegrul sîrbesc față de Serbia, asemenea în cavalerismul ei cu Castilia), existența sa, toată îndreptarea era spre Franța. Carol cel Mare n-a inovat nimic atunci cînd a continuat, pe teritoriul iberic, în unghiul dintre Ebru și mare, lupta pe care Carol Martel o începuse prin victoria de la Poitiers. Cel dintîi senior aragonez, venit din Navarra, Ramiro, fiul lui Sancho cel Mare, se întîmpină abia în 1035. Un duce al Goției franceze, Borrel, care e și conte de Urgel, începe un nou șir de conți, de aceeași proveniență și dependență, în Catalonia, care pînă la 1000, cînd acum Castilia era unită dinastic cu mai vechiul „regat” al Navarrei (de pe la 1000 măcar; la 1076 un fiu de rege din Aragon, Sancho Ramirez, va avea și această țară, și unirea se va menține supț Petru I și Alfons I, pînă la 1134), atîrna încă bisericește — și în evul mediu aceasta era de o decisivă importanță — de Scaunul din Narbonne, avînd sub raportul politic și relații de supunere față de noul regat capețian. „Împărați” pentru trubaduri, — ca și împărații Castiliei pentru cîntăreții Cidului — acești conți ambițioși, cari păstrează nexul cu Toulouse, Montpellier și restul Franciei sudice, iau Taragona. Dar căsătoria lui Raimond Berenguer al III-lea cu moștenitoarea Provenței, adăugirea districtului Cerdagne, dincolo de Pirinei, la posesiunile sale, menține caracterul nordic al acestui stat, ai cărui cavaleri sunt și numiți „franci” de ceilalți spanioli². Raimond Berenguer al IV-lea, pe jumătate francez prin toate legăturile sale, ajunge, prin căsătorie, rege al Aragonului (1137—62), pe care, de fapt, catalanii și l-au anexat, cum Castilia anexase Leonul și Asturiile. Păstrînd legăturile cu Biserica ale regilor din dinastia

¹ Intervenind împărțiri de moștenire, reunirea definitivă are loc abia în 1283.

² Vd. *Istoria literaturii spaniole* a lui Amador de los Ríos, II.

cea dintii, don Pedro al II-lea e unul dintre acei stăpînitóri cari cerurá de la Sfintul Scaun — la 1200 — coroana regalá *special pentru acest Aragon, pe care-l concepe astfel ca desfácut din noțiunea primitivá a Goției*¹.

Cátre 1550, almohazii, nou puhoi african, năválnind în peninsulá, se face o mișcare în lumea ibericá, așa de împărțitá încá. Lupta de la Naves de Tolosa în 1212, cístígitá prin silințele comune contra „maurilor“, a fost ca un Culicovo al spaniolilor.^a Aceastá buná înțelegere n-a durat mult însă. Fiecare din aceste regate înțelegea sá reprezinte el însuși Goția, sá pástreze pentru sine moștenirea regilor Spaniei întregi, sá aibá el, și nu ceilalți, demnitatea superioará de „emperador“.

În aceste împrejurári cîntecul epic francez a trecut munții, cu Carol cel Mare, cunoscut și în peninsulá prin legendele ce a trebuit sá lase cucerirea lui parțialá și netrainicá. Afará de jocatorii obișnuíți, pe cari în rătăcirile lor nu-i opreau hotarele, erau atíția oameni din Nord cari veneau aici, pentru scopurile religiei sau ale luptei.

Erau pelerinii, așa de numeroși, cari pe drumul ce s-a și chemat „chemin de France“², mergeau la acel mormînt al Sfintului Iacob în Compostella, de unde a plecat și un ordin de cavalerie spaniol. În legăturá cu aceastá cale, de care vorbesc și proverbele amîndoror națiilor, se alcătúiește unul din cele mai vechi monumente latine ale evului mediu spaniol, *Liber Iacobi*, și o istorie localá, *Historia Compostellana*, începutá de un francez, a fost poate continuată de altul.

În luptele de recucerire apoi, — la care iau parte pîná și germani, greci —, francezii, din Sud și din Nord, n-au luptat. Pe cînd cíte un conte Rodrig González mergea (1134) la Locurile Sfinte, cládind castelul Toron pentru Templieri, gasconi, bretoni, provențali³, luau parte la cucerirea Toledului. Alții vor fi luptat pentru Saragosa, Taragona, Valencia, Insulele Baleare (sub Raimond Berenguer, francez me-

¹ Vd. Gervinus, *Historische Schriften*, Frankfurt am Main, 1833, pp. 251 și urm.

² Morel Fatio, *Etudes sur l'Espagne*, I, p. 8.

³ Baist, în Gröber, *Grundriss*, pp. 386—7. ^b

ridional în ce privește sîngele). Atîția rămîneau pentru a se adăugi la aceia cari, în noile colonii ale cuceririi, *poblaciones*, înlocuiau vechea populație, distrusă sau împrăștiată.

În sfîrșit, cînd, printr-o operă îndelungată, reclamată pe papi și continuată fără întrerupere de la o întîie adunare provincială în Navarra pînă la Conciliul general din Leon, decisiv în această privință, separatismul local fu biruit și Spania creștină intră în comunitatea de rit a Apusului, călugării de la Cluny, apoi și cei de la Cîteaux, reformatori mai noi, își luară locul în viața religioasă și culturală a celor trei regate.

O nouă dinastie franceză era să vie în Navarra, cînd Thibaut I de Champagne, a cărui mamă, Blanca, era moștenitoarea acestui regat, veni să se încoroneze la Pampeluna, înlăturînd pe aragonezi, — și, aceasta fără a părăsi legăturile sale cu Bretania, unde i se mărită sora, cu Franța regală însăși, ceea ce-l face să moară în suita de cruciată a Sfîntului Ludovic.

Partea vestică a peninsulei iberice, în sfîrșit, osebită prin sîngele suev, prin dialectul *gallego*, deveni un comitat, apoi un regat, numit după Portocale, pomenit și la începutul evului mediu, *Portugalia*, cînd un prinț de Burgundia, încă în veacul al XI-lea, se așează aici (dinastia regală începe la 1139).

Și să nu uităm nici pe acei studenți din Franța cari veneau, începînd cu matematicul Gerbert, devenit apoi Papa francez Silvestru, pentru a învăța la Córdoba științele exacte și cele oculte.

În aceste condiții a primi cîntecul francez însemna a se face încă un pas către *acea francizare, care era o primejdie tot așa de reală pentru naționalitatea spaniolă ca și arabizarea ei*.

Se încercă deci întîi o *naționalizare* a eposului de peste munte. Roland fu înlocuit cu „nepotul de soră“ al lui Carol, Bernard, — Bernardo del Carpio. Apoi subiectul cîntecelor de acolo fu părăsit cu totul, și *Spania își căută eroul său*.

El nu putea fi însă un rege, nici măcar reglele Castiliei, cea mai puțin franceză, cea mai exclusiv spaniolă din aceste dinastii, deși în *Poema Cidului* (sau *Mio Cid*) acestui rege, pe care-l servește întrucîtva, i se recunoaște un titlu superior:

Rey es de Castiella et rey es de León
E de las Asturias bien a San Salvador
Fasta dentro en Santiago de todo es señor,
E los condes gallicianos a él tienen por señor,^c

deși Alfons al VIII-lea e „bunul Împărat“ pe care-l știu „și Galicia și Castilia și Leon“ — unde e patria Sfintului Isidor —, deși el e „regele cel mai bun al întregii Spanii“ (*rey es el mejor de toda España*). Și vom observa chiar aici că, *dacă Goția ce fusese dădea un model pentru unitatea viitoare, această „toda España“ venea natural și din faptul că prin califatul, separatist, de la Córdoba al Omeiazilor se realizase, în sensul și pentru interesul celorlalți, luînd pentru sine și reținînd cea mai mare parte din peninsulă, această concentrare*. E același caz ca și cu cnejii ruși din al XIII-lea și al XIV-lea veac, osebiți, rivali, dușmani între sine, cari, fără a uita cu totul Chievul, cred în nevoia și putința unei singure organizații a „tuturor rușilor“, pentru că au văzut-o îndeplinită și păstrată de stăpînii lor, mongolii.^d

Trebuie deci un erou, unul adevărat, strict, exclusiv spaniol, care, nefiind rege, să reprezinte, peste separațiile dinastice, poporul întreg și lupta lui, unul care, chiar dacă pleacă din această Castilie, nu întrebuițează mijloacele ei războinice și nu urmărește idealele ei particulare și particulariste, ci rămîne el, ascultînd numai de îndemnurile lui, care sunt și dorințele unui întreg neam.

În lipsă de altul mai bun, s-a ales Rodrigo Díaz de Bivar.

Cercetări critice cred că-i pot atribui o biografie ca aceasta (și după opera latină, din întia jumătate a secolului al XIII-lea, *Gesta Roderici Campidocti*¹).

¹ Sau *Campidoctoris*, nu *Campiductoris* —, fiindcă el e un model de luptă un șef de luptători.

Supus al regelui castilian Alfons, el a luat pe vara sa, Jimena, fiica contelui Diego de Oviedo. Seniorul lui l-a exilat. Trece la emirul de Saragosa, și, luând parte la lupta dintre fiii săi, sprijină pe Mutamin. Apoi se unește cu fratele acestuia pentru a smulge altui șef maur Valencia, vîndută de Alfons păgînilor. Noi lupte maure urmează; la 1089 se face împăcarea lui Cid cu Alfons, cu care împreună luptă contra almoravizilor. Dar e asediat de rege în Valencia. Orașul va fi luat de dînsul în 1094. Peste cinci ani eroul moare și e înmormîntat la S. Pedro de Cardena. O fată a lui ia pe infantul don Ramiro, alta pe Ramón Berenguer III de Barcelona.

Cum se vede, eroul e pe jumătate arab în nume. Faptele lui înseși vădesc adîncă influență arabă: acest zbucium necentenit, care se îmbată de sine, își are obirșia în rătăcirile după pradă, dar fără țintă hotărîtă, ale sarasinilor pustiului; de aceeași origine este și această schimbare de direcție, această întoarcere a orientării după potrivirile momentului și fără nici un principiu conducător, această părăsire și reluare a legăturilor, care nu e, în concepția lui și a timpului, nici inconsecvență, nici lipsă de caracter, nici defecțiune, nici trădare.

Avem a face în acest „don“, care e înainte de toate un „sid“, un „stăpîn“, un „domn“ după moda musulmană, ca aceea pe cari cruciații îi află în Siria¹, un tip care nu e, fără îndoială, al cruciatului ce nu poate atinge pe necredincios — afară doar de formele extraordinare ale soliilor — decît cu rabia. Don Rodrig, „mío Cid“, e un cavaler, un cavaler creștin, dar și un luptător cum li place maurilor, cum dorește ei să fie reprezentanții înarmați ai rasei și credinței lor.

Și nici nu se putea să fie altfel. Cele două societăți care coexistă în peninsula atîtea veacuri nu s-au izolat, n-au putut și n-au vrut să se izoleze una de alta. Dacă avîntul de cruciată ar fi fost continuu, implacabil, intolerant, poate că unitatea creștină în Spania n-ar fi așteptat pe Ferdinand de Aragon și pe Isabela de Castilia, tîrziu după deschiderea erei

¹ Vd. Viața emirului Ousama, în „Revue de l'Orient latin“, I

moderne în toate țările Apusului, — această desăvîrșire a „recuceririi“ fiind mai mult un episod al luptei regalităților absolute contra drepturilor medievale, asemenea cu conflictul dintre Coroana de Franța și ducatul de Burgundia.

Cele două lumi s-au recunoscut, s-au admis una pe alta. Mozarabii, „falșii arabi“, creștinii din „teritoriul ocupat“, cari-și uitaseră și limba și pentru cari, chiar înainte de a se opri latina printr-o poruncă a califului Hașem, Ioan de Sevilla era redus să facă a se traduce Biblia în limba arabă, formau legătura. Regii Castiliei băteau bani cu inscripții arabe pentru a spune adversarilor că „Papa e domnul lumii“, iar pe solizii califilor să cetea „soliți feriti în Hispania“ sau „în Africa“¹. Sancho al VI-lea a format odată planul unei încuscrii în Africa pentru a moșteni Spania maură. Viața lui Cid însăși arată acest „intercourse“^f între cele două tabere.

Poemul va oglindi această dualitate, cu o precumpănire chiar a elementului maur. E vorba de luptele Cidului cu regalității, de împăcarea lui cu Alfons, de darurile ce-i face, ca „domnului său“, de purtarea perfidă a lui Raimond de Barcelona, unit cu maurii, de pedeapsa lui, care e bătut și prins, de nouă gilcevi cu păgînii și de luarea Valenciei, de lupta pentru Sevilla, de încăierări cu Iosif, regele Marocului, cu Bucar, urmașul său. Dar o dramă de familie dă unitatea.

Rodrig, care merge uneori să-și vadă nevasta la mănăstirea unde a adăpostit-o, are două fete, doña Elvira și doña Sol. Li s-au oferit căsătorii regale. Dar Alfons însuși intervine pentru ca să se încheie o legătură cu puternicii *infantes de Carrión*. Neam bun, dar suflete păcătoase, lașe și rele. În zădar li-a dat Cidul săbiile lui minunate, care, scoase din teaca de aur, dau o lumină ca a stelelor, Canada și Tizón; în zădar i-a încărcat cu aurul pe care, în schimb pentru nisipul stratagemelor sale — brigandagiu de beduini —, îl ia de la câte un „bun iudeu“. La cel dintii prilej de luptă, voinicii se ascund.

¹ Amador de los Ríos, II, pp. 581 și urm. Se adaugă: „Non est Deus nisi Deus“^e.

Destulă nemulțămire! Dar ei merg mai departe. Duc în pustietate pe soțiile lor și, lovindu-le sălbatic, le lasă pline de sânge, mai moarte:

A las bestias fieres e a las aves del mont.^g

Un credincios a lui Cid le află acolo, le îngrijește și înștiințează pe tată.

Aici apare ceremonialul solemn arab pentru a da un impunător cadru unei acțiuni de o uscăciune africană, de o căldură stearpă de simun, care nu admite nici reflecție, nici duioșie. Se face proces în toată regula cavalerilor fără onoare. Somație de a veni la Curte. Sosire a Cidului, cel „născut într-un ceas bun“. Regele-l întâmpină. Cavalerul vrea să i se arunce la picioare, să-i sărute mâna. E cruțat de această datorie. Ca în Orientul bizantin și musulman, sunt ceremonii la orice poartă, la orice prag. Fiecare formulă vine la rîndul ei. E o discuție și în ce privește scaunul, o rînduială în ce privește așezarea.

Rodrig cere spadele și le capătă. Apoi averea. Pe urmă, supt conducerea îndatinată a „alcazilor“ — *maitres de camp*, — vine lupta. Infanții de Carrión vor fi pedepsiți, și fetele vor găsi soți de sânge regal, din dinastiile de Navarra și Castilia, care, apărînd unite, s-a crezut că aceasta poate data aproximativ un poem care e desigur din al XII-lea veac, și *tîrziu* din acest veac.

Și în amănunte iarăși nota orientală copleșește, pînă la jocul de *gerid*, pînă la apariția lui Cid cu barba în laț, ca a unui om care nu și-a luat satisfacție pentru insultă — doar se pecetluia acte solemne „cum tribus pilis barbae meae“¹, — în *pentameriul*, a cincea parte din pradă datorită șefului, în intervenția arhanghelului Gavril. Chiar în respectul față de femeie, în rolul pe care-l joacă, deși sărută mina soțului și nu cutează a se alinta cu el, doña Jimena.

O dată cîntecul fundamental scris, s-a făcut ca și în Franța. Epigonii au adaus ceea ce-l putea întregi și împodobi, dar ceea

¹ Amador de los Ríos, III, p. 140, nota.^h

ce putea conrupe o operă de o așa de pronunțată valoare culturală, în continuarea subiectului, în dezvoltarea dramei, în siguranța expresiei.

În *Leyenda* sau *Crónica rimada* se va spune astfel cum, în zilele regelui Ferdinand de Castilia, s-au dat lupte între don Gómez și don Diego, cum Jimena a luat pe ucigașul tatălui ei, dator, după datina Orientului, a face astfel. Îl vom vedea pe Cid trecînd, răz bunător, munții contra Franciei eposului¹. Și papa va oferi biruitorului coroana de „Împărat al Spaniei“.

Și au fost apoi o sumă de alte poeme. Unele priveau pe Cid, pe fata lui, doña Urraca, legăturile lui cu alți mauri și cu un alt „bun rege“, al treilea don Sancho. În altele apăreau „cei șapte infantes de Lara“, cari, — noi Rolanzi —, mor luptînd împotriva maurilor — și aici, — trădați — și aici — de un camarad creștin, de un frate bastard, Mudara.

Dar aici nu erau castelele ferite de luptă, bîlciurile frecventate, Curtea primitoare, bogatele orașe ale Franciei. Aici nu era puțința de a exporta această literatură de luptă (*li-diar, campear*). Aici clasa jucătorilor n-a putut prospera.

Deci literatura epică a căzut în popor, cu adevărat în popor.² Aceasta a reținut fragmente-episoade, pe care le-a și schimbat ca formă, introducînd motive de romantism sentimental, care nu existau la început. Din ele vin aceste romane, cu vechiul vers tăiat în două, păstrate în manuscrise din veacul al XV-lea, tipărite în foi volante o dată cu introducerea imprimeriei, adunate în colecții ca *Romancero general* din 1600, întrebuințate de istorici, ca Mariana — mult înainte de a hrăni romantismul și de a da subiecte lui Herder².

¹ Călugărul *solensis* scrisese în latinește de pe la 1100 contra lui Carol cel Mare.

² Cf. Ramón Menéndez Pidal, *El romancero español* (publicat de „Societatea hispanică din America“), 1910.

a. Dinastia berberă a almohazilor, care a înlocuit dinastia almoravizilor, a dominat nordul Africii și parte din Spania din 1147 pînă în 1269. În 1212 regii coalizați ai Aragonului, Castiliei și Navarrei i-au înfrînt pe almohazi la Las Navas de Tolosa, bătălie comparată cu cea de la Kulikovo, unde oastea rusă condusă de marele principe al Moscovei, Dimitrie Ivanovici Donskoi, a înfrînt trupele tătare ale Horzii de Aur, conduse de Mamai, la 8 septembrie 1380.

b. Referire la capitoul lucrat de G. Baist (vol. II, 2) în opera colectivă, condusă de Gustav Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, Strasbourg, 1888 — 1896, și la care au colaborat și M. Gaster, H. Tiktin. E.R. Curtius îl elogiază pe fostul său profesor, G. Gröber, în *Europäische Litteratur und Lateinisches Mittelalter*, p. 386.

c. Rege-i în Castilia și rege-i în León
 Și-n Asturii ca și-n San Salvador,
 Hăt pînă-n Santiago peste toate e domn
 Și conții galicieni și-l socotesc senior.

d. Comparațiile nu sînt deplin adecvate; etapele de centralizare a puterii statale vădesc, în general, evoluția unui proces intern, economic și social, ce depinde într-o măsură destul de redusă de „modelele“ de care se puteau servi regii sau țarii. Nu s-ar putea susține, deci, că principii ruși s-au străduit să realizeze un stat puternic și unit, urmînd exclusiv exemplul mongolilor, deși unificarea mongolă a avut importante consecințe sociale și economice pentru Asia și răsăritul Europei; cf. René Grousset, *Bilan de l'histoire*, Paris, Plon, 1946, p. 292, care vorbește de un „orbis mongolicus“.

e. Nu există Dumnezeu, în afară de Dumnezeul «nostru».

f. Legături reciproce, interpenetrare. Interesantă pentru vocabularul lui Iorga apariția acestui cuvânt englez care dovedește disponibilitatea mentală a scriitorului legat mai curînd de vechea limbă română.

g. În seama fiarelor sălbatice și a păsărilor de munte.

h. Cu trei peri din barba mea.

i. Autorul se referă evident la faptul că istoria agitată a Spaniei nu a permis o continuitate în dezvoltarea poemului epic, din care nu au mai supraviețuit, pentru a fi amplificate, fragmente decît în literatura orală populară. Nu e folosit cuvîntul „căzut“ cu înțelesul că literatura populară s-a alimentat din aceste motive (așa cum au pretins unii cercetători mai vechi ai literaturii populare).

Altă poezie epică franceză

În același timp cind entuziasmul pentru cruciată, credința puternică în datoria de a libera Sfintul Mormint, unită cu conștiința nevoii unității regale, dădeau *Cîntecul lui Roland* și seria lungă de poeme cu același subiect sau cu subiecte vecine, teritoriul de limbă franceză, care, să nu uităm, se întindea pe acest timp și asupra Britaniei Mari, cucerită de normanzii francizați ai lui Gullielm Cuceritorul în 1066, dă și o altă literatură epică.

Subiectele ei, foarte des reînnoite — ceea ce arată, de la început, un cerc restrîns de cetitori culți —, aparțin la mai multe civilizații, și poemele se pot grupa în cicluri deosebite, paralele între dinsele, cum sunt paralele, toate, cu dezvoltarea ciclului regal, carolingian.

Înainte de a căuta care e *conținutul comun* de idei și sentimente, de conștiințe și de tendinți, să vedem care sunt aceste cicluri înseși și ce se cuprinde în fiecare din ele.

De o parte avem teme care aparțin *legendei bretone celtice*, așa cum ea s-a păstrat în *Anglia*, și *vieții engleze* care, *peste anglo-saxoni*, s-a altoit, prin normanzi, asupra fondului celui mai vechi, primitiv. De un împrumut pe care regatul romenic din insulă să-l fi făcut de la celții din Britania franceză, cum au stărut unii, nu se poate vorbi: aceștia erau prea puțini, prinși între francezii vechi de la Sud, din Maine și Anjou, și între francezii noi din Normandia, cari-și părăsiseră iute limba din vremile pirateriei, pînă într-atîta de

nu erau în stare a-și înțelege vechile nume de localități, de la începutul veacului al X-lea. Acești bretoni n-aveau, nu numai valoarea numerică, dar nici măcar conștiința de putere și de drept, aspirațiile și avintul trebuitor pentru ca, desfăcându-se de comunitatea superioară franceză, să dea rost unui alt suflet național.¹

Încă din veacul al IX-lea Nennius Marc Scotigena, poet celtic, cîntase în latinește isprăvile „ducelui de război“, șefului național, opus, nu normanzilor, ci năvălitorilor mai vechi, romanii, care a fost Arthur sau Arthus². Povestirea se păstrase în bogatele biblioteci de mănăstire. Lăsată la o parte, cu dispreț, în vremile anglo-saxone, care cîntau acele cîntece germanice din care a rămas povestea lui Henghist și Horsa — amîndouă numele înseamnă varietăți din speța cabalină (*Hengst, horse*) — și ceteau literatura germanică a regelui Alfred ori repetau compozițiile poetice ale monahilor din vremea lui Beda Venerabilul, această povestire legendară iese iarăși la iveală o dată cu suirea pe tron, prin biruință, a dinastiei normande. La 1135 Geoffroi de Monmouth alcătuieste tot în limba latină *Profeția lui Merlin*, fermecătorul care, dacă nu dă puterea de la început a lui Arthur, va înfriuri apoi toată isprava eroilor din acest ciclu. La 1138 același cîntăreț erudit, care *credea* în adevărul legendelor sale versificate în hexametri de școală, compune o *Istorie a Bretonilor (Historia Britonum)* pentru a se întoarce, în 1150, la Merlin, prin *Vita Merlini*.³

Dar, în același timp, un „trouvère“, un poet, și el membru al aceleași societăți de clerici culți, Robert Wace (1100 — 1175), autor de „Vieți de Sfinți“, preface în limba franceză, a doua limbă oficială în Anglia cucerită, aceleași legende — între altele și a regelui Lear și a fetelor sale, așa cum ea se va preface într-o genială dramă de Shakespeare, alcătuint o

¹ „Romania“, 1886, pp. 1 și urm. Totuși numele de Arthur e mai răspîndit în Bretania (Arthur, fiul prințului englez Geofroy cu Constanța, fiica ducelui de Bretania, Arthur de Richmond etc.).

² Ce a putut produce în epoece spiritul celtic arată cîntecul *Tain bo Cualluge*, în care se cîntă isprăvile unui taur minunat; ed. E. Windisch, *Die altirische Heldensage*, Lipsca, 1905. E din secolul al VI-lea, și se atribuie poetului Senchav Torpeist.

povestire poetică despre trecutul celtic, pe care, deoarece se admitea că bretonii vin de la Brutus, presupusul fiu al lui Enea troianul, creatorul Romei, o numi *Roman du Brut* ori *Brut d'Angleterre*.

Și, fiindcă era vorba de a se înfățișa toată istoria Angliei, de la cei mai depărtați eroi celtici pînă la reprezentanții cei noi ai dreptului biruinții, dar fără germanii intermediari, simpli intruși, același Wace scrisese și povestea vitejilor și a ducilor normanzi, numind-o, după acela care la 912 se așează în calitate de colonizator pe pămîntul regelui Franciei, Rollo, în limba vulgară: *Rou, le Roman de Rou*¹. Continuarea a fost încredințată oficial unui mai vestit poet, Benoît de Sainte-Maure.

Și în anume scrieri privitoare la trecutul mănăstirilor străvechi (ca în opera lui William de Malmesbury) se amestecă știri luate din izvoarele celtice. Din ele, cu sau fără intermediare latine pierdute și necunoscute, s-au dezvoltat atîtea vaste „cîntări“ epice.

Cele dintîi nu au nume de autor: *Meriadoc, Rigomer, Marangis, Joufré* etc. Un poet anglo-normand, Thomas², dă întîii *Cîntecul lui Tristan* (după un mai vechi original ori mai curînd după legenda însăși), care e tratat și de alții, în versuri (*Folie Tristan, Bérol*: în germană: *Eilhart*) ori în proză (c.1230)³. Dar între 1170 și 1188 aceste subiecte își află un poet fecund, înzestrat, desigur, cu un deosebit talent pentru transformarea în poezie actuală a vechilor legende: Chrestien de Troyes. De la el avem un șir întreg de asemenea produse: *Erec et Enide, Yvain (Chevalier au lion), Lancelot, Cligès, Perceval le Gallois, Lancelot du lac, Ider, Durmart le Gallois, Guinglain, Guillaume d'Angleterre*⁴.

¹ *Chronique des ducs de Normandie*, ed. Francisque Michel. Cf. *Maistre Wace's, Roman de Rou*, ed. Hugo Andresen, Heilbronn, 1879. „Roman de Brut“ a fost publicat de le Roux de Lincy.

² Ed. Bédier. Cf. Goether, *Die Sage von Tristan und Isolde*, München, 1887, *Tristan und Isolde in den Dichtungen des Mittelalters und der neuen Zeit*, Lipsca, 1907, și Röttiger, *Der heutige Stand der Tristanforschung*, Strassburg, 1897.

³ Löseth, *Le roman en prose de Tristan*, Paris, 1891 (de curînd M. Prou a tratat despre dînsul). *Eilhart* a fost editat de Lichtenstein, Strassburg, 1877.

⁴ Vd. acele *Chroniques anglo-normandes* ale lui Francisque Michel, Londra, 1836—40. Tot el a publicat în 1835, poemul *Tristan*. Ediția mai nouă a lui Chrestien de Troyes e datorită lui Wilhelm Foerster.

Și, în sfârșit, de la 1210 la 1250 urmează seria celor șapte mari *romane* ale ciclului, *Grand Saint Graal*, *Mort d'Arthur*, *Tristan*, *Palamède*¹.

În ce privește istoria regatului englez, ea n-a fost tratată decît în episoade, după gustul și capriciul fiecărui scriitor. Astfel Garnier de Pont Sainte-Maxence înfățișează, nu fără demnitate și energie, lupta și martiriul lui Thomas Becket, jertfit de cavalerii trimiși contra lui de către regele Henric al II-lea, în chiar biserica sa, catedrala de la Canterbury. După 1219, un anonim tratează în versuri viața, plină de isprăvi, dar fără o adevărată valoare istorică, a lui Guillaume le Marichal, baron englez, de sînge francez, din aceeași epocă întîi a Plantagenetilor.

Și observăm că în Franța cealaltă, cea veche, continentală, regală, se tratează astfel doar cîte o cruciată — *Chanson d'Antioche*² — Godefroi de Bouillon fiind lăudat în cadru de legendă în *Chevalier au Cygne* (și *Naissance du chevalier au cygne*) și în *Enfances Godefroi*³, din secolul al XII-lea, încă, urmată de *Les chétifs*, de *Chanson de Jérusalem*⁴—, sau se prefac în versuri franceze povestirile latine despre aceste expediții (de unde fragmentul pe care l-a publicat L. de Mas Latrie: *Ernoul*). În ce privește peseniori, doar Flandra, care va trimite un împărat la Constantinopol, înfățișează o *Histoire de Beaudouin*. Iar regalitatea nu provoacă nimic în domeniul politic, așteptînd vremea sa pentru a da în altă formă povestiri în alt spirit. Dacă se vor găsi poeți pentru a începe, în veacul al XIII-lea chiar, refacerea „Cronicilor de la St. Denis“, ori compilații de „istorie universală“ (*Livre des Histoires, Faits des Romains*, Philippe Mousket: de la Troia pînă la 1242), ori chiar ceva privitor la regii francezi (*Branche des royaux lignages*: pînă la începutul secolului al XIV-lea), aceștia se mulțămesc pentru

¹ Înșirarea după Constans, l.c.

² De *Richard le pèlerin* și *Graindor de Douai*, ed. Paulin Paris, 1848 (editorul o crede în parte de la începutul secolului al XII-lea).

³ Ed. Todd, Baltimore, 1889. Cf. Maria Einstein, în „Romanische Forschungen“, 1911, p. 722 și urm.; „Bulletin d'histoire linguistique et littéraire française des Pays-Bas“, 1906, p. 48 și urm.

⁴ Publicată de Hippeau, Paris, 1868.

opera urmărită de dinșii că se învie în folosul ei marea figură a lui Carol cel Mare.

Revenind la legendele bretone, de care ne-a depărtat un moment această comparație, *ele nu înfățișează eroi*. Arthur e mai potrivit cu o tratare epică, în calitatea lui de străvechi șef, aproape un rege, și de luptător fără contradicții și fără pată, decît Cidul spaniol, care trebuia descoperit, curățit, unificat, restituit, ca expresie deplină și perfectă, nației sale: dar, fiind așa de depărtat în timp, figura lui e cam vagă. Îi lipsesc tovarăși trăind în amintirea poporului și nu se cunosc localități legate de dînsul prin îndeplinirea unui fapt precis din luptele lui. Dacă, la început, el apare ca voinic, ridicînd, ca de pe o masă, la adunarea de Crăciun a luptătorilor celtici, sabia înfiptă adînc în piatră, pe care nimeni n-a putut-o clinti, dacă astfel el se revelează, și celui care l-a crescut cu numele de tată, ca o personalitate extraordinară, mai departe fapta lui va atîrna de meșteșugurile cui domină prin „arta“ sa, prin farmecele sale nebiruite, întregă această legendă și toată poezia: Merlin, *maître Merlin*. Dacă în *Huon de Bordeaux* și în alte părți din epopeea carolingiană piticul apare la momentul potrivit pentru a ușura o anume misiune, scăzînd astfel pe cavalerul unei epoci tîrzii, care nu lucrează cu propria lui putere, aici toată lumea trăiește într-o atmosferă de *incantație magică*, pornind de la cel care știe, ca preoții de odinioară ai rasei sale, mai mari decît regii, tainele naturii.

Totuși trebuie un element de unitate, un îndemn hotărîtor, o țintă spre care toate să se îndrepte. Nefiind vitejia ca mobil, va fi iubirea, nefiind pornirea către ucidera de trupuri, i se substituie aceea către vrăjirea de suflete; aici ca și dincolo o biruință, și nu totdeauna ușoară, așteaptă la capătul atîtor încercări și cu prețul atîtor sacrificii.

Nu mai e nevoie deci de „pairs de France“, de armate, de cetele dușmanilor. Figurile se împuținează: bărbatul care nu e înșelat, ci înlăturat de o putere căreia nimeni, cu *filtru* de iubire sau fără, nu-i poate rezista, *nu trebuie* să-i reziste, e dator să nu-i reziste. Arthur însuși, de care

se depărtează, urmînd *porunca*, regina Guinevra; regele Marc, de la care se duce, tot așa de irezistibil, regina Yseult. Nu e nici o batjocură pentru dinșii; nimeni nu zîmbește măcar pe socoteala lor, cari-și păstrează toată maiestatea morală, ca și toată puterea materială. Înfriingerea lor e o *necesitate*, ca a regilor și voinicilor sarasini în ciclul lui Carol. Și în față acel care biruiește, orice i s-ar pune în cale: Lancelot, de-o parte, Tristan, de alta. Călcînd datoria lor de credință războinică față de domn, de șef, uneori și de rudă — căci Tristan e nepotul chiar al regelui Marc, trimis în pețire, dar care a greșit paharul și a băut din „filtrul“ care-l robește pe toată viața —, ajutînd o femeie să-și calce datoria ei de credință față de soț, ei nu scad, căci au îndeplinit numai o chemare, care e pentru ei cu adevărat sacră. Dar dacă, în căutarea celui „Saint Graal“, care, „sînge al Domnului“ (*sanguis regalis*), picurat pe Golgota patimilor, trebuie cucerit de departe, o impuritate relativă, numai față de o divinitate care în Britania însăși e mai nouă decît atotputernicia lui Merlin, împiedecă izbînda dorită.

Dacă în *Chevalier à la Charette*, grija însăși a onoarei cavaleresti nu valorează nimic, cînd eroul — care rămîne un erou — se simte legat numai în inima lui, dăruită fără condiții și reveniri (și în legătura, absolută, cu soția sa, Yvain nu va fi altfel: Hercule vrăjit la picioarele Omfalei), în *Cligès*, Fenice va trece în triumfătoarea ei dragoste peste tot ce ar putea-o opri, și ea n-are decît conștiința, de un caracter particular față de ideile noastre, a *datoriei îndeplinite*.

După femeia robită de iubirea pentru străinul pe care n-ar trebui să-l iubească, este, în *Erec și Enide*, iubirea statornică a femeii pentru soțul însuși care nu se gîndește la dînsa, preocupat de isprăvile lui războinice, și care, nemulțămît, cu jertfa unei vieți, pe care ea o dă așa de bucuos, îi impune cele mai grele încercări prin care poate trece — și birui — sufletul iubitor fără de margini¹.

¹ Myrrha Borodine, *La femme et l'amour au XII-e siècle d'après les poèmes de Chrétien de Troyes*, Paris, 1909, și capitolul nostru următor.^b

Minunea e atotstăpîitoare aici. Ea se caută pretutindeni. Vom vedea în *Richars li Biaus*¹ pe cavalerul care găsește la un han un cadavru, cheltuind și ultimul ban ca să-l îngroape, pentru ca, pe urmă, mergînd rău îmbrăcat, pe o gloabă proastă, spre o „jută“ de întrecere, să-i răsară în cale „mortul“, ca un „cavaler alb“, care-l ia la loc de cinste, pe calul lui și-l trimite la hanul orașului de adunare să facă pregătiri care uimesc pe ospătari prin nepotrivirea celor cerute cu aspectul sărăcăcios al solului. În *Yvain* sau *Cavalerul cu leul*, drumetul veșnic, căutînd prilej de a face isprăvi, întâlnește un șarpe în luptă cu un leu. Sabia lui liberează pe acesta de ucigătoarea strînsoare a celuilalt, care-și capătă, îndată, o recompensă prin mîncarea, gustoasă, de căprioară pe care i-a cîștigat-o un salt al fiarei, de acum înainte credincioasă stăpînului viteaz².

Originea orientală, bizantină, arabă ori hispano-arabă, a unor asemenea povestiri o descoperim ușor — ca și pentru *Cei șapte Înțelepți*, — cu poveștile ce se spun pentru a cîștiga șapte zile și a permite, la capătul lor, fiului de rege năpăstuit, care a promis să nu spună nimic în acest timp, dezvinovățirea lui, și, tot așa, ca și pentru cutare fabliau — *Testamentul cîinelui* (îngropat în cimitir de stăpîn, care destăinuiește judecătorului că animalul defunct a lăsat acestuia jumătate din averea lui), al cărui subiect se povestește și astăzi de turci. Ba chiar s-a propus a se vedea în anume amănunte din povestea lui Tristan simpla strămutare a altor amănunte din poemul persan *Vis și Ramin*.

Se caută deci de poezii francezi ai veacului al XII-lea în tezaurul bizantin-oriental, ori în cel bizantin pur, pentru a se scoate de acolo o nouă categorie de subiecte pentru „public“ — căci vom arăta că, acuma, este unul —, care, în curiozitatea lui nervoasă, se obosea și se dezgusta răpede.

¹ Publicat de Wendelin Foerster, Viena, 1874.

² Pentru origine vd. „Romanische Forschungen“, 1911, pp. 317 și urm. (Baist).

Din acest fond viu, cu fireasca prefacere a noțiunilor sociale, „romane“, „cîntări“, ca: *Varlaam și Ioasaf* (sau *Iosafat*)¹, ca și *Sindipa filosoful* (*Dolopathos* sau *Cei Șapte*, al lui Gautier d'Arras), *Eraclès* (*Eraclie* al nostru), *Cligès*, *Florimunt* și atît de cunoscutul roman *Floire et Blanche fleur* (v. la Legrand, „Collection de poèmes grecs vulgaires“: Φλόριος και Πλαν-τζιφλόρα; numele însă par apusene)², de la aceste „cîntări“ cu bază „romană“ din Răsărit, aduse din „Romania“ cruciaților, drumul era deschis către fabulele antichității, dintre care unele vin, vădit, din Orient, pe cînd altele s-au găsit în chiar izvoarele, păstrate, ale antichității latine.

Un cleric e acela care, lepădînd zvonurile despre nașterea lui Alexandru cel Mare din Nectanebo, regele Egiptului, cu aerul indignat al cuiva care înfierează niște mincinoși și calomniatori, a restituit pe eroul macedonean, de mult transformat de imaginația ca și de ambiția popoarelor Asiei³, părinților săi legiuîți, împletindu-i apoi povestea după presupuse sorginți autentice, cu neconținută amestecare de cuvinte și chiar versuri latine. *Romanul lui Alexandru*, pe care orientali, slavi, români, l-au avut numai în proză și pe care poezia epică franceză a evului mediu, transmițîndu-l și prin vecini, l-a îmbrăcat în versul care după această întrebuintare a căpătat numirea de „alexandrin“, a fost tratat, pe rînd, de Albéric de Pisançon (sau Besançon) și

¹ E cuprins în *Speculum historiale* al lui Vincent de Beauvais; Rudolf von Ems cîntă această poveste în limba germană, care a pătruns și în literatura noastră.^c

² R. Zenker propunea să se vadă în asemenea împrumuturi din Bizanț un fenomen anterior cruciatelor, și el releva legături, care sunt bine cunoscute, cu Orientul într-o epocă mai veche („Romanische Forschungen“, XX, pp. 323 și urm.). Numai cît nu e dovada că asemenea schimburi de influențe literare să poată fi fixate atunci, ca altele, de o importanță mai mică, în alte domenii, pur materiale. Cînd eposul carolingian, cu care s-a început, e vădit mai nou decît cruciatele, nu mai e nevoie de alt argument. Și istoria populară a Animalelor, *Physiologos* a grecilor bizantini, a trecut ca „bestiaire“ în franceza medievală: *Le bestiaire de Philippe de Thain*, ed. Walberg, Paris, 1906. Cf. *Popular treatises on science written during the Middle Ages*, ed. Thomas Wright, Londra, 1841.

³ Gobdelas, *Histoire d'Alexandre-le-Grand d'après les sources orientales*, Varsovie, 1824; cf. P. Meyer, *Alexandre-le-Grand dans la littérature française*. — S-a cîntat — de Almon de Varenne — și *Viața regelui Filip*, tatăl lui Alexandru.

de un cleric Simon, apoi de Lambert le Tort, Pierre de St. Cloud și Alexandre de Berny (sec. al XII-lea). Temelia rămîne povestirea fantastică, de lucruri neadevărate și imposibile, a lui Pseudo-Calistene, prefăcută din grecește de două ori, de Iulius Valerius și de Leon, în vremuri mai vechi¹.

Un nume mare și-a făcut Benoît de Sainte-Maure prezentînd contemporanilor săi *Romanul Troii*, scris la 1160. Expunerea lui Dares și a lui Dictys, așa de răspîdită și de iubită în lumea bizantină, a dat informația. Și se știe că tot de acolo vin povestirile slave și românești privitoare la Priam și la Elena, la Hector și la Ahile.^e

Ceva mai veche, din 1150, e „cîntarea“, după poetul latin Stațiu, a războiului Tebei.

Dintr-un original latin a fost dată apoi, în versuri și în proză istoria lui Iulius Caesar (c.1270)².

Leandru, Orfeu, Psyche (*Parténopeus de Blois*), Enea, cu fondarea Romei³, Narcis, Piram și Tisbe, Hero și Leandru, Orfeu au fost figuri familiare evului mediu francez, care, de altminterea, cunoștea măcar pe Priam încă din zilele cînd se redacta *Cîntecul lui Roland*. Ovidiu aștepta vremea cînd va fi „moralizat“, prefăcut în satiră pentru societatea contemporană. În cîntecele istorice am găsit și pomenirea — din partea cuiva care nu-l cetise, desigur, — a lui Homer. Se vorbea și de Cicerone, — și, cum se va vedea, nu era de mirare ca în cercuri mai largi să pătrundă, nu numai aceste simple nume, dar și ceva din cunoștința operelor de care sînt legate, o dată ce universitățile exercitau o tot mai largă influență. Virgil fiind „poet“ — ceea ce era tot una cu „făcător de minuni“, cu descoperitor al tainelor —, va veni un timp cînd el, marele taumaturg, rivalul

¹ Vd. P. Meyer, *Alexandre-le-Grand au moyen âge*, 2 vol. Bibliografia mai nouă o dă, cu prilejul publicației unei versiuni latine, A. Hilka, în „*Romanische Forschungen*“, 1911, pp. 1 și urm.^d

² *Li hystoire de Iulius César*, ed. F. Settegast, Halle, 1881. Cf. *Gesta Romanorum, das älteste Märchen und Legendenbuch des christlichen Mittelalters*, ed. G. Th. Graesse, ed. a 3-a, Lipsca, 1905.

³ *Enéas*, texte critique par Jacques Salverde de Grave, Halle, 1891. Cf. Ad-Pey, *Essai sur le roman d'Enéas*, Paris, 1856.

lui Merlin, care apărea acum ca prea puțin „autentic“, va fi și călăuzul celor îngăduiți, printr-o rară favoare, a străbate fără a trece prin moarte drumurile celorlalte lumi.

Sfinta Scriptură ea însăși a fost prefăcută, în sfârșit, în subiect al unei povestiri moderniste. Astfel un cleric din Valenciennes, un „cleric cu puțină minte și om sărac“, Herman, alcătuiește acea *Bible de Sapience*, Biblie cu explicație morală, a cărei popularitate o arată și faptul că s-a păstrat în nu mai puțin de șapte manuscrise¹.

Cu toată marea vechime care i se atribuie, aș atribui aceleiași epoci — căci doar și în introducere se vorbește de stricarea datinelor și obiceiurilor față de alte timpuri² — vestita *Viață a Sfintului Alexie*. În adevăr Laodiceia apare aici sub numele, creat și popularizat prin cruciate, de „Allice“, *La Liche*, precum Edesei celei mici i se zice: *Alsis*, după Sis în Armenia Mică, și ea străbătută întâi cu prilejul aceluiași expediții sacre; *Tarson*, Tarsul, apare ca o localitate bine cunoscută. Și, mai ales Sfântul Alexie, — fiu de roman, care se consacră castității și merge în Asia, părăsindu-și logodnica, pentru a se închina numai operelor de caritate, pînă ce, socotit ca sfânt, și de cler, se furișează pentru a se ascunde neștiut în casa părintească, unde se stinge, plîns după moarte și recunoaștere, — n-are nimic comun cu Franța și cu francezii, pe cînd în Orient numele de Alexie, purtat de Alexie Comnenul și de urmași ai lui împărătești, a trebuit să-i învie amintirea³.

¹ Pentru alte părți din Scriptură, *Libri Psalmorum, versio antiqua gallica* ed. Francisque Michel, Oxford, 1860 (proză: secolul al XI-lea?): *Les 4 livres des rois traduits en français du XII-e siècle*, ed. Leroux de Lincy, Paris, 1841.

² Bons fut li siecles al tens ancienor,
 Quer feit i ert e justise e amor,
 Si ert credance, dont or n'i at nul prot:
 Tot est mudez, perdude at sa color:
 Ja mais n'iert tels com fut as anceisors. f

³ Se cunosc exact și numele fiilor Împăratului Teodosie:
 Li uns Arcadie, li altre Onorle ont nom.

În această nouă literatură, pentru puțini, pentru un mediu special și restrîns, apar elemente sufletești necunoscute sau prea puțin cunoscute înainte de dînsa.

Eroii din vechile poeme războinice n-au o familie, nu trebuie s-o aibă; ea ar fi inutilă pentru scop, pentru singurul scop ce se are în vedere: lupta pînă la capăt, dar într-o singură direcție, spre o țintă anumită. Ce poate să-l ajute pe Carol cel Mare, pornit să pedepsească, să distrugă, dacă se poate, pe sarasini faptul că lingă dînsul s-ar vedea o mamă, o soție, copii nevîrstnici? Chiar rude bărbătești în stare să poarte arme n-au rost aici; împăratul singur e chemat să îndeplinească o faptă pentru care e destul om el însuși, el singur. A-i da un ajutor, oricare altul, afară de al celor cari i-l dătoresc, pentru că aceeași misiune i-a strîns în jurul lui, ar fi a-l înjosi, a-l degrada. Și tot așa cu eroii ceilalți: Aude se ivește numai pentru a muri de jalea pieirii lui Roland, precum, caili, cîinii favoriți ai regelui scitic se jertfeau și se îngropau sub movila lui funerară.

Mai tîrziu numai, cînd acel scop unic lipsește, cînd jongleurul leagă o aventură de alta, unicul element de legătură fiind dorința cavalerului, care a înlocuit pe războinic, de a cheltui o energie veșnic reinnoită, dorința de subiecte nouă face pe cutare „iscoditor“ să aducă înainte pe presupusa maică, pe soția presupusă a lui Carol. Ele nu interesează înseși, prin persoana lor ori prin locul ce-l ocupă în familie, ci prin povestirea la care dau prilej și în care au un rost oarecare.

Sunt ici și colo scene de familie, dar pierdute între celelalte, ca un mijloc de a varia narațiunea versificată. Astfel cînd Guillaume de Aquitania învins, nu e primit — ca Ștefan cel Mare al nostru după Războieni — în castelul său, de Guibourc, altfel o nevastă destul de insignifiantă, și ea-i spune că în măcelul pornit de necredincioși el are încă de apărut pe cei mai slabi decît dînsul. Ori cînd, în cîntecele despre „cei patru frați Aimon“, tinerii luptători, întorși acasă pe neștiutele, se arată înaintea mamei lor, și aceasta, în așteptarea asprului tată, care ar voi să izgonească pe

„străini“, recunoaște după sfială, după tulburarea la anumite întrebări, pe unul din copiii săi.

În tot ce urmează după „Geste du Roi“, viața de familie și *sentimentul de duiosie de care e încunjurată*, sunt subiecte favorite: se vede că între ascultători sunt de aceia cari-i cunosc durerile și bucuriile și cărora li place astfel să le audă cîntate. În *Roman de Troie* e mișcătoare scena — desigur străină antichității, chiar celei falsificate la Bizanț, și tot așa unui recent trecut, preocupat numai de datorie și onoare, — a despărțirii lui Hector de Andromaca. Schiller, în cunoscuta-i bucată lirică, e artificial și rece pe lângă această caldă naturalață.⁹

Soția viteazului troian e o femeie de neam bun, frumoasă, bine crescută, *corteuse*, „loială“ față de soțul ei, pe care-l și iubește — deși, cum vom vedea, obiceiurile, „legile“ veacului al XII-lea, nu cereau așa de mult.

Gente dame, de haut parage,
Franche et courtoise, e proz e sage:
Moult est leians vers son seignor,
E moult l'ame de grant amor.

De aceea nu se poate hotări a-l lăsa să intre-n primejdie. Îl va ruga în numele lui Astyanax, copilul pe care-l ține în brațe, și care e „carnea lui“:

Sire, por cest enfant petit
Que tu engendras, de ta char
Te pri...

Ea va recurge la bătrînul rege, la moș-Priam, strigînd, în deznădejdea ei, să „i-l reție“:

Va tost, sire, retien-le-mei.

„Zei legii noastre“ — *les deis de nostre lei* — vor fi chemați în ajutor, fără vreun folos și ei. Căci Hector știe la ce l-ar expune părăsirea casteiului cu adversarul:

Trop i porrai grant honte aver,
Se jo remaing por tel afaire.

Și în povestirea despre Sfântul Alexie același este sentimentul. Un tablou de familie deschide poemul, cu o jălanie asupra vremii rele, fără „dreptate, iubire, credință“, fără „coloare“:

Toz est mudez, perdude at sa color
„bătrână și șubredă, mergînd tot spre dealuri“:

Vielz est e frailes: toz s'en vait, declinant.

Apoi tragedia fiului ce revine neștiut, și care, în casa părinților și a lui, roboteste, împovărat, probozit, poate bătut, pentru ca la urmă să ne despărțim de casa nenorocită în plinsetul tuturor acelora cari nu mai pot reveni asupra celor întimplate.

Ce frumos se înfățișează același cerc familiar în prefacea Bibliei de Herman de Valenciennes, el însuși „un biet cleric fără înțelepciune și sărac“ care știe atit, din ce a cetit, că

La Dumnezeu tot una-i sărac, bogat de ești:
Adesea-ntr-o căsuță mai bine te găsești,
Și la micuț izvorul tu setea-ți mulțămești:
Și-o spun eu pentru mine, — un biet om mă găsești:
Clers sui povres de sens et se sui
Nés mi de Valenchienes: Herman m'apele-l'on:
Ne sai se vous savés che que lisant trovon:
De persone Deus cure ne prent, s'est granz ou non:
On a sovent grant aise en petite maison,
A petite fontaine tot son saoul boit-on:
Tot ce dis-je por moi, je sui moult petit hom.

Iacov, Patriarhul, așteaptă pe fiul său Iosif din Eghipet, și iată că vasul sosește, aducîndu-l:

L'endeman par matin, quant l'aube fu crevée,
Que jours fu expandus par toute le contrée,
A droit port est la nés bonnement arrivée.

Fiul pierdut plînge îndelung la vederea părintelui:

Joseph, quant vit son père, si ploura tenrement.

Dar acesta nu-l recunoaște (ca și în *Cei patru fii Aimon*, ca și în *Viața Sfântului Alexie*):

Li pères quant le vit nel reconnut noient.

„Care-i e fiul cel drag? Spune, Ruvime. — Acel care așa de lung te-a sărutat, o tată. Și atunci plinse Iosif și ceia din Eghipet“:

— Li quels est mes biaux fils? Car me dites, Ruben.

— Ichil qui vous baisa, pères, tant longuement.

Adonc plora Joseph et d’Egypte la gens.

Și, ca în versurile de aramă ale modernului Leconte de Lisle, dînd liniștita figură măreață a timpurilor arhaice, Iacov apare, „foarte bătrîn“, necunoscut, venind din valea Hebronului, unde-i „zac străbunii“:

Sunt prea bătrîn, o Doamne, nu vreau să ți-o ascund.

Și la urmă, îl vedem ridicînd dreapta, pe cînd pe piept i se respiră „barba lungă, albă“:

— Seigneur, bien le veés que je sui mult vius hom;

Vous ne me conuissiés, ne ne vous conuissou;

Nés sui du val Ebron, d’une autre region;

Là vivoit nostre anchestre...

Seigneur, je sui mult vius, je nel vos quier celer.

.....

Donc a Jacob li vius se destre main levée:

Avoit la barbe longue, blanche, tout muée.¹

În povestea Cordeliei, pe care o cuprinde, cu atîtea altele, *le Roman du Brut*, fata cea mică și bună, care nu știe minți, linguși, înșela — *losenger, blandir, gaber* —, răspunde la întrebarea tatălui: cît îl iubește — după ce surorile au găsit așa de frumoase cuvinte — doar atît:

Tată-mi ești, și te iubesc atît

Cît pe un tată dator sunt a iubi

(*Mon père es, et jo aim tant tei,*

Cum jo mun père amer dei.)

¹ În Bartsch, *op. cit.*, pp. 71 și urm., după patru manuscripte.

Pentru aceasta va merge la soțul ei, „regele Franciei“, Agampus pentru a fi „doamnă a Franciei toate și regină de mare putere“ numai cu cirpele ei ca zestre.

— La filie od ses dras sulement —.

Și, la urmă, iată plinsul, prin care Shakespeare a zguduit atâtea suflete, al bătrînului care „a trăit — vai lui! — prea mult, de vreme ce atâtea rele le-a văzut“:

Las mei, dist-il, trop ai vescu,
Quant jo cest mal tems ai veu.

Ce înseamnă însă această familie, oricît de îngrijită după datorie, față de noul sentiment, căruia nimic nu i se împotrivesc, iubirea, datoria, *imperativul categoric al unei legături morale fără margini, fără rezerve, fără sfîrșit*, căreia toți au a i se supune!

Am încercat a reda în versuri scena cea mare a recunoașterii din Tristan și Yseult pentru a i se recunoaște și aprecia toată delicateța:

Regina-l ascultă și-aude
Și-nseamnă oricare cuvînt.
Se uită la dînsul, suspină,
Nu știe ce-i poate vorbi.
Tristan nu-i apare-n obraz,
În chip și-nfățișare.
Dar vorba ce-o spune ascultă,
Căci drept el vorbește; nu minte.
De-aceea ea suferă toate.
Nu știe ce poate să facă:
Nebună ar fi de-ar minți.
De-ar zice: Tristan că-i acolo,
Căci gîndul și crezul ei este
Că n-ar fi Tristan, ci un altul.

Tristan doar prea bine o vede
Că n-are în el niciun crez,
Și zice: „O doamnă regină,
Ce bună mi-ai fost tu atunci

Cînd mult m-ai iubit pentru mine...
 Căci eu te-am văzut, tu, frumoaso,
 În zi cînd cu foc m-ai iubit,
 Cînd regele Marc ne-a aflat,
 Ne-a spus să plecăm de la Curte,
 Și noi mină-n min-am pornit
 Din sala cea mare regală
 Și-am mers în pădure apoi,
 În locul frumos din adîncuri.

Acolo-i o peșteră-n stînci
 Cu strîmtă intrare la dînsa.
 Înăuntru, e mîndră, cu bolți,
 De parc-ar fi zugrăvită,
 Și piatra-i tăiată frumos.
 Și astfel stăturăm în fund,
 Cît fuse sălașu-n pădure.

.....
 Și, doamnă regină, tu știi
 Cum ne-au găsit mai pe urmă,
 Cum regele chiar ne-a aflat,
 Piticul purtîndu-l pe cale.
 Dar Domnul lucră pentru noi,
 Căci, cînd ne-a aflat el acolo,
 Și noi odihneam despărțiți,
 Și-a luat doar mînușa din pumn,
 De-a pus-o în fața ta, doamnă,
 Așa de încet, fără glas,
 Căci raza de soare stătea
 Pe fruntea ta rumenă, doamnă!

.....
 Și el s-a pornit înapoi
 Iar noi tot dormeam în pădure...

Și această mistică iubire a toate stăpînitore, care biruie fără a lăsa învinși, e analizată cu o străbătătoare răbdare, cu o amănunțită analiză, care se mulțamește, se încintă pe sine, cu o plăcere a migălelii sentimentale, de ordine

pur abstractă, care ne face să înțelegem din ce mediu de școală, de scolastică și dialectică, vine la noi.

Astfel, într-unul din romanele cu subiect antic, se definește în tot felul iubirea pentru a face pe fata amoretată să înțeleagă că de fapt e atinsă. „E iubirea deci o boală. — Nu, dar prea puțin îi mai lipsește. Face cit friguri la patru zile; mai rea este iubirea decât friguri tari: nu se întoarce dacă dai în căldurile ei; de dragoste asuzi, ți-i frig, ai fiori, tremuri, suspini și caști, pierzi toată pofta mâncării și băuturii, te tulburi și tresari, îți schimbi fața și leșini, gemi, te plîngi, te îngălbenești, dai în sughițuri, te pierzi în gânduri, n-ai somn, plîngi. — Și totuși e un lucru așa de dulce. — Nici îmi pasă.“ Și întrebarea: ce simte, e dezlegată astfel: „Cînd eu nu-l văd, atîta dor. — Că zău, cu dragoste ți-i drag“:

— Est donc amors enfermetez?

— Nenil, mais mout petit en faut:

Une fièvre quartaine vaut,

etc.

Et jà est-ce tant douce chose...

— Ge n'en ai soing...

— Quant je nel vei, si'n ai dolor.

— Par fei, tu l'aimes par amor.

Cu dreptate s-a spus că avem încă de acum ceea ce se cheama „psihologia modernă“¹.

Mai sus chiar decât acest sentiment, care domină și biruie toate nevoile și îndatoririle vieții și în care iubirea omenească s-a topit pentru a se înălța, e altul: *un vag sentiment de supremă datorie ideală, în care s-a topit iarăși, tot pentru a se înălța pînă la ultima limită a lucrurilor care se pot zări, datoria de cruciată a liberării Sfintului Mormînt, a dezrobirii Locurilor Sfinte.*

Aici nu mai e o țară, țara „de peste Mare“, nu mai e un oraș, o biserică venerabilă, un sepulcru sfințit prin acela care trei zile a odihnit într-însul trupul de om în care s-a

¹ Myrrha Borodine loc. cit.

inveșmîntat. Nu se mai merge acolo cu oaste, cu oameni de tot felul, și mai curați, și mai păcătoși, unii chiar striviți de conștiința păcatelor lor și totuși incapabili de a se opri, cu arme care au fost pătate și de alt singe, cu un steag pe care stau lingă cruce embleme profane, sub care s-au săvirșit nedreptăți, hrăpiri, crime; nu e vuietul multimilor pornite pe omor și pradă, înainte de a pleca genunchii în locul unde Domnul și Mintuitorul lor a suferit. Această supremă îndatorire s-a idealizat: undeva, prin Indii, în fundul misterios al fabuloaselor Indii, este un potir împodobit cu toate bogățiile neprețuite ale Orientului. Sunt și acele bogății care acum, sub îngrijirea lui Suger, simplul călugăr care a condus Franța fără rege și care ar vrea să încheie cu cruciata sa, de ordine și disciplină, împodobesc noua clădire de la St. Denis, mănăstirea sfintului patriarh al regatului, din umbra căreia, cu steagul căreia, *oriflamma*, ba chiar cu oastea chemată în numele căreia s-a ridicat, la 1123, Ludovic al VI-lea, ca să oprească năvălirea amenințătoare a Împăratului german, și unde puterea Sfintului Dionisiu, a lui Saint Denis ocrotitorul, care nu simte nevoia vărsărilor de singe, a răspins de la cea dintîi întîlnire oștile care trebuiau să nimicească puterea franceză și să împiedice stabilirea regalității din Paris. În acest potir, Iosif din Arimateia, cel care a înfășurat în giulgiu trupul lui Isus — „Iosif cel cu bun chip“ de pe aiere sau „epitafe“ — a prins picături din singele celui răstignit, așa cum în biserica Neapolului plin de amintiri bizantine și de superstiții orientale singele Sfintului Ianuar, San-Gennaio, e la îndemina preoților cari vreau prin el să binecuvinteze orașul. Și acest potir, spre binecuvîntare, trebuie adus, de un viteaz și de un om curat, de unul care n-a știut măcar, ca Tristan, ce este iubirea despre care legile lumii au uitat a vorbi. E Graalul tainic, a cărui origine se poate găsi mai ușor în cuvinte (*sanguis regalis*, Saint-Graal, — se spune) decît să se definească însuși acest mit creștin, pentru lămurirea căruia ar trebui și o mai bună cunoaștere a tradițiilor celtice și o mai deplină inițiere în simbolele Orientului^h.

Și, în același timp când mintea căuta ce poate fi mai înalt și mai nelămurit în regiunile abstracției, frumusețile și *sensul moral* al naturii, pe care cei vechi le înțeleseseră așa de puțin și care lipsesc mai cu totul în cîntecele de vitejie și aventură ale jongleurilor, încep să încadreze și să împodobească noua poezie. În *Tristanul* prozaic se înfățișează „timpul cel așa de frumos și așa de limpede și puternic lămurit — *durement ult*“, „soarele strălucitor“, „păsărelele ce cîntau în grădina lor felurite cîntece și făceau zburdăciunea lor înlăuntru“ (*et aloient lor joie faisant par laienz*). Pădurea iubirilor lui Tristan cu Isolda e indispensabilă pentru înțelesul întreg al poemei pe care, la un moment dat, o cuprinde și o explică. În *Alexandria* franceză poetul se îmbată de mireasma florilor — arătată în cuvinte de o puternică energie, care dovedesc noutatea: „*le flairoi des herbes, les odors des espices, dont sunt plain li vergie*“, „*qui plus flaire soef que odors de pyment*“. Compararea feței celei iubite cu trandafirii și crinii e de această vreme.

— Celes ont clers les vis plus que n'est flors.

Dar explicații care n-au trecut la noi, ci au rămas cu energia lor primitivă în acea lume de inspirație tare, crudă, se întilnesc alături. Poeții care spuneau că zorile „crapă“ vestind ziua puteau găsi că ochii verzi glumeți ai „doamnei“ seamănă cu ai unui șoim vioi.

Les ious vairs er rians pliz que faucons mues.

Acest cîntec trebuia să fie gustat numai de o societate care-i sămăna în rafinare mistică, în eleganță zîmbitoare, în dorința de frumusețe și în setea unui ideal superior trivialităților vieții curente. Nu publicului de hramuri, bilciuri și alte adunături, *avînd simț numai pentru subiect, nu pentru tratare, pentru poezia dinafară, nu pentru cea dinlăuntru*, erau să i se explice tainele unei iubiri care se jertfește și se bucură pe deplin, hrănindu-se chiar din jertfa ei nemăsurată, fără a se plînge, ori avîntul care răpea pe un cavaler dincolo de tot ce știe și crede că poate,

pentru ca o cucerire incomparabilă să se capete numai prin dovada purității absolute. Nu acestei gloate erau să i se prezinte versuri înzestrate cu cele mai fine mijloace ale retoricii poetice, versuri amestecate — ca în cutare versiune din *Alexandria* — cu latinește ori lăudînd eroul și pentru că „știe grecește, latinește, scrie pe pergament în evreiește și armeniește“.

— Et en ebrez et en ermin —

pentru că e meșter în „gramatică, dialectică și argumente“, știe „abacul, aritmetica“ și cîntă muzical după „diatesara, decapente și diapason“, e inițiat în „cele șapte arte“, în „medicină“ (*mecine*), adică „despre ierburi și rădăcini“.

Quaque ieut en herbe et en racine,

în „fizică, astronomie și necromancie“, care sînt „surori“.

Pentru a cere și a gusta un asemenea fel de cîntări epice de altă modă trebuie *Curtea* — de unde-și ia și numele de poezie „courtoise“ — și *Universitatea* „clericilor“, cu tot ce putea să schimbe ori să adauge.

Nu Curtea regelui. Ea nu exista, și nu putea să existe. *Nici nu era nevoie de dînsa.* După religiosul Robert, călugăr pe tron, după neînsemnatul său fiu și urmaș, Filip I — al cărui nume însă vine de-a dreptul din *Alexandrie* —, Ludovic al VI-lea — numit așa, pentru că, acum, capetienii căutau să reia tradiția Carolingienilor — e un fel de șef încoronat al jandarmeriei drumurilor neconținut tăiate de lăcomia și de neastîmpărul, dăunător interesului făptașilor chiar, al semenilor din împrejurimi, ce se socot de o samă cu suzeranul în ce privește puterea și-l biruiesc uneori, îl opresc în loc ori își răstorc după cîtva timp în contra lui, iar Ludovic al VII-lea, spirit ușuratec și nesocotit, care se încurcă într-o cruciată fără să știe a o duce la capăt și pierde cu inima ușoară teritoriile aduse lui de un noroc fără pereche, n-a avut *Curtea lui, din voia lui.* Cum, de altminterea, Parisul, capitală întîmplătoare — regele fiind adesea „itinerant“ —, fără un adevărat sălaș al suvera-

nilor, fără strade, fără îngrijire, fără elemente de atracție pentru cei din țară ca și pentru cei de peste graniță, nu va avea o Curte nici în al XIII-lea veac, căci de fapt a trebuit să se aștepte tirzii influențe italiene, și noua Curte a regelui s-a făcut prin „rechiziționarea“ celor, mult mai vechi, pe care le avea ceea ce s-a obișnuit a se numi provincie.

Cum s-au format în acele reședinți princiare din Sud un „esprit courtois“, întreținut, înălțat și rafinat de o lume femeiască, vrednică de a fi cîntată în versurile noilor poeți pe care-i sprijină și-i inspiră? A se vorbi de influențe germanice, de cine știe ce depărtată acțiune a unor sentimente de respect pentru femeie pe care, încă din zilele profetesei Velleda(!), le-ar găsi cineva în paginile de revelație ale lui Tacit, înseamnă a căuta foarte departe, într-un singur loc, origini care, mai risipite, se găsesc mult mai aproape. Doar creștinismul însuși, innobilînd și pe femeie prin jertfele pe care i le cere sub loviturile persecutorilor și înșirînd nume femeiești, cu Precista Maria în frunte, alături de ale sfinților și martirilor în noile calendare, sfărmasă quasi-captivitatea antică. Lăsînd la o parte tradițiile galice, celtice în genere, prin fireasca dezvoltare a societăților mai fericite, mai bogate, mai culte din Sud, se putea ajunge apoi la această stare de lucruri. Și nu lipsea nici acel curent al vieții hispano-arabe, în care solemnitatea maură se luminează pe încetul de o grație care nu era nici în cerințele, nici în obiceiurile sale și pe care mult mai mult decît Castilia, Aragonul și Catalonia îl putea da Provența trubadurilor — despre care se va vorbi îndată — și sora sa, așa de asemenea în grai, în moravuri, în gusturi, Aquitania sau Guyenna, din sud-vestul Galiei.

Se pomenește în veacul al XII-lea o Hermengardă de Narbona (c. 1120—1197), fiica lui Aimeric al II-lea, căzut în lupta cu maurii, și soția unui conte Alfons, apoi a lui Bernard d'Anduse, care „ținea Curte“. În același timp Aquitania avu în ducii Guilelm al IX-lea și Guilelm al X-lea (—1137) niște stăpînitori bine inzestrați — cel dintîi a făcut însuși cîntece —, bine intenționați, iubitori de splendoare și de zgomot, cheltuitori și petrecători, cari între

cruciată și erezie, între erezie și pelerinagiul la Compostella, au făcut să se vorbească mult de aventurile, de rătăcirile și de păcatele lor ca și de o strălucire pe care Parisul regal n-o știa și nu voia s-o știe.

Dar fata cea mare, singura moștenitoare a lui Guilelm al X-lea¹, se măritase la cincisprezece ani, îndată după subita moarte a tatălui ei, cu Ludovic al VII-lea, în biserica Sfintului Andrei din Bordeaux, la 2 august 1137. Nu era cel dintii caz al unei înrudiri între Nord și Sud: regelui Robert cel elavios îi venise din aceleași părți de Miazăzi o tovarășă, Constanța, a cărei suită uimi pe oamenii din Miazănoapte prin haina „scandaloasă”, prin atitudinile deșănțate, prin ușurința lor de vorbă ca și prin ușurătatea lor de purtări². Atunci apăruse în Franța regală numai moda Sudului aquitan. Acuma, cu Aliénor, venise însăși floarea, pe deplin dezvoltată, a unei vechi civilizații.

Era lumea trubadurilor princieri, a luptătorilor cu cuvântul, cu arta, lumea iubirii mistice, care-și știa codul și-și avea — deși nu în forma „judiciară” care s-a crezut — Curțile de iubire, *les Cors d'amor*, care nu dădeau sentințe datate, cum s-a pretins, și nu primeau apeluri. Se credea — și s-a încercat a se face din aceste păreri un „cod” — că bărbatul are dreptul său asigurat de Biserică, dar nu se calcă în folosul lui alte îndatoriri, că soțul nu poate pretinde la felul particular de sentimente de care iubitul singur se bucură, că nici o „doamnă” nu-și poate împărți inima, că trebuie doi ani după văduvia sentimentală înainte ca alt jurământ să creeze altă legătură de același fel, că nimic nu poate cere „stăpina”, fără ca devotatul său, și cu primejdia vieții, să nu încerce, că în sama lui stă onoarea aceleia căreia i s-a închinat.³

¹ Vd. pentru ea și pentru altele Fritz Bergert, *Die von den Trobadors genannten oder gefeierten Damen* (Halle a.S., 1913: in „Beihefte“ Gröber). Cf. Villepreux, *Eléonore de Guyenne*, Bordeaux-Paris, 1862; Rud. Kiesworm, *Untersuchungen über die Bedeutung Eleonorens von Peiton für die Litteratur ihrer Zeit*, I, Bernburg, 1901.

² Și soția lui Hugo Capet, soră a lui Guilelm Fierabras, venea din Aquitania și era din același singe cu Aliénor,

Această „viață nouă“ nu se putea aclimatiza la Paris. Cîțiva ani după căsătorie, se porni cruciata și, conform cu aceste constituții amoroase, regina s-ar fi îndrăgit în Orient, — ca Yseult de nepotul ei — de un unchi, Raymond de Poitiers, de care nu mai voia să se despartă revenind acasă. Trebură s-o ia cu sila, s-o fure. Înapoi în Franța, se pronunță divorțul, după însăși cererea regelui, care n-avea din această legătură decît două fete, dar care se temea să nu capete băieți, moștenitori, cari să nu fie ai lui. Tot în 1152, la vreo șase săptămîni după despărțire¹, Aliénor, de mulți pețită pentru vastele teritorii din zestrea ei ca și pentru farmecele sale trupești și sufletești, luă în căsătorie pe Henric de Anjou, fiul unui vechi curtenitor al ei, Geoffroy Plantagenetul, și ajunse astfel, ceva mai tîrziu, părăsind castelul ei francez din la Réole, regină a Angliei, care fu aproape jumătate de veac teatrul intrigilor și luptelor, al întemnițării și suferințelor ei, — căci regele știa și el, în folosul frumoasei Rosamunda și a altora, așezămintele iubirii noi.

Aliénor, regina engleză, a urmat să fie și mai departe ocrotitoarea, îndemnătoarea poezilor, — unul din fiii ei chiar, Ricard Inimă-de-Leu, făcîndu-și o cinste din a se înscrie în rindurile lor. Fiul lui Geoffroy, nepotul ei de fiu, și al Constanței de Bretania, purtă numele lui Arthus. O quasi-franceză din Sud, Berengara de Navarra, ajunge soția lui Ricard, fiul Aliénorei, și acesta pețise întîi pe Alix de Franța. Dedicății ale operelor păstrate ne-o arată încă. *Prin ea, literatura de limbă franceză, răsărită pe continent, avu o nouă fază, bogată și originală, dincolo de La Manche.*

Sora reginei, măritată și ea în Franța de Nord, fetele ei îi semănară. Una din ele, Marie, luă pe contele de Champagne, în a cărui provincie se născuse Chrétien de Troyes. O glorioasă dinastie feudală care, după Thibaut cel Mare, adversarul regelui Ludovic, și după Henric cel Darnic,

¹ Victor Balaguer, în „Revue du Monde latin“, I, p. 64.

cuprinde pe Henric al II-lea, rege de Cipru și Ierusalim, care va muri, pe pământ de cruciată, la 1197¹.

Contesei Maria i se atribuia odată o sentință celebră în chestiuni de drept amoros, pe care mai târziu, cu aceeași seriozitate, bătrîna ei mamă ar fi confirmat-o în apel. Din această Casă de Blois, domnitoare în Champagne, se va ridica Thibaut al VI-lea, ca un cîntăreț ale cărui opere au fost judecate ca fiind cele mai plăcute și mai melodioase ce au fost vreodată auzite în cîntece și în vicoară, și a pus să le scrie în sala lui de la Provins și în cea de la Troyes: și li se zice: cîntecele regelui de Navarra (o căsătorie dăduse, la 1200, Casei, această coroană); Dante² însuși îl pomeneste². Acestui Thibaut a fost de ajuns ca regina Blanca de Castilia, mama lui Ludovic al IX-lea și regentă în timpul minorității lui, să-i amintească juruința față de ea, „doamnă“ a iubirii și cîntecului acestui poet regal, pentru ca el să se desfacă de toate legăturile sale și să părăsească o coaliție de seniori formată contra coroanei.

Constanța, altă fată a Aliénorei, ajunge, în Sud, soția lui Raymund de Toulouse, și fiica ei, Azalaïs, va fi vestită în lumea trubadurilor³.

Și în Flandra, unde domnea o prințesă de Anjou, Sibila, și aiurea, aceeași influență ajunsese a domina, venind din literatură și conducînd-o mai departe în aceeași direcție.

Același lucru se va întîmpla cu *cealaltă nouă lume: a Universității*.

Abia la jumătatea veacului al XII-lea se constituie acea „tovărășie de dascăli și ucenici“, acea societate spirituală pentru găsirea și răspîndirea cunoștințelor — *universitas magistrorum et auditorum* —, care cuprindea în curînd, în mile de membri ai săi, din toate provinciile Franciei, din Italia, Anglia și Germania — formînd „națiunile“ franceză,

¹ Thibaut cel Mare voise să ia cu de-a sila pe Aliénor însăși, după divorțul ei.

² Les plus délitables et les plus mélodieuses qui oncques furent oyés en chanson et en vielle, et les fist escrire en sa sale de Provins et en celle de Troyes, et sont appelées les chansons au roy de Navarre.

³ *Op. cit.*, p. 20.

picardă și engleză — *una din forțele cele mari ale timpului, una din cele care aveau mai mult siguranța viitorului*. După marea gilceavă cu burghezii la 1196, această unică vatră a studiilor de teologie și litere (*artes*; la Salerno era școala de medicină; la Bologna cea de drept canonic și roman) își avu așezământul său, aprobat de rege, și în curînd un *rector* pe mai mult timp, ales în formele fixate de datină, conducea această mică armată a unei „științi“ care nu sămăna, nici în scop, nici în metode, cu cea de azi.

De cînd Lanfranc de Pavia și Anselm de Aosta — ambii profesînd în Anglia — avuseră curajul să afirme că adevărurile teologice se pot înțelege, că deci se poate argumenta în jurul lor, de cînd Jean Roscelin, de la această Universitate din Paris, susținuse că există de fapt numai cele generale, iar cele individuale nu, pentru ca acestui *nominalism* să-i răspundă *realismul* individualist al lui Guillaume de Champeaux, Universitatea pentru teologie și arte era o arenă de luptă.¹

Nu pentru a stabili adevărul, căci *acesta era dat de mai înainte, preștiut*, nimeni neavînd voie, chiar dacă-l furase vraja cea nouă a lui Platon din cetatea sigură a categoriilor logice ale lui Aristotel, de a schimba o iotă din cuprinsul sacru al dogmelor imutabile. Ci *pentru plăcerea luptei*, pentru atracția firească a *cavaleriei spiritului*, care corespundea perfect celeilalte, în mobil ca și în metode.^m

Să observăm pe cel mai vestit reprezentant al acestei vieți școlare. Pierre Abeilard, fiu de senior mai modest din Bretania, ar putea imita pe cavalerii din „chansons de geste“ în domeniul lor. El schimbă numai domeniul, nu ținta și nu apucăturile. Indiferent de teoria lui, care-și propune a găsi un termen mediu, între nominalism și realism, el e veșnic în căutarea adversarului, și cea mai mare bucurie este să răzbească pe cineva, oricine ar fi, oricum l-ar chema, oriunde l-ar găsi. A ieșit înaintea lui Guillaume de Champeaux și, în cîteva lovituri, l-a doborît. Prada sînt miile de studenți cari-l întovărășesc la Melun, la Corbeil. Din moment ce învinsul se retrage, la mănăstire, în episcopat,

acesta și teoriile lui, — sabia-i ruptă, — nu-l mai interesează. Îi trebuia altul: raționalistul, dialecticul se va face comentator al „Profeților“ și va începe la Laon un curs despre Ezechiil numai pentru că aici se află un nebiruit, bătrînul Anselm, a cărui glorie ține s-o distrugă. Ca și cavalerii cari nu se sfiesc a spune că nu i-a învins, că nu-i poate învinge nimeni, Abeilard se intitulează, fără sfiială, dar și fără jactanță, „filosoful prin excelență și omul cel mai înțelept din lume“. Să vie cine-i va disputa acest titlu și să încerce!

Dacă Sfîntul Bernard — un aspru și sec spirit roman — îl va tîri la concilii sub învinuire de erezie și-l va face să fie condamnat pentru teorii asupra Treimii, el nu se crede învins. În adevăr i s-a interzis să facă uz de dialectica sa; Bernard de la Clairvaux nu s-a purtat cum trebuie, interzicînd adversarului de a trage sabia în acest *tournoi*, și opinia publică, rămînînd credincioasă lui Abeilard, l-a dezaprobat pe acela. Zbuciumul, lupta, care dau gust și scop vieții, continuă pînă la capăt pentru invincibilul cavalier al celor mai puternice silogisme.²

Dar acești oameni, ale căror subtilități, pasionînd toată lumea contemporană, pătrund și în cîntec, în felul de a înțelege și predica religia iubirii, sunt și ei credincioși ai ei și vor sacrifica și ei aceleiași mode literare pe care și în viața lor țin s-o urmeze, *se simt datori* a o face.

Dacă Bernard a înălțat Precistei înseși, Fecioarei Mariei, pe care singură și-a ales-o ca „doamnă“, imnuri latine înaintea cărora teologii comentatori și istoricii bisericesti se opresc nedumeriți, Abeilard a ajuns vestit pentru toate veacurile prin iubirea lui pentru Heloisa (sau Luisa). Cînd, în casa primitoare a naivului, dar răzbunătorului canonic Fulbert, el, cleric, canonic însuși, se așează la aspra masă de lemn pentru a începe, înseninîndu-și din ce în ce mai mult creștii frunții savante, cursuri despre cele „șapte arti“, el nu crede că face un prea mare păcat dînd latineștii de scolastică inflexiuni voluptoase ca pe vremea poeților, reprobati de Biserică, dar iubiți de societate, ai vremilor păgîne. Legătura lor care va degenera — se va naște un fiu, botezat cu pedantul nume latin, astronomic, de *Astrolabium* —

e și ea o datorie, ca și lupta cavallerească a argumen-
telor scolastice. Și una și alta trebuie omului desăvirșit,
întreg, „omului cum trebuie“.

Fulbert va afla; răzbunarea lui va fi cumplită. Muti-
lat, Abeilard va fugi de lume, în mănăstioara sa a „Mîn-
giietorului“, *Paracletul* — ce aromă platonice se desface
din singur acest nume!, — într-o sălbatecă retragere din
Bretania, unde nimeni nu-l înțelege. Dar societatea-l ur-
mărește cu simpatie, ea care-i cîntase cîntecele de iubire
pe vremuri. Cu sete se va ceti povestea durerilor sale, *His-
toria calamitatum*. Cînd, după ce dăruise Heloisei „Para-
cletul“, el va veni aici să vadă pe aceea care pe ascuns fusese
soția lui, soborul de maici va ieși întreg pentru a-l întîmpina,
acel sobor care, pînă la cea mai tînără soră, știe, desigur,
prin scrisorile celor doi iubiți, pretutindeni răspîndite, cele
ce s-au întîmplat. Copilul nelegiuit e recomandat fățiș de
mama sa lui Petru Venerabilul, una din cele mai severe
figuri de prelați ai timpului. Și, după moartea ei, Heloisa,
rămasă sub votul ei păstrătoare a celor mai scumpe amintiri,
se va odihni lîngă dînsul.

Atît de puternic era, *peste toți și prin toți*, spiritul cel nou.

a. Opera clericului englez, care încerca să reconstituie istoria folosind legende, a fost tradusă de mai multe ori în franceză și a constituit baza unei literaturi de lungă existență: ciclul breton, al cavalerilor Mesei Rotunde, al lui Arthur. Chrétien de Troyes e cel care a dat strălucire poetică noii materii.

b. O bibliografie a scrierilor consacrate literaturii medievale, în general, și Graalului, în special, de această distinsă cercetătoare, în necrologul publicat în revista „Irénikon“, 1957, pp. 344—346.

c. Romanul pătrunde în literatura română prin traducerea făcută din slava veche de Udriște Năsturel, în anul 1649. În secolul XVIII s-a făcut o traducere remaniată de pe versiunea bielorusă tip Kutein. „Astfel, în literatura română și-au dat întâlnire ambele ramuri: versiunea sud-slavă și versiunea occidentală prin intermediul literaturii bieloruse. Din italiană a făcut o traducere Vlad Boțulescu în 1743“ — I.C. Chițimia în antologia *Cărțile populare în literatura românească*, Buc., Edit. pt. Lit., 1963, v) I, II, p. 290.

d. Noi date în lucrarea mult discutată a lui G. Cary, *The Medieval Alexander*, Cambridge, The University Press, 1956.

e. De remarcat, încă o dată, preocuparea constantă a autorului de a îngloba în sinteza sa date privind cultura română. „Istoria Troadei a pătruns în vechea literatură română, în afară de calea bizantină și prin intermediul literaturii medievale franceze“ — Dan Simionescu în antologia cit. supra, p. 87.

f. Strofa 1, reprodusă după ediția lui G. Paris din 1903:

Bune fură vremurile în veacurile de demult,
 Căci era credință și dreptate și dragoste,
 Era și evlavie, din care puțin azi se mai află:
 Totu-i schimbat, pierdută e culoarea,
 Niciicînd nu fură alții asemenea străbunilor.

g. Aluzie la liedul pe care Amalia i-l cîntă bătrînului Moor în actul II din *Die Räuber* (Hoții): *Der Abschied Andromachas und Hektors*.

h. În acest sens studiul Myrrhei Lot-Borodine, „*Le Conte del Graal*“ de *Chrétien de Troyes et sa présentation symbolique*, „Romania“, 1956, pp. 235—288 și cele două articole din aceeași revistă: 1930, pp. 526—527; 1931, pp. 147—205.

i. Vd. și J. Lafitte-Houssat, *Troubadours et Cours d'amour*, Paris, P.U.F., 1950.

k. Îl citează pe regele Navarrei (1234—1253) ca pe una dintre cele mai respectate autorități în poezia lirică a epocii în *De Vulgari Eloquentia* I, 9; II, 5, 6.

l. Dezbaterea angajată în jurul chestiunii realității universale, a împărțit pe scolastici, în sec. XI, în gruparea nominaliștilor (pentru care cele universale sînt simple nume, pentru Roscelin acestea fiind desemnări, nici măcar nume), a realiștilor (care considerau, ca Guillaume de Champeaux, 1070—1120, că natura specifică e o esență unică, individualitatea fiind redusă la o determinare accidentală) și a conceptualiștilor (care considerau conceptele universale ca avînd o valoare subiectivă). Amănunte la M. H. Carré, *Realists and Nominalists*, Oxford, 1946.

m. Caracterizare demnă de a fi reținută, expresia lui Iorga redă cu conciziune o punere în mișcare a spiritelor, atît în domeniul intelectual, unde dialectica începe să triumfe (cf. E. Bréhier, *La philosophie du Moyen Age*, Paris, Albin Michel, 1937, cap: *Le développement de la philosophie*), cît și în domeniul sensibilității, după cum dovedește exemplul dat în continuare. Într-un sens asemănător Etienne Gilson, *Etudes de philosophie médiévale*, Strasbourg, 1921: „Totul este în Scriptură, dar ne revine datoria de a-l descoperi... Abelard este un dialectician care e obligat să facă teologie pentru ca să aibă ceva de făcut cu dialectica sa...“

n. Citat în fața conciliului din Sens, Abélard (sau Abailard) a refuzat să-și retracteze opiniile formulate în *Introductio ad theologiam* și în *Theologia christiana*; papa Eugeniu III a confirmat sentința conciliului la 16 iulie 1140, ordonînd ulterior ca Abélard să fie închis într-o mănăstire. Legăturile sale cu Héloïse l-au inspirat și pe Alexander Pope, al cărui poem *Eloisa to Abelard* a fost transpus în română de C. Conachi.

Poezia lirică a secolelor al XII-lea și al XIII-lea

Același spirit ca în poemele ciclului lui Arthur și ale ciclului antic se va găsi, firește, în poezia lirică a timpului.¹

Această poezie e, pentru Sud, pentru dialectul de *oc*, — romană grefată pe trunchi aevitano-ligur și vasconic —, a *trubadurilor* (de la *trobador*, din *trobar*, a găsi, a descoperi; cf. grecescul ποιεῖν, a crea), iar pentru Nord, pentru regiunile dialectului de *oïl*, a *truverilor* (de la *trouver*, în același sens) corespunzători.

Numărul poezilor sudici e foarte mare: un filolog german² a numărat 412, dintre cari 5 regi, 2 prinți, 10 conți, 5 marchizi, 6 baroni, 9 castelani..., 16 burghezi, 8 meseriași (un Peire Vidal, între dînșii), 16 călugări (între care și doi episcopi), și între aceia cari făceau din aceasta o profesie, și 17 *trovaïritz*, femei inițiate în ce s-a numit „vesela știință“ (*gay saber*).

A încerca o clasificare după timp e lucru greu și nesigur. Avem biografiile unora dintre ei, dar ele pomenesc

¹ Epopea se rezumă acolo în *Girart de Roussillon*, în *Bernatz de Tolosa* ori alte două, trei bucăți epice fără originalitate.

² Cf. Bartsch, *Grundriss des provenzalischen Litteratur*, Elberfeld, 1872; J. Anglade, *Les troubadours*, Paris, 1908; Gröber, *Die Lidersammlungen des Troubadours* (în Boehmer, „Romanische Studien“, II); P. Meyer, *Les derniers troubadours*; Leroux de Lincy, *Recueil de chants historiques français*, 1841; *Recueil de motets français des XI-e au XII-e siècle*; *Allfranzösische Lieder besichtigt und erläutert* von Ed. Maltzner; Achille Jubinal, *Jongleurs et trouvères*, Paris, 1835; Tarbé, *Chansonnier de Champagne*, Paris, 1850.

mai mult aventurile poetului, legăturile lui cu „dama“, căreia, ca vasal pînă la moarte, i s-a închinat. Precizările lipsesc, și cele cronologice înainte de toate, pe care oamenii de o cultură așa de modestă ca a biografilor nu le-ar fi dat, chiar dacă le-ar fi știut, căci li se păreau irelevante, indiferente. Din alte izvoare rareori se pot căpăta lămuriri. În manuscrite¹, se pun laolaltă, fără nume de autor, bucăți de originea cea mai deosebită. În ce privește valoarea operei unora și altora, care ar putea îngădui caracterizări, prețuiri și gradări, trebuie să observăm întii că toți trubadurii — căci de ei vorbim mai ales — se supun acelorasi norme, variind numai, pînă la *tour de force*, artificiale forme, mai ales ale rimei. Cum nu-i interesează, de loc, fondul, ei cred că forma e la îndemina oricui, că nu e om care să nu și-o poată însuși, cu stilul corect al presei după o gramatică: „nu e om, oricît de dur și rud“, spune unul din aceste catehisme, „care s-ar gîndi și ar munci puțin să facă acorduri de cuvinte și care să nu le poată face, căci aceleași cuvinte poate cineva să le împreune în multe dăți, în rime diverse, adecă în acordanțe diverse“². Și dincolo de această gramatică poetică treceau numai cu greu scriitori cari, pe lîngă toate, aparținînd straturilor de sus ale societății, fiind diletanți în urmărirea unui sport — jongleuri îi întovărășeau adesea pentru cîntecul din gură sau din alăută (*vielle*) — n-aveau nici adevărata inspirație, nici rutina unui meșteșug îndelung cultivat, pentru el însuși ori fie chiar și pentru ciștig. În sfîrșit un motiv e limba însăși, cu sonoritățile ei cam monotone, cu bogăția vocalelor rostite din gura plină, „ore rotundo“, limba ce n-are armonia pe care i-au dat-o limbii italiene, care a trăit veacuri, — pe cînd provențala, după vreun secol și jumătate de înflorire, era să decadă la rîndul unui dialect, ca să învie doar pentru curiozitatea literară a producției romantice moderne, sub condeiu unuia Mistral, unuia Aubanel și Roumanille — și, pe lîngă aceasta, nu oferă, din motive

¹ *Il canzoniere provenzale, della Riccardiana* per il prof. Giulio Bertonir, publ. de „Gesellschaft für romanische Litteratur“, VIII.

² P. Meyer, *Textes*, p. 152.

interne poate, o dezvoltare, așa încît nici sub acest raport nu se pot face osebirii, după timp sau după valoare¹.

Neștiindu-se cu cine să înceapă — căci nimeni nu mai atribuie în adevăr lui Gulielm de Acvitalia calitatea de întii trubadur, se pronunță mai des numele unui Rambaud de Vaqueiras unui Bernard de Ventadour, unui Bertrand de Born, unui Peire Vidal și Peire Cardinal, unui Gonseline Faidiz și Guiraud de Borneilh. Dar alături cu aceștia stau Peire d'Auvergne, Guiraud Riquier, Guy de Guissel, Peirois de Roqulfort, Cercalment, Rambant d'Orange.

Aventuroșii și „industrialii“ genului străbat mai multe țări. Vom vedea pe cei cari au cîștigat Italia de Nord ca și aceea de Sud pentru această literatură; Glias Cairel a cutreierat o bună parte din lume, ascultat și prețuit oriunde.

Căci ca și limba franceză din Nord, în deplina ei dezvoltare, din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, această limbă provençală, *instrument unic al poeziei lirice*, aparține tuturor popoarelor romanice; ea e, pentru toți, mijlocul special de exprimare fugitivă a tuturor sentimentelor.

În Spania, în provençală compun, *găsesc* regii Jaime I de Aragon și Alfons al X-lea de Castilia. O fată a lui Alfons al II-lea, din același regat, ajunge pentru trubaduri mult cîntata *regina de Tolosa*, prin căsătoria cu un conte de acolo. Fiica lui Alfons al VII-lea, Constanța, — a cărei mamă era o princesă din Provența —, ajunge urmașa Eleonorei pe tronul Franciei, și fata ei, Margareta, se va mărita cu fiul aceleiași Eleonore, Henric Tinărul, moștenitor al Angliei, apoi cu un rege al Ungariei, Béla. În Italia, Rambaud de Vaqueiras, — care a cîntat și în dialectul spaniol *gallego* — Bernard de Ventadour, Peire Vidal, care cîntă Milanul („Milas“), Sordel și alții află ascultători și după dinșii, cu ajutorul protectorilor și protectoarelor acestei poezii, în Savoia și Vintimiglia, în marchizatele de Saluzzo, Montferrat și Este. Italieni, cari cîntaseră subiecte carolingiene în epopei franceze de imitație, ca a lui Niccoló di Verona, se încearcă pentru a spune aceleași lu-

¹ Observațiile lui Gröber în acest sens nu se sprijină pe adevărate dovezi. ^a

cruri în aceeași limbă: genovesi ca Doria, Crillo, piemontezi ca Piero della Caravana și Nicoletto din Turin. Mai târziu numai va răsări o poezie italiană, a lui Cuello di Alcamon, a lui Folcacchieso di Siena. Pentru moment, acei cari stăpînesc sunt provențalii¹.

Dincolo de Rin chiar, în ținuturi de altă limbă, — precum epopeia trecuse și prin prezența în Germania a Agnesei de Poitiers, fiica lui Gulielm de Acvitania, ca împărăteasă a lui Henric al II-lea, apoi a Beatricei de Burgundia, soția lui Frederic Barbă-Roșie² — o Matilda, fiica Eleonorei cu Henric al II-lea de Anglia, va duce gustul liricei din Sud. Cu atît mai ușor, cu cît prinți de Turingia cresc în Franța — în poeme, și cei din Ungaria vin la Paris —, studenți germani vin la Universitatea din Paris, ca Otto de Freisingen cronicarul³. Frederic al II-lea, așezat, — sceptic în materie de credință și trăind pentru petreceri —, în Sudul său italian, cu urme grecești și amintiri sarasine, „roman“, în ce privește apucăturile și gusturile, se va înscrie și el între trubadurii străini, cu toate că în provențala lor cîntau despre germanii lui cîntece ca acesta

Le gent d'Alamaigna
Non voillas amar,
Ni la sua compagna
No us plassa usar.^b

Poate că a trebuit catastrofa, provocată de papa, care a distrus „seminția de năpîrci“ și ridicarea provincialismului german în persoana șvabului Rudolf de Habsburg pentru ca însăși originalitatea spiritului german să nu ajungă în primejdie, cu toate consecințele ce puteau rezulta din acest fapt^c.

De unde a venit această poezie lirică, a cărei notă sentimentală, trecînd prin immurile religioase germane din epoca

¹ În Sud o fiică, probabil, a împăratului Manuil din Constantinopol, Eudoxia „împărăteasa din Montpellier“, și fiica ei, Maria, se găsesc între sprijinitele celei acestei poezii.

² La 1043 se semnalează la germani jongleri din Franța.

³ „Romanische Forschungen“, 1911, p. 304.

modernă (după imitația de un Walter von der Vogelweide și Hartmann von der Aue) și prin cîntecul mistic al romanticilor, își păstrează puterea și asupra literaturii europene actuale?

Acei cari-și dau samă că literaturile nu înaintează de la bucăți mărunte la epopee vor înțelege că producerea acestui nou gen literar, cu multipla înfățișare, trebuie să vie și de la cauze multiple.

Să căutăm a le arăta¹.

Vechile imnuri religioase, de care am mai vorbit, au trebuit să treacă din limba latină, tot mai viciată, în care au fost redactate, în limbile romanice. Și, o dată ce s-a făcut această strămutare de grai, o dată ce vulgarul a fost atins și primit ca limbă, nu era nimic mai natural decît ca laudele ce se îndreptau către Precista, către sfinte și sfinți, către mucenici să treacă asupra „doamnei“ gîndurilor poetului.

Să ascultăm pe un trubadur care păstrează cu strictețe nota religioasă:

Drept Dumnezeu, în numele tău și-al Fecioarei
Mă voi trezi eu azi, sub raza strălucitoare,
Cea din Ierusalim, ca îndemnătoare:
Sculați sus și ridicăți,
O domni ce vă închinați:
De zi vă apropiați;
Se duce-al nopții drum.

Pe Domnul lăudați,
Pe el îl adorați
Și pace căutați
Pentru al vostru drum:
În loc de noapte-i zi,
Lumină-n ceruri, și
Prind zori a se ivi:
Frumos va fi de-acum.

¹ Cf. Jeanroy, *Les origines de la poésie lyrique en France*, Paris, 1889.

Doamne, acel ce prin Fecioara Maria, știm cum,
 Veniși izbăvind și-arătându-ne precum
 Că noi putem învinge al diavolilor fum
 Și-ai fost pe cruce ridicat,
 Pe cap cu spini încununat,
 Cu fiere-amară adăpat;
 Doamne-n durere-ți spun:
 Aceștia ce s-au adunat
 Să ceară să fii îndurat,
 Jertfindu-li orice păcat:
 Amin, amin, fii bun:
 În loc de noapte-i zi.

Aiurea se înfățișează răsplătirile Raiului aceuia ce n-a pierdut ceasul care nu se mai poate înturna:

Voi ce iubiți adevărat,
 Treziți-vă, nu mai dormiți,
 Căci ciocîrlia a cîntat
 Și-n cîntecu-i vă spune: Săriți!

Acuma-i ziua să veniți,
 Căci Dumnezeu prea-ndurat
 Pe-aceia ce l-au ajutat,
 De dragostea lui stăpîniți
 Și noapte, zi s-au tot luptat,
 Îi crede-ai lui adevărați.

Pe-acela îl țineți de rău
 Ce domnu-și lasă, cum vedeți:
 De las' așa pe domnul său,
 Va fi găsit între procleți
 În ceasul asprului județ,
 Cînd o s-arate Dumnezeu
 Coaste, picioare, palme. Zău,
 Acel ce-a înșelat la preț
 Se va speria așa de rău
 Și-a tremura, să mă credeți.
 Cel răstignit spre-a ne scăpa
 Nu ne-a iubit înșelător,

Ci ne-a iubit cu inima
 Și pentru noi, îndurător,
 Cuprinse-n brațe crucea sa
 Ca un miel blind ce s-ar lăsa
 Cuțitului chinuitor:
 În cuie trupu-i spînzura
 Bătut prin pâlmi pe lemnul lor.

Am auzit și eu spunînd
 Că ban în pungă-i tirgul bun.
 Halal de omul cu bun gînd
 Ce-a priceput ce voi să spun:
 Stiți toți că Domnul știe cum
 V-a răsplăti pe voi luptînd?
 Puteți fi siguri orișicînd
 De Rai, că-l veți găsi în drum,
 Căci, de cîștigi azi mîncînd,
 De ce s-aștepți tu fiecum?
 A doua zi n-o s-o avem.
 Puteți fi siguri, deci, voi toți:
 Cutare zdravăn îl ținem,
 Și-n patru zile, iată, poți
 Să spui că zace între morți:
 La moarte dacă îl vedem,
 Și mîni, picioarele se tem
 Să miște cum tu ți le porți,
 Atunci cei mai cuminți suntem!
 Dar prea tîrziu acum socoți...

O tînguire a Maicii Domnului se poate adăugi la aceste cîntece religioase cuprinzînd același element:

Plîns peste plîns, dureri peste dureri,
 Cer și pămînt pierdură domnul lor de ieri.
 Eu fiul meu și soarele-i în nor:
 Evreii l-au ucis pentru rușinea lor.
 O, fiul meu, ce mai dureri de moarte!

Evrei perfizi, ce multe ați uitat!
 Nu mai gîndiți la vremi de-odinioară,

La chinuri mari pe care le-ați purtat,
La Faraon robind atita doară.

O, fiul meu, ce rău te-au răsplătit.

În noapte voi l-ați prins ca pe un hoț:
L-ați dus legat în temniță apoi,
Și, cînd era acum poprit la voi,
L-ați prins de-un stîlp, de dînsul ați rîs toți.

O, fiul meu, ce ai tu să înduri!

Și, după ce acum legatu-l-ați voi greu,
Ați luat curăli și l-ați bătut așa:
Din cap în tălpi tot sînge trupul său!
Și noaptea toată ține cazna sa.

O, fiul meu, ce neam afurisit!

Afară de acest izvor al poeziei lirice medievale — cărturăresc — este și un altul. Precum epepeea spaniolă s-a sfărîmat în romane, tot așa s-a întimplat și cu cea franceză de felurită inspirație. Marie de France, poetă din al XII-lea veac, așezată în Anglia, va desface astfel un singur episod din povestea lui Tristan și, făcînd din el un *lai*, un *lied*, îl va numi al Iederei, al Caprifoliului, — ca și poporul, care exploatase mai de mult acest subiect, pentru că în aceste cîteva duzini de versuri nedespărțirea celor doi iubiți e asemănată în acea iederă care, smulsă de la trunchiul pe care l-a îmbrățișat, se usucă, dar trunchiul însuși, deprins a fi adăpostit de soare, suferă că i-a luat fragedul înveliș.

Ceva mai departe apoi s-a luat și *un subiect nou*, pentru a fi tratat pe scurt. Și avem astfel cîntecul, *chançon*, *chanson*, care dă scene și mici drame luate din închipuire. La unele se amestecă *deosebite scene* legate printr-o povestire în proză, ca în vestita *Aucassin et Nicolette*, de o așa de fragedă inspirație, cu o fabulă luată din basmul cu pădurea unde s-a ascuns, fugind de lume, fata pe care o va găsi un Făt-Frumos. Altele sunt simple, fără asemenea legături, ca povestea, în dialect de Nord, a „frumoasei Doette“¹.

¹ Asupra vechimii, vd. Maurice Willmote, *Études critiques sur la tradition littéraire en France*, Paris, 1909, p. 49 și urm.

Frumoasa Doettă la fereastră stă:
 Cetește în carte, — vai inima ei!
 Și dragu-i e dus pe unde nu vrei:
 Doon cel plecat în gândul ei stă, —
 Și-acuma — mi-i jale!

Scutarul pe scări privește-a sosit,
 Desface în pripă desaga de drum,
 Aleargă Doetta, nici nu știe cum:
 Nu crede să-i vie cuvînt nedorit,
 Și-acuma — mi-i jale!

Doetta frumoasă l-a și întrebat:
 — Stăpînul meu unde-i: cît nu l-am văzut!
 Și ochii de lacrimi lui i s-au umplut.
 Doetta zîmbește: a și leșinat.
 Și-acuma — mi-i jale!

Doetta frumoasă în clipă sări,
 Se-ntoarse spre dînsul și-i spuse astfel:
 — I-i inima tristă: o doare de el,
 Stăpînu-i pe care nu-l va mai zări.
 Și-acuma — mi-i jale!

Doetta frumoasă zorită-ntrebă:
 — Stăpînul meu unde-i, ce-atît l-am iubit?
 — Pe Domnul din ceruri, — să mint? Ia ce treabă?
 E mort într-o luptă, de sulîți rănit,
 Și-acuma mi-i jale!

Doetta frumoasă începe-a boci.
 — Păcat fu de tine, Doon, bun, frumos!
 De dragu-ți voi pune veșmînt uricios,
 Pe trupu-mi o haină prețioasă n-o fi.
 Și-acuma mi-i jale!
 La St. Pol voi plînge iubirile tale!

Voi face din banii miei singuri lăcaș,
 Și cine veni-va acolo la hram,
 De n-are iubirea-i așa cum o am,

Din pragul intrării eu depărta-l-aș,
 Și-acuma mi-i jale:
 La St. Pol voi plinge iubirile tale.

Doetta frumoasă lăcașu-a sfirșit:
 E mare, și-acuma mai mare o fi,
 Și-ntrînsul pe-accea și accl-a primi
 Ce pentru iubirea întreagă s-au jertfit,
 Și-acuma mi-i jale:
 La St. Pol voi plinge iubirile tale.

Partea cea mai largă însă o are literatura populară.

O astfel de literatură au avut-o de la început popoarele romanice fără ca, pentru a i se explica începuturile, să se soptească origini germanice de înnoire și refacere. Ea e legată de anumite ocupații ale păstorului cu turma, izolat de lume, privind noaptea stelele, dorind de iubite care nu-s lângă dînsul, — cîntecul propriu-zis. Ori același păstor zugrăvește ceva din viața lui simplă, îndrăgind făpturi care nu vorbesc și lucruri neînsuflețite: *pastourelle*, și luîndu-se la întrecere înaintea aceleia care judecă pentru a se dărui biruitorului: *tenson*, *jeu parti*, cînt asemenea cu acela care a făcut nemuritor, în literatura greacă, pe Teocrit și în cea, imitată, latină a dat îndemn *Bucolicelor*, lui Virgil. O *complainte (complancha)* întovărășește jalea, petrecerea la mormînt a celor cari s-au desfăcut prin moarte de rude și prieteni. Pețirea seara e o *serena*; trezirea, dimineața — după un obicei pe care și pînă azi îl păstrează Italia¹ — o *alba*, un cîntec de zori (fr. de nord: *aube*). La joc, în sfirșit, strigăturilor noastre și horelor ei corespunde o *ballade* (de la *ballar*, a juca), un *rondeau*.

Din toate acestea au cules trubadurii și „trouverii“. Iubirea, așa cum se prezintă la dinșii, cu mai puțină scolarică decît în epopeile îndelung elaborate pentru Curți, are un evident caracter popular, ca în acel vechi refren, din al

¹ Cf., în genere, Jeanroy, *La lirica francese in Italia nel periodo delle origini*, trad. de N. Rossi, Florența, 1897; G.A. Cesareo, *Le origini della poesia lirica in Italia*, Catania, 1899; D'Ancona, *Poesia popolare italiana*, Livorno, 1906.

XI-lea veac poate, care înfățișează în jurul iubiților — „cine se iubește unul pe altul, dulce dorm“ — „suflarea boarei“ și „clătinatul ramurilor“:

Vante l'ore et li raim crollent:
Ki s'antraiment soweif dorment.

Se vorbește de „blont chief“, „vilain front“, „vis comme rose“, „bouche vermeille“; „denz drus petis“ de toate farmecele persoanei iubite, care e numită însă cu metafore sau cu alegorice rafinări: „Tortz n'avez“, „Droit n'avetz“, „Bel-Papagel“, „Bon-Esper“, „Cler-Esgar“, „Sobre-Pretz“, „Pluç-car“, „Bel-Desir“, „Mon-Desir“, „Belle-Cap“, „No-Bonefoi“, „Bel-Vezer“, „Joi-Novel“¹. Simțirea, înțeleasă în lanțul cu neputință de sfărîmat al unei datorii, am zice: feudale, rămîne însă spontanee și simplă.

Unul zice:

Și doamna nu e nimic
Prin averi, nici prin putere,
Fără de iubire-un pic.

*(E donna non pot ren valer
Per riquesa ne per poder
Se joi d'amor no la spira.)*

Sau într-un cîntec „nordic“ al lui Rambaud de Vaqueiras:

Frumoasă doamnă, draga mea,
Mă dau tot ție, dacă-i vrea,
Și fericire nu-i de-un dram,
De nu mă ai, de nu te am.

*(Bele douse dame chière,
A vos mi don e m'otroi:
Je n'aurai mais joi' entière
Je ne vos ai, e vos moi.)*

¹ Fritz Bergert, *Die von den Trobadors genannten oder gefeierten Damen* (1^a „Beihefte Gröber“).

Și mai departe:

Și-mi vei fi fost dușmancă rea,
De mor așa în legea mea;
Dar, orișice ar fi să fac,
De legea ta nu mă desfac.

*(Molt estes mal guerrière,
Si je muer par bone foi,
Mais je muer par nule maniere
Nom partirai de vostre loi.)*

Cu aceste origini poezia lirică franceză din veacul al XIII-lea, mai ales vorbește, îndemînînd, ațîțînd, biciuînd, și de lupta cu care e dator cavalerul. E vorba de lupta în sine, ca în lăudăroasa sfidare ce urmează:

Cînd coiful meu tare l-am pus,
Și brîul meu mi l-am încins,
Pămîntul tot îl iau în sus:
Nu-i nimeni să mă dau învins,
Ci toți pe cari i-aș vedea
Se dau fricoși din calea mea,
Și fier, oțel nu li-i mai bun
Decît o pană de păun.

Un cîntec, un *vers* din Nord înfățișează în scurte versuri melodioase, cu greu turnate, cetatea păzită, cu strigătele ostașilor:

Gente de la tor
Gardez entor
Les murs, se Deus vos voie!
C'or sont à sejour
Dame et seignor
Et larron vont en proie:
Hu et hu et hu et hu!¹

Îndemnul la cruciată e puternic la un Conon de Béthune²,

¹ „Ostași din turn. cătați în jur zidurile, de vă vede Dumnezeu! Căci acum se odihnesc doamnă și domn, și hoțul vine să prade etc.“

² *Chansons de Conon de Béthune*, ed. Axel Wallensköld, Helsingfors, 1891.

care mustră pe cei ce nu-și fac suprema datorie de luptă pentru credință:

Et cil qui sain et josne et riche sont
Ne pueent pas demourer sans hontage,^d

pe cînd „Castelanul de Coucy“ dorește, înainte de a pleca peste mare, o curioasă pregătire amoroasă:

Que cele ou j'ai mon cuer et mon penser
Tiegne une foiz entre mes braz nûete
Ainz que voise outre mer.^e

Ba este chiar cîte unul care, ca „Templierul“, se ridică furios împotriva fatalității care face ca toate silințele creștinilor să se sfarme de o forță nebiruită:

Minie și durere în inima-mi s-au pus,
De n-a lipsit atîta doar cît să-mi iau viața,
Căci se coboară crucea pe care o am dus
În cinstea celui care pe cruce-i peri fața.
Azi cruce și lege nu pot
Să biruie turcii de tot,
Ci pare c-atît, pe cît putem vedea,
Chiar Domnului îi place pe dușmani a-i ținea.

La început, au luat ei Cesareea,
Castelul tare-Asur apoi l-au luat.
O, Doamne, cum și cîți au fost aceia,
Și cavaleri, ostași și slugi, cari-au picat
Robi între zidurile sparte!
O, vai! în veci n-avu Siria parte
Să piard-atît, că, de aș spune drept,
În veci așa o pierdere n-aștept.

Ni pare rău că poate-așa să creadă,
Ba au jurat și-au spus la toți deschis
Că din creștini un om n-o să se vadă
În țara asta încă neucis:
Moscheie de-acum înainte,
Din mănăstirea Maicei Sfinte!

Și Fiul ce durere va avea:
 Să ne ajute chiar dacă n-ar vrea!
 Deci e nebun acel ce-ar vrea să lupte.
 Isus Hristos nu stă-mpotriva lor:
 De-aceea veșnic tot oștile rupte,
 Și franci, tătari, armeni, de zor.

Și de aceea ne învinge azi,
 Căci doarme Cel ce trebuie-a fi treaz,
 Și Mohamed cu toată forța sa
 Cu Melicadeser urmează-a apăsa.

Și iată Papa dă certări destule:
 Cu Arles și cu Franța bate pe germani,
 Și-astfel avem simțirile sătule,
 Căci crucea noastră scrisă-i doar pe bani.

Și cine azi oare ar schimba
 Lombardia și cu Romaniă?
 Legații papei spun adevărat
 Că duc un Dumnezeu de cumpărat.

Suntem acum pe calea recriminărilor și criticelor, a transformării ordinii de lucruri existente. Un Bertrand de Born, care ajunge a califica pe bătrîna Aliénor: „baba de la Fontevrault“ (*la vielha que Fons Ebramus aten*), lovește numai în dușmanii săi momentani și se îmbată de loviturile ce dă. Alții, ca Peire Cardinal, vor ajunge să atace categoriile sociale. Să ascultăm. E vorba de lipsa de valoare a bogăției, a puterii cavalerului fără credință.

Cai potcoviți poate avea,
 Cai murgi frumoși omul bogat,
 Palate, ziduri cite-i vrea
 Dar ce folos: un renegat!

*(Assatz pot aver arné
 E cavals ferrans e bais
 E tors e murs e palais
 Rics hom, — sol que Dieu renei!)*

Pentru a se vorbi apoi de judecata sigură ce așteaptă aiurea pe aceia cari au putut înșela, prin mijloacele lor, judecata acestei lumi:

La toți în cer s-a socoti,
 Înșelător și înșelat:
 Un Cain lui Avel i-a plăti,
 La trădători va fi peire,
 Iar celor trădați, răsplătire.

Căci la un șoim ce s-a născut
 De potîrnichi se nasc o mie,
 Dar e un lucru cunoscut
 Că ucigaș și hoț nu poate
 Plăcea celui Îndurător,
 Și fapta lui nu se socoate
 Cît fapta bietului popor.

*(Car ala paga van tuit,
 L'enganat e l'enganaire,
 Si com Abil a son fraire,
 Quel trachor seran destrut
 Et li trait henvengut.*

*E per jator que nais
 Son mil perdrits, ja quieus dei,
 Ad aisso esconogut
 Que hom murtriers ni raubaire
 Non plai tant a Diu lo paire,
 Ni tam non amo son frut,
 Com fei del pobol menut.)*

Vedem alte vremi viind.

- d.* Iar cei care sînt sănătoși, viguroși și bogați
Nu pot rămîne pe loc fără a se acoperi de rușine.
- e.* Ca pe aceea la care mi-e inima și gîndul
S-o strîng o dată în brațe goală
Mai înainte de a pleca peste mare.

Începuturile teatrului romanic

Încă din cele mai depărtate vremuri ale evului mediu slujba bisericească, ea însăși teatrală în anumite din ceremoniile ei, ca la Vinerea Mare mai ales¹, se completa prin spectacole care erau strâns legate de cult.

Ar fi greșit să se creadă că elese puteau adăuga oriunde și oricând. Ele au trebuit să fi fost totdeauna reunite cu un hram, cu un pelerinagiu, cu un mare concurs de mulțime, cu prezența în același loc a multor mii de oameni cari după isprăvirea „liturghiei“ după prinzul lor de amiază, se găseau pentru restul zilei fără ocupație și cărora trebuia să li se dea o distracție în legătură cu viața și activitatea, cu puterea și minunile patronului sărbătorit.

Se întâmpla ca pentru același sfânt mai multe mănăstiri sau biserici chemau lumea la sărbătoarea lor. Era o rivalitate firească, o întrecere necesară între una și alta. Se căuta deci între călugări, între clerici și scriitorii timpului cineva care să poată scrie un mai bun „mister“ cu privire la acel sfânt. Mai târziu numai, o dată cu creșterea în valoare a vieții orășenești, cu hegemonia burgheziei pe toate terenurile,

¹ Asupra originilor liturgice și H. Arz, *Die lateinischen Magierspiele*, Lipsca, 1705; Köppen, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Weihnachtspiele*, Paderborn 1893; Milchsack, *Die Osterund Passionspiele*, Wolfenbüttel, 1880; Lange, *Die lateinischen Osterfeiern*, München, 1887; Wilmotte, *op. cit.*, pp. 1 și urm. Cf. Petit de Juleville, *Histoire du théâtre en France au moyen-âge, Les mystères*, Paris 1880; *Les comédiens en France au moyen-âge*, Paris, 1885; *La comédie et les mœurs en France au moyen-âge*, Paris, 1886; *Le théâtre en France*, Paris, 1889.

„frați“, din „frăția“ breslei erau aceia cari luau asupra lor alcătuirea piesei pentru ziua de hram a bisericii care aparținea corporației lor.

Se ridicau clădiri provizorii de scînduri pe mai multe planuri, ocupate pe rînd, fiecare la vremea sa, de actori improvizați, căci nu existau profesioniști nici măcar ca, azi, la Oberammergau, săteni care să-și tragă profit și glorie din jucarea entuziastă și disciplinată a unor roluri sacre o dată în fiecare an. Pe o vreme cînd Bizanțul imperial speria pe barbarii avari și sclavi veniți în solie cu înfățișarea cezarului sprijinit pe jețul cu leii cari strigă pentru ca, la un moment dat, el să dispară în nori^a, nu e de mirare cum secretele tehnicei se transmit foarte ușor de la o societate la alta — că îngerii puteau zbura în cercuri deasupra oamenilor pe cari-i mîngie și-i îndeamnă și că din adîncătura scenei gîlgiiau dracii de deosebite colori și cu aspecte deosebite.

Serviciul divin o dată isprăvit, apărea unul dintre actori, care făcea în versuri pomenirea sfîntului, a sfintei, a faptei din ziua aceea, pentru ca pe urmă să îndemne la tăcere, căci începe *misterul* pe care-l vor asculta.

Or nous faites peis, — si l'orrés.^b

Acțiunea era scurtă și dialogul simplu. Mai tîrziu numai se introduc piesele în mai multe zile (*journées*) și cu zeci de mii de versuri, care trebuie să se depărteze de biserică, de cimitirul ei, în piață, pentru a trăi deosebi. Dar, deoarece viața deosebită e imposibilă pentru un gen care începe așa de strîns legat de anumite acte religioase, aceasta înseamnă și decăderea misterului, pe care biserica nu-l mai încapă și care nu-și poate afla locul lui în lume.

Cum a putut Biserica să ocrotească, să ceară chiar, atîta vreme reprezentății care, oricît de curate, de „drept-credincioase“ — cu toate adausurile imaginației, în cele dinții timpuri — aceasta nu poate mira pe cine a putut observa, în domeniul religios mai virtos decît aiurea, demonica dualitate, plină de contraziceri, de opoziții, strigătoare și scandaloase, a sufletului omenesc însuși. La priveghiuri se rîde, se joacă, se săvîrșesc și acte aproape indecente alături

de mortul care e totuși sincer regretat ori plins. Ce mirare deci dacă în cadrele unde pe fațadele sculptate, între sfinți și sfinte, mucenici și mucenițe, se cască, se boldesc, se succesc în tot felul de schime și încremenesc în bizare posturi provocante dihanii dintre care unele au o jignitoare similitudine cu omul, danțul care s-a zis „macabru“ pleca din corul canonicilor, dinaintea icoanelor și statuilor sacre pentru a cutreiera în sărituri lascive toată nava și a se opri numai afară, în cimitirul morților, unde adesea se ridicau stilpii pentru scena reprezentățiilor medievale? Și în afară de Apusul catolic se întilnesc contrastele de acest fel, caracteristice pentru evul mediu întreg: Constantinopolul ortodox, în chiar esența lui, bisericos peste orice inchipuire, avind credința că aceea ce-l păstrează în orice primejdie e ocrotirea particulară a Panaghiei, a Fecioarei, — Constantinopolul doritor de ierarhie în cler și în societate, aplaudă contrafaceri, parodii ale sfintei slujbe pe care le cuprindea biserica însăși ori care se desfășurau, colorat și zgomotos, pe piețe, în străzi, și făcea un nespus haz de tirirea în noroi prin versuri cutezătoare și adesea obscene a tuturor măririlor și autorităților timpului, imperiale, și patriarhale de-o potrivă.^c

Cînd, în vechea și noua Romă, Biserica izbuti să distrugă obiceiul acelor spectacole de circ, cu gladiatori și fiare, la care mulțimea, după formula bine cunoscută, ținea tot așa de mult ca la pînea de toate zilele^d, ea trebui să puie ceva în loc, căci societățile nu sufăr locurile rămase goale după o dărimare, ci pretind, imediat, ceva în loc, fie și, dacă nu se poate altfel, ceva mai bun. Răsturnătoarea, înnoitoarea era datoare cu noi distracții, în spiritul ei, conform cu doctrina și fabulele ei: și ea le dădu fără întîrziere.

Încă din secolul I după Hristos un evreu cu numele profetic, un alexandrin scriind în grecește, Ezechiil, zis de aceea „tragicul“, dădea piesa lui *Moise*. În Bizanț chiar marele orator Ioan Hrisostomul, între mijloacele lui de a înrîuri asupra publicului, nu disprețui teatrul și el dădu glas actorului din *Suferințele lui Hristos*^e. Puțin mai tîrziu marile scriitor religios spaniol Sf. Isidor înfățișa Vițiile în

luptă cu Virtuțile (*Conflictus vitiorum et virtutum*). La îngroparea Sfintei Radegunda (587), Grigorie de Tours spune că două sute de călugărițe au dat un spectacol teatral. Peste cinci, șase veacuri în Apus se juca mica dramă învățătoare a *Fecioarelor cumiși și a celor nebune*. Mai târziu cronicarul englez Matei de Paris vorbește de operele călugărului Geoffroi de St. Albans, care dădea contemporanilor săi un *Mister al Învierii* pe lângă o *Viață a Sfintei Ecaterine*. Cu greu am admite că se făceau aluzii la lupta dintre Papă și Împărat în *Misterul venirii lui Anticrist*.

În acest veac al XII-lea apar însă și „misterele“ în limba franceză — în limba vulgară-n genere —, pe care nu le putem despărți de cele latinești, care le preced, pentru că dau rost, în aceleași împrejurări și avînd în vedere același scop, aceluiași suflet.

Avem puține din aceste bucăți. Lucrul nu e de mirare. Se păstrau în manuscrite epopeile pentru întinderea lor, bucățile lirice pentru numele acelora cari le făcuseră ori pentru arta delicată, migăloasă din ele. Producții așa de simple în graiul poporului care asista, se mișca, se amesteca în reprezentație, puteau fi refăcute oricînd.

Și apoi ele nu erau legate ca versurile trubadurilor și truverilor de-o Curte a cărei ambiție ar fi fost să le păstreze, de o persoană care să se fi simțit măgulită de cîntecul lor. Mănăstirea, biserica nici n-aveau interesul de a le ținea pentru o repetare, ci pe acela, tocmai contrar, de a le înlătura, pentru ca la alt hram publicul să fie atras printr-o operă nouă. Cît despre Parisul regelui, în care Ludovic al IX-lea juca, în vremea cînd au fost scrise piesele păstrate, un rol de călugăr, atunci cînd nu-l părăsea, cu anii de zile, pentru vreo cruciată, viața lui istorică nu începuse încă, și, atunci cînd ea va începe, va da și altfel de piese, cu alte subiecte, în alt spirit¹.

¹ Magnin, *Origines du théâtre en Europe*, Paris, 1834; Onésime Leroy, *Etudes sur les mystères; Théâtre français au moyen-âge*, publié par MM. L.J.N. Monmerqué et Francisque Michel, 1870.

Ca și reprezentările de Crăciun, Paște și Epifanie, din care vin Irozii noștri, ca și încercări, cum sînt Profeții Avram, Moise, David, Daniil, ori *Învierea*, de un poet anglo-normand necunoscut, anonim e cel dintîi „mister“ păstrat, *Adam și Eva*, care nu se poate analiza, ca unul care se mulțamește a prezenta „obiectiv“ prevestirea biblică, ci trebuie reprodus, după singurul manuscript care, în legătură cu *Théophile* al unui „truver“ mai tîrziu și cu *Minunile Maicii Domnului*, ni l-a păstrat¹.

Iată-l într-o încercare de traducere:

Diavolul: Eva, venii la tine-acum.

Eva: Ci zi, Satan, de ce și cum.

D. Îți vreau folosul, slava ta.

E. Să deie Domnul. *D.* Va și da.

De multă vreme-am învățat

Tot ce-i în Raiul înălțat

Și-o parte vin să ți-o spun ție!

E. Incepe numai: spune-mi mie,

D. Cu-adevărat? — *E.* Sigur să fii.

D. Taina-mi păstrezi? — *E.* Mă crede tu!

D. Ori nu-i pîri? — *E.* Firește nu.

D. Acuma, deci — m-am încrezut,

Căci firea dreaptă ți-am văzut.

E. Nici să nu cei vreo cheazășie,

D. Făcuși bună ucenicie:

Adam, săracul, e cam prost.

E. Cam îndărătnic... — *D.* O fi fost!

Ca Iadu-i tare, dar ți-l moi.

E. E un om drept. — *D.* Tare-i greoi!

Grijă de el n-a dovedit.

Măcar de tine s-a-ngrijit?

Că ești un lucru gingaș tare:

Ca trandafirul fața-ți pare,

Și ești ca albele cristale

Ca fulgi pe gheață într-o vale.

¹ *Adam, drame anglo-normand* du XII-e siècle, ed. V. Luzarche, Tours, 1854; ed. Léon Palustre, Paris, 1887. Cf. K. Graes, *Das Adamspiel*, Halle, 1891.

Și Dumnezeu rău v-a sortit:
 Ce dulce tu, el ce mocnit!
 Dar totuși tu ești mai cuminte,
 Ai socoteală la cuvinte.
 De-aceea vin azi către tine:
 Vreau să-ți vorbesc. — *E.* Vorbește; bine!
D. Să fie-ascuns. — *E.* Să-l spun deci cui?
D. Nu lui Adam. — *E.* Că bine nu-i!
D. Acum ascultă ce-ți vorbesc.
E. Decît noi doi nu mai zăresc.
 Adam e colo: habar n-are.
 Nu va afla; vorbește tare.
D. Eu am să-ți spun ceva ascuns,
 Ce stă în ginduri nepătruns.
 Acel rod care ți s-a dat
 De Domnul nu-i adevărat,
 Și numai cela ce nu-l știi,
 Acela prea plăcut să-l ții.
 În el e harul vieții, iată,
 Puterea și domnia toată.
 Bine și rău se osebesc.
E. Și gustul lui? — *D.* E gust ceresc!
 Cum ești frumoasă-n trup, în față,
 Așa un lucru te răsfăță.
 Stăpînă ești pe-ntreaga lume,
 Pe ce-i în cer și în genune.
 Și vei afla ce e să fie:
 Măiastră fi-vei pe vecie.
E. Așa e rodul? — *D.* Așa e!

(Atunci Eva va privi cu scumpătate rodul oprit și, după lungă privire, va zice:)

E. Îmi face bine să-l și văd!
 Dar ce știu eu? — *D.* Te-ai îndoi?
 Ia-l tu întii. I-l dă și lui:
 Va fi cununa cerului.
 Veți fi ca Domnul Savaot:
 Vă va lăsa secretul tot.

O dată ce veți fi mâncat.
 Vă va fi sufletul schimbat,
 Ce Dumnezeu! —, eu nu vă-nșel —
 Veți fi puternici, buni ca el.
 Ci gustă rodul... — *E.* Nu cutez.
D. Pe-Adam nu-l crede! — *E.* Pregetez.
D. Și pînă cînd? — *E.* Lasă-mă-n tihnă,
 Adam să meargă la odihnă.
D. Ci mîncă-l, frică să nu ai:
 Copilărie-i să mai stai.

(Atunci va pleca diavolul de la Eva și va merge la Iad.
 Iar Adam va veni la Eva, supărat că diavolul a vorbit cu
 ea, și-i va spune:)

Adam. Muiere, spune-mi ce-ți cerea
 Satan, la tine ce voia?
E. De cinstea mea doar mi-a vorbit.
A. Nu-l crede pe nelegiuit:
 Că e hain îl știu curat.
E. Dar cum de-l știi? — *A.* Am ascultat.
E. Ce mare lucru! Dacă-l vezi,
 Îndată-s sigură că-l crezi.
A. Ba e-n zadar: tot nu-l cred eu,
 Orișice-ar spune Duhul rău.
 Și să nu-l lași să vie iar!
 Așa-i de hoț și de tîlhar.
 Doar a vîndut pe Domnul său,
 S-a-mpotrivit lui Dumnezeu,
 Și cine poate-așa să fie,
 Nu-l las la tine să mai vie.

(Atunci șarpele ascuns cu șiretenie se va sui pe trunchiul
 pomului oprit. Căruia Eva-i va apropia mai mult urechea,
 ca și cum i-ar asculta sfatul. Apoi Eva va lua mărul și-l
 va întinde lui Adam. Dar Adam nu-l va lua, și Eva-i va zice:)

E. Adam, mîncă! N-ai gustat:
 Să luăm un bine ce ni-i dat.
A. Așa-i de bun? — *E.* Îl vei afla.

Cum să ți-l spun, de nu-i mușca?

A. Mă tem. — E. Dă-l jos. — A. Să-l dau jos? Nu?

E. Ci lasă-l dacă nu vrei tu.

A. Ba îl voi lua. — E. Fă-ți gustul tău!

Eu voi mânca la început.

A. Și eu apoi. — E. E de crezut?

(Atunci Eva va mânca partea mărului și va zice lui Adam:)

E. O, am gustat. Ce pot să-ți spun!

N-am mai mâncat măr așa bun.

Atîta mi-a plăcut de tare...

A. Cum e? — E. Cum nimeni n-a mâncat!

Și ochiul meu s-a luminat:

Ca Dumnezeu m-aș socoti,

Și tot ce-n lume-a fost și-a fi

Eu totul știu, stăpînă sînt...

Adam mănîncă darul sfînt:

Nu zăbovi: ți-a face bine.

(Atunci Adam va lua mărul din mîna Evei, zicînd:)

A. Te cred, căci ești una cu mine:

E. Mănîncă: n-ai de ce te teme.

Adam s-a supus, a mâncat. El a simțit îndată gustul păcatului. Restul „misterului“ e ocupat cu plîngerile lui desperate cînd își dă seama că nimic nu-l poate apropia de mila Domnului și Făcătorului său. Ca un adaus neesențial — decît doar dacă să voiește a se arăta urmările păcatului și felul cum se va răscumpăra — vine uciderea lui Avel și defilarea profeților, care anunță pe Mîntuitorul.¹

În ce privește Sudul provențial, el are astfel de „mistere“ și de „miracule“ pentru Patimile Domnului, pentru nunta Maicii lui, pentru viața și minunile Sfîntului Antoniu din Vienne, pentru Sfinții Petru și Pavel, pentru Sfîntul Eustahiu, pentru Sfîntul local Ponțiu, pentru Sfîntul spaniol Iacob de la Compostella¹.

¹ *Le Mystère de Sant Anthoni de Viennes*, ed. Paul Guillaume (care dă și *Istoria Petri et Pauli*, și a St. Ponțiu în 1888, a Sf. Eustahiu, iar C. Arnaud, *Ludus S. Iacobi*, Mans, 1858).

Iată însă că de la o bucată de vremeasemenea piese sunt străbătute de o tendință, care e aceeași ca în poezia lirică atunci când, după ce face lauda cavalerismului gata de luptă, arată ca supremă datorie a cavalerului dezrobirea de păgini a Locurilor Sfinte.

Așa e *Jocul Sfintului Nicolae*, datorit unui Jean Bodel sau Bodiau, Bodeau, autor și de „cîntece“ lirice, apoi al unei spovedanii personale, precum și al poemului epic tîrziu al „Saxonilor“. Burghez din Arras, unde se sfîrșește, se pare, de lepră, legat de tovărășii burgheze, el nu e însă al epocii literare dominate de burghezie, căci întreaga lui inspirație aparține tot trecutului luptător, și nu prezentului care ia în batjocură și trivializează¹.

În această piesă alcătuită-n plină criză de cruciată, pe la 1260, supt Sfîntul Ludovic, Sf. Nicolae nu apare ca patronul hramului, ca acela pentru care, și pentru care singur, actorii improvizați se suie pe scîndurile teatrului primitiv. El e acolo ca păzitor, ca mintuitor din năcazuri și scutitor de chinuri, ca dezrobitor al aceluia care-și jertfesc silințele pentru a scăpa de pingărire Sfîntul Mormînt. *Acestei opere îi e închinat de fapt interesantul „mister“.*

Elemente de realitate se amestecă în el cu anatopisme. Un „rege păgin“ cheamă pentru a mătrăși pe creștini din pămînturile de cruciată pe „amiralii“, emirii săi. Putem identifica astfel pe stăpînitorii din Konieh („li amiraus del Coine“) și din Erkeneh („Orkenie“), dar nu și pe „cil d'Oliferne“, ori „cil dil Sec-Arbre“. Ei sînt foarte hotărîți a stîrpi pe uzurpatorii creștini, și aceștia, din partea lor, primesc lupta cu un dușman „de o sută de ori mai numeros“, dar sunt siguri că-l vor face să-și plătească scump victoria. E ceva din *Chanson de Roland* în aceste aprigi declarații:

Contre chascun des nos sont bien cent par devise.
 Bien sai, tout i morrons al Damedieu service,
 Mais mout bien m'i vendrai, se m'espee ne brise.²

¹ *Lis Jus de S. Nicholais des Arrasers Jean Bodel*, dizertație de Heidelberg (1904) a lui G. Manz. Se mai citează (Petit de Juleville, *Le Théâtre en France*) anecdote dramatizate și simple prologuri, ca *Bdiatul și Orbul*, *Jocul pelerinului*.

Din cer ingerii cîntau îndemnător:

Porniți, căci binc-ați început;
Pentru Isus veți fi căzut;
Dar, sus, cununi o să aveți.
Eu mă pornesc. Voi rămîneți!

— Să nu scape nici unul, spune cutare din oameni:

Gardès qu'il n'escap nus sens,

iar altul se teme să nu rămînă el însuși fără victime:

Escaper! Li fil a putain

— ceea ce e netraductibil —, pentru ca să urmăăm astfel,
în traducere:

Și oare tu de partea ta
Așa de mulți vei despica,
De nu-mi va rămînea nici unul?

În luptă — ce tare vor fi sunat săbiile atunci și într-un
asemenea simulacru! — se prinde un biet țăran, pe care sara-
sinii îl ridică de jos, *unde se închina Sfîntului Nicolae*, și-l
mînă înainte:

Liève sus, vilains, si t'en vas.

Raportul biruitorilor către „rege“ e mîndru:

Rege, te bucură deplin,
Războiul tău îl isprăvim;
Prin ce putem și-am priceput,
Pe-acești tilhari i-am petrecut,
Și cîmpu-i plin de trupul lor
— La patru leghi — al hoților.

Țăranul care se închina la „cornutul lor Mahumet“ tre-
buie chinuit, ars, tras pe roată, *enroué*.

Și corul ingerilor cîntă:

Acesta-i Sfîntul Nicolai,
La suferinți tovarăș l-ai:

Minunile îi sunt știute:
 Găsește-averile pierdute,
 Pe rătăciți îi scoate-n cale,
 De cei ce nu cred îi e jale,
 Lumină pe întunecați,
 Învie pe cei înecați,
 Și ce în samă i s-a pus
 Nu poate fi în veci răpus,
 Chiar dacă în palat de aur,
 Ar fi ascuns un sfânt tezaur:
 Aceasta e puterea lui.

Dacă deci sfântul e așa, judecă păgînii, prizonierul va fi aruncat într-o groapă, unde-l așteaptă „Durans“, cel cu cleștele de smuls carnea. Dacă tezaurul regal scos la iveală neapărat — fără *sergant, ne gaites* —, nu va fi bine păzit de sfânt, țăranul o să plătească. Și crainicul, *crières* „din naștere, la scabinii orașului“, strigă hotărîrea, în fraze desigur după datina locală din Arras.

Oiiés, oiiés, segneur très tout,
 Venés avant, faites m'escout!

Să se știe că în față e numai „Mohamedul cornorat“, și încă „mort de nu mai mișcă“:

Fors sens uns Mahomés cornus,
 Tous mors, car il ne se remue...

Și sfântul va face minunea, ale cărei împrejurări realiste sînt expuse cu o deosebită plăcere de cineva care știe cum operează pungășii la Arras.

S-a vorbit prea mult de o influență a teatrului antic, pentru a o tăgădui apoi prea mult. Manuscriptele vechilor dramaturgi se păstrau, deși reprezentările încetaseră de veacuri. Acele producții ale „nerușinaților histrioni“, acele „jocuri obscene ale insolenței“ (*histriones turpes et obscens insolentiae ioci*), pe care le oprește un capitulariu al lui Carol cel Mare, se par a face parte din această categorie de

spectacole ale antichității, care avea alte concepții despre decadență, dacă nu despre morală.

Nu se poate ca imitațiile să se fi oprit aici, cînd vedem că în Germania călugărița Hruosvita alcătuieste, în veacul al X-lea, șase tragedii, cu subiecte antice sau abstracte, care se văd bine a fi croite după modelele romane cunoscute.

Dar din acest gen nu s-a păstrat nimic. Teatrul savant e abia din al XVI-lea veac, și el se formează, în alte împrejurări, prin altă influență.

Era imposibil însă ca din literatura populară, din *pastourelles* din *jeus partis*, din *tensons*, să nu se formeze cu vremea, prin singura dezvoltare firească a genului, mici piese, de fapt simple scenete, fără figuri individuale și fără acțiune propriu-zisă. Desigur că nu cele dintîi au fost piesele lui Adam de la Halle, care, contemporan și concetățean cu Jean Bodel, dar din altă regiune și cu altfel de viață, se stingea la Neapole, unde întovărășise pe Robert d'Artois, fratele lui Ludovic al IX-lea, la 1286.

Adam de la Halle a compus *le Jeu de Feuillée* (zis *Jeu d'Adam*, după numele autorului), și *le Jeu de Robin et de Marion* sau „du bergier et de la bergière“. Să vedem ușorul, ușuratecul cuprins al celui din urmă (cea dintîi, de o inspirație satirică, avînd o notă personală, autobiografică, ne va interesa aiurea).

Se aude la început, păstorita cîntînd:

Robin mă iubește, a lui Robin sunt,
 Robin m-a cerut și a lui eu voi fi,
 Robin mi-a cumpărat rochița
 De stambă roșie, bună, frumoasă,
 Sucna și cingătorica:
 Așa-mi place.
 Robin mă iubește, a lui Robin sunt,
 Robin m-a cerut, și a lui eu voi fi.

Cu alt cîntec răsare cavalerul, Aubert:

Mă întorceam de la tournoi
 Marota-i singurică, și inima-i e bună.

Dar păstorita, din partea ei, urmează:

Ei, Robin, de mă iubești,
De ce nu vii să mă iei?

Și acum cavalerul cearcă a intra în vorbă, întrebând despre păsări, despre... măgari, pentru ca fata să-l cerceteze dacă șoimul lui de vinat mănincă pine.

Dar atît. Ea știe numai lauda lui Robin, care cu cîntecul lui de cimpoi trezește orașul vecin:

A no vile esmuet tout le bruit
Quant il sona de se musete.

„Ți-ar plăcea de un cavaler“, întrebă el:

Or dites, douche bregerete,
Ameriés-vous un chevalier?

O nu! Ce-i acela un cavaler? Ce e Robin, știe ea:

El vine sara și în zori
Și zi de zi, de obicei,
Îmi dă din cașul lui cît vrei,
Și-acum în sîn mai am din el,
Și-un colț de pine tot mai am
Ce mi-a adus tot el la prînz.

„Vrea să meargă pe calul lui?“ — „O nu, Robin are un cărucior așa de frumos!“ „Ciobăniță, fii draga mea“:

Bergère, devenés ma drue!

În zădar:

Vous perdés vos paine,
Sire Aubert;
Je n'aimeraî autrui
Que Robert...^h

Și cîntecul, însemnat pe note în manuscript, se desface:

Trairi, deluriau, deluriau, deluriete,
Trairi, deluriau, deluriau, deluriot.

Atunci, cavalerul dispărind se ivește cel așteptat: în sumănașul lui prost, *cote de burel*, păstorul.

El află ce s-a întâmplat, cum a venit acolo „omul călare, încălțat, pe mână cu mânuși și avind în cap o scufie“:

...hom a cheval

Qui avoit cauchié une moufle.

Et portoit aussi un escoufle.

Și mai că și-ar răzbuna... Dar preferă, după îndemnul ei, să-și petreacă împreună:

Mais or faisons feste de nous!

a. Relatare datorată emisarului împăratului Otto I, Liutprand episcop de Cremona, consemnată în *Relatione de legatione Constantinopolitana* (968/969), publ. în „*Monumenta Germaniae historica, Scriptores*“, 1877. Iorga revine în *Cărți reprezentative în viața omenirii*, Buc., 1928, vol. II, unde dă aceste amănunte: „A văzut la audiență arborele aurit cu păsări de metal, lei ce bat din coadă păzind jețul împărătesc care se suie și se coboară. E adus la împăratul pe umerii a doi eunuci. Deși asigură că nu i-a fost frică și că nici admirație nu i s-a smuls de mecanica miraculoasă a bizantinilor, el arată cum, prin asemenea argalia, ἐργάλια, jețul s-a ridicat și, la a treia închinăciune a lui, Constantin apăru în alt loc, îmbrăcat în alte haine“ (p. 39).

b. Ci faceți liniște pentru ca să ascultați.

c. Reamintim lucrarea fundamentală a lui Emile Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France. Etude sur l'iconographie du Moyen âge et sur ses sources d'inspiration*, Paris, 1919. Privitor la „contrastele“ din Bizanț, amănunte la Hans-Wilhelm Haussig, *Kulturgeschichte von Byzanz*, Stuttgart, A. Kröner, 1959, cap. IV, 3, *Burleske, Satire und erotische Dichtung*, unde e menționată și o „liturghie a spînilor“.

d. Formula antică, atribuită romanilor de Juvenal, *Satire X*, 81 „Panem et circenses“ — care își exprimă astfel amarul dispreț pentru decăderea lor.

e. Mai exact „dialoguri dramatice“, operele de acest gen se regăsesc sporadic în literatura bizantină; trebuie precizat că Ezechiil a trăit pe la 150 î.e.n. și că Ioan Hrisostomul a putut folosi procedeul dramatic menționat, dar că în numeroase omilii a condamnat frecven-

tarea prea des a teatrului. Despre poezia dramatică, la care se referă Iorga, amănunte în K. Krumbacher, *op. cit.*, pp. 644—648.

f. Cp. Erich Auerbach, *Mimesis*, Buc., E.L.U., 1967, cap. VII: *Adam și Eva*. Date noi privitoare la dramele liturgice la Omer Jodogue, *Le plus ancien Mystère de la Passion*, „Bulletin de la Classe des Lettres...“, Bruxelles, 1964, pp. 282—294.

g. Împotriva fiecăruia dintre noi mai mulți de o sută sînt,
numărîndu-i.

Bine știu, toți vom muri slujind pe Maica Domnului

Dar tare bine am să-mi vind pielea, sabia de nu s-o frînge.

Text corectat, fiind cu numeroase erori la Iorga, după K. Bartsch, *Chrestomatie...*, New York, 1958, p. 209.

Versul „netraductibil“ de mai jos: „Să scape! fiu de desfri-
nată...“

h. Vă osteniți degeaba

Sir Aubert;

Nu voi iubi pe altul

Decît pe Robert.

Proza franceză. Villehardouin

Proza franceză e simțitor mai nouă decît poezia.

Precum în literatura noastră scrisul obișnuit, fără caracter poetic, s-a desfăcut din veșmîntul sacru și oficial slavon prin ciorne de tratat, prin instrucții de ambasadori, prin inscripții de biserici și prin pomeniri pe morminte, la care se adaugă, în alt domeniu, traducerea Scripturii și a literaturii de edificație, tot așa s-a petrecut, natural, și în evul mediu apusean. Acolo însă condițiile proprietății, rosturile vieții de stat începătoare — cu așa de slabă amestecare a regalității, timp de secole întregi, — fiind altele și, pe de altă parte, la distrugerea vandalismului revoluționar adăugîndu-se și mai puțină simpatie pentru aceste începuturi in-forme, cu caracter practic, ale unei strălucite literaturi poetice, nu ni stau la îndemînă pentru secolele al XII-lea și al XIII-lea acele materiale pe care le avem din belșug pentru veacul al XVI-lea și al XVII-lea la noi^a.

Nu putem urmări, deci, în arhive care cuprind numai epavele „vechiului regim“ contracte și invoieli private din care cu miile se găsesc la noi, și culegeri de inscripții la îndemîna cercetătorului nu se află acolo. Chiar textele vechi de Scriptură și literatură sacră n-au fost strinse într-un *corpus*, care să stea la îndemîna cercetătorului.

În al XIII-lea veac însă intervin împrejurări politice, sociale și culturale care impun întrebuițarea în acte publice — deocamdată măcar sporadic — a aceluși grai *autentic* care e proza. Regalitatea-și constituie organele adminis-

trative multiple, tot mai numeroase, și, pe de altă parte, se alcătuiesc, cu o viață autonomă din ce în ce mai dezvoltată, mai ramificată și mai asigurată în formele și organele ei, *comunele* burgheziei în creștere. Pentru atâtea acte scrise, care se redactează acuma, după încheierea unei epoci mai mult de datină nescrisă, conform cu normele nouă ale unei oficialități influențate de teoria de stat romană, așa cum se predă și se explică la Bologna, trebuie scriitori, cunoscători de formule. Și ei nu posedă totdeauna, în decăderea necontenită a limbii latine, chiar și în Franța, unde o universitate în progres stă izolată fără a se sprijini pe un învățământ generalizat, cunoștința stilului celui bun în vechea limbă îndătinată. Deci trebuie să se recurgă la limba vulgară, iar această limbă, prin toată prelucrarea îndelungată de literatura poetică, stă la îndemina redactorilor de acte.

În ce privește literatura religioasă, din vechi timpuri încă, pe lângă predici în limba poporului — ca ale Sfântului Bernard, scrise întâi latinește, totuși — ori ale fiului de țăran care a fost Mauriciu de Sully (+ 1196), arhiepiscop al Parisului, ca urmaș al lui Petru Lombardul¹ —, avem versiuni în proză ale Scripturii², Psalmii, Proverbele, cartea lui Tobia, Minunile Precistei, Vieți de sfinți ca a Sfântului Martin, sau culegerea de la începutul veacului al XIII-lea, pe care o rindui Blanche, contesă de Champagne, fiică a regelui Navarrei³.

După modele antice se încearcă apoi cărți *autentice*, în proză privitoare la faptele și la eroii vremilor păgine. Astfel, lângă poemul în care Jacot de Forest cîntă pe Iuliu Caesar,

¹ *Les manuscrits des sermons français de Maurice de Sully*, în „Romania“, pp. 466 și urm. Cf. Suchier, *Reimpredigt*, Halle, 1879.

² *Les quatre livres des rois, traduits en français du XII-e siècle, suivis d'un fragment des „Moralités sur Job“ et d'un choix de Sermons de Saint Bernard*, ed. Le Roux de Lincy, Paris, 1841. Pentru provențală vd. *Le Nouveau Testament traduit au 13-e siècle en langue provençale, suivi d'un rituel cathare*, par Léon Clédât, Paris, 1888.

³ Vieți de Sfinți, rimate, dă, înainte de 1061, un Thibaut de Vernon. Vd. Leclerc, *Tableau de la litt. franç. au XIV-e siècle*, I, p. 437.

avem, pe la 1270, traducerea în proză, după poemul latin al lui Lucan, pe care o dădu Jehan de Tuim¹.

Povestirea istorică în proză vine târziu și cu greutate, cele dintii cronici fiind în versuri franceze, când nu erau în obișnuitul stil latin. Și acestea chiar n-au nicio legătură cu vremea nouă care se pregătește, de burghezie și de regalitate. Le întâlnim în Anglia, unde Aélis de Louvain dă unui anume David să înfățișeze isprăvile soțului ei, regele Henric I, unde Geoffroy Gaimar cîntă, în *Estoire de Angleis*, isprăvile dinastiei normande pînă la 1087, unde Jourdain Fantosme dă evenimentele unei expediții în Scoția a lui Henric al II-lea și un altul, după un model irlandez, pe acelea ale unei incursiuni în insula vecină. Pentru a nu mai vorbi de acele pagini de istorie versificată, privitoare la Thomas Becket, la Guillaume le Maréchal, pe care le-am pomenit mai înainte.

În Franța, cronica oficială, regală, se scrie latinește în mănăstirea Saint-Denis, și nu în capitala însăși a Capetienilor, întocmai precum la noi în mănăstirea Bistrița se înșiră faptele dinastiei lui Alexandru cel Bun și în mănăstirea Putna acelea ale lui Ștefan cel Mare, — cu deosebirea numai că aici nu stăpînitorul dă o mănăstire sfintului, ci sfîntul dăruiește un regat stăpînitorului. Doar de la sine, fără îndemn și răsplată, la *altă Curte*, dacă un cîntăreț de profesie, un „ménestrel“ al contelui de Poitiers, va încerca prefacerea în limbă vulgară a acestei cronici latine.

Și tot aiurea decît în Parisul regal, și anume în Nord-Est, în Flandra, în Champagne se însăilează povestiri istorice care, dezorientate, fără tendință, fără scop chiar, pornesc de la războiul Troii și trec prin cuceririle lui Iuliu Caesar pentru ca să ajungă la cine știe ce fapte ale istoriei contemporane. Astfel istoria lui Balduin al VI-lea de Flandra, continuată apoi de Balduin de Avesnes (+ 1289), ori *Livre de histoires, Faits des Romains*, sau, în sfîrșit, *Branche des royaux lignages* a unui simplu „sergent d'armes“ din Orléans,

¹ *Li hystore de Julius César*, ed. F. Settegast, Halle, 1881.

Guillaume Guiart, care, sub acest titlu pretențios, tratează, de fapt, despre războiul lui Filip cel Frumos, regele Franciei, în Flandra, la începutul veacului al XIV-lea.

Ar fi fost de mirare dacă, în legătură, pe de o parte, cu iubirea pentru scris pe care o arată altă dinastie feudală din Champagne, iar, pe de alta, cu seria de prelucrări franceze a istoriei cruciatelor, amintite mai sus, această regiune n-ar fi dat și ea o lucrare de autenticitate istorică, scrisă, deci, în proză.

E a lui Geoffroy de Villehardouin (născut c. 1167; mort în Tesalia la 1213), mareșal de Champagne și intim, credincios al iubitului¹ conte Thibaut, prețuitor devotat al contesei, „prea frumoasă, prea bună, fiică a regelui Navarrei“², căreia i se datorește, cum am spus, culegerea „Vieților de Sfinți“.

Scrisă în acel bun stil dulce al doritorului de a spune, de a tot spune, nu pentru ce a fost, ci pentru plăcerea lui de a înfățișa cele întâmplate, stil care a făcut așa de iubit la noi pe Neculce, cronica lui, care nu pretinde a continua nimic și a pregăti nimic, nu manifestă nici o individualitate în paginile pe care, de altminterea, după „dictarea“ luptătorului, le-a scris un secretar oarecare, conform cu datina vremii, care rezerva condeiul unui așa de nobil senior pentru singure bucățile lirice. Aparținând unei epoci care interzice ca o necuviință orice e personal, particular, cronica voiește numai să arate un adevăr controlat afirmat, garantat — de să-l apere la nevoie și cu sabia! — de către „autorul“ însuși, care se și invocă martur în pasagiile mai importante³.

În această lipsă de individualitate însă e și marele folos al operei, care ni dă *sufletul francez așa cum îl formase, timp de două veacuri, suprema disciplină morală a noii cava-*

¹ Fu un des homes del monde qui feist plus belle fin... Onques om de son aage ne fu plus amés de ses homes, ne de l'autre gent.^b

² Mult belle, mult bonne, qui ere file le roy de Navarre.

³ Tel come vos dirai. — Cartea lui e „li livre“, ceva care s-ar părea că este în afară de dînsul, un *fapt el însuși*, o dovadă de nerăsturnat.

lerii idealiste, venită după brutala, cruda cavalerie a vitejilor, entuziasmați de cauza fanatismului lor sau căutători cu orice preț ai aventurilor.

Căci e un „cavaler bun“ Villehardouin, și atita vrea să fie. Nu-l interesează locurile pe unde trece, mărginindu-se a spune că biserica Sfintului Marcu din Veneția e cea mai frumoasă („la plus belle qui soit“), că oraș mai bogat decât Constantinopolul nu e pe lume, că e cetatea mai presus de toate¹, că la palatul împăratului Alexie se întîmpină „toate lucrurile plăcute ce trebuie să fie în casă de prinț“², că veșmintele nobilimii bizantin sunt cele mai mîndre ce se pot închipui³, că nicăiri nu se află comori ca acelea din orașul cucerit de cruciați la 1204⁴. Personagiile pe care le întîlnește feudatorul contelui de Champagne în locuri pe care le cunoștea numai prin povestirea pelerinilor ori prin cetirea cîntecelor și „istoriilor“ n-au pentru el o figură: doar de se va minuna înaintea dogelui bătrîn, a lui Dandolo cel cu ochii limpezi, care totuși nu vedea de loc. Atîtea individualități pronunțate, atîtea figuri bizare, atîtea chipuri barbare trec înaintea lui fără ca el să lase urmașilor un singur cuvînt despre impresia pe care i-au putut-o produce⁵.

Tot așa îi lipsesc ideile politice. Fiecare face, mai la urmă, ce l-a lăsat Dumnezeu să facă, un vag Dumnezeu care îndeplinește prin brațele omului atîtea fapte felurite, din care unele sunt nedrepte chiar, dar, pentru motive pe care nu le putem lămuri, El le îngăduie. Fără dovezi de

¹ Il ne pooient mie cuider que si riche ville peust estre en tot li monde... La ville que de totes les autres ere souveraine (pp. 66–7).

² Toz les deliz que il convient a cors d'home que en maison de prince doit avoir (p. 70).

³ Que por noiant demandast-on home plus richement vestu... Tant que on ni pooit son pie torner. Si richement atornées, que elles ne poient plus (p. 95).^c

⁴ Les riches palais et les yglises altes, dont il avoit tant, et les granz richesses, que onques en nulle ville tant n'en ot. Des saintuaires ne convient mie a parler, que autant en avoit a icel jor en la ville com el remanant du monde“ (p. 100). Cf. „Puis que li siècle fu estorney, ne fut tant gaaignie en une ville“ (par. 132).^d

⁵ „Mult sage et mult prouz“. „Viels hom ere, et si avoit les yeulx en la teste biaux, et si n'en veoit gote, que perdue avoit la veue par une plaie qu'il ot en le chief“.^e

evlavie, fără căldură expresă pentru cauza însăși a cruciatei — o luptă care se poartă undeva, departe în Siria, în „Babiloine“, Babilonul Bagdadului, — el înseamnă aceste hotăriri dumnezeiești care sunt uneori așa de surprinzătoare. „Întimplările se petrec cum vrea Dumnezeu“, — *les aventures avienent einși com Dieu plaist*¹. „Domnul nostru dă întimplările așa cum îi place din mila lui și din voia lui“². El ajută la luptă, trimițând și îngerii săi pentru a duce, nevăzuți, steagul cruciatei contra dușmanului³, dar și „rabdă nenorocirile“⁴. Nici o acțiune nu va fi judecată după legitimarea ei sau după folosul ei practic; nici una nu va fi văzută prin latura ei omenească.

Regele Franciei e pentru dânsul șeful *altei* țări decît a lui, și de aceea spune: „prin Franța și prin celelalte țări de prinprejur“ (*par France et par les autres terres entor*), „prin Champagne și prin Franța“ (*par Champaigne et par France*), „Franța și Flandra“⁵. Va arăta că seniorul său Thibaut și fratele acestuia, Louis de Blois, sunt rude, *pe de o parte*, cu regele Franciei, *pe de alta*, cu al Angliei, puși pe același plan.

Poporul francez nu e-n conștiința lui ca o realitate și ca o necesitate, cum pămîntul francez, pe baza tradiției carolingiene, „la douce France“ se înfățișa ca o neștearsă amintire și ca un neapărat ideal pentru cîntărețul lui Roland. Știe, de vreme ce, după moartea lui Thibaut și refuzul lui Oedon de Burgundia și al contelui de Bar, el însuși e acela care propune ca șef pe Boniface de Montferrat, că o comunitate de grai, o obște de limbă, trece, nu numai peste hotarele restrinse ale posesiunilor regelui Franciei, ci și asupra celor, mult mai largi, ale legăturilor de vasalitate față de coroana franceză. Dar, pentru ca să-și dea samă de unitatea nației sale,

¹ Cf. și „Les aventures sont si com Diex voit“ (par. 195).

² Et nostre sire done les aventure einși come lui plais par soe grace et par la sue volanté (par. 170).

³ Par. 95.

⁴ A le parfin, si com Diex sueffre les mesaventures, si furent desconfit (par. 190).

⁵ Par. 217.

cu toate despărțirile dintre feude, trebuie, nu numai să stea cot la cot cu acei „lombarzi, toscani, germani“¹, a căror limbă n-o înțelege, dar să întâlnească la greci ideea că totuși acești franci, acești Φράγκοι, formează unul și același neam. O va spune și el, dar numai prin opoziție față de greci (*Griens, Griffons*) și armeni (*Ermins*)².

Astfel i se va întâmpla să zică armatei, din care, deci, desface pe venețieni, „oastea francezilor“, *l'ost des François*, deși în fruntea ei nu se află un rege, a cărui conducere se dovedise, de altfel nenorocită și care avea altceva de făcut acasă la dînsul. *Această „oaste“ este de fapt patria lui, o patrie feudală, fără teritoriu, ridicată deasupra oricăror contingente teritoriale și pe care o urmează, fără dor de casă, fără întoarcere de gânduri către locul de naștere, fără tendință de a-și revedea castelul, pînă la capătul datoriei care leagă acum pe toți prin jurămîntul făcut înaintea lui Dumnezeu.*³

Oricine se desparte de oaste, la Marsilia, în Italia — pentru a merge în Siria — la Zara — pentru a sluji steagurile dușmanului creat prin angajamentul de bani față de Veneția, pentru transportul pelerinilor: regele Ungariei —, la Corfu, unde sunt cu greu opriți —, la Constantinopol — unde unii cedează fricii și fug de groaza lui Ioniță Valahul, „regele Valahiei și Bulgariei“ și a „vlahilor, a cumanilor, a bulgarilor și grecilor“ săi, e un călcător de cuvînt, un dezonorat, un trădător³.

Oastea are un *senior*, un „sire de l'ost“. Aceasta e calitatea marchizului de Montferrat. Ea durează atîta timp, cît el însuși nu cedează prin jurămînt drepturile sale altuia, cum

¹ Lombart, Toscain, Aleman; par. 80.

² Montmorency e calificat de „uns des meillor chevalier del roiaume de France“ (par. 104).

³ „Ha, cum grand damages fu quant li autre qui allèrent çs autres pors, ne vindrent illec...“ Simon de Montfort și cei ce merg la unguri, par. 55: „mult fu granz damages a l'ost et a cels qui esirent“ (par. 55). Pentru Corfu, par. 57: se cade în genunchi înaintea lor spre a-i opri. Pentru Siria, par. 120 și 173. Pentru cei din urmă par. 200: „mult en reçurent grant blasme, en cel pais ou il allèrent, et en celui dont il partirent. Et sur ce dit hom que mult fait mal qui por païor de mort fait chose qui li est reprovée a toz jorz“ (par. 200).⁶

o face în momentul cînd el, împrumutînd de la venețieni — după părăsirea altui sistem, religios, îndătinat — un procedeu de alegere, cruciații proclamă împărat al prăzii cîștigate de această „oaste“ — *Imperium Romaniae*, împărțit în atîtea bucăți acuma, nu mai e altceva — pe contele de Flandra, Balduin. Din acel moment cruciații sunt *ai acestuia* deși „oastea“ continuă.

Această „oaste“, împărțită în corpuri, *batailles*, dă lupte neconținute. Dar nu le caută neapărat, ca pe vremea veche, și povestitorul nu le urmărește cu acea iubire absolută care deosebește pe cîntăreții epopeilor mai vechi, și el nu insistă asupra acelor amănunte, de crudități și de cruzime, care făceau deliciile acelor. „Nu pot să vă povestesc“, încheie el răpede, în cutare loc, „toate loviturile, răniții și toți morții“¹. Aiurea se bucură că „Dumnezeu a scos din primejdie“ pe luptători², cari, după datina cea bătrînă, „nu se scot din primejdie“ nici ei singuri, ci, dimpotrivă, o caută, nu pot trăi fără dînsa.

Toți cavalerii au însă datoria de a se ținea de normele ideale ale așezămîntului lor, singura lege, singura îndreptare pentru dînșii. S-a încercat să se explice devierea spre Constantinopol a unei cruciate, care trebuia să caute cît mai degrabă Locurile Sfinte, prin ambiția venețiană — incontestabilă — prin stăruințele regelui germanic Filip de Suabia, soțul surorii aceluia Alexie, fiul lui Isaac cel orbit, care trebuia așezat alături de tatăl său în Scaunul bizantin, izgonindu-se Alexie cel bătrîn, uzurpatorul, „tiranul“ lui Nichita Choniates. O întregă polemică s-a desfășurat, de la contele Riant încoace, pe această temă. Explicația trebuie căutată însă poate mai mult în psihologia cruciaților.^h

Pentru dînșii, „cavalerii buni“ înainte de orice, e imposibil să se păstreze neutralitatea, nehotărîrea, indiferența, cînd li se supune un caz de drept și nedrept, de silă și suferință, de tiranie și legitimitate, cum o face tînărul Alexie. Ei sunt datori a sprijini pe împăratul legiuit contra intru-

¹ Tolz les cops et roz, les blechiez et toz les mors ne vos pui mis raconter par. 88).

² Paragr. 95.

sului, pe cel întemnițat contra temnicerului, pe cel chinuit contra chinitorului, pe nepotul nevinovat, pe fratele cel bun contra rudei celei rele.

De aici deviația. De aici și alte fapte. Când Isaac, restabilit, refuză a plăti un rest de datorie din ce a făgăduit liberatorilor săi, el e atacat și capitala lui e de a doua oară cucerită. Întiași dată era vorba de actul de dreptate, despre care am vorbit. În cea de-a doua se pedepsește o călcare de cuvânt, părăsirea unei îndatoriri de onoare. Nu s-a făcut din partea celor înșelați, o reclamație, ci o *desfidere* din partea celor *ofensați*. Un grup de cavaleri au luat asupra lor această ceremonie, care poate fi periculoasă, și ei o duc pînă la capăt. Războiul e un duel îngăduit neapărat. Dumnezeu hotărăște dind biruința celor *loiali*. Și stăpînirea celui necredincios și pedepsit pentru aceasta intră de drept, fără rezervă, în puterea biruitorului. Clerul însuși a spus-o: „bătălia e dreaptă și justă“; dacă Roma nouă se va supune celei vechi, cucerirea va fi ireproșabilă¹.

În cursul asediului, Isaac, care dezbrăcase bisericile și jupuisese icoanele pentru a-și plăti aliații, e răsturnat de Ducas „sprîncenatul“, Murtzuphlos, și acesta se proclamă împărat, mînjindu-se cu uciderea tînărului Alexie, cu aruncarea la închisoare a bătrînului. Noii stăpîni ai Bizanțului l-au prins pe „sprîncenat“, și ei îl prăvălesc din vîrfurile unei coloane. Cumplită pedeapsă, dar ea i se cuvine pentru „groaznica trădare“ (*orrible traison*) fără păreche. „Omorul nu se poate ascunde“ (*murtre ne puot estre celex*; par. 117), omorul „făcut contra seniorului său“². Grecii, cari se viclenesc, se mutilează, se ucid, n-au drept a stăpîni ceva, din cauza răutății lor: „Ci ascultați, acum dacă acești oameni ar trebui să aibă o stăpînire ori s-o piardă, ei cari săvîrșesc așa de mari cruzimi unii asupra altora... Ei n-aveau

¹ „Porqoi nos vos disons“, fait li clergiez, „que la bataille est droite et juste. Et, se vos avés droite entention de conquerre la terre et metre a la obedience de Rome, vos avez le pardon tel com l'Apostoille le vos a otroié, tuit cel qui confès i morrons“ (par. 119).

² Home qui tel murtre avoit fait de con seignor; par. 164.

drept a-și ținea pământ, ca unii cari așa de neloiali se trădează unii pe alții¹.

A sta în luptă pînă la capăt e o ineluctabilă datorie. După înfringerea de către Ioniță — barbar crud, dar care, nefăcînd parte din obștea cavaleriească, nu poate fi supus nici unei muștrări —, „cei cari s-au dus mai drept și mai iute s-au făcut vrednici de mare dojană”². Cît despre Balduin împăratul, cel prins de Ioniță, închis, aruncat, cu mîinile și picioarele tăiate, într-o groapă pentru a muri de foame — căci latinii uneltiseră o trădare între supușii lui —, de el nu e cuvînt să se facă plîngerii injositoare. „Nici-odată cavaler nu s-a purtat mai bine ca dînsul...”³.

Atîta ajunge.

¹ Or oiez si cest genz devoient terre tenir, ne perdre, qui si grant cruaultez falsoient li un des autres... Il n'avoient droit en terre tenir qui si desloialment rairont li uns l'autre (par. 144, 151).

² Il i en ot qui allèrent plus droit et plus tot, dont il en recoierent grant blasme; par. 194.

³ Onques mès cors de chevaliers multz ne se defendi de lui... L'empereres Baudoin, qui onque ni vol fuir (par. 190).

a. Dacă este adevărat că „scrisul obișnuit s-a desfăcut din veșmintul sacru“ (pentru cultura română de văzut, însă, și P.P. Panaitescu, *Contribution à l'histoire de la littérature de chancellerie dans le Sud-Est de l'Europe*, „Revue des études sud-est européennes“, 1967, 1—2), e greu de acceptat că acest proces poate fi mai ușor urmărit în literaturile din estul Europei, decît în literaturile occidentale.

b. Opera lui Villehardouin (cca. 1150—1212) se intitulează: *Chronique de la prise de Constantinople par les Francs*. Traducerea textului din notă, care este desprins din narațiunea morții contelui Thibaut: „A fost unul din oamenii de pe lume care a avut un sfîrșit din cele mai frumoase... Nici un alt om din vremea lui nu a fost atîta iubit de oamenii săi și de alții.“

c. Intrînd solia cruciaților în palatul de la Blaherne, îl văzură pe împărat într-o îmbrăcăminte atît de bogată încît degeaba s-ar căuta un om mai bogat înveșmintat. Erau atîția bărbați și doamne împrejur, încît nu găseai loc să te întorci, iar acelea erau atît de bogat împodobite pe cît se putea.

d. Și au mers să vadă Constantinopolul și palatele bogate și bisericile înalte, care erau atît de multe și marile bogății care nu se mai află în vreo cetate. Despre sanctuare nu-i potrivit a vorbi, că atîtea erau în acea zi în cetate cît în restul lumii. De cînd s-a început veacul, nu s-a mai luat așa pradă într-o cetate.

e. Mult înțelept și viteaz. Era bătrîn și avea ochii în cap frumoși și nu vedea de loc, că-și pierduse vederea dintr-o rană ce avusese la cap.

f. În mod firesc nu poate fi regăsită la Villehardouin expresia unei „conștiințe naționale“; el aparține unei oști de cruciați și idealul

la care se realizează el este cel în general împărțit în feudalismul occidental în epoca respectivă, de ofensivă, împotriva „necredincioșilor“•. Remarca autorului este pertinentă întrucît subliniază prevalența „jurământului“ de credință asupra legăturilor de alt ordin.

g. Și au primit multă defăimare în țara aceea unde merseră și în aceea de unde plecaseră. Și pentru aceasta se spune că mult rău face acel care pentru a plăti cu moartea face un lucru pentru care va fi întotdeauna osîndit.

h. „Problema devierii celei de a patra cruciate a făcut să curgă multă cerneală“, remarcă, la rîndul său, A.A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, Paris, 1932, vol. II, pp. 104—107, unde sînt menționați principalii protagoniști din această dispută: Mas-Latrie, Ch. Hopf, P. Riant (cu două studii din 1875, 1878), V.G. Vasilievski etc., distingîndu-se o teorie a „premeditării“ de teoria „ocazionalistă“. G. Ostrogorski, *Histoire de l'état byzantin*, Paris, Payot, 1956, p. 437, apreciază că devierea marchează culmea unei evoluții din cadrul raporturilor Răsărit-Apus; „în fața slăbiciunii evidente și a decăderii imperiului bizantin sub dinastia Anghelilor, ostilitatea Occidentului față de Bizanț a luat forma planurilor de cucerire“.

*Poezia populară spaniolă
în veacul al XIII-lea*

De o poezie italiană înaintea lui Dante nu se poate vorbi. Fără a înțelege să spunem că neașteptata figură copleșitoare a unuia dintre cei mai mari poeți ai tuturor timpurilor n-ar fi fost precedată de-o întreagă mișcare a spiritelor sau că, deși urmașii nu se înfățișează imediat, vrednici de a lua moștenirea, *Divina Comedie* rămîne un monument izolat, fapt este că această neasemănată lucrare a unui mare spirit are un caracter individual și accidental.

Pe cînd în Spania, în ceea ce se numea, cum vom vedea, și atunci Spania, este o dezvoltare continuă și normală, ale cărei linii se pot fixa sigur și hotărit: de la cei dintîi alcătuitori de cîntece cu caracter epic și de bucăți lirice pînă la Berceo și la Alfons al X-lea „regele înțelept“, e un neîntrerupt șir de scriitori, ale căror opere, răsămîndu-se una pe alta, au o notă comună, din ce în ce mai clară și mai bogată.

Explicația nu stă departe. Italia e o amintire din trecut, o reminiscență literară, un titlu de mîndrie din vremea vechei Rome, nici măcar un deziderat pentru viitor: nimic, în Dante însuși, care să corespundă „dulcii Francii“ din *Chanson de Roland*. Aici e teren de activitate industrială și bază de activitate comercială pentru deosebitele republici neartirnite și care nu simt măcar nevoia unei legături, unei asociații. Aici e arena de luptă între Papă și Împărat, între Ghelfii unora și Gibelinii altora, aici e cercul de întrecere al noilor dinastii care organizează națiunile, în Franța,

în Aragon. Nici măcar, cu toată unitatea de rasă, relativă, dialectele nu se apropie între ele, așa încît ce se scrie într-unul să poată fi înțeles în părțile deprinse cu alt grai; aceste dialecte sunt aproape limbi deosebite.

Cu totul altfel în Peninsula Iberică. Desigur că în sensul nostru, care e al antichității, trecut și preschimbat prin Renaștere, nu este nici aici un stat: o Catalonie abia unită cu Aragonul baronilor și ciobanilor, prezidați de un rege suspectat și dușmănit, stă în fața pompoasei Castilii, mai puțin sumbră, pe cînd către munte vechiul regat al Leonului s-a pierdut în acea margene a lui care a fost „Comitatul“ — *el condado* — „Castelelor“, și Navarra se împuținează teritorial și scade ca prestigiu, între aceste regate spaniole și Franța, la care, prin aducerea dinastiei de Champagne, ea s-a alipit de fapt, pentru a scăpa de o anexare din partea țărilor rivale, de aceeași limbă. Iar, în margenea apuseană, Portugalia, „Portugalia de Galiția“ (*Portugal de Gallizas*)¹, cum i se zisese la început, — creațiunea de cruciată a aceluși conte burgund Henric, care, conducînd o armată de francezi, italieni, germani și flamanzi, ia Lisabona (1093, cucerirea definitivă în 1147), Santarem și Cintra și rămîne, ca Godefroy de Bouillon la Ierusalem, șef, cu un titlu oarecare, al fundațiunii, cu toată legătura lui Henric cu fiica lui Alfons al VI-lea de Castilia, și la 1250 o biruință va afirma dreptul Portugaliei de a duce o existență deosebită.

Dar hotarele nu trebuie să ne oprească: ele sunt trecătoare fiindcă înaintează neconținut, fiindcă *trebuie* neconținut să înainteze în dauna maurilor, cari, ca păgîni și uzurpatori, nu pot fi uitați, în puterea tradiției romane și mai ales vizigotice, de creștinii dreți-moștenitori. Șefii, adesea uniți prin legături de familie, au datoria, după oricîte rivalități și lupte, să stea alături în zilele mari, ca aceea de la Naves de Tolosa sau Muradal (1212), cînd dușmanul

¹ Amador de los Ríos, *op. cit.*, III, p. 409. — O însemnare spune că marele împărat Carol a eliberat de păgîni „pămîntul spaniol și galician“ (*famosissimus Karolus Magnus, qui tellurem hispanicam et galecinam a potestate Saracenorum liberavit; ibid.*, p. 285, nota 3).

comun trebuie să fie răspins mai departe.^a Când se reia o bucată de pământ spaniol — pe rind Saragosa, Tudela, Tortosa, Toledo, Lérida, Valencia, apoi în vremi mai nouă, Bética (1224), Maiorca (1230), Murcia (1222), Sevilla (1248), alipirea materială se face la unul din regatele care luptă *alături*, dacă nu și *împreună*, dar *întregirea morală* le interesează, le înalță, le îndeamnă spre noi cuceriri, *pe toate*. Sunt multe coroane, și popoarele — de fapt *același* popor — se găsesc sub sceptre deosebite, dar e o singură armată, fiindcă are un singur steag; e un singur front, fiindcă are loc o singură înaintare.

Caracterul unic al adversarului întărește, cum am spus și aiurea, această unitate adîncă, fundamentală, cu mult mai presus de aparentele deosebiri. Califul e împăratul arab, „Papă“ în același timp, urmaș supt amîndouă raporturile al Profetului; ca „Împărat“ se va înfățișa deci regele din Castilia, care a cîștigat hegemonia prin partea mai largă avută în luptă¹; într-un anume sens, nu e nevoie ca Alfons al X-lea să fie ales de electorii germani pentru ca el să simtă asupra-și binecuvîntarea lui Carol cel Mare.

Din această „Spanie“ face parte și Portugalia, încă nu pe deplin deslipită și a cărei dinastie e de atîtea ori încuscrită cu a Castiliei. Locuitorii fostului popas de cruciată se recunoșteau ca spanioli încă pe la 1650², și cu dreptate s-a reclamat și pentru portughezi marea personalitate legendară a lui Cid, în fapta lui, ca și în cîntecul care a glorificat-o³.

Această „Spanie“ are o literatură „spaniolă“, dar nu în sensul în care astăzi un popor e stăpîn pe literatura pe care a creat-o după sufletul său, deplin și statornic osebit, și care primește de aiurea numai influențe, secundare și trecătoare. Literatura „spaniolă“ nu este încă decît una din manifestă-

¹ Regele Ferdinand vrea, prin testament, ca fiul „avesse coronado por emperador según lo fueron otros de su linaje“ (*ibid.*, p. 482, nota 5).^b

² Carolina de Vasconcellos, în *Enciclopedia romanică* a lui Gröber, p. 182, nota 4: „Bis 1640 antwortete in Auslande jeder Portugiese (nachweislich) auf die Frage woher er sei: *Hespanha*“.^c

³ *Ibid.*

rile, de grai deosebit, dar, în general, de același spirit, a sufletului romanic, care va rămâne unic, opus, nu sufletului germanic, mulțămît și mai departe în supusa lui vasalitate tîrzie, ci sufletului bizantin, așa cum se manifestă în literaturile creștine ale Orientului scrise în grecește, armeneste, în siriană, sau în acea literatură, derivată, pentru altă formă religioasă mai mult decît pentru altă nație, care e literatura arabă.^d

Anumite împrejurări ca și anumite calități de rasă au făcut ca Franța să fie vatra culturii romanice medievale. Aceasta trece în celelalte țări romanice, cum am și văzut-o în cîteva cazuri, nu pe calea împrumuturilor față de un capital străin, ci pe calea firească urmată de un curent în desfășurarea lui logică.

Spania e cea dintîi care primește, cu neapărate *acomodări locale*, despre care se poate vorbi mai mult decît de *nouă formări naționale*. Și întîmplarea face ca peninsula să prezinte și în ce privește *dualitatea de limbă* pentru *aceeași literatură* o perfectă asemănare cu Franța.

Acolo fusese o limbă a Nordului pentru literatura epică, pentru simplitatea produselor populare, pentru autenticitatea, sigură de sine, a prozei, și o limbă a Sudului pentru meșteșugita formă a cîntecului de iubire muncit, măiestru. „La parladura francesa“, spune un provençal din veacul al XIII-lea, „val mais et es plus avenenz a far romanz e pastorellas, mas alla de Lemosin al mais par far vers et causions et sirvens“¹. În Spania va fi pentru aceleași domenii pe care le stăpînește limba lui *oïl*, mlădioasă și netedă, graiul castilan, care biruie pe celelalte, cu toate că Aragonul s-a mîndrit totdeauna cu caracterul mai *roman* — omagiu adus celui mai depărtat trecut — al dialectului său și cu toate că limba catalană, care va îmbrăca și povestea isprăvilor făcute de supușii regelui aragonez, servea încă în secolul al XV-lea, în a doua jumătate a secolului acestuia, pentru redactarea actelor, în special a socotelilor, nu numai

¹ Raimon Vidal.^e

în statul dualist aragano-catalan, dar și în regatul napoletan cucerit, peste mare, de Petru al III-lea și de urmașii lui. Iar pentru lorică se va întrebuița, și în Castilia însăși, limba *gallego*, „galiciană“ a portughezilor, mai apropiată, prin celtismele dintr-însa (cf. Galia și Galicia) de limba originalelor provențale și influențată, în vioiciunea ei, de legăturile întinse, cu străinătatea de tot felul, ale unui stat cu largă coastă oceaniană, mai supus înrîurilor celor mai variate decît Catalonia, care stăpînește numai o parte dintr-o coastă mediteraneană, mult mai puțin cercetată.

Să venim la partea castiliană a literaturii spaniole din veacul al XIII-lea.

Am văzut cum, după încetarea epocii de simplitate și sinceritate a vechii epopei franceze, s-au căutat pretutindeni, pentru producții care se adresau unui cerc mai restrîns și ales, subiecte și cum ele au fost găsite în alte domenii: al închipuirii influențate de istorie, al închipuirii cu totul libere, al antichității, al legendelor religioase.

Întocmai așa va fi în Spania, dar cu deosebiri pe care le arătăm acum.

În chiar literatura provențială, și nu numai din nepotrivirea limbii — căci cineva, și anume doi poeți deosebiți, cu tendințe contrare, au înfățișat războiul, nimicitor pentru Sud, contra așa-zisilor Albigenzi¹ —, epopeea n-a putut prinde adînc. Am citat bucăți în legătură cu cielul regal². Subiectele britanice dau doar *Blandin a Cornoalho*; din cruciate se prezintă o cucerire a Damietei³; imaginația creează romanul versificat *Guilhem de la Barra* sau *Flamenca*; o „Alexandrie“ provențială n-are însemnătatea celei nordice.

¹ Fauriel, *Histoire de la croisade contre les hérétiques albigeois*; nouă ediție *Chanson de la croisade contre les Albigeois*, de Paul Meyer, 1875—1879. Unul din autori, al părții întîi, e un spaniol, Guilhem de Tudela. Există și o *Histoire de la guerre de Navarre* (c. 1277), pe care o edita, la 1856, Francisque Michel.

² Cf. Schindle, *Kreuzzüge in der altprovenzalischen und mittelhochdeutschen Lyrik*, Dresda, 1889.

³ *La prise de Damiette*, ed. Paul Meyer, Paris, 1887 (altă versiune, *Fragmentum provinciale de captione Damiatæ*, Geneva, 1880).

Viețile de sfinți versificate sunt puține; cit despre alegorii, le lăsăm pentru altă parte a expunerii noastre.

Spania va trata *mai larg, cu o notă locală mai pronunțată, în mai puține opere, cîte ceva din aceste categorii de subiecte.*

Cid rămînea pentru popor marele erou. Dar caracterul lui *individual* întii, mai presus de orice autoritate și, de fapt, străin de orice legătură, căci marele luptător poate da lovitură de spadă și pentru principii arabi, — ca unul ce rămîne totdeauna neatîrnat de sarcina pe care o îndeplinește —, indiferent și față de noțiunea patriei, nu mai satisfăcea lumea clericilor, cari fac ei acum aliteratură, în Franța ca și-n această Spanie, unde însă *ei impun și spiritul lor, și, anume, nu în calitatea de cărturari, ci în aceea de reprezentanți ai Bisericii, de locuitori ai mănăstirii.*

Iată deci că dintr-o astfel de mănăstire, de la San Pedro de Arlanza, vine figura, nouă, a lui Ferrán González. Acesta e „contele de Castilia“, reprezentantul „Castiliei prețuite“ (*Castiella la preçiada*), care e „mai mare în toată Spania“.

De toda Espanna Castiella es la maior,

al „Castiliei bătrîne“ (*Castiella la veia*). El va porni la luptă cu un singur gînd: „ca să scoată Castilia din vechea ei durere“,

Que yo saque a Castilla del antigo dolor,

Eroul va avea încăierări biruitoare cu un rege al Navarrei, Sancho, pe care-l va bate și ucide, el se va întîlni cu conții de Poitou și de Toulouse. El va fi poftit la *cortes*, la adunarea regatului, de suveranul din León, Sancho Ordóñez, și se va pregăti, pentru a-l pierde, o legătură cu o princesă de Navarra, datoare a-și răzbuna fratele. Va cădea în prisoare, și va fi eliberat chiar de această loială și devotată doña Sancha. Vor fi bucurii și lupte de tauri.

La urmă „contele cel bun“ rămîne liber. Nu această libertate e însă scopul, cum toate aceste isprăvi războinice, prin care se hrănește spiritul de aventuri, nu sunt principala

tesătură a poemei. Aceasta vrea să înfățișeze lupta cu maurul Alimansor, reprezentant al rasei sale, și ținta e atinsă cînd se poate spune că Dumnezeu, prin acest erou castilan, a dat creștinilor biruința contra dușmanilor păgîni:

Quiso Dios al buen conde esta graçia faser:
que Moros nin christianos non le podyan vençer.

Dar în această victorie clerul trebuie să-și aibă partea. Întîlnirea lui González, copil fără tată, ascuns pînă la ceasul menirii sale, cu trei călugări, îi arată încotro trebuie să plece, San Pedro e loc de pelerinagiu și de depozit. Dacă legendarul rege gotic Pelayo apare în somn îndemnînd, trebuie pentru a mișca pe luptător intervenția sfîntului din Castilia, Millán. Sant'Yago nu va lipsi nici el dintre patronii operei de recucerire, pe cînd în poemele Cidului n-avem nici o apariție, și nu e nevoie de nici o îndemînare supranaturală.

Antichitatea clasică dă figura lui Alexandru. Juan Lorenzo, alt călugăr, de la o mănăstire necunoscută, a avut înaintea lui lucrarea franceză a lui Gautier de Châtillon, dar a prefăcut-o cu totul, creînd un Alexandru spaniol, castilan, întru toate asemenea cu acel González, înfățișat mai sus, care, ca în scena onorării rămășițelor unui adversar căzut în luptă cîstită, pare a merge pe urmele, știute, ale cuceritorului: Alexandru e un cruciat, iar Darius un șef de „sarasini“, un senior arab, care trebuie distrus — respectîndu-l — în numele lui Hristos. Îl întovărășesc credincioși după moda Castiliei, *criados* și, murînd, el face danii, ca orice viteaz din veacul al XIII-lea, pentru preoți și pentru mănăstiri. Povestea, versificată, a lui *Apollonio* (din Tir), foarte cunoscută, e prozaic tratată și oferă mai puțin interes.

În ce privește subiectele religioase, — după vechile lucrări care sînt *Viața Sf. Marii din Egipt*, *Povestea celor trei Magi* și *Disputația trupului și sufletului* —, în ele și-a arătat, totodată, realul talent și simpla, sincera evlavie Gonzalo de Berceo, unul din călugării de la San Millán de Suso, diacon — după însăși mărturisirea sa — la 1220,

preot — după aceeași mărturisire. I se datorește o viață a Sfintei Oria și a Sfintului Dominic (Domingo) din Silos sau *Viziunea celor trei coroane*, o descriere a patimilor Sfintului Laurențiu, un *Dialog ce făcu Fecioara Maria în ziua patimii fiului ei*, o povestire a vieții Sfintului Millán și, mai ales, o culegere de minuni ale Maicii Domnului, care, obiect al unei donațiuni particulare, fura de lingă mireasă pe tânărul care-și închinase ei ființa întreagă și răsplătea pe bietul preot de sat ce nu știa altă liturghic decît a Fecioarei. Încercăm a traduce această bucată, cu toată greutatea sau și banalitatea împătritei rime pe forme mai mult de flexiune verbală:

Era un simplu cleric, sărac în legea sa,
 Și zilnic liturghia Fecioarei o cînta:
 Alt nu știa nimica, și o tot repeta;
 Mai mult deprins fusese decît a învăța.

Și iată la Vlădica sârmanul fu pîrît
 Că n-are vreo știință de carte, și-i urît
 Ca doar „Slavă Fecioarei“ să știe cît decît,
 Și altceva nu poate. Așa a fost pîrît.

Episcopul s-aprinde atuncea de mînie
 Și spune: Pînă astăzi nu mi s-a mai spus mie.
 Acel mișel în grabă aici la Curte vie
 Și că fără pedeapsă nu va pleca, să știe.

Și iată că sosește sârmanul păcătos,
 Și fața și-o schimbase, de mult ce-i ticălos
 Nu poate să privească, — așa-i de rușinos;
 În viața lui n-avuse un ceas mai dureros.

Vlădica se răstește: să-mi spui adevărat
 De este, cum se zice, de tine apucat.
 Iar el, pierdut, răspunde: așa-i, să fiu iertat!
 De-aș spune altfel, doamne, cădere-aș în păcat.

— Și, dacă tu atita ești fără de știință
 Și nu ști rugăciunea și n-ai nici o putință,

Eu te opresc din slujbă în orișice privință:
De-acuma înainte trăiește-n umilință.

Iar preotul rămase adânc mișcat în sine:
De paguba aceasta așa-i era rușine!
Spre Sfânta Născătoare cu lacrimi multe vine,
Și cere să-i arate ce poate fi mai bine.

Și maica-ndurerată, ce-n veci n-a înșelat
Pe-oricine la picioare cu lacrimi i-a picat,
A clericului rugă duios a ascultat.
Și fără de zăbavă la el a alergat.

Fecioara cea slăvită și fără de greșală
Episcopului însuși îi iese la iveală,
Cuvinte tari îi spune, de aspră socoteală,
Anume toate cele, Ea care nu înșeală.

De-a dreptu-i zice astfel: Episcopo fălos,
De ce ai fost cu mine așa de nemilos?
Răpitu-ți-am vreodată lețcaie din folos?
Și tu mi-ai luat pe-acela ce mi-i mai credincios.

Acel care cîntarea-mi făcea tot zi de zi,
Greșit în fața legii de tine se găsi:
Om prost și fără carte aflîndu-se a fi,
Biserica-i săracă făcuși a se răpi.

Ci, dacă liturgia nu-l lași să mi-o mai facă,
Și eu voi face lucru ce ție n-o să-ți placă:
Mai sunt treizeci de zile, episcopo, și dacă
Nu-l vei lăsa, asupră-ți blăstămul meu să zacă.

Și se sperie Vlădica acolo foarte tare,
Și porunci să cate pe cel ce vină n-are;
I se rugă să aibă pentru păcat certare,
Căci judecata aspră e fără cugetare.

Îi porunci ca iarăși să cînte, așadar,
Și să slujească iarăși l-al Precistei altar:

De i-ar lipsi veșminte, să-i spuie fără doar,
Căci îi va face însuși, cu bucurie, dar.

Și omul bun se-ntoarse la paraclisul lui
Și laudă în cîntec pe Maica Demnului.
Iar, isprăvindu-și viața cum o doresc oricui,
Află în ceruri plată pentru purtarea lui.

Dacă în această expunere smerită a minunilor Precistei nu se poate găsi decît puțin din spiritul timpului, aceasta se vedește pe deplin în viața Sfîntului Millán, un sfînt național, local, care nu poate trăi decît în atmosfera spaniolă, pe care Berceo n-o putea ști și înțelege decît ca în zilele lui.

După cum a cetit și el aiurea, în legendă¹, Berceo povestește luptele lui Fernán González el însuși contra păgînilor, în legătură cu un rege de León, Ramiro, „nobil cavaler, demn de Roldan (Roland) și de Oliveriu“, cei vechi, pe cari-i și întrece:

El rey don Ramiro, un noble cavallero,
que nol venzrian de esfuerzo Roldan, ni Olivero.

Dușmanul are în frunte pe Abderramán, „domn al păgînilor, dușman de moarte al tuturor creștinilor“².

„Contele“, „om cu noroc“ (*sennor venturado*), are sprîjinul, pe care-l știm și de aiurea, al Sfîntului Millán, care apără Castilia, cum Galicia e apărată de „apostol“, „cel care zace în Galicia“ și e „primat al Spaniei“:

Padrón de Espannoles el Apostol sacado.

Căci aici numele Castiliei, considerată ca patria celor ce luptă pentru creștinătate, e înlocuit cu acela, obștesc, „al Spaniei. Spania e aceea, care zace, în robie:

Yacie toda Espanna en esta servidumne;

Dumnezeu vrea să libereze Spania:

¹ Assi lo lemos, e dislo la legenda.

² ...Sennor ves los paganos,
Un mortal enemigo de todos los christianos.

...quiere dar Espanna a la vuostra natura.

În toate aceste produse din veacul al XIII-lea ale literaturii spaniole, nu lipsește — cu excepția doar a lui *Apolonio* — energia în descrierea luptelor. Astfel în *Alexandria*:

Mergeau balestrierii, săgețile trăgînd,
Și cavalerii mîndri din capete plecînd
Și cai treceau în goană, urechile-ascuțind,

Și rănile atîta erau de-amestecate,
Că săbiile înseși păreau încovoiate:
Săgețile prin aer zburau ca fermecate:
Nici soarele din ceruri a lumina nu poate.
Ca nourii săgeata și piatra s-aranca,
Păreau un roi ce-și cată pe cîmpi odihna sa.

Ori, Berceo, în Viața Sf. Millán:

Prin Estramadura făcu pagubi de moarte,
Arzînd prin sate, ruinînd pînă departe:
Stăteau burguri și țîrguri din cele mai mari departe:
Nici unul din sălașuri n-avu mai bună parte.¹

Nu lipsesc sfaturi și învățături morale, ca în povestea lui Fernán González viteazul:

Rămîn faptele bune: acelea or trăi:
Din ele-și iau exemplul acei ce vor veni,
Acea toți ce-n viață făcură lucruri mari,
Trecură pentru-aceasta prin munci grele și tari:
Și hrana lor și-o lasă acei la suflet mari
Și, biruindu-și carnea, în viață-s solitari.

Visuri se întîlnesc neconținut: În șiruri răsar înaintea eroilor. Cutare se vede „într-un loc frumos lîngă un riu mîndru ca o mare“, de s-ar speria oricine.

¹ Por la Estramaduro fizo dannos mortales,
encendiendo las villas, quemando los ravales,
soccaraba los burgos e las villas caudales,
por yermos e poblados haciendo gran males.

Că și era sălbatic și srașnic de trecut.

(*Ca era pavoroso e bravo de passar.*)

În fața lui, trei chipuri necunoscute, îngeri în alb, cu vergile înflorite în mână —, ca în picturile unui Fra Angelico:

Salieron tres personas por essas aberturas:
caras eran angélicas con blancas vestiduras;
siendas vergas en manos, de preciosas pinturas:
vinieron contra ellas en humanas figuras.^f

Aceasta ca și descrierea, în *Fernán González*, a Iadului, „ciudat mal complida“, cu cele șapte cercuri ale ei, aduce aminte pe Dante, care, pus în legătură cu această literatură spaniolă a epocii sale, nu mai apare așa de răzleț. Și acești scriitori nemeșteșugiți, cari scriu, ca Berceo, în limba poporului, în „roman paladino“, numai pentru că nu știu latinește:

Quiero fer una prosa en roman paladino,
En quael suele el pueblo fablar a su vecino,
Ca non so tan letrado por fer otro latino,

cei cari întrebunțează comparații drastice (cutare lucru e, la același, mai de folos ca „un cald de găină“) și dau lămuriri neașteptate despre strugurii „alfonsini albi“ și „alfonsini negri“, au uneori descrieri, comparații într-un vers, două, care amintesc, pe ale marelui florentin.

În Berceo, e vorba de lumini ce scînteie „ca razele soarelui“:

Como rayos de el sol assi relampagava.

Aiurea, în *Alexandria* lui Juan Lorenzo, se vorbește de arborii timpurii, pe cari în ceasul înfloririi geru-i arde,

El arbol que se cayta temprano florecer,
Que malo la gelada non lo dexa crecer,

de apele spumegătoare ale Rhonului provențal:

Cueme faz al Rhuedano quando vas despumando.

Patima idropicului care arde bînd servește ca termen de comparație în aceeași poemă:

Siemeras al idrónico que muere por beber:

Quanto más va beviendo, él más puede arder.

Poezia lirică e de împrumut. O aduc întâi, *cu limba lor cu tot*, provenţalii, atunci când Simon de Montfort, după cetele de pedepsitori cruciaţi ale căruia vin oştile regelui Franciei, doritor de a-şi anexa Sudul înfloritor, se răpede asupra acestor locuri fericite pentru a le supune celei mai cumplite prăzi stropite cu sînge, de au rămas urmele şi pînă astăzi. Precum turcii au dat Italiei pe grecii pribegi, fugiţi din Bizanţul lor ameninţat, aşa cruciata contra „catarilor,” a albigenzilor, ale căror învăţături (*Nobla Leyczon, Novel Sermon*) formează o parte din însăşi literatura provenţală, mină către Curţile din peninsula iberică pe trubadurii izgoniţi¹.

Încă sub Alfons al VII-lea de Castilia, pe la jumătatea veacului al XII-lea vine aici Marcabrun; Alfons al VIII-lea e şi dînsul o bună gazdă pentru aceste privighetori neodihnite. Sfîntul rege Ferrán se bucură de prietenia literară a lui Sordel, Sordello, italianul care a cîntat în limba Sudului francez. La marele rege Alfons al X-lea, de largă activitate inovatoare a căruia se va vorbi îndeosebi, se întîlnesc nouăsprezece trubaduri, între cari Bertran de Born, Castelnau, Peire Vidal, Guiraut Riquer, catalan de origine, Carbonel². Dialoguri cu acest tovarăş în ale scrisului născocesc Riquer şi At de Mons, din Toulouse. Alfons el însuşi va cînta „laudele Fecioarei”, orînduind ca manuscriptele să se dea în biserică unde va fi îngropat, după codurile altor trubaduri, veniţi să crească prestigiul normal al regalităţii sale.

Dar limba pe care o întrebuiţează acela care, cum se va arăta, a fost cel mai puternic iniţiator, îmbogăţitorul cel mai harnic al graiului castilan, e limba Nord-Vestului iberic, dialectul *gallego*, portugheza de mai tîrziu. Şi *regalitatea Portugalici ea însăşi joacă în aceeaşi epocă un rol de ocrotire*, care

¹ *Religiöse Dichtungen der Waldenser*, ed. Fr. Apfelstedt, în „Archiv für romanische Philologie”, LXII, şi „Zeitschrift für romanische Philologie”, IV.

² Carolina de Vasconcellos, *loc. cit.*, pp. 172—4.

nu e inferior celui jucat de Alfons și de vecinul său aragonez, Jaime Cuceritorul.

Legăturile cu Franța ale statului întemeiat de izbînda lui Henric de Burgundia au fost neconținute și de multe feliuri. Încă din vremea lui Ludovic al VII-lea, regele Franciei, un prinț portughez se întîmpină la Paris. Un Fernand de Portugalia, luînd pe o moștenitoare, Ioana, ajunge conte de Flandra. Regele Alfons petrece un timp lîngă mătușa sa, Blanca de Castilia, mama lui Ludovic al IX-lea, care el însuși are atîta suflet spaniol într-insul; el ia aici pe Matilda, fiica lui Philippe Hurepel, și, înainte de a fi suveranul Portugaliei, e conte de Boulogne. Fiul lui și al Beatricei, fata „învățatului“ rege castilan Alfons al X-lea, Beatricea, e vestitul rege Dionisie, Dinis, care a fost „trubadur de iubire“. Și fiul din flori al acestuia, deși cleric, a urmat această tradiție literară, într-un timp cînd arhiepiscopul de Lisabona, ca atîția prelați spanioli, era un ucenic al înaltei școli din Paris¹.

Poezie plăcută, măiastră în formă, dar care, trecînd în alte țări romanice, n-a adaus, cu tot împrumutul de la cîntecul popular *gallego*, mai nimic la fondul convențional, de mult lipsit de o viață adevărată, al literaturii provențale înseși.

¹ Carojina de Vasconcellos, *loc. cit.* pp. 170 și urm.

a. Lupta comună împotriva invadatorilor de altă „lege“ creează o unitate asemănătoare celei care raliază țările române. În fond, autorul adaptează la realitățile iberice fenomenul pe care-l regăsisese în cultura veche română, stabilind un paralelism deplin justificat.

b. Să fie încoronat ca împărat precum au fost și alții din neamul său.

c. Orice portughez (atestat documentar) aflat în străinătate, răspundea, pînă la 1640, la întrebarea de unde e: (Hespanha) Ispania.

d. Mai înainte de a deveni o literatură a națiunii spaniole, literatura poporului spaniol, ca și aceea a poporului portughez se separă și se individualizează în raport cu literatura arabă și se dezvoltă între coordonatele proprii literaturilor romanice apusene, care cunosc altă evoluție decît aceea a literaturilor din Orientul european legate, încă, de prestigiul culturii și civilizației bizantine. Observația lui Iorga nu merită reținută numai pentru sensul pe care dezvoltarea literaturilor romanice îl are în concepția sa, dar și pentru cadrul larg fixat studiului său, stabilind un context în care apar și literaturile armeană, siriană etc. Într-un sens asemănător, cît privește locul culturii bizantine în Europa, vd. studiul lui H. Hunger, *Byzanz im europäischen Geschichtsdenken des 20. Jahrhunderts*, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft“, Wien, 1966, pp. 49 — 60.

e. Vorbirea franceză e mai bună și se potrivește mai bine pentru a face romane și povestiri, dar cea din Lemousin e mai bună pentru a face versuri și cîntări și sirventesuri. Mențiunea din subsolul paginei se referă la trubadurul Ramon Vidal de Besalú, născut în Gerona (1150—1220), autor al unui mic tratat ce e apreciat a fi fost scris într-un spirit cu adevărat modern: *Dreita maniera de trovar*.

f. Ieșiră trei fapte prin deschizăturile acelea: erau chipuri îngerești înveșmintate-n alb; cu vergi în mâini, în scumpe culori; veniră alături cu chipuri omețești.

*Literatura didactică
și alegorică în Spania:
Alfons al X-lea*

Alfons al X-lea nu e numai evlaviosul poet din *Laudes și minunile Maicii Domnului (Loores e milagros de Nostra Señora)*, imitatorul corect și adesea fericit, cu o direcție religioasă specială, al poezilor din Peninsula Iberică, al literaturii provențale, trecută în dialectul *gallego*. O mare operă în proză e legată de numele lui, cea mai vastă care s-a făcut în Spania și una din cele mai vaste ale evului mediu întreg, în fruntea căruia, sub raportul cultural, stau societățile naționale romane.

Un timp, această operă, mult admirată de contemporani și de urmași, a fost înjosită de acel veac al XVIII-lea care vedea în rege un tiran și în tendințele religioase un pericol obscurantism. Ceva din această pornire a trecut și asupra scriitorilor străini, americanul Ticknor, germanul Bouterweck, cari, la începutul veacului al XIX-lea, au consacrat literaturii spaniole opere întinse și solide. De la Amador de los Ríos, călduros apărător al acestei mari glorii spaniole, s-a revenit la părerile care sunt singure drepte, pentru că țin samă, înainte de orice alta, de ceea ce o epocă impune unui om, oricât de bine înzestrat, care trăiește în mijlocul ei.^a

S-a discutat și dacă se pot atribui lui Alfons personal operele de care ne vom ocupa aici, dacă acestea nu vin de la cărturarii cari l-au înconjurat, servit și ajutat: *sabidores de derecho*, legiștii savanți, un episcop de Osma, un episcop Orense, un cancelariu Ioan și mai ales acela pe care porecla

sa însăși îl arată ca inițiator posibil în compilații de drept, Jacobo de las Leyes. Alfons (n. 1221, rege 1251, +1284), a fost toată vremea în luptă cu vecinii, cu propriile sale rude, cu fiul, don Sancho, care, măcar ca să fie „moștenitor legiuit“ în locul fiilor fratelui său mai mare, „infanții“, ridică steagul contra părintelui său — și se atribuie părintelui jignit melancolice versuri, nepotrivite și cu demnitatea regală și cu mindria castilană, în care se jăluia, amintind vremea când regi și regine se plecau înaintea lui; el a mers pînă acolo în satisfacerea urilor sale, încît a orînduit sugrumarea fratelui său Fernán, și, în căutarea de aliați contra rebelilor, cuceritorul Murciei, contra maurilor, nu s-a sfiit să ceară ajutorul păgîn pentru a-și asedia fiul neascultător. Ales împărat în Germania, ar fi cheltuit, pentru această zădarnică gloriolă bani cari s-ar fi cerut aiurea și, neputînd preface în realitate acest titlu van, el n-a consimțit să-l părăsească nici după trecătoarea instalare a unui rival mai fericit. Fiul Beatricei de Suabia, nepotul de fiu al regelui german Filip, descendentul Anghelilor din Bizanț, a stăruit pînă la capăt în apărarea drepturilor sale, adresîndu-se pentru aceasta și papei. Ce răgaz ar fi avut el să alcătuiască opere de o așa de întinsă compilație, întrebuițînd într-un chip extraordinar de larg izvoarele, în mai multe limbi, ale tuturor marilor civilizații mondiale?

De fapt, pe atunci nimeni nu se preocupa să puie pecetea sa personală pe o scriere la care ar fi colaborat, și însemnarea chiar a numelui nu se făcea totdeauna în același mediu al uriașelor catedrale anonime. Cînd Alfons își atribuie meritul acestor lucrări de enciclopedie științifică, nimeni dintre ajutătorii lui nu se putea gîndi la alta decît că prin aceasta li se făcea deosebită cinste.

De ce natură generală sunt acele compilații care ating toate ramurile științei contemporane?

Ele vin de la arabi, în mai toate elementele lor. Ceea ce nu înseamnă, bineînțeles, că *sufletul* arab, că *originalitatea de rasă* arabă ar fi în ele. Cuceritorii Spaniei și ai altor alte țări n-au făcut alta decît să adune, să clasifice, uneori

să și precizeze și să îmbogățească, în ce privește aplicațiile practice, tehnica moștenire a vechilor civilizații orientale — indiană, mai ales, dar și persană — și aceea a Bizanțului, în noțiunea căruia se cuprind și aporturile venite de la alte neamuri decât cel grecesc. Prin arabi îi venea deci acestei Spanii creștine — și prin ea creștinătății medievale — ceea ce și altfel, în alte condiții, poate mai târziu, trebuia să-i vie din vechiul fond al antichității, orientale și greco-romane.^b

Lumea arabă dăduse atâtea cunoștinți și atâtea impulsii Apusului creștin: Spaniei prin legăturile ei directe, ca și din zilele lui Gerbert — papa francez Silvestru — celorlalte ținuturi occidentale romanice, prin studenții care veneau la Sevilla, la Córdoba să învețe filozofie și matematici, astrologie și necromancie. În veacul al XII-lea ea colaborase cu neconținuta ei rivală, cu dușmana din cruciata perpetuă, și pentru a crea figură comună, cu caracter dublu, a lui „mío Cid“. În acest timp încă, agitându-se în mijlocul luptei și completându-se permanent, cele două societăți se găseau una în fața alteia și, cum uneori continuei apăsări înainte a creștinilor îi răspundea o nouă ofensivă musulmană, sprijinită chiar de câte un rege creștin (în schimb, Alfons al VIII-lea a susținut pe emirul din Sevilla contra almohazilor), nici nu se putea să se prevadă ultimul rezultat al luptei. Cine ar fi zis că pe la 1250, după luarea Balearelor și a Murciei, maurii, retrași în ultimul adăpost din Granada, vor fi aproape anulați și ceea ce-i va îngădui să rămâie, în cetatea lor asediată, încă două sute de ani și mai bine, va fi numai incapacitatea dinastiilor creștine, ocupate cu lupte interne, scandaloase și crunte, de a menține și mai departe atmosfera morală pe care sforțările de cruciată o formaseră și o păstraseră atîta vreme?

O dată însă ce primejdia arabă nu mai era în față, o dată ce viitorul arab nu mai amenința, și fragmentul din urmă al califatului vegeta într-o toleranță trecătoare din partea biruitorilor, aceștia trebuiau să se gîndească la ceea ce pînă atunci nu putuse sta în planurile lor: *anexarea*

averii morale a celor zdrobiți, întregirea, prin prada unei întregi culturi, a folosului căpătat prin victorie.

Acest lucru l-a făcut Alfons al X-lea, adevă epoca lui, începînd încă din zilele tatălui său, Fernán al III-lea cel Sfînt, un inițiator în atîtea privinți.

Odată, la povestirile în versuri ale spaniolilor se adăugise prefacerea, pe baza *Coranului* și altor izvoare orientale, a istoriei lui Iosif, devenit un Iusuf maur, cu o mulțime de adăugiri, pastorale și lubrice, la legenda biblică de la început. Acuma străvechea *Panciatantra* indiană, trecută la arabi ca micul roman *Calila și Dimna*¹, ia loc între cele dintîi produse ale prozei castilane.

Mai mult interes trebuia să aibă o societate de mult deprinsă cu felul de gîndire al Orientului pentru *filosofia morală*, cu *apologurile* ei de origine indiană, cu bogatele ei *figuri* persane, cu luxul de formule și de podoabe, de care sunt darnici răsăritenii. Astfel *Bocadas de oro*, în care se înfățișează Cetatea Înțelepților, *Libro de los doce sabios* (sau *de la nobleça*), învățăturile celor doisprezece înțelepți, *Poridat de Poridades*, *Flores de filosofia*, *Dichos de los filósofos*, *Ensenamientos et castegos de Alixandre*, cu proverbele sale antice, *Engannos et assaiemiento de las myeres*, „cartea despre înșelăciunile și îndreptările femeilor“ (după Sinbad: șirul de povești ale femeilor care vreau să ție de vorbă pe un tiran), prefăcută din arabă de un membru al familiei domnitoare, don Fadrique, fiul lui Ferrando.

Opere de drept încep a se pregăti încă din vremea lui Fernán cel Sfînt. Arabii cuceritori, ca și turcii în Balcani, începură a da întîi privilegiile locale pentru un oraș, un district. La o legislație generală *pentru creștini* nu s-a trecut așa cum la Constantinopol, după asemenea privilegiile ale lui Mohamed al II-lea, care lăsase, de altfel, lumii grecești, cu patriarhul și episcopii ei, toată moștenirea dreptului bizantin, Soliman cel Măreț a decretat, pe baza codicelor găsite în cucerirea sa, *Cartea Canoanelor*, *Canun-Namè*.

¹ Gayangos, *Escritos en prosa anteriores al siglo XV.*^c

„Recucerirea“ creștină a adus restabilirea dreptului vizi-gotic prin *Fuero juzgo* (1241), venit după legile locale, acordate pe la jumătatea veacului al XII-lea (1145, 1155) orașelor Oviedo și Avilés (*fuero de Oviedo*, *fuero de Avilés*).

Supt Fernán venise acum ceasul unei legislații mai largi. El pregătește *Septenario*, adoptînd cifra de șapte, cu un sens mistic, sacru în Răsărit.

Această lege va fi dusă la capăt de Alfons, care va mai da *Oglinda tuturor drepturilor* (*Espejo de todos los derechos*), „legile nouă“ (*Nuevas leyes*); se deosebesc alte „legi și orinduiele“ (*Leyes de los Adelantados, Ordinamento de los tafureros*)¹, pe lângă *Fuero real* (*Codul regal*) din 1255. În *Septenario* se laudă Sevilla, personalitatea sfîntului rege mort, se explică cele șapte feluri de învățături, cele șapte *arte liberale* din *trivium* și *quadrivium*, se vorbește despre religie, despre căință etc.

Cum se vede, — avem a face mai mult cu o introducere științifică la o lucrare juridică rămasă nealcătuită. În „fuero“ sau „libro de las leyes“ sau al „celor șapte capitole“ (*Siete Partidas*), cartea capitală în acest domeniu redactată între 1256 și 1263, se întrebuintează tot ce transmisese dreptul roman (Iustinian și Grațian), dreptul canonic (decretele papilor Grigorie al IX-lea și Bonifaciu al VIII-lea), tot ce hotărîseră sinoadele, mult respectate în peninsulă, tot ce adăuseseră ordonanțele regale, pînă la ale lui Alfons însuși. Nu vor fi lipsit poate, în țara unde totuși Universitatea din Salamanca era asimilată de Biserica romană cu cele din Oxford, Paris și Bologna, sfaturi de-ale ucenicilor italieni ai lui Azzo și Irnerio, Leodulf de Novara, Bernard de Pisa, aflători atunci în Spania. E înlăuntru, într-un amestec tot așa de inform și de neutilizabil ca masivele „Pravili“ cu care, în veacul al XVII-lea, la noi, rivalizau Domnul Moldovei cu al Țării Românești, Vasile Lupu cu Matei Basarab, teologie, înțelepciune în sens antic, politic, filosofie morală etc.² Scrierile în acest domeniu care se traduseseră în ultimul timp sunt și ele întrebuintate.

¹ În *Opúsculos legales del rey don Alfonso X*, 1836, 2 vol. — „Tafurerii“ sint casele de joc.

Teoria care domină materialul disparat e a regelui bun și drept „cap la toți“ — *cabeza de todos* —, în fața căruia stă un „popor“, cu mult mai mare și mai însemnat decât „mărunțișul“ omenesc, *la gente menuda*, a meseriașilor și plugarilor. Căci „popor se cheamă unirea indeobște a tuturor oamenilor, a celor mai mari și a celor de mijloc și a celor mai mici“¹. Regele trebuie să-i iubească, mult, să li arăte milă, de orice fel — *merced, piedad, misericordia* — și dreptate. Va da fiecăruia dreptul său, și nu va apăsa și stoarce pe nimeni. „Trebuie să-i ție în dreptate și în drept și să nu consimtă ca acei mari să fie trufași, nici să ia, nici să fure, nici să siluiască, nici să facă pagubă, în averea lor, celor mici.“²

În anume condiții el ar putea să silească la plecare pe cei nobili, *ricos hombres*, cari, de fapt, nu o dată, deși în măsură mai mică decât frații lor din Aragon, au plecat grumazul regilor. Iar față de cei de altă lege să li îngăduie a-și păstra credința, fără să atace însă pe cea creștină³. Numai „bune cuvinte și cuviincioase predicări“, și „nu silă, nici ispită de corupție“, să adauge prin convertiri numărul creștinilor⁴.

Să nu uităm a spune că lui Alfons i se datorește, într-o vreme când, încă de la începutul veacului al XIII-lea, era o *Biblie* castilână, traducerea în aceeași limbă a *Coranului* și a cărților de cazuistică religioasă ale evreilor.

Atunci când, în Franța ca și în Provența, bestiarele de zoologie, lapidariile mineralogice se prefăceau în versuri, după forma latină a unor originale formate de mult la Bizanț și întrebuințate în toate școlile înalte, nu puteau lipsi

¹ Pueblo llaman el ayuntamiento de todos los omes comunalmente, de los mayores e de los medianos e de los menores.

² Ha menester que los tenga en justicia e en derecho, e non consienta a los mayores que sean soberbios, ni tomen, ni roben, ni fuerzen, ni hagan daño en lo suyo a los menores.

³ Guardando su ley, e non denostando la nostra.

⁴ Buenas palabras e convenables predicaciones..., e non per fuerza, nin por premio.

lucrări analoage speciale după versiuni arabice. Alfons a mai făcut să se alcătuiască o carte despre călărie, una despre „vinătoare“ (chiar și despre pescuit), o a patra despre jocurile favorite ale maurilor, șahul (*ajédrez*), *dados e tablas*.

Dar cele mai importante prelucrări științifice sînt acelea care privesc marea știință a timpului, astrologia. Se dau astfel opusculă despre „sfera a opta și cele patruzeci și opt de figuri“, despre „astrolabiu“, despre „azafeha“ etc., și mai ales vestitele *Table astronomice* „alfonsine“, care fixează, în țara unde se observă pînă în veacul al XII-lea încă o eră particulară, aceea de la Iuliu Caesar, „era alfonsi“.

Unii i-au zis de aceea regelui învățat (*el sabio*) și regele „astrolog“. De fapt, el nu înțelege — și o spune expres — să se amestece influențe supranaturale acolo unde lucrurile se petrec „naturalmente“, după neschimbatele legi ale naturii, și în *Siete Partidas*, îl vedem condamînd aspru pe vrăjitori (*agoreros, sorteros, fechizeros*), permițîndu-le a-și face tainele numai în anume cazuri de cataclism al naturii, de izgonire a dracilor etc.

Mai însemnată e opera istorică a lui Alfons.

În Spania fuseseră la început, asemenea cu vechile noastre anale de mănăstiri, anale de oraș, *Anales Toledano*, sau și de provincii, „ale regilor goți“, ale Aragonului, ale Navarrei etc., care numai de la un timp capătă pe alocurea oarecare amploare. Cînd se întîmpla ceva mai important, în special o cucerire de cetate, se scria un opuscul în proză, care înlocuia vechiul cîntec (astfel, între altele *Conquesta de Almeria*). După modelul francez s-a încercat și un „Linares (pr. *lignages*) de los reyes“.

Numai pe vremea Sfîntului Fernán istoriografia, deocamdată în latinește sau cu o traducere spaniolă contemporană, capătă o mai mare însemnatate. Izvoare vechi (Ptolomeu, Trog Pompei, Dion, Idațiu etc.) se întrebuintează. Navarezul Luca *Tudensis* (de Tuy), care, episcop de Toledo, a scris și despre albigenzi și despre *Viața Sfîntului Isidor*, compune astfel o *Cronică* pentru Berenguela, mătușa lui Alfons. Dar îl întrece Rodrigo Ximénez de Rada (+1247),

care ridică în același Toledo splendida catedrală. Deși urmă după porunca regelui însuși, el nu făcea de fapt istoria Spaniei, fie și numai a celei regale, ci scria, în serii deosebite, despre Biserica ei catolică, despre romani, goți, huni, vandali și suevi.

Pe o vreme însă când, cum s-a văzut din literatura poetică, ideea patriei spaniole unitare, rezumată în regalitatea castilună, se impusese, Alfons dă cele două lucrări pe care le recunoaște formal ca ale lui.

O istorie *națională* — putem întrebuința acest termen — și o istorie universală *creștină*: *Crónica General* și *Grande e general Estoria*.

Într-una ca și în cealaltă, informația e extraordinar de bogată, cuprinzând tot ce a lăsat mai important antichitatea clasică, deși se poate afirma că pentru unele din nenumăratele izvoare¹ ea e numai indirectă. Într-una, ca și în cealaltă, limba e limpede și sobră, de o lectură ușoară și plăcută. Într-una ca și în cealaltă, regalitatea Castiliei stă, unde se poate numai, în planul întâi. Într-una și în alta, ținta este, nu numai politică, ci și morală: învățătura celor buni, muștrarea celor răi.

Răspingînd în *Istoria Spaniei* (pînă la 1252) fabulele jongleurilor, „lucrurile ce le spun oamenii în cîntările lor“², Alfons e silit a recurge adesea la acest *singur* izvor. El va tăgădui însă, cu mindrie patriotică afirmația unora din aceste cîntece că marele rege franc, împăratul Carol, ar fi cucerit Spania, unde doar să fi luat ceva în Cantabria.

Se va începe cu împărțirea pămîntului între înțelepți, se va trece la Tubalcain biblicul, la Gerionii legendei clasice, la Didona, întemeietoare pe pămînt spaniol a unei nouă Cartagini, la romani și la vizigoți, la catastrofa acestora,

¹ Manethon, Ptolomeu, Caesar, Caton, Virgiliu, Suetoniu, Iuvenal, Seneca, Iustin, Casiodor, Donat, Boețiu, Eusebiu, Procopiu, Dion, Mela, Iosephus, Porfiriu, Ablaviu, Pompeiu, Trog, Orosiu, Idațiu, Sulpiciu episcop de Gasconia, Walafrid, Strabon, Raban Maur și arabi.

² Non son de creer todas las cosas que los omes dizen en sus cantares... Los joglaros cantan en sus cantares et dizen en sus fablas.

plinsă și de Rodrig, pentru că „atunci începu a domni în Spania grai străin“¹.

Și figura lui Cid e schimbată atîta cît trebuie pentru ca ea să nu acopere pe a regalității contemporane. Îl vom vedea făcînd omagiu regelui învinuit că s-a suit pe tron prin vinderea fratelui său, dar reprezentantul vitejiei loiale care nu se teme de nimeni îl va pune la jurămint de trei ori, că-și s minile curate: „Doamne, cîți oameni vezi aici, toți sunt bănuți că de hatîrul tău au ucis pe don Sancho, seniorul meu. Și deci îți spun că dacă nu te vei mîntui de ei, cum e drept, eu n-o să-ți sărut mîna“. Povestirea se încheie cu „înmormîntarea trupului preasfînt al preanobilului rege don Ferrando“.

Istoria lumii urmează după acele cronografe bizantine care de mult, prin finețea unei interpretări care știe să înlătore în aparență orice nepotrivire și contradicere, puseră de acord narațiunea cărților sfînte cu aceia a cronicelor profane. Lucrarea a rămas neisprăvită².

Influența lui Alfons al X-lea s-a întins mult timp, după moartea sa în nenorocire și umilință.

Fiul său, mult timp îndușmănit și iertat la sfîrșit, don Sancho, se străduiește a urma tradiția părintească. I se datoresc — în același sens în care se poate înțelege paternitatea scrierilor lui Alfons, — două opere: un *Lucidario*, care-și propune a împăca pe „magistrii de teologie și pe cei de științi naturale“ (*de las naturas*)³ și *Libro de los Castigos e documentos* (c. 1292?), cartea „pedepsirii“ în vechiul sens pedagogic al cuvîntului, deci al creșterii, în special a fiilor de regi, curios amestec de împrumuturi de la clasici — și din Tit Liviu — și de simple proverbe populare, de solemne regule și de atacuri contra preoțimii, care se ține pompoasă,

¹ La Alfons: „Olvidados son los sus cantares, et el suo lenguaie ia tomado es en ajeno et en palabra estraña“. f

² Și traducere latină și gallegă (Amador de los Rios, *op. cit.*, III, p. 605, nota 1).

³ Traducere italiană în 1482. Ca model a servit *Elucidarius* al lui Honoriu de Autun (Gröber, *Grundriss*, II², p. 415).

mindră, trufașă, cu cai de paradă și șoimi, cu veșminte și friie scumpe, pe cînd „săracul moare de foame și de frig”¹. Tot așa se va critica vremea — aceeași notă nouă, pe care în Franța, cum vom vedea, o aduce triumful burgheziei — în *Proverbele rimate* ale lui Pero Gómez, pe cînd spiritul religios al epocii lui Alfons se păstrează în *Minunile Fecioarei*, compuse în proză de Pero Marín, și chiar în acea *Biblia pequenna*, „Biblia mică”, rezumat al Scripturii pentru săracii prizonieri la păgîni, scris de unul care și el s-a împărțășit de suferințele lor și a cheltuit o viață întreagă pentru a le ușura: călugărul, episcopul Pedro Pasqual (n. 1227)². Iar literatura didactică se continuă prin „Cartea Sfaturilor și Sfetnicilor” (*Libro de los conseios et conseieros*) a cardinalului Pero Gómez Barroso. Totodată în *Gran Conquista de Ultramar*, după Gulielm de Tir și Graindor de Douai — cu „cavalerul lebedei”, care e Godefroy de Bouillon, cu tot³ — și în *Cronica Ierusalimului*⁴ urmează tradiția istorică.

Alături cu aceste scrieri în limba castilână, *catalanii* vor avea și ei o literatură, care, în ce privește *cîntecul*, purcede, ca și lirica *gallega*, din scrisul măiestrit al provențalilor, — în legătură și cu „sobregaya companyia dels VII trobadors de Tholosa” (1323) —, pe cînd proza imită compilațiile didactice din Castilia lui Alfons al X-lea. Dar vioiul spirit, asemenea cu cel genovez, al rasei maritime, capabilă de a cîștiga în cîteva decenii o situație comercială în Orient ce se poate asemăna cu a republicilor italiene și de a da Bizanțului, în „Compania catalană”, în „almogavari” cei mai îndrăzneți mercenari și cei mai primejdioși dușmani, va produce o literatură nouă, a cărei notă principală e inițiativa, spontaneitatea, cutezanța.

Un *libro de la Saviesa*, „Cartea Înțelepciunii” e de pe la jumătatea veacului al XIII-lea, și el nu e singurul în genul

¹ „El pobre moriendo de fambre et de frío”. Ca bază, o discuție despre lucruri între un teolog și un apărător al noii teorii a „naturii”.

² Există și o traducere italiană.

³ Gröber, *loc. cit.*, p. 415. Apare și „Maynet”, Carol cel Mare tînăr.

⁴ Pe la 1250 se redactează o *Estoria de Gerusalem*.

său. O Biblie vulgară e oprită de puterea laică la 1233, dar nu se interzice și Biblia versificată. Cartea cea mare de drept a lui Alfons al X-lea, trece îndată și în catalană. Iuda, fiul lui Astant din Barcelona, face din ordin regal o traducere a parabolilor orientale. *Disciplina clericalis*, vestita carte a lui Per Alfonso, capătă o formă catalană. Un „libro dells bons ensenyaments“, altă pedagogie, e datorită unui Mos-sen Arnau. În sfârșit o altă enciclopedie de educație o dă fratele Francisc Eximenis, episcop de Elna. Arnau de Vilanova (+1312) face prelucrări de medicină.

Dar, când e vorba de a scrie istorie, Jaume I-iul, regele cuceritor al Minorcei, nu caută nici un model ca să povestească fără artă și fără tendință, împrejurările și faptele vieții sale, în *Libro dels feyts advenguts en la vida del molt alt senyor rey En Jaume lo Conqueridor*. Opera lui va fi oarecum continuată de un cronicar fără talent, Bernard Desclot (*Libro del rey En Pere*).

În același sens, dar cu o admirabilă vioiciune, care amintește plăcerea lui Froissart, marele cronicar francez al Războiului de o sută de ani, în a zugrăvi, act de act, scenă de scenă, isprăvile cavaleștești ale timpului, în care nu e capabil să vadă una din marile tragedii ale istoriei¹, scrie Ramón Muntaner (1208—327) istoria vremii sale și mai ales a expedițiilor catalane de-a lungul provinciilor fără apărare ale Imperiului bizantin. E mândru, el, plătorul cinstit al trupelor strinse la Galipoli, că a văzut și poate înfățișa vremurile când ai lui „stăpîneau tot pământul și călăreau după plac prin Imperiul bizantin“². Va spune tot ce a văzut, dar numai atîta, fără laude, fără muștrări, scurt și simplu: „nu vreau“, spune el, „să pun în această carte decît ce e adevărul adevărat“³. Și o v face într-un spirit cavaleresc, vrednic de Villehardouin, povestitorul, tot așa de simplu și tot așa de cinstit, al celeilalte cruciate,

¹ Se pomenește Arthur, Geoffroy, Brunehilda, Genèvre, Lancelot du Lac; Amador de los Ríos, *op. cit.*, p. 30.

² Senyorejam tota la terra e cavalcavam l'Imperi a nostra guisa.

³ E' yo no vull en aquest libre metre mas çio que es vera vertat.

cu un veac în urmă, — înfierind tot ce e *faptă rea* și *trădare* („malas obras“, „trayció“).

Dar cu temperamentul catalan, căruia nu-i lipsește nota mistică, alcaidele de Gerba, stînd izolat, cu soția și copiii, departe de lumea pe care a ajuns a o disprețui, nu se va pune la lucru fără a crede că o intervenție divină l-a adus la aceasta. Cronica începe cu o viziune. Îi apare un „om bătrîn, îmbrăcat în alb“, care-i vorbește așa: „Ridică-te și pune-te să faci o carte a marilor minuni pe care le-ai văzut și pe care Dumnezeu le-a săvîrșit în războaiele în care te-ai aflat“¹.

Cu același misticism, cu aceeași cutezanță de „almogávar“, care nu cunoaște piedici, dar și cu stăpînirea întregii învățături a timpului, scrie un contemporan al lui Muntaner, celălalt Ramón, Lull, din Maiorca (n. 1235).

Pe lingă versuri mediocre — mai ales *Descores*, scris la bătrîneț², — neobositul călugăr, care, de pe urma unei convertiri subite, în circumstanțe romantice — dacă e să-l credem —, a părăsit o viață profană plină de cele mai îndrăznețe sfidări la legi și obiceiuri pentru a lua veșmîntul monahal, a scris o întregă serie de lucrări, în limbile latină și catalană: *Ars magna*, *Arbor Scientiae*, *Ars amatoria*, *Logica nova*, și o sumă de opusculă despre geometrie, chimie, nautică, ritmică, retorică, teologie, despre cruciată, care trebuie reluată, după el, în alte condiții, cu un Ordin special. E sigur că a găsit o cale nouă, contra metodei lui Aristotel și dincolo de lumea de „idei“ a lui Platon, prin care, în orice domeniu, cu siguranță se poate găsi adevărul, și, într-un limbaj greu de descurcat, plin de subtilități scolastice, de interpretări verbale, de nesfîrșite împărțiri și de similitudini căutate, la care se adaugă apologuri orientale bine povestite, el caută să răspîndească pretutindeni *descoperirea sa*. Sistemul *lullian* a și răzbătut pînă departe, în Italia, și, dacă el a fost răpede părăsit în fierberea de teorii de la începutul vremii moderne, pornirea îndrăzneță a acestui

¹ Levantes sus, y comienza a tracer un libro de las grandes maravillas que has visto y que Dios obré en las guerras en que te has hallado.

² *Obras rimadas*, Sevilla, 1859.

spirit universal, ca și puterea de a ridica imensele materiale îngrămădite de o epocă de savant pedantism, merită să fie respectată și ea ca dovadă de vitalitate pentru națiunea care a produs pe Ramón Lull^o.

Această literatură spaniolă, în trei limbi, cu trei direcții, se găsea în cele mai bune condiții pentru ca să poată exercita influență. În adevăr, dacă vitejii catalani, almogavarii și adalizii, făcuseră isprăvile lor în Orient din propria lor inițiativă, regalitatea aragoneză, de caracter mai curînd catalan, sprijinită pe averea catalanilor cu întinse colonii în Africa de Nord și în Siria, și pe puterea unei flote, de potrivă celei venețiene sau genoveze, care avea conducători de mare pricepere și reputație a unui Roger de Lauria, își întinse în curînd — cum n-o putea face Castilia, strînsă în interior, continentală, peninsulară, nici Portugalia, în legătură cu un Ocean încă pustiu și sterp, care părea că nu duce nicăiri —, stăpînirea pînă departe.

Balearele fuseseră cucerite de Iacob I. Fiul său purtînd același nume, crease aici un regat deosebit, care cam uita să arăte prin acte de vasalitate legătura sa cu coroana Aragonului, un regat cu scopuri proprii, care, înainte de a cădea prin lovitura pe care Iacob al II-lea o dădu unchiului său, arăta că voiește să urmărească scopuri proprii, înviind ideea cruciatei.

O civilizație arabă fu înlocuită aici, ca și la Valencia, ca și la Murcia, de acești întreprinzători „franci“ ai Cataloniei. Urme de stăpînire a arabilor fură găsite, mai tîrziu, și în Sardinia, de unde marinarii formați de Roger de Lauria izgoniră trecătoarea stăpînire a pisanilor. Dar cea mai frumoasă cucerire a Casei de Aragon a fost în Sicilia.

Insula fusese ocupată, în veacul al VII-lea, de acei îndrăzneți negustori arabi, urmași ai bizantinilor și ai vechilor pirați din Cilicia, cari, ca englezii de astăzi — stăpîni la Gibraltar, la Malta, în Cipru și la Suez —, aveau în puterea lor, prin Creta, prin această Sicilie și prin Spania, toată Marea Mediterană, ba dispunea și, în Siria ca și în Africa,

de coastele ei chiar. După democrația Bizanțului venise aici aceea a *Coranului*, care datora acestui spirit de egalitate în sărăcie și de patriarhalism răpeziile succese pe care, altfel, ar trebui o superioritate de rasă ca să le explice^h. Angevinii, venind pe acest teren unde înaintașii lor, normanzii, nu aduseseră decît un număr de baroni ai cuceririi, iar nu o adevărată feudalitate organizată deplin în complicata ei ierarhie, încercară să aplice un sistem francez, pur feudal, care era cu totul inacceptabil. De aici, și nu din acțiunea, pregătită, a unei coaliții europene, a ieșit năprasnica lovitură a „Vesperelor Siciliene“ și distrugerea, timp de cîteva săptămîni, a francezilor, pînă la femei și la copii, cari se aflau în insulă. Iar, pentru că regele Manfred, penultimul din Hohenstaufeni, din urmașii lui Frederic al II-lea, iubit de populație și pentru completa *naționalizare morală* a acestuia din urmă chiar, adevărat rege italian, dar mai ales pentru amintirea „italiencii“ care era mama lui, „împărăteasa“ Constanța, pentru că acest Manfred, zic, lăsase o fiică măritată cu Petru al III-lea, fiul lui Iacob I, și, ca și acesta, rege al Aragonului, se oferî coroauna moștenitorului legitim și fiilor lui. Dintre aceștia, Alfons și Iacob domniră în regatul de-acasă, iar Fadrique, numit după tatăl lui Manfred, Frederic al II-lea însuși, rămase, cu toate silințele de recuperare ale Angevinilor, cu toată expediția regelui Franciei în Catalonia, expediție zădărnicită de flota lui Roger de Lauria, cu toate uneltirile confederației atîțate și patronate de papa și, în sfîrșit, cu toate tristele rivalități dintre aragonezii din peninsulă și aragonezii din Sicilia, — frate contra fratelui —, stăpînitori ai frumoasei insule, în care moșteneau alte rosturi arabe, pe care împăratul Frederic, nu numai că nu le înlăturase, dar le iubise mai mult decît cele normande și germanice.ⁱ

Și să nu se uite, că după ce vremea catalanilor se isprăvi în Grecia bizantină, moștenirea acelor cari avuseseră Corintul, Atena, Teba, domeniul „Companiei catalane“, și al „navarezilor“ trecu asupra regalității din Aragon^h.

Și cu toate acestea influența culturală ce s-ar fi putut aștepta nu s-a exercitat. Ar fi trebuit pentru aceasta mij-

loace care lipseau aragonezilor: anume acelea pe care le poate da o mare universitate frecventată de străini, cari pot lua de la dînsa idei și direcții, ba chiar și familiarizarea cu limba vorbită în locul unde și-au făcut învățătura. Dar, poate și din cauza peceții arabe pe care a păstrat-o și care putea fi neliniștitoare pentru suflete, școlile înalte din Salamanca, Valencia și Pampeluna n-avură decît cercetători din peninsula iberică însăși.

Astfel această bogată cultură enciclopedică, plină de elemente împrumutate antichității grecești prin mijlocirea arabă, rămase, în cea mai mare parte, acasă pentru a încremeni în formele, pedante chiar de la început, ale secolului al XIII-lea, — cel puțin pînă în momentul cînd de aiurea-i vor veni înrîuriri capabile s-o transforme, mai tîrziu însă decît alte literaturi.

În Franța influența va veni doar prin legături de familie, prin împrumuturi de la altă Curte regală, numai în veacurile al XVI-lea și al XVII-lea. Credem că în Italia veacului al XIII-lea se pot găsi destule urme—cum și era de așteptat, o dată ce aragonezii se aflau în Sicilia și Sardinia — ale culturii castilane și catalane din epoca lui Alfons al X-lea.

Întîlnim astfel „povestiri morale“ — pe lingă „povestiri despre vechii cavaleri“ —, „flori (*fiori*) de virtute“, „ale filosofilor“, „Florile de filosofie și ale multor înțelepți“ (*Fiori di filosofia e di molti savi*), acestea din urmă datorită unei inteligențe distinse, acel Brunetto Latini, de care vom mai vorbi pe urmă. În Lombardia, un Giraldo Patteg va pune în versuri „Proverbele“; Ugucione de Lodi va lămuri „calea cerului“. Mai ales atragem atenția asupra formei italiene a *Cărții celor șapte înțelepți* (*Libro dei sette savi*).

Fără a ne gândi la literatura spaniolă am înțelege cu greu și acea dintîi carte populară de proză florentină, în stil îngrijit, ales (*parlar gentile*), care e *Il Novellino*. Acel care a scris-o, un burghez toscan, auzise de multe lucruri pe care le cam încurcă între ele fără a-și da samă că se atinge acea „autenticitate“ la care rivnea ca toți contemporanii săi, ci rămînînd, dimpotrivă, asigurat că dă cetitorilor săi

dovadă de multă învățătură. Va fi vorba în aceste narațiuni, sobre, dar vioaie, de: fabulosul „preot Ioan“ din Abisinia, de Filip al Macedoniei, de Alexandru cel Mare — neapărat —, de Socrate, „filosof din Roma“, de „mareșalul regelui David“, de Diogene, Aristotel și Seneca, de romani de-ai lui Valeriu Maxim, de Caton, de Traian și papa Grigorie, de Carol cel Mare și testamentul lui, de Narcis, de Lancelot și de Méliadus, de „chevalier de la Charette“, de „tînărul rege“ Henric al Angliei, de burghezi din Franța și nobili din Provența, — sînt și versuri provențale —, de „școala din Paris“, de regele Ierusalimului Jean de Brienne, de Carol de Anjou. Ba va fi vorba și de italieni: Frederic al II-lea în primul rînd, cel cu muzicanți, trubaduri, retori, artiști, „cavaleri de jută și de scrimă“¹, în jurul lui, apoi Ezzelino di Romano, regele Conrad, genovezi, lombarzi, sarzi, bolognezi de la școala de drept, negustori de postav din Florența. Spania nu lipsește: de acolo e calul lui Filip Macedoneanul; cutare fel de luptă se chiamă *la Spagniată*², cutare provențial trăiește „a guisa spagnuola“, ba chiar Pitagora nu e decît un filosof spaniol³. Dintre arabi, apare Saladin de la Ierusalim, și alt Saladin, din Sicilia⁴; se fac călătorii în *Romania* — din care face parte și Alexandria Egiptului —, și odată⁵ ea se chiamă, cu un termen popular de bună samă vechi, *Romeaggio*, termen care corespunde lui „Rum“ al arabilor și turcilor. Acel „grande moaddo“ care merge la Alexandria pare să vie și el dintr-un izvor hispano-arab⁶. „Besanții“, aurul bizantin, apar și aici, și numele sultanului de Siria și Egipt, *il Soldano*, se vede a fi familiar adunătorului.¹

¹ Sonatori, trovatori et belli favellatori, huomini d'arti, giostratori, schermitori, d'ogni maniera gente.

² Nuvela 32.

³ Nuvela 33.

⁴ Nuvelele 25, 40.

⁵ Nuvela 9.

⁶ Nuvela 27.

a. George Ticknor (1791—1871) e considerat drept un pionier al studiilor ample hispaniste și lucrarea sa *History of Spanish Literature*, în 3 volume, a marcat un moment în evoluția acestora, la data apariției, în 1849. Profesor la Harvard University, Ticknor a lăsat bibliotecii publice din Boston o bogată colecție de cărți spaniole. Frederick Bouterweck (1766—1828) a abordat literatura spaniolă în cadrul preocupărilor sale filozofico-istorice. Discipol al lui Kant și apoi al lui Jacobi, profesorul de la Göttingen a tratat cultura medievală în iluminist. Opera sa masivă, în 12 volume, îl impune atenției posterității: *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit seit dem Ende des 13 J.*, 1801—1819. O traducere engleză (*History of Spanish Literature*) la Londra, în 1847. Privitor la José Amador de los Ríos (1818—1878), autor al unei *Historia crítica de la literatura española*, Madrid, 1861—1865, 7 vol., vd. Federico Carlos Sáinz de Robles, *Ensayo de un diccionario de la literatura*, Madrid, Aguilar, 1953, vol. II, p. 62.

b. Iorga se referă la enciclopediile, comentariile aristotelice, la variatele compilații — realizate de un Avicena, Averroes ș.a. — care au dat evident „impulsii“ Apusului european, într-o vreme în care „originalitatea de rasă“ nu era urmărită în mod expres.

c. Despre opera variată a orientalistului și anglistului Pascual Gayangos (1807—1897) amănunte în dicționarul lui Sáinz de Robles, *cit. supra*, pp. 435—436, unde lucrarea menționată de Iorga e indicată astfel: *Escritores anteriores al siglo XV*.

d. Observația lui Iorga e judicioasă atât în ceea ce privește caracterul compozit al „pravilelor“, cât și în ce privește modul de transmitere al normelor juridice, conservate adeseori în manuscrise miscela-

nee, în care alături de prevederi de drept se află culegeri de maxime sau fragmente de cărți populare (ca în *ms. rom. 3093* din Bibl. Acad., de exemplu).

e. Privitor la „cre“ vd. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris, PUF, 1958, 487 p. (*Traité d'études byzantines*, I).

f. Uitate sînt cîntările lor, iar limba îmbrățișată acum e în [grai] străin și cuvînt venetic.

g. O caracterizare asemănătoare în *Histoire littéraire de l'Espagne* de Jean Descola, Paris, Fayard, 1966, pp. 49–50, care, trecînd în revistă multiplele proiecte și realizări ale lui Raimundo Lulio (arabizant, poet, misionar, logician, polemist antiaverroist), scrie că ele alcătuiesc „o operă monumentală ce provoacă încă respectul“.

h. Este cert că nu se poate vorbi de o „democrație“ instaurată de bizantini în Sicilia, după cum nu poate fi desemnată drept „democratică“ dominația spaniolă asupra insulei; autorul accentuează excesiv sistemul fiscal apăsător și unele abuzuri ale angevinilor în raport cu dominanții anteriori. Slăbirea imperiului bizantin explică, în mare parte, „răpezile succese“ ale noilor dominatori ai Siciliei.

i. O analiză competentă a „vesperelor siciliene“ în cartea lui S. Runciman, *The Sicilian Vespers. A history of the Mediterranean World in the later thirteenth century*, Cambridge University Press, 1958, 356 p. Evenimentele menționate sînt rememorate și de Dante în capodopera sa.

k. Date noi și indicații în studiul recent al lui David Iacoby, *La «Cómpagne catalane» et l'état catalan en Grèce. Quelques aspects de leur histoire*, „Journal des Savants“, Paris, 1966, 2.

l. *Il Novellino ossia Libro di bel parlar gentile* e considerată azi „o construcție anonimă, la care au contribuit, vreme îndelungată, mai mulți meșteri“, depășind chiar secolul al XIII-lea. Vd. și recenta versiune română: *Nuvele italiene din Renaștere*, E.L.U., 1964, cu o prefață de Zoe Dumitrescu-Bușulenga.

*O nouă formă literară
și o nouă influență franceză:
romanul zis „alegoric“*

În timpul cînd Spania lui Alfons al X-lea și a lui En Jaume dădea compilații savante, alcătuirii de drept, apolo-guri, memorii catalane și versuri „galiciene“, Franța crea o nouă formă literară, care se întinse pînă departe peste hotarele sale, stăpînind mai ales, multă vreme, Italia.

E vorba de romanul „alegoric“, — nume care se potrivește numai foarte imperfect, căci *alegoric* înseamnă ascunderea, din cutare sau cutare motive, a unui lucru supt altul, pe cînd această nouă poezie nu face altceva decît să dea, — păs-trînd numele sau înlocuindu-l cu al unei abstracții corespun-zătoare, — o figură, calități fizice osebitoare și un loc oare-care într-o acțiune, *calităților și defectelor sufletului omenesc*. Astfel avem a face în această *epopee* — căci, de fapt, este una, cea din urmă, în născocirea neconținută de noi acțiuni și de personajii nouă — numai cu personificări, cu o simplă operă de prosopopee, pe lîngă care numai secundar și într-o măsură neînsemnată se poate adăugi adevărata alegorie, cu temele ei dezvăluite de autor, destăinuite de comentatori sau supuse încă la controversele cercetătorilor de astăzi.

Se știe că se consideră ca o capodoperă, mult admirată, uneori — pentru partea a doua, combativă, publicată în original sau tradusă în stil modern¹ —, *Le roman de la Rose*.

¹ *Le roman de la Rose par Guillaume de Lorris et Jean de Meung*, ediție cu traducere (după cea veche și după a lui Francisque Michel) de Pierre Marteau Paris, 1878 și urm., 5 volume.

Să căutăm a vedea cum s-a ajuns la acest nou tip literar, prin ce înfriuri sociale, amestecate cu care din tradițiile literare ale trecutului.

Astfel de lucrări nu pot pleca decît de la „clerici“, de la cărturari, cum plecase, de altfel și forma precedentă a epicei franceze, cîntecul de iubire cu amănunțită și rafinată psihologie, care înlocuiește aventurile, discreditate acumă sau cu neputință de înnoit. Blăstămînd o vreme neînțelegătoare și zgircită, au dispărut jongleurii; trubadurii au pierit în focul cel mare, care, nimicitor, a cuprins Sudul. Clericii cîntăreți, cari pot fi, ca Guillaume de Lorris, autorii celei dintîi părți — singura ce ne interesează aici — a acestui *Roman de la Rose*, și de obîrșie nobilă, sunt aceia pe cari societatea, tot mai restrînsă, cu gusturi tot mai alese, și-i reclamă pentru distracțiile ei.

Acești cîntăreți și-au făcut studiile — întru cît se poate vorbi de un curs de studii, cu toate diplomele, la o universitate adesea supt cer liber sau chiar ambulantă —, la școala cea mare din Paris, care adună toate neamurile și servește învățaturii franceze, spiritului francez, limbii franceze să se răspîndească pretutindeni.

Am văzut ce era această școală pe vremea lui Roscelin și a lui Abélard și în ce fel a influențat ea atunci noua literatură a lui Chrétien de Troyes și a contemporanilor lui. De atunci, din acel veac al XII-lea, ea a mers spre tot mai mare glorie, prin englezi ca Ioan de Salisbury și Alexandru de Hales (+1245; scrie *Summa divinitatis*), prin francezi, ca Gautier de Châtillon, prin italieni ca Pietro Damiano din Ravena (+1092).

Dintre acei cari o frecventează apoi sunt unii, ca Roger Bacon, englezul, *doctor mirabilis* (n. 1214), care se aruncă, tot așa de cutezători ca Ramón Lull, aproape contemporanul călugărului insular, asupra tainelor naturii, și *Opus maius* al lui Bacon, care cuprinde opusculă asupra „utilității științelor“ (*de utilitate scientiarum*), despre a limbilor (*de utilitate linguarum*), despre greutatea (*de ponderibus*), despre muzică (*de valore musices*),

despre „piedicile științei“ (*de impedimentis sapientiae*) și despre „cauzele ignoranței omenești“ (*de causis ignorantiae humanae*), și alte tratate ale lui dau atitea indicații în ce privește fizica viitorului, chimia modernă, descoperirile tehnice ale veacurilor noastre, de la oglinzile care concentrează căldura, la cea dintii încercare de telescop și la amestecul misterios de substanțe care poate da o putere mai strașnică decât a trăznetului (vd. *De secretis operibus artis naturalis et de nullitate magiae*, *De retardandis senectutis accidentibus*, *De radiis solaribus*, *de specierum multiplicatione*, *de coloribus per artem fiendis*). Ceea ce nu va împiedica pe acest revoluționar, care a cutezat să vadă în cutare pontifice roman pe Anticristul însuși și a stat treisprezece ani încheiați la temniță, să prescurteze, puțin înainte de moartea sa, la 1292, Scriptura și să se ocupe, ca și Ramón Lull, care, acesta, inferior englezului, se gîndește la o singură și mare descoperire, a metodei său, de chestia, încă în discuție, a cruciatelor (*De locis sacris*).

Asemenea preocupății nu le are italianul, meridionalul, de la Rocca Secca, de lângă vestita mănăstire Monte Casino, care, cu o nebiruită energie și cu o răbdare de fier, cu o tendință spre compilațiile sistematice, care nu suferă în spiritul său nici o concurență, a lăsat, nu numai contemporanilor, dar catolicismului din toate vremurile, pînă la ale noastre, codul său de doctrină, *Summa totius theologiae*. Sfîntul Toma de Aquino (n. 1227), călugăr dominican, legat de noul ordin de aspră disciplină al spaniolului San Domingo, a cunoscut acasă la el vremea lui Frederic al II-lea, a cercetat la Colonia pe auxiliierul german al Universității din Paris, Albert cel Mare, pentru ca împreună cu acesta să vie întîiași dată la Paris, unde vorbește în mănăstirea benedictinilor de la Sfîntul Iacob. Va reapărea în orașul celei mai vestite învățături filosofice la 1253, va fi promovat doctor la 1255, va mai petrece în Paris peste zece ani, va întovărăși în regatul Neapole pe principele francez Carol de Anjou și va muri pe cale, spre Lyon, unde era să se ție acel Conciliu pentru unirea Bisericii Răsăritului cu Bise-

rica Apusului la care așa de mult a ajutat spiritul dezvoltat în școala pariziană.

Cită povară de învățătură nu trebuia să lase asupra Universității inșeși ca și asupra societății incunjurătoare un doctor ca acesta! Literatura în limba vulgară, care nu era desigur produsul cel mai prețuit al epocii, a trebuit să se resimtă și ea.

Această literatură, vădind mentalitatea timpului, va putea să se sustragă încă puternicei influențe ce se desfăcea din acea mișcare franciscană ale cărui origini le vom vedea vorbind de începuturile literaturii italiene. Călugării din acest ordin, minoriții, aveau un rost tot mai mare. Bacon s-a înscris, cu atîția alții dintre învățați, între dinșii. Un franciscan italian, Sf. Bonaventura, Giovanni di Fidanza (n. 1221), profesor la Paris, apoi episcop de Albano, cardinal în sfîrșit, era să dea clericilor catehismele misticismului năvălitor, în *Itinerariul celui ce plutește spre Dumnezeu (Itinerarium nantis in Deum)*^a și acea *Biblia pauperum*, care a precedat cu cîteva decenii *Biblia mică* din Catalonia. Așa de mare era puterea minoriților, așa de răpede cîștigau terenul, încît se putuseră gîndi a pune mîna pe Universitatea din Paris ea însăși, ceea ce trezi rezistența îndîrjită a studenților de diferite națiuni, strînși în jurul profesorului Guillaume de Saint-Amour, care, într-un pamflet latin celebru, denunțase pericolul.

Astfel, supt evlaviosul rege Ludovic al IX-lea, vechiul raționalism învinse noul misticism, care nu dispăru, totuși, din concurență fără să lase urme adînci în suflete. Cărturarul cel mare al Universității din Paris în a doua jumătate a veacului al XIII-lea va fi deci „doctorul subtil” (*doctor subtilis*), Duns Scot, Iohannes Scotus Erigena (n. 1275), franciscan și el, care profesa la Paris în 1275, făcîndu-se vestit mai ales prin apărarea, și contra lui Toma de Aquino, a spontaneității liberului arbitru uman.

Mai importante decît teoriile tuturor acestora era însă gimnastica spirituală pe care lecțiile, controversale, luptele lor o impuneau, deprinderea spiritului de a umbla cu

abstracțiunile, de a reduce totul la aceste abstracții, devenite, în noul cavalerism luptător pe care de mult l-am semnalat, *forte*, pentru ca, un pas mai departe, să fie *persoane*, așa cum se pot înfățișa în cîmpul de realități concrete al literaturii, al poeziei.

Această tendință, pornită din școala de filosofie, din scolastica filosofică trebuia să găsească un sprijin în mai vechi elemente, pe care le dădea Biserica însăși.

De la început, ea încercase a da realităților crude, crunte, sălbatece din Scriptura Vechiului Testament „interpretăția mistică“, alegorică, prin care ele se prefăceau în abstracțiunile de un ordin înalt; cite nu s-au descoperit în *Psalmi* care n-ar fi putut trece măcar prin mintea vechiului poet ebraic! Apoi în predică nu o dată, căutînd să puie la îndemîna tuturor lecțiile despre virtuți și vicii, ea, Biserica, le-a tratat ca pe niște entități vii, pe care ascultătorii le puteau îmbrăca în haina amintirii și experienței lor. Și pe scîndurile unui teatru religios, căruia nu-i erau îngăduite decît anume acțiuni și puține personaje, viții și virtuți își duc, cu înfățișarea omenească a clericilor cari le reprezintă, luptele lor.

În cea mai apropiată literatură clasică, din timpul cînd societatea romană avea o psihologie asemenea cu aceea a societății medievale în veacul al XIII-lea, se dăduse modelul unei literaturi morale cu personificarea puterilor sufletești, a celui mai înalt dintre produsele sufletului omenească preocupat de originea și de misiunea sa, filosofia. Ea apare lui Boețiu, condamnat la moarte de Teodoric, pentru a face să treacă înaintea minții ce se va stinge în curînd toată senina vastitate a științelor timpului. Și de aceea acest păgîn cu forma adesea superioară aceleia din scrierile Părinților Bisericii și avînd în operele sale un cuprins idealist care nu putea scandaliza pe un creștin, a păstrat mai ales pentru această cărticică *De consolacione philosophiae*, foarte adesea citată și uneori și tradusă în limbile vulgare, o foarte mare popularitate. El este astfel începătorul aparițiilor de personificări ale abstracțiilor, precum alt vechi scriitor, pe care Guillaume de Lorris, nu numai că-l cunoaște, dar îl și citează,

Macrobiu, prin foarte mult cititul său *Somnium Scipionis*, *Visul lui Scipione*, provoacă, pe lângă partea corespunzătoare din *Roman de la Rose*, și altă literatură medievală, — aceasta în secolul al XIV-lea mai ales, în care cadrul este un vis.^b

Pe urmele lui Boețiu mergea, la sfârșitul veacului al XII-lea, un cleric din Paris, autorul *Parabolelor* și al lui *Anti Claudianus*, Alain de l'Isle (*Alanus de Insulis*, +1203), care va înfățișa¹, într-o „viziune“ ca a cugetătorului roman, Castitatea, Temperența, Geniul, în noul sens de putere creatoare etc., pe lângă eroii culeși din scrisorile antichității clasice. În sfârșit în *Sinonimele* Sfântului Isidor se vede Rațiunea luminată de Filosofie smulgînd pe om din stăpînirea Vițiilor².

Poeții provențali, cum apare din numele date iubitelor lor, nu așteptaseră momentul pentru a da astfel de nume simbolice acestora.

În acest mediu și supt aceste influențe filosofice a scris Guillaume de Lorris micul său poem. Dar el mai avea înaintea sa și o influență literară.

Dacă Ovidiu fusese tradus, „moralizat“, popularizat, dacă în lumea cărturarilor se cunoștea îndeobște a sa „*Artă a iubirii*“, din care se inspira poetul francez cînd făgăduia să devie o completă „art d'Amors“:

Ci este li Rommanz de la Rose,
Où l'art d'Amors est tot enclose,^c

dacă, mai curînd, André le Chapelain îl imitase în opera sa latină *De arte honeste amandi*, prefăcută în limba franceză de maitre Elie, dacă în *Clef d'amour* și în poemul lui Iacob de Amiens epoca dă alte „cărți de iubire“³, Guillaume nu se putea despărți de moda pe care o crease Chrétien de Troyes, cu savantele lui analize ale iubirii, — așa de gustate mă-

¹ Vd. E. Baumgartner, în „Beitrage zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters“, II, Münster, 1896. Cf. și *Songe Vert*, publicat de Constans, în „Romania“, XXXIII, pp. 490 și urm.

² Amador de los Ríos, *op. cit.*, p. 106.

³ Constans, *op. cit.*, p. 20.

car un veac după alcătuirea ciclului său de cîntări cu subiec-
te bretonne —, acel Chrétien de Troyes care, de altfel, are,
dintre figurile „Romanului“¹, pe Raison și Male-Bouche, ba
chiar și pe Dangier.

Avem deci a face cu inspirațiile din Ovidiu, „moralizat“
firește, cînd Dieu d'Amors va învăța pe acela care i s-a făcut
vasal, după ce l-au străpuns cele cinci săgeți din tolba șu-
gubățului zeu, și a primit, la cuvenita ingenunchiere, îm-
brățișarea suzeranului, cînd îl va învăța, zic, cum să se
poarte, să vorbească frumos cu toată lumea, să salute în
cale, să nu întrebuițeze cuvinte urite, „să-și spele mîinile,
să-și frece dinții și, dacă supt unghii are ceva negru, să nu-l
lase a rămînea; să-și coase mînecele, să-și pieptene părul,
dar să nu se fardeze, căci așa fac numai femeile și cei de rea
reputație“:

Garde que tu ne dies
Ces ors moz, ne ces ribaudies,
Ja por nomer vilaine chose
Ne doit ta bouche estre desclose²,
Qui orde chose et lede nomme
.....
Lave tes mains et tes dens cure;
S'en tes ongles a point de noir,
Ne l'i lesse pas remanoir;
Cous tes manches, tes cheveux pigne,
Mais ne te farde, ne te guigne:
Ce n'apartient s'as dames non
Ou à ceus de mavès renon.^d

Și, se adauge, nu strică să fie vesel, să călărească, să se
bată în duel, și, dacă poate, să cînte, din vioară, din flaut,
și să joace:

¹ Se citează Macrobiu, care vorbește de Narcis, dar poetul e inițiat și în
vechile cîntece cavalești, cînd spune că anume lucru nu s-a întîmplat „depuis
Karles le fils Pepin“. *Pavie* îi dă rimă pentru Paris.

² Și totuși găsim la el însuși un vers ca acesta:

Je ne tiens pas a cortois homme:
Tout le megre du cul lor tremble.^e

Si avaiant bine a bacheler
 Que il sache de viéler,
 De fléute et de dancier:
 Par ce se puect moult avancier¹.

În schimb, înrîurirea lui Chrétien de Troyes², cu analizele lui de iubire, se recunoaște ușor cînd, după învățătura zeului, cel rănit prin ochi cu săgețile ce nu se mai pot scoate, își enumeră chinurile la care va fi supus: frig și cald, roșeață și paloare, dor nestîns, nopți nedormite, pași pierduți în frig și în noapte, pînă ce, în faptul zilei, va trebui să plece fără altă mîngiere decît a săruta ușa ce nu i s-a deschis:

Lors te vendront souspirs et plaintes,
 Friçons et autres dolors maintes;
 En plusors sens sera destrois:
 Une hore chaus et autre frois
 Vermauz un hore, une autre pales.

.....
 Et gasteras en vain tes pas,
 Ce que tu quiers, ne verras pas.

Quant tu devras dire trois choses
 Tu n'an diras mie les deus.

.....
 Gésir est anuieuse chose,
 Quant l'en ne dort, ne ne repose.

 Touz seus à la pluis et au vent.

 Au départir la porte baise.^f

Cum, de altfel, aceeași delicată notă sentimentală se întîmpină, și supt influența romanului celui nou al lui Guil-

¹ Asemenea învățături, pentru femei, în *Le chastiment des dames*, al lui Robert de Blois. Cf. și *Livre des manieres* al lui Etienne de Fougères, episcop de Rennes (c. 1170).

² André le Chapelain scrie pe la 1200 o *Ars amandi*, tradusă în franceză și în proză, în veacul al XIII-lea. În același secol și o *Clef d'Amour*.

laume, în *Roman de la Poire*, povestea unei pere mușcate de iubită și care e dată iubitului:

La doce aleine et l'odor
De sa boche i estoit remese,
La où avoit l'escorce rese.¹

Scopul poemului nostru — trebuie s-o spunem împotriva comentatorilor, medievaliști sau romaniști, cari-i aplică legile celei mai stricte logice literare ca și cum am avea a face cu un reflexiv spirit modern, iar nu cu un produs confuz și contradictoriu al evului mediu — e înainte de toate acela de-a arăta cum se poate câștiga iubirea.^h

O spune, la început, în versurile citate; o arată ceva mai târziu, când asigură că, „acel care va asculta pînă la capăt va învăța destul jocurile de iubire“, *jeus d'amors*, căpătînd astfel „sensul“ poemei, care e *adevărat*, „fără un singur cuvînt de minciună“:

Qui du songe la fin orra,
Ge vous di bien qu'il i porra
Des jeus d'amors assés aprendre,
Por quoi il voille tant atendre
Que g'espoigne et que g'enromance
Du songe la sénéfiance; —
La vérité qui est coverte
Vous sera lores toute aperte,
Quant espondre m'orrés le songe,
Où il n'a nul mot de mençonge.ⁱ

Povestea personificării scolastice e un cadru pentru această învățătură, cum aiurea, la spanioli, cadrul, forma exterioară, era apologul indian-arab. Autorul, *l'Amant*, ale cărui date asupra vîrstei sale, cînd a avut visul, douăzeci de ani, ori, cu cinci ani în urmă chiar, cincisprezece — în general personagiile sunt precoce aici —, iese la plimbare cu acul ca să-și coasă mînecele. În cale găsește minunata grădină

¹ *Li romanx de la Poire*, ed. Friedrich Stehlich, Halle, 1881. Autorul e un oarecare Thibaut.^g

a lui *Déduit*, mare senior foarte bogat, care a strîns aici copaci de la sarasini și păsări rare, între care, lingă privighetori, papagali (*li papegaus et la kalandre*). Sint versuri fragede, nouă, deși nu e imposibil ca uneori să avem reproducerea după vreun model sau un împrumut din vreo „carte de știință“, în epoca *Bestiariilor* și *Lapidariilor* de fabricație bizantină. Poetul ni arată cutare „cărăușă plină de mintă“:

Petitete sente

Plaine de fenoil et de mente,

un colț cu „iarbă frăgezioară și deasă“, — *l'erbe freschete et drue* —: cu „pămîntul dulce și moale“ — *la terre douce et molle* —, „prundul ca argintul mărunț“ — *la gravele... plus clère qu'argens fins*. El ne asigură că nu e om cine n-ar fi mișcat de cîntecul atîtor păsări:

Moult a dur cuer qui en mai n'aime,

Quant il ot chanter sus la raimé

As oisiaus les dous chans piteus.¹

Înaintea grădinii, unde nu se poate intra, sunt chipuri menite să înpăimînte, — și iată, cu descripțiile cuvenite, „alegoria“, personificarea. Ni se spune, după acele zugrăveli amenințătoare, ce sunt Haine, Félonnie, Vilenie, Convoitise, Avarice, Envie, la care se vor adăugi ca ființe vii, active, alte însușiri reale în veșmînt concret: Tristesse, Veillesse, Pauvreté, Danger, Honte, — fiică a lui Raison, Peur, Papelardie, cu fața „palidă și moartă“, Malebouche, denunțătoarea. În fața lor vor sta: Liesse, Doux-Regard, — care iubește pe un cavaler de-ai lui Arthur, Beauté, Largesse — o rudă a lui Alexandru cel Mare, — Richesse, Courtoisie, Franchise, — al cărui viers nu e ca al fetelor din Orléanais, patria autorului, Pitié, Casteté. De altfel personificarea atinge și săgețile Zeului Iubirii, acelea care fac și fericirea și nenorocirea autorului; unele din ele, cele care-l ating pe dînsul, sunt bune: Beauté, Simplesse, Courtoisie, Franchise,

¹ Ele-și cîntă și în Chrétien de Troyes „latineasca“ lor. Vd. Wilmotte, *op. cit.*, p. 142.^k

Compaignie, Beau-Semblant, cum altele sunt rele: Orgueil, Vilenie, Honte, Désespoir, Novel Penser.

Din calitățile și atitudinile sufletești astfel intrupate se găsește una, dama Oiseuse, meșteră în a se găti:

Quant sui pignée et atornée,
Adonc est fete ma journée.¹

Cum acolo se joacă neconținut fel de fel de danțuri, *karoles*, cu lăutari cari știu toate instrumentele și cunosc arii și din Lorena:

Fléutéors, menesterez et jougléors,
Li autres notes loherenges,
Por ce qu'en set en Loheregne
Plus cointes notes qu'en nul rëgne,^m

cu dănțuitori și dănțuitoare — la sunetul tamburinelor lovite de *tymberesses* și *tableteresses* —, cu meșteri la *desbrisier*, la *ferir du pié*, la *renvoisier*, joacă și el cât îi e sațul. Apoi, trecind pe la fintina nenorocirii lui Narcis și prin rănirea de săgețile zeului care-l pîndește, „Amantul“ ajunge, mulțămită zinei Bon-Accueil, la vederea celui mai frumos tufiș de roze între care una, împodobită, îl robește pentru totdeauna.

Printr-o substituție mistică de modă franciscană — papa va împărți în veacul al XIV-lea roze de aur principeselor care se vor deosebi prin virtuți sau căroră va avea el interes să li atribuie o asemenea calitate —, această roză e de acum înainte iubita, care nu poate vorbi, care nu poate fi descrisă, care nu-și are un nume. Dar poetul ni spune că dincolo de *unica alegorie adevărată* a poemului e cineva care trebuie ascuns așa de discret cum trubadurii provențali își ascundeau supt nume închipuite pe amantele lor ideale:

Cele por qui ge l'ai empris,
C'est cele qui tant a de pris
Et tant est digne d'estre amée
Qu'elle doit estre Rose clamée.¹

¹ S-au relevat (*Il „Roman de la Rose“ e la letteratura italiana*, de Luigi Foscolo Benedetto, în colecția Gröber, 1910, p. 80) asemănări cu poemul oriental,

Ar vrea s-o sărute, dar e dat afară din grădină de un mare mojic, cum nu-i iubește un poet, disprețuitor pentru asemenea *vilains* și porcari, *porchers*, *Dangier*, care doarme, cu o jergie lângă dînsul, pe un mănunchi de fin, și e gata să stîlcească pe cine s-ar risca în această grădină.

Totuși, cu mîngîierile Venusei înseși, cu sprijinul lui Amis, prietenul ce i s-a dat, cu concursul Zinelor care știu cum se împacă mojicii se ajunge la sărutarea mult dorită.

Dar Male-Bouche a și aflat, și pîrăște invazia criminală cuiva care nu iartă, „Geloziei“. Și Jalousie va strînge meșteri zidari de pretutindeni și va ridica o cetate așa de strașnică de să nu poată pătrunde într-însa nici o iubire și nici o îndrăzneală.

Guillaume de Lorris făgăduise să arăte cum totuși a putut răzbate la floarea lui:

Comment li murs fu levés
Et li chastiaus riches et fors
Qu'Amors prist puis par ses offere,^o

dar, din motive pe care nu le cunoaștem — probabil o moarte înainte de vreme —, el s-a oprit aici¹.

Așa cum era, romanul pe care era să-l „continue“ peste cîteva decenii, cu totul în alt spirit, al burgheziei revoluționare și al cinicului „proletariat“ din școli, Jean de Meung, avu o mare popularitate. El plăcea prin dulceața versului său, prin marea puritate a figurilor și a acțiunii și prin amestecul, ici și colo — nu prea des —, de comparații originale și de filosofice reflexii melancolice asupra vieții.

Astfel odată se zăgrăvește moartea stejarului care nu cade dintr-o dată:

persan, al rozei de la Bacevali. În literatura medievală este și un *Dit de la Rose*, *Carmen de Rosa*, cf. Joret, *La rose dans l'antiquité et au moyen âge*, Paris, 1892 și E. Langlois, *Origines et sources du Roman de la Rose*, Paris, 1891. Pălării de tranșafiri se întîmpină și în *Roman de Lancelot*.ⁿ

¹ Grosolanele versuri de *isprăvire* cu care se termină romanul în unele manuscrise nu pot fi, hotărît, ale lui Guillaume.

...au premier cop
 Ne cope-l'en mie le chesne,
 Ne l'en n'a pas le vin de l'esne
 Tant que li pressoirs soit estrois.

Și iubirea vieții se înseamnă și la cel care stă „în temnița întunecată, în vermină și murdărie, care, doar pine de orz și de ovăz să aibă, dar tot nu piere de suferință“:

Chascuns fuit la mort volentiers,
 Cil que l'en met en chartre obscure
 Et en vermine et en ordure,
 Qui n'a fors pain d'orge ou d'avoine,
 Ne se muert mie par la poine.

Dar omul sărac aruncă aici, pregătindu-se astfel rechizitoriile viitorului¹, acest blăstăm asupra soartei nedrepte:

L'eure soit ore la maudite
 Que povres homs fu concéus^p.

¹ În literatura franceză însăși urmează *Le Songe* („Revue de philologie française et de littérature“, 1904, fasc. 4) și acel *Besant de Dieu*, în care întâlnim și „cetatea fetelor“, *Chastel à puceles*, cu „Forteresse d'Orgueil“. Bel-Accueil va trece și la poetul Rutebeuf, de care vom vorbi pe urmă.

a. O nouă dovadă că Iorga cita din memorie: opera majoră a lui Bonaventura se intitulează *Itinerarium mentis in Deum* și descrie cele șapte trepte pe care trebuie să le parcurgă sufletul pentru a atinge stadiul contemplativ. A inspirat pe Dante în special pentru cantica *Paradisului*. Monografia clasică dedicată lui Bonaventura e aceea a lui E. Gilson, Paris, 1924.

b. Cf. E.R. Curtius, *Europäische Literatur...*, pp. 112—115.

c. Acesta-i Romanul Rozei

În care arta amorului e pe de-a-ntregul cuprinsă.

d. Am corectat textul reprodus de Iorga, utilizând ediția Francisque-Michel, Paris, 1864, versurile 2119—2124; 2176—2182.

e. Nu-l consider om curtenitor;

Îi tremură șezutul uscat.

f. Ed. cit., versurile 2285—7, 2289; 2333—4; 2413—5; 2507—8; 2533; 2550.

g. Răsufllarea dulce și parfumul

Gurii sale mai zăboveau

Acolo unde luase coaja.

h. Ideea se regăsește la G. Gröber, *Grundriss...*, II 1, p. 742, care prezintă poezia „erotică“ a unui „altfel necunoscut messire Thibaut“, drept o operă compusă pe urmele drumului deschis de Guillaume de Lorris, cu scopul de a „învăța pe îndrăgostiți“.

i. Cel care va asculta visul pînă la cap

Bine vă zic că va putea

Destul să învețe despre jocurile de iubire.

- Pentru aceea să binevoiască să aștepte
 Ca să înșir și să așez în grai roman
 Înțelesul visului;
 Adevărul ce-i acoperit
 Vă va fi atunci pe de-a-ntregul descoperit
 Când m-oți auzi descriind visul
 În care nu-i nici un cuvânt mincinos (v. 2077—2086)
- k. Tare împietrită inimă are cel ce nu iubește-n mai
 Când aude răsunînd sus pe ram
 Al păsărilor dulce și duios cînt (v. 81—83).
- l. Când sînt pieptănată și gătită
 Atunci e ziua mea împlinită (v. 591—592)
- m. Fluierari, menestreli și jongleuri;
 Unii cîntau versuri (rotruenge)
 Alții arii lorene
 Pentru că ști că în Lorena se fac
 Arii mai grațioase ca în orice alt regat (v. 752—756).
- n. Cea pentru care am compus <romanul>
 Este aceea care are atîta preț
 Și care atît e de vrednică a fi iubită,
 Încît trebuie Roză a fi numită (v. 41—44).
- o. ...Și cum au fost ridicate zidurile
 Și castelele bogate și puternice
 Pe care le-a cucerit apoi Amor prin lupte (v. 5012—5014).
 Versurile de încheiere nu sînt atît „grosolane“, cît banale.
- p. ...din prima lovitură
 nu-i abătut nicicum stejarul,
 nici vin nu iese din rodul cules
 cît timp nu-i strînsă presa (v. 4024—4027).

*

Oricare fuge de bunăvoie de moarte;
 Cel care-i pus în temnița întunecată,
 În vermină și murdărie,
 Care n-are decît pîinea de orz și de ovăz,
 Nu moare de loc din pricina durerii (v. 2622—2626).

*

Blestemat fie ceasul
 În care a fost zămislit sărmanul (v. 458—459).

Literatura italiană înainte de Dante

Înainte de veacul al XII-lea nu se poate vorbi de o literatură italiană.

Din cauza asămănării ce exista între limba latină și cea italiană, s-a spus, din mijlocul chiar al științei italiene, că o literatură vulgară trebuia să zăbovească. În biserici imnurile latine, mai ales cum erau accentuate și cu eventuala adăugire de elemente luate din „vulgare“, puteau fi înțelese de mulțime, care nu pierduse încă simțul vechiului stil al oricărei literaturi.

Dar această explicație, plauzibilă la întâia înfățișare, nu poate rezista la o cercetare mai serioasă. Nu erau doar numai imnurile de proslăvire a Maicii Domnului și a sfinților. Și, totuși, în alte genuri chiar limba poporului nu apare pînă după 1200.

Ba, cum vom vedea, chiar cînd se părăsește limba îndătinată, nobilă, venerată, a Bisericii care există, a Statului care se continuă undeva, într-o anume formă, se recurge la alt grai vulgar, străin, la limba franceză.

Și, poi, de ce limbă asămănătoare cu cea latină poate fi vorba? Toscana ar fi fost aleasă ca nouă formă a scrisului din cauza caracterului mai vădit al acestei asămănări. Dar acest caracter îl pot deosebi numai filologii, și nu mulțimile neștiutoare. Și aragonezii, al căror rost samănă doar așa de puțin cu cel toscan, au reclamat și ei acest privilegiu, al unei mai bune păstrări a graiului strămoșilor glorioși, și totuși ce profan ar putea recunoaște prin ce se apro-

pie aceste două dialecte de o romanitate așa de „evidentă“? Chiar dacă s-ar admite tocmai acest aristocratic privilegiu¹, dialectul sudic, străbătut de atâtea influențe neitaliene, e aproape o limbă deosebită; insulele, în izolarea lor, au elaborat și ele forme cu totul particulare de expresie; pe un vechi fond galic și în neconținute legături cu o anume vecinătate, Nordul, de la Veneția, care păstrează totuși, supt orice raport, o fizionomie specială, și mai ales de la Milan lombardul, prin Piemont și marchizatele carolingiene înglobate în el, pînă la Genova ligurică, produsele evoluției lingvistice nu mai îngăduie celor cari se exprimă prin mijlocul ei directă comunicație, fără mijlocire și preparație, cu vorba romană îndătinată. Roma ea însăși întrebuintează unul din dialectele cele mai divergente. Și firea tuturor e așa de mult evoluată, încît literaturi dialectale, care să se poată citi de la un ținut la altul, nu există la italieni, ca la germani, de pildă, — cu singura excepție mai cunoscută a lui Giovanni Meli, sicilianul din veacul al XVIII-lea care, însă, om de un talent deosebit, face, credem, concesii însemnate stilului obișnuit al literaturii italiene. acum de multă vreme fixat și utilizat de atît de mari spirite creatoare.

În altă parte trebuie să se caute deci explicația ivirii așa de tîrzii în Italia a unei literaturi de limbă vulgară.

De fapt, pe cînd Franța, unificată în atîtea privinți, se strînge tot mai mult în jurul Parisului, devenit o capitală politică tot așa de mult, din cauza regelui, cum e, din cauza Universității, o capitală morală, pe cînd Spania, cu toate hotarele ce taie peninsula iberică, reprezintă, mai presus de existența statelor și de vorbirea dialectelor destul de diferențiată, dar nu ca acelea din Italia, o singură luptă pentru același scop și se împărtășește deci de o atmosferă morală aceeași pretutindeni, Italia nu există decît numai în amintirea, culeasă din cărți, a unui depărtat trecut, în conștiința confuză a nevoii de unitate, în șovăitoarea speranță că ea s-ar putea realiza, fie și prin acel sprijin al străinului:

¹ L. Morandi, *Origine della lingua italiana*, Città-di-Castello, 1891.

care, de fapt, în adevăr, era singurul în stare — cum s-a dovedit chiar prin dinastia savoiardă, franceză, a Piemontului — să îndrumeze lucrurile într-acolo.

Altfel, Italia se împarte în *deosebite teritorii*, — și ele sfișiate de discordii pînă la cel mai mic grup uman, și ireconciliabile —, care trăiesc fiecare, pornind de la alte origini, cu alte obiceiuri politice și hrănind alte tendințe. Fără a mai vorbi de faptul că asupra tuturor acestor mari grupe, pînă în cel mai răzleț colțișor, se întinde influența luptei dintre Papă și Împărat — acela rezidînd în capitala pe care acesta o reclamă pentru sine —, apoi de conflictul perpetuu dintre vechiul spirit feudal și noul spirit orășănesc, dintre libertate și „tiranie“, ambele după modele din antichitate, — toate aceste influențe conlucrînd pentru ca o parte dintr-un oraș să fie contra celeilalte, suburbiile contra centrului, o suburbie contra celeilalte, o stradă contra altei strade, un grup de case contra celui vecin, o semînție, din generație în generație, contra celeilalte.

Unde putea fi deci acel *spirit comun*, acea *unitate în simțul solidarității și în adoptarea unui singur scop*, care singure îngăduie — atunci cînd progresele materiale permit, cu meșteri aduși de aiurea, cu ucenicii pe cari izbutesc a și-i forma, progresul celorlalte arte —, apariția și dezvoltarea artei sufletești, a sufletului devenit artă, care e literatura? Și, în lipsa aceluia spirit, ce poate acoperi titlul de „literatură“ decît sarbede imitații ale unei literaturi adevărate, aflătoare aiurea și lucrînd de acolo?

În Nord, pe care și Dante, calificîndu-l de lombard, îl desparte de restul, „latin“, mai în adevăr *roman*, al peninsulei, stăpînirea regilor germanici din Pavia, cari au putut crea o feudă a lor, contra bizantinilor, în Sud, ducatul de Benevent, dar n-au putut lua Roma, reunind astfel — ca regii franci în Galia — o țară întregă sub ordinele lor pentru a o transforma, această stăpînire a lăsat adînci urme, dacă nu în sînge, cu toată insula celor Sapte Comune, și în grai, măcar în *tradiție* și în *orientare*. Francii, conduși de Merovingieni și duși la biruință de

Carolingieni, contribuie la acea îndreptare a cruciatei care va face ca italienii din Miazănoapte să se uite spre Apus, afară de acea Veneție, de amintiri neted bizantine, care, clădită pe insulele ei, aparține mai mult mării care o scaldă decît uscatului cu care se învecinează.

Această lume osebită a lombarzilor, a Lombardiei — Bizanțul, la un anume moment, ținînd cu un exclusivism zelos la titlul roman, va voi să cuprindă supt acest nume, înjosind-o prin barbarizare, Italia întregă — n-are măcar ea un caracter unitar, și aceasta în afară de forțele răzlețitoare pe care le-am notat mai sus. Ce poate fi comun între seniorii mari și mici, *signori*, *signorotti*, — ei înșiși lucrînd independent unul de altul și participînd osebit la marea mișcare, și „lombardă“, a cruciatei — , cari din castelele lor, de depărtată origine carolingiană, ar vrea să domine toate văile, între acești conțiși marchizi ai muntelui și între orașele din șesuri? Ce poate să reunească, afară de ceasurile cînd împăratul, chemat în ajun de unii, e răspins, după probele stăpînirii sale, mai de toată lumea, cu podestații și vicarii lui cu tot, aceste orașe chiar, fiecare pornit de la altă nevoie locală — iar nu de la un principiu comun — , fiecare dezvoltat după alte nevoi, care-i sînt proprii, și care, avînd cam aceeași muncă, dînd cam aceleași produse ale ei, n-au nevoie de a se sprijini, pentru completarea economică, unele pe altele? Și ce poate fi comun între tendințele cetăților maritime, tot mai înfloritoare, și ale cetăților dinlăuntru, care n-au știut ce să facă din biruința lor definitivă contra Cezarului teutonic năvălitor?

Nu e altfel nici în Italia centrală, unde între Florența, Siena, Lucca se urmează continue lupte, întru toate asemenea cu acelea care îndușmănesc din generație în generație Milanul, Cremona, Lodi, Alessandria. Numai o dată Toscana, țara vorbirii toscane, *il parlar toscano*, e o realitate: atunci cînd o femeie, contesa Matilda, sprijină pe Grigorie al VII-lea în lupta lui contra împăratului, prevăzînd că biruința acestuia din urmă va trebui fatal să ajute orașele în străduința lor de a zdrobi sau înlătura pe

incetul o feudalitate, contrară în principiul și tendințele ei și autorității imperiale și tendințelor democratice ale cetățenilor.

Roma însăși, prin faptul că era reședința papilor, în chip firesc rivnitori de dominația universală, fiindcă universal era însuși caracterul lor, nu putea fi un element de concentrare, nu putea oferi ea însăși în cetatea vechilor împărați centrul așa de mult dorit, ci, prin acela pe care-l găzduia, prin oaspeții pe cari-i primea neconținut acesta, în pelerinagii și la zile de jubileu, prin hotărârile ce emanau de aici, prin năvălitorii chemați de Sfântul Scaun contra rivalilor împărătești, ea contribuia la această sfărâmitare italiană, incapabilă de a rosti, într-o singură limbă, o singură concepție.

Străinii organizaseră Sudul: bizantinii recuceririi lui Iustinian, arabii expansiunii Islamului, normanzii, cari, cete de cîteva sute de cavaleri, păstrară tradiția de unitate a trecutului, pierzîndu-și și limba, pe cînd din Anglia, cucerită cam în aceeași vreme, ei făcuseră un stat feudal, de limbă franceză. Hohenstaufenii se arătaseră mai mult urmașii „împărătesei Constanța“, și astfel Frederic al II-lea, întemeind, pe o largă și frumoasă parte a solului italian, o putere impunătoare, de un caracter care nu era nici german, deși nu putea fi în adevăr italian, creă cel dintîi centru de adunare culturală italiană, căci Bologna latină a învățaților de drept ținea la caracterul de universalitate al doctrinei sale. De aceea la el se adună cîntăreții din toate părțile Italiei, un Iacob da Lentino, un Guido delle Colonne, un Ruggerone da Palermo, un Rinaldo di Aquino¹, un Mostacci, și aici, un mediu, cum vom vedea, totuși răsPICat provențial, se elaborează forma „canzonei“, de care se va servi Dante,

¹ Vd. A. Gaspary, *La scuola poetica siciliana*, trad. S. Friedmann, Livorno, 1882; G.A. Cesareo, *La poesia siciliana sotto gli Svevi*, Catania, 1894, și *Le origini della poesia lirica in Italia*, Catania, 1899. Pentru curentul de poezie populară Alessandro d'Ancona, *La poesia popolare italiana*, Livorno, 1906; G. Carducci, *Cantilene e ballate, strambotti e madrigali dei sec. XIII e XIV*, Pisa, 1871.

și a sonetului, — care acesta, cu sau fără legături cu un cântec popular, așa de viu însă în acest Sud, e o inovație italiană.

Acestea fiind împrejurările, ceea ce se numea, în puterea reminiscențelor și în vederea speranțelor, Italia, oferea terenul cel mai potrivit pentru pătrunderea influențelor culturale legate de cele politice, și aceasta chiar, o bucată de vreme, cu adoptarea limbii înseși a poporului care înriurea.

Nordul Italiei era, am spus, orientat către Vest, către Franța. Odată în limba franceză compusese un Niccolò di Padova *Entrée en Espagne*, un alt italian *Prise de Pampele*; în legătură cu ciclul religios Niccolò di Verona compilează *Patimile Domnului* (*Passion de Jésus*), un al treilea, Niccolò de Casola, cîntă soarta Aquileii, — pe lângă refăcătorii epopeii¹, — pentru ca pe urmă, pentru Frederic al II-lea, un Ricard să pregătească o cărticică de „prorocii ale lui Martin“. Pe cînd Caffaro, în veacul al XII-lea, scrie cea dintîi cronică genoveză și Salimbene din Parma, anale pentru epoca sa (1167-1228), pe cînd un Donizo povestește, în limba latină, viața contesei Matilda și anonimi descriu expediția lui Frederic Barbă-Roșie în Italia, ori aceea de la începutul veacului al XII-lea, a pisanilor în Baleare², Sudul normand dă, alături de izvoare latine³, narațiuni cu caracter de cronică: *l'Ystoire de li Normand* (după Malaterra, de Atto) și *Chronique de Robert Viscart* a lui Aimé (Muratori, *Scriptores*, XVIII⁴). În această limbă⁵ alcătuiește Brunetto Latini, personalitate foarte cunoscută, în țara sa și aiurea, *Tezaurul* său

¹ Vd. Leclerc, *op. cit.*, p. 60.

² Cronica lui Malaspini (Muratori, *Scriptores*, XVIII) e pusă acuma la îndoială ca autenticitate. Un Albertino Mussato scrie o cronică privitoare la aceleași regiuni.

³ Cronica lui Leon de Ostia, a lui Godefrid Malaterra, a lui Gulielm de Apulia și *Historia Sicula*. Cf. și Leclerc, *op. cit.*, I, pp. 56 și urm. (unde și despre fragmente de prelucrări după *chansons de geste*).

⁴ Și o traducere a operei medicului Constantin.^a

⁵ Traducere italiană de Buono Giamboni.

enciclopedic, în care, sub o formă „alegorică“ de care vom vorbi mai jos, el, întrebuițind și *Etica* lui Aristotel — și cu privire la monarhie, la imperiu, — împarte învățături de tot felul, despre stil, care trebuie să nu fie „slab și sec“, ci să aibă culoare, dar nici prea multă, despre normele de urmat la judecăți. După cronică latină a isprăvilor, și în Orient, ale bătrînului doge orb, Enrico Dandolo, un venețian, Martino da Canale, scrie despre faptele venețiene pînă la 1275 în dialectul „literar“ de la Paris, deși, mai pe urmă, Marino Sanudo cel Bătrîn va recurge tot la mijlocul obișnuit al limbii latine pentru ca să arăte cruciaților prin ce „taine“ se pot recăpăta Locurile Sfinte pierdute. Cînd Marco Polo, alt venețian, se întoarce din rătăcirile sale în Orient, care i-au îngăduit, lui și celor doi frați, să cunoască viața și activitatea de la Curtea, încunjurată de legende, a depărtatului Han tătarăsc, el dictează lucrarea sa lui Rustician de Pisa, tovarăș de închisoare la Genova, care a scris în franțuzește, — Thibaut de Chépoys va da o nouă versiune pentru Charles de Valois. Pînă și o cărticică de igienă, *Le régime du corps*, a lui Aldobrando de Siena, un toscan, o alta, asemănătoare, a lui Lanfranco de Milan, se prezintă în această formă lingvistică.

Și nu era o întîmplare. Acești italieni, cari nu simțeau nevoie de a întrebuița limba de acasă, a poporului de jos, pentru că se adresau lumii culte de pretutindeni, „cercurilor universitare“, am zice, se grăbesc a da și lămuriri cu privire la alegerea lor. „Limba franceză“, spune Brunetto Latini, care invocă și prezența sa în Paris, „e cea mai plăcută și deobște tuturor“ (*la parleure est plus delitable et plus commune à toute gens*); ea „cutreieră lumea“ (*la langue française cort parmi le monde*), asigură altul. Iar Brunetto arată cititorilor săi, oricari ar fi și ori de unde, că „pămîntul e al oamenilor pricepuți, ca și marea a peștilor“, că nicăieri nu s-ar simți străin, că patria o duce cu destoinicia lui personală, că toate sunt ale omului de is-

pravă, nu ale locului¹. Chiar cînd se va scrie în italienește, contribuțiile franceze nu vor lipsi².

Și limba provençală străbate în regiunile nordice, vecine cu vatra literaturii trubadurilor, italienii chiar o întrebuințează, și, deoarece Frederic al II-lea e mai mult omul clasei sale, al categoriei căreia-i aparține prin situația și educația sa, lirica provençalilor a găsit, cum spuneam și mai înainte, în el un călduros protector.

Cînd se recurge, în sfîrșit, la graiul tuturor pentru ca literatura să se poată îndrepta și la un cerc mai larg, al acelor cari și-au uitat de latinește ori posedă numai imperfect limba care rămîne totuși cea dintîi, *formele literaturii franceze, ale celei de Nord, ca și ale celei de Sud, se mențin*.

În ce privește pe cea dintîi, am văzut cum se ajunge la un rezumat al epopeii carolingiene în povestirea-n proză a „regalilor Franciei“. Un Della Casa cîntă lunile anului, introducînd cu personificarea lor — April purtînd stilpări înflorite, Mai călărind ca un tînăr și frumos cavalier — spiritul de idilă din *Roman de la Rose*. În *Trésor* chiar, Brunetto Latini (c.1210-94) aduce două figuri după chipul și asemănarea acelor din opera lui Guillaume de Lorris, *Frica și Siguranța (Paor și Seurtex*³).

În *Tesoretto*, care nu e numai un rezumat al celui dintîi, ca o operă pregătitoare, de prin anii 1260⁴, călătorul, spi-

¹ Toutes terres sont pais au pseudome, aussi comme la Mer as poissons. Où que je aille, serai-je en la moie terre, que nule terre ne m'est... estrange país, car bien-estre appartient a l'omes, non pas au leu. Cf. P. Meyer, *De l'expansion de la langue française en Italie pendant le moyen-âge*, în „Atti del congresso internazionale di scienze storiche“, Roma, 1904, cu *Il tesoretto e il favoletto di ser Brunetto Latini*, ed. G.B. Zamboni, Florența, 1824, ori în „Zeitschrift für romanische Philologie“ din 1883 (ed. B. Wiese). Biografia lui Brunetto Latini s-a scris de Sudley, *Della vita e delle opere di B. Latini*, Florența, 1884.

² Leclerc, *op. cit.*, II, pp. 63—64.

³ Izvoare sînt *Etica* lui Aristotel și Ciceron, apoi Giovanni da Viterbo, *Liber de Regimine Principum*.

⁴ Vd. ed. Wise, în *Biblioteca Romanica*, p. 54: „Ma chi'l vorà trovare, Cerchi nel Gran Tesoro, Ch'anno loco più alto. Là farà grande salto, Per dirle più distese Nela lingua francese“.^b

ritul omenesc doritor de a ști, merge la zina Natura, și în drumul lui întâlnește fețe abstracte ca *Virtù, Piacere, Amore, Disianza, Paura, Speranza, Leanza, Prodezza, Larghezza, Cortesia*. Vom întâlni și o „pădure a durerii“, *Selva del dolore*, ca aceea în care se vor rătăci pașii lui Dante și, pentru a se descurca, niște călăuzi ca Ovidiu ori ca Ptolomeu, cu astronomia, cu „strolomia“ lui, și explicațiile despre elemente, „aulimenti“¹. Lecțiile de purtare, care ocupă cea mai mare parte, amintesc, ca și entuziasmul pentru explicația „naturală“ a lumii, romanul nostru.

Într-o poemă din același timp, *Intelligenza*, atribuită cronicarului Dino Compagni, palatul lui Paris și al Elenei primește pe acela care umblă după cunoașterea prin rațiune a tainelor celor mari ale lumii, și în societatea de nouă personificări și de eroi cunoscuți se întîmpină și Didona și Caesar, și Alexandru cel Mare și regele breton Arthur. Dînd o „introducere la Virtuți“, Bono Giamboni ne face să intrăm de-a dreptul în cadrul visului lui Boețiu și să ascultăm sentințele învățătoare ale filosofiei. „Grădina mîngîierii“ (*Giardino della Consolazione*) stă deschisă curioșilor de a se iniția. În *Commedia dell'Anima*, remaniată tîrziu în veacul al XV-lea, — operă alcătuită foarte probabil după a lui Dante — se poartă înaintea drumetului, a pelerinului: *Memoria, Voluntà, Fede, Speranza, Carità, Eresia, Odio* și chiar — Dracul (*Drago*). Cutare va preface în persoane și actele deosebite ale unei povestiri, punînd alături, fiindcă e vorba de spiritul omenesc care „se trezește“ și „se reinnoiește“, pe *Umano, Sveglia* și *Rinuova*.

Cadrul, natura încunjurătoare sunt tot acelea din *Roman de la Rose*: riulețul, livada, fîntina din mijloc, între flori de iasmin, păsările cîntînd în „legea lor“, care aici se zice *il latino*, cu un fulger de iubire trecînd prin toată această veche podoabă literară:

Ed io, stando presso ad una fiumana,
In un verziere, al'ombre d'un bel pino,

¹ Bibliografia, în Wiese, *loc. cit.*, pp. 11—12. — În opuscul se pomenesc și cîntecele epice, de la Roncevaux al lui Roland la Lancelot.

Aveasi d'acque viva una fontana,
Intorneata di fiori gelsomino.

Sentio l'aria soave a tramontana,
Udia cantar gli augelli in lor latino:
Allor sentio venir dal fino amore
Un raggio che passò dentro del core
Come la luce appare sul mattino.¹

Seminția ucenicilor poemei provențale e îmbelșugată, și în Nord și în Sud. Am văzut cari au fost italienii, și din Genova, cari au dat un nou grai unei poezii de tehnică obosită, de formule stoarse, fără a o putea înprospăta. Să adăugim pe un Buvatelli din Bologna, pe un Alberto Malaspina.

Ca mai vechi monument de poezie lirică italiană se pomeneste așa-zisul *Contrasto* al lui Cielo d'Alcamo (1231—50), plingerea iubitei aceluia care a plecat la cruciată, a fetei care, închisă de mamă-sa, nu poate ieși, după dorul ei, în lume, al „logodnicei padovane“, și cutare *sirventese* de luptă din Bologna².

Un lung șir de imitatori, unii pe cari Dante-i arată ca demodați, ca rămași fără o reputație răpede trecătoare, se întinde asupra întregului veac al XIII-lea. Francesco de Barberino petrece chiar în Franța patru ani (până la 1313), și el scrie în Provența *Documenti d'amore* și o carte despre femei, *Del reggimento e costumi di donne*. Guittone d'Arezzo, ca și Chiaro Davanzati, ca și bolognezul Guinicelli, aceștia ca și cel mai apropiat și mai recunoscut, mai iubit de Dante, Guido Cavalcanti (+ c.1300)—care petrece și la Toulouse —, și contemporanii săi Lapo Gianni, Dino Frescobaldi, care scrie *Il detto d'amore*, Cino da Pistoia și poezii școlii din Lucca³, au aceeași origine și aparțin deci — cu toate elementele populare ce s-au semnalat la aceia din ei cari sunt florentini⁴ — aceleiași familii.

¹ Cf. Jeanroy, *La lirica francese in Italia nel periodo delle origini*, trad. G. Rossi, Florența, 1892.^c

² Alessandro d'Ancona, *Poesia popolare italiana*, pp. 21 și urm.

³ Alessandro d'Ancona, *loc. cit.*, pp. 37 și urm.

⁴ *I rimatori lucchesi del secolo XIII*, Bergamo, 1905.

Cu toată armonia graiului în care scriu și care nu se poate dezvolta totuși, din lipsa acelei elaborații adânci, acelei zguduirii puternice pe care le dă numai credința și sinceritatea, acești scriitori nu rețin atenția, cînd ni înfățișează, cu același vocabular, aceeași rîvnire idealistă către persoane care se ascund, ca și eroinele provenențalilor, supt mască de ocazie: Vanna, Selvaggia, Mandetta. O inspirație mai nouă ar părea să se găsească doar în sonetul șoimului care reprezintă pe iubit (dar bucata tocmai de aceea pare să fie tîrzie):

Vai mie că un șoim eu l-am iubit,
Atît de parcă stam să pier de dor:
Cînd îl chemam, știam că s-a urnit,
Și nu cerea prea mult să-i dau de zor.

Acum zbură și-ajunse-așa de sus,
Așa de sus cum nu-l văzui vreodată:
Pe-un pom dintr-o livadă el s-a pus,
Și *alta* azi e binecuvîntată.

O șoimul meu, ce te-am hrănit atît
Și, ca să fii mai mîndru la vînat,
Ți-am pus de aur clopoțel la git,

Acum fugiși cum nu m-am așteptat:
De lațul meu parcă ți-ar fi urît
Atunci cînd lingă mine ai zburat.

Dar fără un ferment de originalitate n-am fi ajuns la poezia lui Dante.

El nu poate veni din literatura clasică. Ea nu e încă destul de cunoscută, direct și profund. Pe cînd în Spania arabii au păstrat-o și au transmis-o, ceea ce face din Castilia patria învățaturii, aici castelele n-au doar biblioteci, orașele de comerț string mai mult opere de artă decît cărți, — Biblioteca Marciana din Veneția e o mulțămîtă a lui Petrarca, pentru larga ospitalitate ce i-a dat-o Signoria —, universitățile, cea din Bologna, din Padova (1222), din Neapole (1224), n-au grija „artelor liberale“.

Traducerile sînt puține și neînsemnate. Brunetto Latini, în *Retorica* lui, culege din *De inventione* a lui Cicerone; lui Giamboni i se datoresc traduceri din Orosiu și Vegețiu; în *Fiori di retorica* a lui Guidotto de Bologna ne întîlnim iarăși cu oratorul cel mare al Romei; sentințe morale se prezintă sub numele eroului de rezistență sufletească din Utica în *Libro di Cato*. Nu mai mult. Să nu uităm o traducere din Aristotel de Tadeu.

Inspirația adevărată, dulce sau aspră, senină sau pătimașă, va veni însă de aiurea, în ajunul chiar al apariției lui Dante.

Sfîntul Francisc din Assisi (mort la 4 octombrie 1226) începe la sfîrșitul veacului al XII-lea predicția lui, fără minuni, fără profeții, fără doctrină, fără statute în adevăratul înțeles al cuvîntului, pentru un ordin nou. „Sărăcuțul“, „sărmănelul“, *il poverello*, e un fiu de oameni săraci, născut la țară. Deci nu un om de oraș, înăcrit, amărit, înverșunat de mizeria cetățîlor nordice cu ziduri înalte și străzi înguste, în care se poate muri de foame și de frig, nu un pungas ca Rutebeuf, ca Villon, blăstămînd, batjocorînd și „rîzînd minzește“ în umbra spînzurătorii pe care știa bine că o merită, ci un fiu al luminii care înseninează sufletele și al pămîntului bun care-și înfățișează darurile oricui. Aici sărăcia e o libertate, aproape o binecuvîntare; cînd n-ai nimic al tău, aceasta înseamnă numai că natura întregă e a ta, căci însuși ești întreg al ei.

Și așa a fost sfîntul. Animale, păsări, rătăcitoare ca și dînsul, flori și ierburi, stele din cer și pietre din stîncă, toate sînt din sufletul lui, cum el însuși se simte trup din trupul cel vast al naturii care nu poate muri. E o înrudire sacră în tot universul, și astfel și în cea din urmă din ființele însuflețite, în cel mai de nimic fragment al naturii neînsuflețite este ceva din Dumnezeu, care cere deci respect și iubire. Și Francisc cel sărman, cu picioarele goale, cu capul descoperit, cu haina aspră prinsă de trupul pe care sîngeră stigmat, cu funia legată de mijloc, e frate bun cu Soarele însuși, căruia-i zice, fericitul idiot al lui Dumnezeu, *Messer lo frate Sole*. E oare de mirare că va încheia tratate

formale cu lupii turbați, cari de hatîrul lui vor veni să se pocăiască în mijlocul chiar al cetății pe care o neliniștiseră și o umpluseră de groază?¹

Ordinul minorit al călugărilor cari cerșesc se formează pe încetul, adăugindu-se ucenicii unul cite unul, pînă ce, la un moment dat, el e gata de luptă și în stare să capete chiar — pentru care și atîția dușmani se ridică împotriva lui — rolul conducător în Biserică. Și spiritul cel nou, care aiurea înseamnă adeseori numai dominație, rămîne încă multă vreme în Italia însăși, ale cărui drumuri sunt străbătute de pocăiți, mai tîrziu de „flagelanți“ cu bice, cari-și îngină drumul cu cîntece, *laudi*, aceleași ca în zilele sfîntului sărăciei și al vieții îngerești. El poate însufleți deci o literatură nouă.

O reprezintă așa-numiții „jongleri ai lui Dumnezeu“, *giullari di Dio*, autorii de *fioretti*. Iacopone da Todi (+1306), jurist de profesie, intră în rangurile franciscanilor și pornește luptă contra Bisericii, tiranice și vițioase, pentru care va face și închisoare timp de șase luni de zile. Înainte, și pe urmele lui vine un Pietro Bercepè (Bersegapè), un Giacomino, un Bonvesino de Riva, care scrie povești simple (*de le zinquanta cortexie da tavola*, întii în latinește²) și slăvește pe Iov, pe Sf. Alexie; un Giacomino da Verona, cu icoanele lui din altă lume³, un Domenico Cavalca, un Iacopo Passavanti, cercetați de viziuni, cu *Oglinda pocăinței* (*Specchio di penitenza*), și chiar un Albertano de Brescia, a cărui scriere „despre iubirea lui Dumnezeu“ a fost tradusă și în limbile franceză, engleză și italiană. Subiecte de cîntece, în locul rafinărilor, din ce în ce mai puțin cuprinzătoare, ale liricei provențale, sunt saluturile către Maica Domnului, legendele despre Viorică și Roză, despre Furnică și Muscă etc. În scrisori înflăcărate, stăpînite de

¹ Dacă nu predicăția lui, cîntarea în care se cuprindea uneori, era la început în limba franceză, așa cum o știa; Alessandro d'Ancona, *Poesia popolare italiana*, p. 14, nota 7.

² *De quinquaginta curialitatibus ad mensam*. — Vd. L. Biadenc, *Cortesie de tavola in latino e in provenzale*, Pisa, 1893.

³ Mussafia, *Monumenti antichi di dialetti italiani*, Viena, 1864.

setea și bucuria singelui care răscumpără, o vizionară, Sfânta Ecaterina din Siena, va da o expresie exaltată acestorași sentimente.

Această iubire pretutindeni răspîdită putea să ajungă însă dulceagă, nefiind adesea cine să răspundă sentimentului care străbătea entuziast natura întregă. Mai fecund pentru creațiunea literară e celălalt sentiment, avînd, tocmai în fund, aceleași izvoare: *ura*.

Și *ura* însuflețea societățile italiene. O vedem în *Cronica lucrurilor petrecute în vremea sa*¹ a lui Dino Compagni, ghelf alb din Florența în luptă cu ghelfii negri, care crede că poate aîunge la o înțelegere cu dușmanii prin alte măsuri decît a osîndelor și exilurilor, pentru ca, la urmă, el însuși să fie izgonit prin puterea lor. Pasiunea voitoului de bine înșelat în speranțele lui gilgiie din fiecare pagină, și coloarea e așa de puternică, încît s-au putut ridica îndoieli în ceea ce privește autenticitatea acestei scrieri.

Din tot ce adunase și ținea gata, în lecțiile sale de universitate și în enciclopediile sale, evul mediu, se putea face, deci, supt înriurirea noilor puteri care încheagă, opere vrednice de-a se păstra de-a lungul timpurilor.

¹ *Cronica delle cose accorrenti ai tempi suoi*. Ea cuprinde o prefață care începe din 1288 și un rezumat al lucrurilor ulterioare, de la 1302 la 1312. Statute municipale, ca acel din Chieri, apar în veacul al XIII-lea.

N o t e

a. Cronici publicate în culegerea lui Lodovico Antonio Muratori, *Rerum italicarum scriptores*, XXVII vol., Milano, 1723—1738, unde au fost strînse lucrările cuprinzînd evenimentele de la anul 500 pînă în vremea Renaşterii.

b. Iar cine va dori să afle, să caute în Tesoro cel mare, ce are un loc mai înalt. Acolo va face un mare salt, pentru a spune mai pe larg în limba franceză.

c. Iar eu stînd lingă un rîu
Pe-o pajişte la umbra unui pin frumos,
Aveam un izvor cu apă vie
Înconjurat de flori de iasmin.

Simţeam adierea suavă, din miazănoapte,
Ascultam păsări cîntînd în latineasca lor:
Atunci simţii venind de la iscusitul amor
O rază ce străbătu drept prin inimă,
Aidoma lucirii ce apare dimineaţa.

DANTE

1. Omul și pregătirea lui

Dante înfățișează cel dintâi caz al unei individualități manifestate în literatura evului mediu, căreia, cu toate însușirile care sunt numai ale lui, el îi aparține. După atîția cari se mulțămesc, *se cred datori* a se mulțami cu ceea ce dă tradiția, el îndrăznește, nu din convingere teoretică, ci din prisosul individualității sale, să fie el însuși. Trecînd peste ce a apucat, peste ce i s-a dat prin creștere și învățătură, peste ce a cules din vastele lui cetiri, el dă unei literaturi pînă atunci de imitație o notă așa de puternică și de clară, încît, dacă s-ar fi găsit cine s-o știe repeta, încă de atunci scrisul italian ar fi luat locul întîi în manifestarea literară a popoarelor romanice.^a

De aceea biografia lui, pe care o cunoaștem din spusele fiului Petru, autorul unui comentariu asupra *Divinei Comedii*, din cîteva mențiuni în arhive, din tîrzii însemnări ale lui Boccaccio și Arrivabene, foarte dispuși la exagerare și invenție, dar mai ales din amănuntele strecurate în opera lui chiar, are un interes pe care nu-l poate reclama povestea vieții nimăruia dintre scriitorii medievali.

Dante Alighieri sau Aldighieri, care datorea acest nume înaintașilor despre partea străbunei, de loc din Ferrara, se cobora după strămoși dintr-un neam pe care a vrut să-l aducă, într-o vreme cînd se căutau așa de mult amintirile romane, din Roma Cezarilor. Tatăl său a fost jurist; despre el nu vorbește Dante nicăiri, cum nici, direct — deși unele comparații luate din curatul domeniu al iubirii maicii pentru

pruncul ei ar putea fi culesc din chiar amintirea lui —, de mamă-sa, Bella. Când e vorba de a fixa rosturile lui de familie, el va aduce înainte pe acel străbun, Cacciaguida, care, cum vom vedea, îi va prezice nenorocirile ce-l aşteaptă, din invidia şi ura fraţilor săi florentini.

Fără să aibă cunoştinţi în materie, Dante s-a înscris, într-un oraş unde fiecare trebuia să facă parte dintr-o breaslă, în aceea a medicilor şi spiţerilor. E sigur că n-a cercetat şcoala de medicină din Salerno; învăţătura lui a fost de caracter curat literar. În lumile Iadului el va vedea faţa arsă a celui Brunetto Latini care i-a fost ca un învăţător, „scumpa şi buna părintească icoană a celui care i-a arătat cum prin suflet se poate veşnici omul“:

La cara e buona imagine paterna
Di voi, quando nel mondo ad ora ad ora
M'insegnavate come l'om s'eterna;

şi acesta-i va recomanda acel *Trésor* „în care trăieşte încă“:

Sieti raccomandato il mio Tesoro,
Nel quale io vivo ancora¹...

Aceasta şi prietenia cu Guido Cavalcante, cu care discută şi privitor la limba în care-şi va îmbrăca marea viziune poetică, sunt relaţiile lui de tinereţe.²

În acelaşi timp viaţa lui interioară e scormonită printr-o iubire, aceea pentru Beatrice. Cu toate încercările lui mai târziu de a face să se topească toate contururile unei neîndoielnice realităţi în ceaţa nelămurită a personificării metafizice, — Beatricea fiind Credinţa, care primeşte, mîngie şi impacă pe obositul pelerin al tuturor ştiinţelor şi tuturor ipotezelor, Credinţa luminoasă şi intangibilă, apărînd în nouri de flori, supt vâl alb, cu tîmplele încunjurate de ramura măslinului, cu veşmintul roşu ca focul viu³

¹ *Infernul*, XV. Cf.: „dato t'avrei all'opera conforto“, „te-aş fi ajutat în opera ta“, spune Brunetto.^b

² Vd. *Infernul*, XIX.^c

³ *Purgatoriul*, XXX.

—, e sigur că Bica, fata lui Folco Portinari, soția de mai târziu a lui Simone de Bardi, i-a vrăjit tinerețea, așa de să n-o mai poată uita. Ce se spune în *Vita Nuova* pentru ca un comentariu subtil, încunjurînd cîntecele celor dintîi ani de activitate literară, să șteargă orice caracter de adevăr pămîntean din ele, despre cea dintîi întîlnire cu fetița de „nouă“ ani, despre revederea fecioarei la cei „optsprezece“ ani ai ei, despre moartea înainte de vreme a iubitei, pentru a cărei plîngere el cheamă cetatea întregă, se razimă pe ceva care s-a petrecut în adevăr.

De altfel Beatricea joacă față de viața reală a poetului rolul pe care în poezia provențială îl joacă femeile cu numele adevărat așa de discret ascuns, cărora poetul li închină o viață întregă. Și, dacă, în aceste izvoare de inspirație din Sudul Franciei, idealizarea nu e dusă așa de departe ca în Dante și în toată poezia italiană, aceasta se datorește numai faptului că aici a lucrat, pentru a se ajunge la misticism, curentul franciscan¹.

Despre aceste *canzoni* ale tinereței sale — unele, iscălite Durante, care se par a fi ale lui, nu se deosebesc întru nimic de literatura curentă a lui „dolce stil nuovo“ —, el spune că nu face decît să „noteze“ ce-i „sufică Amor“ și că astfel el „înseamnă“ doar „ceea ce dictează înlăuntru“:

Io mi son un, che quando
Amor mi spira, nota, ed a quel modo
Che detta dentro, va significando.²

Pe acel timp toată lumea în Florența „făcea politică“. Era o epocă de schimbări mari, tulburînd și cucerind toate sufletele. Contra Hohenstaufenilor, Papalitatea chemase pe francezi: cu Carol de Anjou, fratele lui Ludovic cel Sfînt, ei pătrund, durabil, în Neapole și Sicilia (pînă la „Vespele“ cunoscute); cu Carol de Valois, fratele lui Filip cel Frumos, ei vor intra, peste treizeci de ani, în Florența, tre-

¹ Vd., pentru apărarea contrară, Remy de Gourmont, *Dante, Béatrice et la poésie amoureuse*, Paris, 1908. În *Paradis*, XVIII, pentru știință apare Virgil, pentru „opere di fede“, Beatricea.^d

² *Purgatoriul*, XXIVe

cător, — reinnoindu-se astfel pentru un moment situația pe care o avea pontificatul cu două veacuri în urmă, cînd Grigorie al VII-lea se sprijinea pe normanzii din Sicilia și pe principatul toscan al contesei Matilda.

Ghibelinii nu mai aveau putere, într-o vreme cînd Imperiul, în plină decadență, caută, pentru a se ascunde și pregăti, adăpostul german. *Ghelfii* papei nu se înțelegeau însă între dinșii pentru păstrarea liniștită a biruinței, și în curînd ei erau să se despartă în două grupe urîndu-se de moarte, *Albii* și *Negrii*.

Deocamdată, în vremurile cînd această neînțelegere nu se pronunțase prea mult, Dante luptă supt steagul ghelf contra cetăților vecine ale Florenței, la Campaldino, unde în față stau oamenii din Arezzo, la Caprona, unde dușmanii sînt pisanii¹. N-are nici un sentiment de durere cînd vede un italian ucigînd pe altul; noțiunea Italiei se află pentru din-sul în cărțile despre trecut, iar, cînd o proiectează în viitor, o leagă de o stăpînire străină, garantînd pace și ordine. E deprins, ca toți contemporanii săi, cu viața de cetate asediată pe care o duce fiecare oraș și se îmbată de libertatea pe care o dă trecător biruința asupra unor vecini cari, și tocmai de aceea, sunt adeversari neîmpăcați.

Carierea lui politică a fost scurtă. Ea l-a dus însă ca sol în atîtea colțuri italiene. Numai de la 1292 la 1297 el îndeplinește șapte misiuni; de toate ar fi avut paisprezece, și vom vedea cît au contribuit și ele să-i facă familiar orice punct, aproape, al peninsulei.

La 1300 Dante ajunge în fruntea Florenței, ca unul din „priorii artelor“ aleși pentru a o conduce. Cu spirit de împăciuire a funcționat și el atîtea luni de zile. Pierderea independenței florentine era să-l facă în curînd a-și părăsi pentru totdeauna o patrie pe care va ajunge s-o urască.

Chemat de papa Bonifaciu al VIII-lea, Carol de Valois intră în Florența la 2 noiembrie 1301, pentru a se proclama, trei zile mai tîrziu, dictator. Albii lui Vieri de' Cerchi sunt

¹ Cf. *Infernul*, XXI.

de acum dați fără apărare în minile Negrilor lui Corso Donato. Deși a luat în căsătorie, la 1292—6, pe Gemma, ruda de aproape a acestuia din urmă, — cu care a și avut poate pe fiii Petru și Iacob, pe fiica Beatrice — , Dante va fi unul din prizoniți și izgoniți. La Roma, unde îndeplinea o ultimă misiune, îi vine știrea că a fost osîndit, pentru mai multe păcate, între care și malversația, *baratèria*, la un exil de doi ani. În *Divina Commedia* el va face să se prevadă această lovitură, de către mîncăul Ciaccio, cufundat în Iad: „sălbaticii vor goni pe ceilalți, cu jignire mare“:

La parte selvaggia
Caccerà l'altra con molta ofensione¹,

ca și de către strămoșul însuși, care știe că Dante va fi izgonit cu voia celui ce stă în locul unde „Hristos zilnic se precupețește“ (*là dove Cristo tutto dì si merca*), așa încît va trebui să „lase orice i-a fost drag mai cu osebire“ și

Vei încerca atuncea cît este de gustos
Dărăbul de la altul și asprul drum ce este
Pe scările străine să sui și să cobori

(*Tu lascerai quî cosa diletta
Piu caramente*

.....
*Tu proverai sicome sà di sale
Lo pane altrui, e com'è duro calle
Lo scendere e il salir per l'altrui scale.)²*

El nu se va mai întoarce niciodată acolo unde-l cheamă sentimentul pe care numai odată-l lasă a se întrevedea în fulgerul unui vers, „dragostea locului de naștere“ — *la carità del natio loco*³. Va încerca să se lupte întîi pentru a înlătura pe uzurpatori. Emigranții, scoși din Arezzo, merg în Romagna și încearcă o serie de lovituri, ghelfi și ghibe-

¹ *Infernul*, VI.

² *Paradisul*, XVII.

³ *Infernul*, XIV. Vd. și „mio bel San-Giovanni“, *Infernul*, XIX.

lini laolaltă, cu ajutorul cardinalului de Prato, trimis de papa Benedict al XI-lea, apoi cu al cardinalului Orsini. Se stringe de două ori o mică armată, de aproape 10.000 de oameni; se dau lupte și la porțile Florenței. Corso Donato cade strivit în picioare de caii catalanilor¹; dar e în zădar. „Cei răi“ vor rămânea. Ei întăresc sentința contra lui Dante, prefăcînd-o în surghiun pe viață, amenințîndu-l cu arderea pe rug pentru propoziții eretice, la 1311, 1315, 1316. Iar, cît despre aceia pe cari Dante i-a crezut buni, ei au izbutit să-l dezguste prin „tovărășia lor cea rea“:

E quel che più li graverà le spalle
Sarà la compagna malvagia e scempia².

La 1306 fugarul, a cărui glorie începe a crește, deși spune că „numele lui nu e știut încă“,

Il nome mio ancor molto non suona³,

se află la Padova, apoi, în 1307, la Sarzana, în sfîrșit în Lunigiana, la familia Malaspina, la Verona, la Ravena, unde va asculta multă vreme cum „Eol“, minînd Sirocul, va face să se bată ramurile pinetului înaintea vechiului port părăsit al flotei romano-bizantine de pe vremuri (Classis, Chiase).

Speranțele lui se îndreaptă apoi către împăratul Henric de Luxemburg, cînd acesta se coboară în Italia. Dar fără folos el apare în Toscana, unde Cezarul mult așteptat își va sfîrși zilele.

Se va întoarce la Ravena, va trece o clipă, la Lucca. După ce Florența-i oferise pentru a-l admite în zidurile ei condiții pe care mîndria lui nu le putea primi, el se așeză pentru totdeauna în vechea cetate bizantină a lui Iustinian, cu priveliștea neliniștită a mării supt ochii crunți.

Va muri acolo, la Ravena, căpătînd cu greutate, și după moartea soției, hrana copiilor săi — *urget rei familiaris*

¹ *Purgatoriul*, XXIV.

² *Paradisul*, XVI.

³ *Purgatoriul*, XXVIII.

angustia, scrie el lui Guido Novello, seniorul orașului, trimetându-i o parte din opera sa capitală —, în ziua de 6 noiembrie 1315, și, așteptând vremea, când „un partid și altul foame va avea de dinsul“.

La tua fortuna tanto onor ti serba,
Che l'una parte e l'altra aranno fame
Di te...¹

el lăsa ca mormintul lui să nu fie clintit din acel loc.^f

În cursul acestei vieți zbuciumate, mulțămirile familiei și altele chiar, pe care le pomenesc „cîntecele“ sale — o Pietra, care se anunță în *Divina Commedia*², Gentucca, femeia din Lucca —, ori de care e vorba în scrisul comentatorilor, n-au lipsit cînd și cînd aceluia care însă și în fața lui cu bărbie voluntară, cu ochii lungi și adînci, cu obrazul aspru săpat ajunsese a purta ca stigmatele nenorocirii la care-l osîndise soarta.

Dar nota fundamentală a sufletului său a rămas neîncrăzătoare, dezgustată, de o adîncă tristețe.

Iubirea pămîntească-i pare că nu durează mai mult decît ațîțarea simțurilor sau măcar înfățișarea ființei iubite³, știința e adeseori vorba vană a celor cari poartă în neștire gîndul altuia (*cenni altrui*)⁴; „rareori prin ramuri se ridică probitatea umană“⁵.

„O, biată omenire“, strigă el, „născută ca să zbori sus, pentru ce cazii la așa de puțin vînt?“

O gente umana, per volar sii nata,
Perche a poco vento cosi cade?⁶

Ce e lumea toată, „Marea cea mare a ființei“ — *lo gran*

¹ *Infernul*, XV.

² Acea „femina“ care „ti farà piacere“; *Purgatoriul*, XXIV.

³ Quanto in femmina fuoco d'amor dura,
Se l'occhio o il tatto spesso nol raccende; *Purgatoriul*, VIII.

⁴ *Purgatoriul*, XII.

⁵ Rade volte insurge per li rami
L'umana probitate, *Purgatoriul*, VII.

⁶ *Purgatoriul*, XII.

*Mar dell' essere*¹ — decît „o alergare spre moarte“ (*del viver ch'è un correre alla morte*²)?

Va trebui să caute la sfîrșitul vieții sale alte tărîmuri pentru o poezie care desprețuiește viața. O singură credință i-a rămas în cuprinsul ei: a dreptății.

El a văzut astfel că trandafirul, „aspru și sălbatec“ iarna, poartă, primăvara, floare în vîrf și n-a asistat niciodată la înecarea în gura chiar a portului a vasului acelaia care-și purtase răpede catargul drept de-a lungul mărilor, așa încît cumetri și cumetre să nu creadă că în sfatul lui Dumnezeu e „tot ce se fură și se oferă“:

Ch'io hò veduto, tutto il verno prima,
 Il prun mostrarsi rigido e feroce,
 Poscia portar la rosa in sulla cima.
 E legno vidi già dritto e veloce
 Correr lo Mar per tutto suo cammino,
 Perire al fine all'entrar della foce.
 Non creda donna Berta e ser Martino,
 Per vedere un furare, altro offerere,
 Vederli dentro al consiglio divino;
 Chè quel può surgere, e quel può cadere.³

Și acestea se aplică și cetăților, care-și au sorocul lor de moarte ca și însăși ființa omenească:

Poscia che le cittadi termine hanno.
 Le vostre cose tutte hanno lor morte
 Sì come a voi.^h

2. Cunoștințele lui Dante

Prin călătoriile și misiunile lui, Dante ajunsese a fi unul din cei mai buni cunoscători ai Italiei sale în toate ungherele. Dacă, odată, spune că nu cunoaște locurile pe

¹ *Paradisul*, I.

² *Purgatoriul*, XXXIII.

³ *Paradisul*, XIII.^g

la Mulazzo¹ (*Purg.*, X), el face adesea comparații cu aspectul deosebitelor regiuni ale peninsulei: arsenalul venețienilor, Lucca, cu „Santo Volto“, riul Serchio (*Infernul*, XXI), spitalele de la Valdichiana (*Inf.*, XXIX), drumul de la Sanleo la Noli prin Bismantova (*Purg.*, IV), turnul Carisenda din Bologna, calea între Lerici și Turbia (*Purg.*, III), Verona, cu alergările ei după „postavul verde“ (*Inf.*, XV), Pola și Quarnero, „care închide Italia și-i scaldă hotarele“², ruina de lângă Trento, pe Adige, drumul spre Corneto³, Roma, cu San-Pietro, Roma jubileului, la care alergă și „barbarii“, sălbatecii croați, ca să se închine sfintei Veronica, și îngenunche în Lateran (*Inf.*, XVIII; XXXI; *Paradisul*, XXXI).

Dar, deși s-a pus la îndoială călătoria lui în Franța, el pomenește cum e Rhônul la Arles⁴. Vorbește de opera artistică a autorilor de *enluminures*, cum li se zice la Paris:

Quell'arte che alluminare è chiamata in Parisi.⁵

Și nu-i e necunoscut — ca din propria experiență — acel „vico degli strami“, acea Rue du Fouarre, în care unul din marii sofiști ai timpului își dezvoltă „adevărurile capricioase“ (*insidiosi veri*)⁶. Va pomeni și de frisonii cei națți, de zăgazurile de la flamanzi, între Bruges și Whitsand (Guizzante)⁶. Cunoștințele lui — căruia i s-a atribuit și o imposibilă călătorie în Anglia — merg pînă la Dunărea austriacă („la Dania în Osteric“) și la Don, la „Tanai, supt cerul cel rece“⁷, la Ungaria, la Serbia, ai cărui regi falsifică moneda Veneției⁸, și, în Vestul Europei, pînă la Compostella și la „baronul pentru care tocmai departe se vizitează Gallicia“⁹.

¹ *Paradisul*, XVI.ⁱ

² Sicom' a Pola, presso del Quarnero

Che Italia chiude e i suoi termini bagna (*Infernul*, IX).

³ *Infernul*, XII, XIII.

⁴ *Ibid.* Unii au vrut să vadă o amintire din *Aliscans*.

⁵ *Purgatoriul*, XI.

⁶ *Infernul*, XV.

⁷ *Infernul*, XXXII.

⁸ *Paradisul*, XIX.

⁹ Il barone,

Per cui laggiù si visita Galizia (*Paradisul*, XXV).

Dincolo de hotarele continentului apoi, el e lămurit asupra postavurilor orientale pe care le fac tătarii și turcii¹, asupra Libiei și Etiopiei, a Mării Roșii și a Marocului².

Afară de lumea biblică, acest om din veacul al XIII-lea, din epoca în care Spania lui Alfons al X-lea scotocește bibliotecile, arabe ori creștine, e pe deplin inițiat în acea lume clasică, de la care va cere marii săi conducători în lumea umbrelor chinuite, a umbrelor neliniștite, a umbrelor senine: Virgil fermecătorul, bunul creștin Stațiu, asprul și dreptul Caton din Utica.³

Din lumea zeilor și legendei elenico-latine, el invocă pe „bunul Apollon“ (*Par.*, I), el numește pe Isus „supremul Iupiter pus pe cruce“ (*Purg.*, VI), el amintește pe Icar, pe Phaeton, pe Iason și Medea, pe Minos și Amfiarau, pe Calchas și pe Tiresia, pe Orfeu (*Infernul*, XVII, XVIII). Dintre scriitorii elenici, se închină lui Homer, fără a-l cunoaște de-a dreptul, venerează, după spusele altora, pe filosofi și enciclopediști: Democrit, Diogene, Anaxagora, Thales, Empedocle, Zenon, Dioscoride, Euclid, Ptolemeu, Hipocrat, și așează în fruntea filosofilor, ca „maestro di color che sanno seder trà filosofica famiglia“, mai presus de Socrat și de Platon, firește pe Aristotel³. Dintre scriitori, pomește pe Esop, pe Simonide, pe Euripid chiar⁴.

În lumea clasică romană e și mai bine orientat, și mai direct. Traian, cu minunea lui în favoarea văduvei, apare mintuit sufletește, ca păgin, după o tradiție medievală, prin rugăciunile Sfântului Grigorie⁵. A rășfoit, ca și în Virgil, în Horațiu, în Ovidiu, în Stațiu și în Lucan (*Infernul*, IV, XXV), în Tit Liviu (*Inf.*, XXVIII); Terențiu și Plaut, Varro, Persiu, Iuvenal (*Purgatoriul*, XXII) sunt împrumutați ca simple nume, de aiurea.

¹ *Infernul*, XVII.

² *Infernul*, XXIV.

³ *Infernul*, IV.

⁴ Într-o scrisoare el vorbește de un tânăr care învață „grecește și franțuzește“ (Tiraboschi, *Storia della letteratura italiana*, p. 394).

⁵ *Purgatoriul*, X; *Paradisul*, XX.

Dacă s-a putut spune că desemnul cercurilor Infernului a fost luat din *Eticele* lui Aristotel (cf. *Infernul*, XI: ale Purgatoriului după Toma de Aquino), arta antică începea să fie vizibilă pentru acest om din veacul al XIII-lea. El va vorbi de Policlet (*Purgatoriul*, X) și va consacra o frumoasă terzină Niobei sculpturale „cu ochi dureroși, însemnată în drum, între șapte și șapte copii ai săi stînși“:

O Niobe, con che occhi dolenti
 Vedeva io te signata in sulla strada
 Trà sette e sette tuoi figliuoli spenti.¹

Trecînd peste Părinții Bisericii, neglijați afară de Sf. Ioan Gură de Aur, evul mediu al învățaților de limbă latină e înșirat întreg, cu Anselm, și Donat, cu Grațian, cu Orosiu, cu Isidor și Beda, cu Raban Maur, cu Ioachim de Calabria, cu parizienii Petru Lombardul, Ricard și Hugo de S. Victor, cu Sigier din Brabant, cel din *Vico degli strami*, Rue du Fouarre (*Paradisul*, X, XI), arabii, al căror Mohamed e numai „sămănător de scandal și de shismă“, sunt reprezentați prin Avicen și Averoe, și lui Nemrod i se pun în gură cuvinte arabe (*Inf.*, XXXI).

Sfinții au și ei locul lor: în Rai se întîlnesc Sf. Bernard (*Parad.*, XXXI), Petru Damiano (*Parad.*, XXI), Sf. Dominic și ucenicul său Sf. Toma de Aquino, Sf. Francisc de Assisi, „Seraficul“, *il poverel di Dio*, cu „frații“ săi purtînd „umilul căpăstru“, „seminție a sărăcuților“ (*gente poverella*), cu viața „vrednică de a fi cîntată în cer“, ei cari predică și înaintea păgînilor o lege pentru care sunt gata a se jertfi (*Parad.*, XI, XIII)².

Din literatura populară a epocii nu putea lipsi o amintire a *Alexandriei* (*Inf.*, XIV). Dar poetul florentin, care așează pe Carol cel Mare și pe Roland în partea cea mai bună a cerurilor, cunoaște, desigur, cîntecele de război ale epopeii carolingiene și celtice, pe care le amintește și în scrierile lui latine, și el vorbește și de tipurile care domină în

¹ *Purgatoriul*, XII.

² Ele servesc ca bază pentru „Panteonul“ lui Goffredo di Viterbo; ciclul celtic pomenește de un Henric de Settimello; vd. Leclerc, *op. cit.*, II, pp. 69–70.

continuarea ei, Guillaume și Rainaud; Godefroy de Bouillon nu e, poate, pentru dînsul, cuceritorul Ierusalimului asupra necredincioșilor, ci eroul din *Geste des Loherains*, din *Chevalier au cygne*¹. Dintre trubaduri, Bertrand de Born, înțețitor al luptelor dintre tată și fii, apare pedepsit, ținîndu-și în mîină capul cu strașnică privire (*Inf.* XXVIII); și Dante hotărăște care e mai vrednic de laudă dintre Arnaut de Daniel și Gérard de Bournelh (*Purg.*, XXVI²).

Vestitul *Roman de la Rose*, mai ales în partea primitivă redactată de Guillaume de Lorris, nu putea să rămîie fără influență. *Divina Commedia* se oprește cu plăcere asupra icoanelor și comparațiilor, cu o roză crescută la lumina soarelui (*Parad.*, XXII), cu „aurul veșnicei roze“ (*il giallo della rosa sempiterna*, *Parad.*, XXX), cu „roza candidă“ a „sfintei miliții“ (*Parad.*, XXXI). Maica Domnului e „roza în care Cuvîntul lui Dumnezeu se făcu carne“ (*Parad.*, XXIII), și el înseamnă pe Beatricea lui ca „frumoasa floare pe care o cheamă în rugăciunile sale totdeauna, și dimineța și seara“:

Il nome del bel fior ch'io sempre invoco
E mane e sera.³

În icoana unui imens trandafir toate-și află, la capăt, lămurirea lor mistică. Și comparația ce s-a făcut între o bucată a lui și una a lui Rutebeuf⁴ arată că a cunoscut și pe

¹ *Infernul*, XXXI; *Paradisul*, XVIII.

² Va pomeni, în aceleași opere latine, și de Pierre d'Auvergne, întii cîntăreț în limba lui oc. Cf. A. Farinelli, *Dante e la Francia dall'età media al secolo di Voltaire*, Milano, 1908, 2 vol.

³ *Ibid.* Cf. *Amore și Justiția*, *Purgatoriul*, II.

⁴ O voi che per la via d'amor passate

Attendete e guardate

S'egli è dolore alcun quanto'l mio grave.

Comparația o face Leclerc, *op. cit.*, II, p. 72. În *Tristan* e așa:

Vous tous qui passez par la voie,

Venez çà, chascuns de vous voie

S'il est dolor fors que la moie.

Vous qui alez parmi la voie

Arestez-vous, et chascuns voie

S'il est dolors tel com la moie.

acest liric francez sau, mai degrabă, pe Chrétien de Troyes, modelul acestuia, ca și pe Thibaut de Champagne.¹

Din literatura nouă italiană, afară de informul și monotonul Brunetto, de la care a luat cadrul viziunii și ideea celor ce se întîmpină în cale, și de Guido Cavalcante, el amintește pe „Notariul“ care e Iacopo da Lentino, pe Guitone d'Arezzo — anteriori lui *dolce stil nuovo*¹ —, apoi gloria pe care a cîștigat-o în stil Guido Guinicelli, deși i-a smuls-o urmașul și „tatăl“, — cu „dulcele versuri care, cît va ținea însuși uzul de acum al graiului, vor rămînea scumpe“:

Li dolci detti vostri,
Che, quanto durerà l'uso moderno,
Faranno cari ancora i loro inchiostri²,

și „spre cuib poate unul și altul s-a născut care să se suie“:

...e forse è nato
Chi l'uno e l'altro cacerà di nido³.

Și arta are în această lume nouă prețuirea ei, cu Cimabue, care e înlocuit de Giotto⁴, și cu Casella muzicantul⁵.

Din atita cetire nu i-a rămas, celui care așa de mult ține să apară învățat, enciclopedic, decît jargonul scolasticei și o curiozitate naivă, care ne face să zîmbim. Îl vor interesa petele lunii — obiect al unei întinse dizertații episodice —, relațiile pămîntului cu soarele (*Purg.*, IV), „virtuțile“ care, „informative“, alcătuiesc corpul nostru omenesc, supt impulsul „primului motor“⁶, deosebitele ipostaze ale „spiritului“⁷, *chestiuni* ca aceea dacă sufletele se întorc la stele, dacă poate fi o vinovăție de pe urma silei, dacă o făgăduință făcută lui Dumnezeu se poate înlocui prin alta⁸, dacă me-

¹ *Purgatoriul*, XXIV. Cf. și *ibid.*, XXVI.

² *Purgatoriul*, XXVI.

³ *Purgatoriul*, XI. Cf. pentru rugăciunile lui Pier Pettinagno, *ibid.*, XIII.^m

⁴ *Purgatoriul*, XI.

⁵ *Purgatoriul*, II.

⁶ *Purgatoriul*, XXV.

⁷ *Vita nuova*.

⁸ *Paradișul*, IV, V.

rită osînda cine n-are alt păcat decît că s-a născut în legea veche¹, — și răspunsul e că sunt creștini mai departe de Hristos decît „Etiopianul“². El vrea să știe ce este Încarnăția³. I se pare uneori chiar că liberul arbitru are un preț și că pe pămînt se pot lămuri lucrurile pămîntului pentru ca, totuși, să ceară, în ultima instanță, în folosul omenirii asigurarea unei legi și garanția unui rege⁴.

Dar, la urmă, sufletul se smerește pentru a înțelege, căci ce pot prin ele însele dobitoacele pămîntului, mințile grosolane⁵; ce nebunie este să se creadă că rațiunea noastră poate străbate „calea infinită“⁶! El condamnă pe alhiști, pe doritorii de a zbura, pe născocitorii de tot felul⁷. „Probe fizice și metafizice“ nu se cer, iar silogismul e doar o cîrjă pe care ne-a dat-o Providența⁸. Lumea nu se poate înțelege prin sine; văzută de sus, trebuie să zîmbești de „josnicia ei“, *il suo vil sembiante*⁹. Destul să știi că iubirea e marea lămuritoare, cum e și creatoarea cea mare; soarele însuși nu face decît să „îndemne la iubire“:

Lo bel pianeta che ad amor conforta.¹⁰

La Dumnezeu, „înaltul domn“ — *il alto sire*¹¹ —, e taina tuturor lucrurilor, și de pe buzele celui cu multe îndoieli și îndelungate rătăcirii se desface o poetică versiune a rugăciunii dominicale:

¹ *Paradisul*, XIX.

² Ma, vedi, molti gridan: Cristo, Cristo,
Che saranno in giudicio assai men prope
A lui, che tal che non conobbe Cristo,
E tai cristiani dannerà l'Etiopie (*Paradisul*, XIX).ⁿ

³ *Paradisul*, VII.

⁴ *Purgatoriul*, XVI.

⁵ O terreni animali, o menti grosse (*Paradisul*, XIX).

⁶ Matto è chi spera che la nostra ragione

Possa trascorrer la infinita via

Che tiene una sustanzia in tre persone.

(*Purgatoriul*, III).^o

⁷ *Infernul*, XXIX.

⁸ *Paradisul*, XXIV.

⁹ *Paradisul*, XXII.

¹⁰ *Purgatoriul*, I, V și *ibid.*, XVII—XVIII.

¹¹ *Infernul*, XXIX.

O Padre nostro che ne' cieli stai,
Non circoscritto, ma per più amore
Che ai primi effetti di lassù tu hai¹...

Credința în el e „substanța lucrurilor sperate și dovada, explicația celor ce nu apar”².

Pentru a o găsi el va fi dus spre cercuri tot mai înalte și mai curate, de o Lucie care-l introduce în Purgatoriu³, de o Matelda, asemenea Proserpinei,⁴ care-l va scălda în apele Letei, pînă ce virtuțile morale, care au precedat aici pe Beatricea, ca „slugile” ei, îl iau în primire:

Beatriceo-ntoarce ochii sfinți
Spre credinciosul tău.
— Volgi, Beatrice, volgi gli occhi santi
Al tuo fedele.⁵

Viziuni ciudate apar lîngă pomul cunoștinței binelui și al răului pînă ce în suprema strălucire ea, dorita, apare, înseninînd și luminînd totul.

Și tot această iubire, care „circumscrie” pe Dumnezeu însuși, îi dă putere de a-i cînta lui, care, cu toată știința, cîștigată, a „artistului” în „arta” sa, simțea cum îi „tremură mîna” cînd vrea să se apuce de lucru:

Similmente operando all'artista
Ch' ha l'abito dell' arte e man che trema:
Però, se il caldo Amor la chiara Vista
Della prima Virtù dispone e segna,
Tutta la perfezion quasi s'acquista⁶.

Cu aceasta ajungem însă la operele lui Dante.

¹ *Purgatoriul*, XI.

² *Fede è sustanzia di cose sperate
Ed argomento delle non parventi,
E questo pare a me sua quiditate.*

(*Paradisul*, XXIV).

³ *Purgatoriul*, IX.

⁴ *Purgatoriul*, XXXI—II. Cf. și XVIII (pentru „opera di fede”), și *Paradisul*, XI, la început.

⁵ *Purgatoriul*, XXVIII.

⁶ *Paradisul*, XII.^P

3. Opera: partea împrumutată

Cunoaştem pe Dante, fiziceşte şi sufleteşte, aşa cum se înfăţişează într-o anume fază a vieţii lui: „tetragono“ în hotărîrea lui de a sta împotriva oricăror oameni şi oricăror lucruri, înviersunat, dacă nu şi înveninat, de prigoniri, cu privirile lui străbătătoare căutînd ascuţit în altă lume decît lumea aceasta.

Aşa fiind, pare greu de admis că el a început altfel, că a avut, atunci cînd nu se gîndea ce o să cadă asupra-i, supt ce povară grea o să-şi ducă zilele şi în ce izolare străină o să le mîntuie, o altă gîndire şi o simţire alta, că în tinereţa lui a putut fi acelaşi senin şi aceeaşi lumină ca în cei dintîi ani din viaţa fiecăruia. De aici atîtea şovăieli şi nesiguranţe în ce priveşte interpretarea sau chiar atribuirea unora din „operele minore“ sau a cutării scrieri pe care cercetători mai noi au încercat s-o adauge la acestea.

Nu e mult de cînd un profesor francez, d. Ferdinand Castes, a găsit într-o bibliotecă din Montpellier, fără să se ştie pe ce cale manuscriptul a putut pătrunde acolo, un poem al cărui scris era evident din veacul al XIII-lea, şi, care, supt titlul de *Fiore*¹ (cf. *fioretti*), obişnuit pe acest timp ca să însemne culegeri într-ales, cuprinde nu mai puţin de două sute treizeci şi două de sonete. S-a putut vedea lesne că ele nu fac decît să rezume părţile cele mai însemnate, după judecata isteţului prelucrător, din *Roman de la Rose* însuşi, şi, editorul o spune în chiar titlul publicaţiei sale. Acelaşi titlu dă, după manuscriptul unic, şi numele poetului: Durante.

De aici s-a ivit fireasca idee că Dante însuşi ar putea fi remaniatorul în italianeşte al unui poem care se vede bine, şi din *Divina Commedia* chiar, a fi fost întrebuiţat de dînsul. În adevăr Dante şi Durante e acelaşi nume. Perfectiunea formei, care se menţine, într-un cadru aşa de greu, cît durează o aşa de întinsă operă, bunul stil eclectic, asemenea

¹ *Il fiore, poème italien du XIII-e siècle, en CCXXXII sonnets imités du Roman de la Rose, par Durante,* Paris, 1881.

cu acela în care e scrisă *Comedia*, e un alt argument, destul de puternic, căci se poate pune întrebarea cine, în lipsa lui Dante însuși, ar fi fost în stare să dea o lucrare de atîta merit. Se mai poate adăugi că, pe lingă mult bun simț în alegere, se întîlnesc și elemente originale, iar un sonet întreg, al treizeci și treilea, e datorat numai scriitorului italian. O samă de comparații și aluzii se potrivesc cu ce se întîlnește, cum vom vedea, în marea operă a lui Dante: astfel deosebirea între toscani și lombarzi, pomenirea luptei de la Benevento, care preocupa așa de mult pe poetul ghelf, tendințele aristocratice care se relevă de la un capăt al sonetelor la cellalt¹.

Ce e greu însă — pe lingă faptul că în evul mediu diminutivele erau socotite ca deosebite de numele din care derivau, așa încît în aceeași familie un frate putea să poarte numele întreg, iar un altul forma diminutivală — e că mentalitatea și sentimentalitatea aceluia care, luînd în mîini *Roman de la Rose*, a neglijat partea lui Guillaume de Lorris pentru a lucra mai mult asupra celei datorite lui Jean de Meung, se deosebește hotărît de acelea care disting pe Dante. Un spirit de negație — și față de Evanghelie —, un spirit de revoltă față de orice autoritate, unul de ironie și de agresiune chiar, nu se pot atribui ușor cîntărețului adînc religios, respectuos de tradiție și fanatic de ordine al cercurilor lumii celeilalte. Că s-a citat tonul războinic al *tenzonei* sale — netăgăduite — cu Forese Donati² nu e încă o dovadă deplină: una e să se încerce cite o dată o notă și alta să se caute într-o literatură străină ce reprezintă mai energic — pînă la cinism — o direcție pentru a-i da, printr-o prelucrare personală, pecetea unei aprobări a conștiinței întregi.

Dacă se admite totuși că Dante e Durante și că *Il Fiore* a putut fi o pregătire pentru *Divina Commedia*, va trebui, cu toate manifestările originale, să se așeze întregă lucrarea între elementele de împrumut ale operei lui Dante.⁷

¹ Luigi Foscolo Benedetto, *op. cit.*, p. 103 și urm. Cf. în *Vita Nuova*, opoziția între „uomo cortese“ (și „colui che è sire de la cortesia“) și „gente villana“.

² Zingarelli, *Le opere minori di Dante Alighieri*.

Nimeni nu i-a tăgăduit însă *bucățile lirice*, care sunt multe, și în toate formele pe care le elaborase pînă atunci, pe baza modelelor provențale și a cîntecului popular, literatura italiană. O mare parte dintre dîsele nu apar însă deosebit, ci amestecate cu un comentariu în proză, care încearcă a li da alt sens, a le pune în legătură cu un mers de idei care era străin scriitorului în vremea cînd, potrivit — cum spune însuși — cu sentimentul său dinăuntru, pune în scris aceste *mărturisiri*.

Cea mai mare parte din ele se găsește în *Vita Nuova*.

Nici o însemnare din partea lui Dante nu ne ajută să fixăm la ce dată a fost scris acest opuscul. Singur faptul însă că el încearcă a răpi orice sens adevărat, orice sinceritate sentimentală aplicată unei ființe vii, orice aplicare concretă acestor sonete arată că avem a face cu omul, acum înaintat în vîrstă, căruia-i face rău ca numele său, după ce va fi isprăvit un așa de mare lucru simbolic ca *Divina Commedia*, să fie legat de simple dovezi de dragoste.

Pentru a-și „denatura“ intîia inspirație, el întrebuintează toate mijloacele științei și ale interpretației contemporane. În unele cazuri ar reuși, *bucățile* fiind de împrumut, cu intervenția lui Amor, cu atmosfera de viziune, cu subtilitățile și rafinările unei literaturi poetice care se născuse bătrînă; în altele însă, ca în penultimul sonet, unde **întreabă**, pasionat, pe *pellegrini*, pe străinii care străbat cetatea unde se plînge moartea Beatricei, de ce nu se lasă pătrunși și ei de durerea tuturor, pe care ar împărtăși-o desigur, dacă ar ști cine a fost cea dispărută, realitatea e prea evidentă pentru ca să poată fi acoperită. Și aici însă ne găsim într-un domeniu în care ceea ce stăpînește este tradiția fondului și măiestria de tehnică îndătinată a formei. ⁸

Străin este, de altfel, — și în măsură cu mult mai mare — și tot ce adaugă comentatorul. Filosofia timpului, alambicată și zădarnică, vorbește cînd se fac deosebiri scolastice între „spiritul vieții, care locuiește în cea mai sacră cameră a inimii mele“, între „spiritul animal, care locuiește în înalta cameră în care toate spiritele sensitive poartă

percepțiile lor“, între „spiritele feței“ și între „spiritul natural, care se sălășluiește în acea parte unde se duce hrana noastră“¹. Tot acea filosofie contemporană e chemată să explice dacă Amore e „substanță inteligentă sau corporală“, și el răspunde astfel: „nu e prin sine, ca o substanță, ci e un accident în substanță“². Nu lipsesc grecoiele circumscrieri savante: „se întorsese cerul luminii“; cetim chiar la început, „aproape la același punct, ca la propria sa învîrtire“³; iar aiurea, tot pentru a preciza: „în acea vreme cerul înstelat se întorsese către partea Răsăritului, și cele douăsprezece părți, de un grad“⁴. Viziuni ca a lui Amore în nour de foc, purtînd pe brațele lui o femeie dezbrăcată, pe cînd inima lui arde, visuri nu lipsesc, precum nici sfaturi cu privire la întrebuițarea limbii vulgare ș.a.

Beatricea apare ca un simbol. I se zice așa, de mulți, „stăpînei glorioasă a minții poetului“, pentru că „nu știu cum să-i zică altfel“⁵, dar oricine cetește balada nunții, aceea în care se cîntă „doamna ce are înțeles de iubire“

— Donne ch'avete intelletto d'amore —,

bucata de versuri despre moartea tatălui ei, aceea pentru vederea ei în moarte, pentru femeia de la fereastră ce samănă cu dînsa, va înțelege ce fond real încearcă a subtiliza aceste abstracții. La urmă, poetul făgăduiește să nu mai atingă subiectul decît într-un chip — evident alegoric — vrednic de dînsul.

¹ Lo spirito de la vita, lo quale dimora ne la secretissima camera de lo cuore... Lo spirito animale, lo quale dimora ne l'oculta camera ne la quale tutti li spiriti sensitivi portano le loro percezioni... Li spiriti del viso... Lo spirito naturale, lo quale dimora in quella parte ove si ministra lo nutrimento nostro.

² Sostanza intelligente, s. corporale? Non è per sè, si come sostanza, ma è uno accidente in sostanza.

³ Era tornato lo cielo de la luce quasi a uno medesimo punto, quanto a la sua propria girazione.

⁴ Nel suo tempo lo cielo stellato era mosso verso la parte d'Oriente e le dodici parti l'uno d'un grado.

⁵ La gloriosa donna de la mia mente, la qual fù da molti chiamata Beatrice, li quali non sapeano che si chiamare.

Asemenea în ce privește materialul întrebuințat — trei *canzoni* și paisprezece sonete — și în ce privește tendința de a-i da un sens filosofic — în *Vita Nuova* se spune că personificările se admit atunci când poți „lămuri prin proză“¹ —, e *Convito*. Concluzia acestei lucrări se deosebește de a celeilalte, decît care e deci mai veche, prin aceea că orice explicație se dă, fără vreo încercare de misticism, înțelepciunii umane.^t

Două scrieri latine se pot considera ca prefața *Divinei Comedii* înseși.

În *De vulgari eloquio*, Dante arată în ce domeniu se poate întrebuința această „limbă vulgară“ și ce caracter trebuie să i se dea ca să înlocuiască măcar acolo limba latină, căreia-i poartă atîta firească admirație. Pentru a fi capabilă de a îmbrăca, nu ușoara inspirație lirică, ci o vastă operă, care pretinde a fi și o enciclopedie a cunoștințelor vremii și o dezvăluire a simbolurilor, ea se cade să poată, pe de o parte, vorbi tuturor, avînd cuvinte împrumutate și dintr-o parte și din alta, iar, pe de alta, i se cere o *înălțare* ca aceea care o poate face *illustris, aulica, curialis*². Aici e o datorie a poetului, căci „țara toscă“ n-are, ca Franța, ca regatele spaniole măcar, un centru, acea „aula“, acea „curia“ a principelui, care să poată impune un stil prin autoritatea puterii politice.^u

Această putere politică e pentru italieni a Imperiului care, de fapt, își are sălașul în Germania, — ceea ce, cum vom vedea, lui Dante îi este indiferent, căci naționalitatea n-are pentru el același sens ca pentru noi și, în orice caz, el nu crede că se poate da un caracter național dominantelor noțiunii universale. Vom vedea că pentru a propaga această idee, care omului politic ce întrebuințează pe poetul din el i se pare mintuitoare, a fost scrisă *Divina Commedia*. Am crede că scrierea *De Monarchia* a precedat marea operă poetică³.

¹ Con ragione la quale poi sia possibile adempire per prosa.

² Dante era învinuit, totuși, că scria pentru brutari și cizmari; d'Ancona. *Poesia popolare italiana*, p. 39, nota 1.

³ Cf. Pietro Preda, *L'idea religiosa e civile di Dante*, Milan, 1889.

În aceasta chiar atâtea sunt de împrumut: cadrul însuși, viziunea, asemenea cu aceea a lui Brunetto Latini în „*silva diversa*“, unde se înfundă, după ce „a pierdut drumul mare“ (*perdi il gran camino*), buna cărare îngustă (*sentiere stretto*), pădurea întunecoasă — a rătăcirilor minții și faptei sale —, la „mijlocul vieții“, adică al vieții *umane*, nu al vieții *proprie*. Apariția fiarelor, „lonza“ (pantera?), leul, lupoaica, împotriva căreia apare un *veltro*, un câine de vînat, care se spune a fi Can della Scala, oaspetele lui Dante și dușmanul Bisericii, al lupoaicei. Intervenția miraculoasă a celei care nu se vede, Beatricea mistică. Buna călăuzire a lui Virgil, aici urmașul lui Merlin celtic, în calitate de făcător de minuni¹, și concursul, pentru îndreptarea prin alte locuri, al lui Stațiu, al lui Caton din Utica; străbaterea înceată a tuturor cercurilor lumii de jos și lumii de sus.

Așa ceva se obișnuia de mult. Literatura Irlandei are de atâtea ori asemenea subiecte: Viziunea Sf. Pavel, navigația Sfîntului Brandan, Purgatoriul Sfîntului Patrick, Viziunea din Tundal și a Sfîntului Alberic², iar în literatura franceză ar fi putut să adune ceva din „căile“ Iadului și Raiului, din „curtea“ celui de-al doilea și „chinurile“ celui dintîi, după scrierile lui Raoul de Houdenc, Adam de Ros, Baudouin de Condé și alții³. Teatrul alipit la biserici înfățișa pe scîndurile sale, în planuri deosebite, pentru răsplătirea celor buni și pedeapsa celor răi, Paradisul și Infernul, care puteau fi deci puse de o parte, fără nici o legătură cu acțiuni desfășurîndu-se pe pămînt. La Florența — ca în 1305, cînd se rupse podul Carrega de mulțimea îmbulzită a spectatorilor, — se dădeau chiar priveliști populare cu spectacole de Iad.

Pictura, care, de la dibuirile lui Cimabue, trecuse la siguranța armonioasă a lui Giotto, ca în acea Capella degli Scrovegni, a familiei padovane în care Dante și-ar fi găsit

¹ Vd. și în *Roman des Sept Sages de Rome* (ed. Gaston Paris, Paris, 1896), caracterizarea poetului latin: „Jadis a Romme eust ung des plus sages hommes du monde, nommé Virgile, qui fist de merveilleuses besongnes, comme clers raconter“. E specializat în „art de nigromance“. O lucrare specială i-a fost consacrată lui „Virgil în evul mediu“, de Comparetti.

² Hauvette, *Histoire de la littérature italienne*, p. 94.

³ Leclere, *op. cit.*, I, pp. 68—9.

una din tîrziile sale iubiri, înfățișa, după moda străveche bizantină, pe păreții lăcașurilor de închinare scene de chinuri și de „fericiri“ cu care noi ne-am deprins în bisericile noastre. Schimele groaznice, torturile neînchipuite pe care poetul *Divinei Comedii* ne face să le vedem în opera lui își aveau elementele fundamentale în aceste reprezintății naive.

Alegoriile, interpretările veneau de pretutindenii, din toată atmosfera morală și intelectuală a timpului. Face să se caute neconținut, cu toate rafinările minții, sensul lor? Credem că nu. Căci ceea ce interesează într-o operă literară nu sunt astfel de „taine“ care nu se explică de la sine și n-au deci nici o valoare alta decît una personală, oarecum pierdută o dată cu scriitorul, ci tot ceea ce trăiește în ea și numai prin ea, ceea ce vorbește real despre realitate.

Această parte, prin care trăiește *Divina Commedia* pînă astăzi, să încercăm a o descurca și desluși.

4. Partea originală a Divinei Comedii

Divina Commedia — sau *Commedia* cum a intitulat-o autorul ei¹ —, adausul fiind datorit admirației urmașilor mai mult decît caracterului „divin“ al lucrurilor înfățișate în ea — spune, pare că, în titlul ei chiar, că va trata despre lucruri obișnuite, cunoscute oricui, la îndemîna poporului. E astfel, în limba ei vulgară, în cuvintele ei culese pretutindenii din gura chiar a poporului, în amestecul tuturor lucrurilor care puteau interesa pe orice om din mulțime, o „comedie“, care nu poate pretinde la titlul de „tragedie“, dat operei latine, de un stil „înalt“, de o semnificație superioară, a lui Virgil. Aceasta fără a mai spune că priveliștile din cealaltă lume erau legate cu drama, așa cum ieșise din biserici pentru a trăi, o bucată de vreme, în stricta lor vecinătate, și nu cu narațiunea. Deoarece, cu toată desfacerea dialogurilor, pentru a le face independente, poemul enciclopedic

¹ Vd. *Infernul*, XXI: La mia commedia cantar non cura; Cf. și *ibid.*, XVI.

și satiric al Franciei secolului al XIII-lea, *Roman de la Rose*, în partea cea întinsă datorită lui Jean de Meung, e o povestire, fie ea și redusă la liniile cele mai simple, autorul o poate intitula *roman*, și publicul o poate recunoaște ca atare, pe când dincoace, în marea enciclopedie definitivă a evului mediu italian, deși dialogurile fac corp cu expunerea, de fapt e o *înfățișare*, o *prezentare* a lucrurilor, fiecare din cînturi, intitulate, bisericeste, *cantica*¹, fiind de fapt, o *scenă*.

Pentru a da viață formelor nouă, dar care nu puteau să se menție prin ele înseși, am văzut că poetul avea la dispoziție perfectă cunoaștere a unei întinse *realități geografice*, cuprinzînd toată Italia și trecînd chiar dincolo de marginile ei. O tot așa de bogată *realitate istorică* se adaugă la acest element înviator.

De fapt, Dante, *ca om politic*, nu ca simplu cetitor de cronici și „istorii“, cunoștea tot ce s-a petrecut în Italia contemporană, avînd adesea legături cu oamenii chiar prin cari lucrurile s-au săvîrșit și putînd da astfel o *impresie personală*, care, pentru un spirit așa de puternic, trebuia să fie deosebit de adîncă. Dar omul politic, care a devenit poet și din pasiune politică, vede și pînă departe în *trecut*. Pe cînd caută acolo originea relelor din vremea sa și izvorul îndreptărilor, el își arată și stăpînirea desăvîrșită a *întregului capital de amintiri al poporului său*.

Va fi vorba, deci, de bătrînii împărați, de la August, Constantin și Iustinian, de întemeietorii Bisericii, de începătorii puterii regale franceze, pentru ca, în vremuri mai apropiate sau în zilele lui chiar, poetul să înfățișeze baroni din castele, „tirani“ din orașe, burghezi din rîndurile întii ale negoțului și industriei, clerici de toate treptele. Alături vor sta împărații cei noi, regii aceluși timp, papii contemporani, și personalități, cu sau fără valoare actuală pentru noi: Caccianimico lîngă Alessio Interminei, Giacomo di Sant' Andrea lîngă Guido Bonatti, Gomito din Sardinia lîngă Buiamonte și Serovegnii din Padova, în legătură cu cari se

¹ Vd. *Purgatoriul*, XXXIII: cantica secunda.

pomenește o tîrzie idilă a lui Dante, Farinata degli Uberti lîngă cancelarul lui Frederic al II-lea, Pier delle Vigne¹, Rinnier da Corneto lîngă Obizzo de Este, Guido Guerra, „nepotul bunei Gualdrade“, și Iacopo Rusticucci². Apoi Ugolino della Gherardesca, acela care și-a mîncat — după singura legendă — odraslele în „Turnul Foamei“ — zguduitor și celebru episod! — lîngă cumplitul „tiran“ Ezzelino da Romano³ și sora lui, Cunizza, poetul provençal Folchetto din Marsilia, genovez de origine, lîngă contemporanul Frà Dolcino, franciscanul care, pentru tainice scopuri de cine știe ce „frățească“ obște creștină, va strînge, contra oricărui autorității, o oaste de 4.000 de „săraci“⁴.

Prin ce vor fi legate sau împărțite, clasificate, grupate, prinse în aceeași acțiune toate aceste personaje, disparate sup toate raporturile?

În zădar s-a încercat de romanticii italieni ai veacului al XIX-lea, doritori în silințele lor de a realiza unitatea națională, să se găsească într-însul un strămoș, entuziast pentru Italia ce trebuia să fie precum a fost. Pentru el, e adevărat, *amintirea rămîne, se menține tradiția*. Italia înseamnă la dînsul, în Toscana lui și părțile vecine, Umbria, Romagna, Exarhatul, dar *în deosebire de Lombardia străină, un pămînt latin, cu drepturi și privilegii de nobleță de la vechea Romă*. Se va afirma o *Italia geografică* („*lo dosso d'Italia*“⁵), o *Italia de suferință prezentă, de păcate ale momentului*, care, acestea, se răzbună — *terra prava italica*⁶. Va înfățișa „pămînturile Italiei pline de tirani“, în care „un Marcel devine orice bădăran, care, în fruntea partidului său, ajunge“:

Che le terre d'Italia tutte piene
 Son di tiranni, ed un Marcel diventa
 Ogni villan che parteggiando viene⁷.

¹ *Infernul*, XIII.

² *Infernul*, XVI.

³ *Infernul*, XII; *Paradisul*, IX.

⁴ *Infernul*, XXVII.

⁵ *Purgatoriul*, XXX.

⁶ *Paradisul*, IX.

⁷ *Purgatoriul*, VI. [În original: *Chè le città...*]

Va plinge „Italia servă, sălaş de durere, corabie fără circiaci, pe vijelia cea mare, nu stăpină de țări, ci bordel“, în care „nu stau ai tăi cei vii fără război și unul pe altul roade, din cei pe cari-un zid și-un șanț îi strînge“:

Ahi, serva Italia, di dolore ostello,
Nave senza nocchiere, in gran tempesta,
Non donna di provincie, ma bordello!
Ed ora in te non stanno senza guerra
Li vivi tuoi, e l'un l'altro si rode
Di quei ch' un muro ed una fossa serra¹.

Dar atit.

Încolo, el pune de-o parte pe lombarzi — așa cum îi numise francezii: *francescamente*² —, „suflete lombarde“ (*anime lombarde*), ca a lui Sordello trubadurul³, graiul lombard (*parlar lombardo*). În ce-l privește e toscan, adecă „latin“; el vorbește „grai toscan“ (*parola tosca*), ceea ce e tot una ca un „preciso latin“⁴; pămîntul lui e „pămînt latin“, „dulce pămînt latin“ (*dolce terra latina*)⁵; „acesta e lombard, vorbește-i tu“, va spune Virgiliu⁶; cutare e „latin și născut dintr-un mare toscan“⁷. În chip general, „latin“ e cine trăiește în această „Italia peregrina“ a zilelor sale⁸.

Această Italie e sfîșiată de luptele dintre ghelfi și ghibelini. Dar sufletul „ghelfului alb“ de odinioară, unit apoi cu politica „imperială“ a ghibelinilor pentru a pedepsi pe „ghelfii negri“, biruitori acasă, s-a despărțit de solidarita-

¹ *Ibid.*

² *Purgatoriul*, VI.

³ *Infernul*, XXVII; vd. și XXII.

⁴ *Paradisul*, XVII.

⁵ *Infernul*, XXII, XXIII, XXVII, XXVIII, XXIX, XXXII—III. „Terra di Toscana“, *Purgatoriul* XIII.

⁶ *Ibid.* Sordello-i spune lui Virgiliu „glorie a latinilor, prin care s-a arătat ce poate limba noastră“ („gloria de' Latin, disse, per cui, „mostrò ciò che potea la lingua nostra“); vd. *Purgatoriul*, VII.

⁷ Latino e nato d'un gran Tosco; *Purgatoriul*, XI.

⁸ *Purgatoriul*, XIII, încă Cino de Pistoia, la 1366, regreta „superba Romă“, cu legile și înțelepții ei, a cărui „glorie bătrînă a murit“.

tea partidului, în care el, izolatul, nu mai vede decît oameni vrednici de dispreț¹.

„Toscana latină“ îi va apărea deci, nu în liniile largi ale unei acțiuni de partid cuprinzînd toată viața italiană, ci numai în acele cetăți în care, cu luptele lor dinlăuntru, dintre „cittadini“ înșiși, ea se împarte. Și, obișnuit, osînda nu se îndreaptă contra tuturor, dintr-un punct de vedere general, ci ea atinge pe rînd o cetate după altă cetate.

Nici un alt fel de oameni, nici chiar francezii, nu i se par lui Dante mai plini de zădărnice decît locuitorii Sienei vecine². Pistoia ar trebui să se prefacă însăși în cenușă. Să se „incinereze“, de „să nu-i mai rămîie ființa“³! Pisa, mîndra, bogata Pisă, aceea de la care în vremea cruciatelor a pornit prosperitatea Toscanei întregi, e „batjocura neamurilor din țara mîndră în care si răsună, și, deoarece vecinii sunt zăbavnici în a o pedepsi, miște-se Capreia și Gorgona“ — înălțimile din preajmă —, „și facă zăgaz Arnului la gură“⁴. Mai departe, Genova e un sălaș de „oameni schimbători“ în moravuri și plini de tot cusurul, vrednici să piară din lume⁵.

Și iată-ne la Florența lui, de care toate blăstămurile aruncate împotriva ei nu-l vor putea despărți.

¹ *Paradisul*, XVII.

² Or fù giammai
Gente sì vana come la sancese?
Certo non la francese sì d'assai.
(*Infernul*, XXIX. Cf. și *Purgatoriul*, XIX.)

³ Ahì, Pistoia, Pistoia, chè non stanzi
D'incenerarti, sì che più non duri!
(*Infernul*, XXV.)

⁴ Ahì Pisa, vituperio delle genti
Del bel paese là dove il sì suona,
Poi chè i vicini a te punir son lenti,
Muovansi la Caprara e la Gorgona
Et faccian sìepe ad Arno in su la foce.
(*Infernul*, XXXIII.)

⁵ Ahì, Genovesi, uomini diversi,
D'ogni costume e pien d'ogni magagna,
Perche non siete voi del mondo spersi?
(*Infernul* XXXIII.)

Odată — știe el bine, — „popor drept și sănătos“ (*di Fiorenza un popol giusto e sano*¹), într-o „nobilă patrie“ ca Toscana². Cacciaguیدا, strămoșul, i-o înfățișează așa precum a fost pe vremuri „țarcul oilor Sfintului Ioan“ (*ovile di San Giovanni*) ocrotitorul, „curată pină la ultimul meșter“ (*pura nell'ultimo artista*), înainte de a se fi coborât în ea „putoarea țăranilor din Agugliano și din Signa“³, — adaugă spiritul conservator care crede că „totdeauna amestecul persoanelor a fost început de rău orașelor“⁴. Sobrietatea și pudoarea deosebeau pe vechii burghezi: nu se vedeau în portul femeilor „lanțujele“ (*catenella*), „cununițe“ (*corona*), cingători deșănțate, femei cu închinători după ele, — *donne cortigiate* —, cu „fața văpsită“ (*il viso dipinto*) și „pielea descoperită“ (*pelle scoperta*), goale mai rău ca „barbarele“ și sarasinele, ci femeile de pe acea vreme stăteau acasă, la fus și la furcă⁵:

E le sue donne al fuso ed al penneccio,

vorbind doar de Troia și Roma, de Fiesole și ducînd viață așezată, — *riposata*. Zestri mari nu se căutau, dar „nu erau case lipsite de familie“:

Non avea case di famiglia vote.

Nu stăteau Sardanapalii închiși în casă; palatele nu se luau la întrecere cu ale Romei. Dacă erau și atunci de aceia cari mergeau „după pungă“, crinul din stemă nu fusese încă pătat de sînge⁶.

Acuma? „Din zi în zi mai mult se dezghioacă de bine și spre tristă risipă pare aplecată cetatea“⁷. Dreptatea e numai

¹ *Paradisul*, XXXI.

² *Infernul*, X.

³ Ma puzzo del villan d'Aguglion, di quel da Signa.

⁴ Sempre la confusion delle persone

Principio fù del mal della cittade.

(*Paradisul*, XVI.)

⁵ *Paradisul*, XV.

⁶ *Paradisul*, XV, XVI.

⁷ Di giorno in giorno più di ben si spolpa

Ed a trista ruina par disposto (il luogo).

(*Purgatoriul*, XXIV.)

pe virful buzelor, invidia n-o mai cuprinde sacul; treimea: trufia, invidia și avariția, nesăturată cu „cît aur e supt lună“,

— Tutto l'oro che è sotto la luna¹,

„stăpînește toate“. Legile țin „din octombrie în novembre“, de azi pînă mîne:

...Che fai tanto sottili
Provvedimenti, che a mezzo novembre
Non giunge quel che tu d'ottobre fili².

„Lege, ban, dregătorie“ sunt veșnic pe o schimbare, și orașul e ca „un bolnav ce nu-și poate afla odihnă pe saltea, ci strămutîndu-se își înșeală durerea“³.

„Cei noi“ și „cîștigurile răpezi“ sunt pricina „mîndriei“ și a „lipsei de măsură“:

La gente nuova e i subiti guadagni.
Orgoglio e dismisura han generato⁴.

Odată orașul vestea Evanghelia și pe „Părinții cei mari ai Bisericii“, adauge Dante, venind la politica pe care a preferat-o Florența și a cării biruință l-a izgonit pe dînsul de acasă; acum el studiază *decretalele*, sprijinul de drept al Bisericii romane⁵.

„Bucură-te, Florență“, strigă el, „pentru că așa de mare ești, că pe uscat și pe mare-ți bați aripile, și în Iadul însuși ți se întinde faima“⁶.

Căutînd vinovățiile, Dante se ridică mai sus decît zidurile de cetate care au ajuns să închidă atîta lux și atîta

¹ *Infernul*, V. Cf., pentru „turbare“ și stricăciune, *Purgatoriul*, XI.

² *Purgatoriul*, VI.

³ Vedrai te simigliante a quella inferma
Che non può trovar posa in su le piume,
Ma con dar volta suo dolore scherma.
(*Purgatoriul*, VI.)

⁴ *Infernul*, XVI.

⁵ *Paradisul*, IX.

⁶ Godi, Firenze, poichè se' si grande
Che per mare e per terra batti l'ali
E per l'Inferno il tuo nome si spande.
(*Infernul*, XXVI.)

decadență — după socotința lui — și — desigur — atita patimă setoasă de încăierare și de răzbunări.

Biserica, aceea care poate moraliza și idealiza, dar care mai ales poate ajuta silințele către acea unitate religioasă și politică prin care singură totul se poate salva, dar abdicând ea însăși de la un rol pe care nu-l poate juca decît alături cu străinul cuceritor și domnitor ca străin, formează obiectul celor dintii și mai vehemente atacuri ale patriotului, care și prin această mare ură învie opera sa.

Atacul atinge călugăria *cea veche* fără deosebire, ea care se umflă în glugă și predică altceva decît în vremurile bune și curate. Cu minciunile pe care le spune, „îngrașă porcul Sfintului Antoniu“ și, spune poetul, insistînd asupra uneia din rarile icoane triviale din opera lui, „încă pe alții, cari sunt mai rău și decît porcii“:

Ed altri ancor che son peggio che porci¹.

Urmașii Sfintului Benedict și-au lăsat grija cărturăriei: „zidurile ce erau odată mănăstire s-au făcut spelunci și glu-gile sunt saci plini de făină rea“:

Le mura che soleano esser badia
Fatte sono spelonche, e le cocolle
Sacca son piene di farina ria².

Vom vedea însă că din acuzație sunt scoși călugării cei noi, ai Sfintului Dominic și ai Sfintului Francisc³, și vom lămuri de ce se întîmplă aceasta.

Papa, ca adversar al Împăratului, ca piedecă la restabilirea ordinii supt scutul împărăției, și nu ca șef al unui așezămînt corupt prin opera timpurilor și de a cărui decadență, să vrea ori să nu vrea, se împărtășește și el, e lovit fără cruțare, la fiecare moment, în cuvinte ca pentru acel timp, în care se părea că se pregătește o strașnică mișcare de răsturnare a tuturor autorităților — și evul mediu se răzima *numai*

¹ *Paradisul*, XXIX.

² *Paradisul*, XXII.

³ Vd. și *Infernul*, XXVII, pentru iubirea arătată lui Francisc.

pe autorități —, mișcare în calea căreia a răsărit, pentru a-i îngusta biruința, monarhia absolută.

Sfântul Părinte al sufletelor nevinovate e un uzurpator care a făcut din „cimitirul“ sacru al lui Petru „cloaca sîngelui și a putorii“. Nu pentru „cîștig de aur“ (*acquisto d'oro*), s-a întemeiat însă Biserica, și nu pentru aceea atîția dintre cei dintii păstori ai ei au suferit mucenicia! Nu se poate împărți lumea în două, și cheile Apostolului n-au rost să steie pe steag, ca semn de luptă contra creștinilor; chipul turnat în plumb al ucenicului întemeietor nu se potrivește pe „privilegii vindute și mincinoase“; lupii au luat locul ciobanului acestei turme¹.

Acesta e „marele preot pe care să-l ia răul“ — *a cui mal prenda*² —, „principele noilor farisei, care nu se luptă cu sarsinii sau evreii și căruia puțin îi pasă de Locurile Sfinte“³. „Nu merg gîndurile lor (ale papei și cardinalilor) la Nazaret, acolo unde Gavriil își întinse aripile, ci Vaticanul și celelalte părți alese din Roma ce au fost cimitir oștirii pe care Petru a urmat-o, loc slobod au fost adulterului“:

Non vanno i lor pensieri a Nazzarette,
Là dove Gabriello aperse l'ali,
Ma Vaticano e l'altre parti elette
Di Roma, che son state cimiterio
Alla milizia che Pietro seguette,
Tosto libere fier dell'adulterio⁴.

Și acum vine seria întregă a papilor contemporani, fiecare cu osînda vițiului său: Adrian al V-lea (+1276) între avari⁵, Martin al IV-lea (+1285) între mîncăi⁶, Bonifaciu al VIII-lea, care a suferit marea, suprema insultă, cu oțet

¹ *Paradisul*, XXVII.

² *Infernul*, XXVII.

³ *Ibid.*, apoi *Paradisul*, IX: „La Terra Santa che poco tocca al Papa la memoria“.

⁴ *Paradisul*, IX.

⁵ *Paradisul*, XIX.

⁶ *Purgatoriul*, XXIV

și fiere, de la Anagni, pentru că a făcut, față de Imperiu, „marea abdicare“, *il gran rifiuto*¹.

Dar mai ales dușmanul cel mare, pentru că a înșelat pe ultimul împărat care ar fi putut mîntui Italia, e șeful năvălitorilor străini ai Bisericii, cari acum nu stau măcar — pentru papalitate însă, în sensul ei medieval, aceasta nu era o nevoie — pe pămîntul Italiei, ci lingă vechile Scaune franceze, pe petecul de țară franceză dat de regele Franciei, — *Caorsini e Guaschi*, cei din Cahors și Gasconii. Clement al VI-lea, *il Guasco*, e și mai rău ca Bonifaciu, „și, dacă n-ar fi că mă oprește încă reverența cheilor supreme, aș rosti cuvinte încă mai grele“².

„Odată se obișnuia război cu spada, ci acum se face luînd, cînd ici, cînd colo, pînea pe care bunul tată nîmărui n-o oprește; ci tu care numai ca să ștergi, scrii, crezi că Petru și Pavel cei numiți pentru via ce-o strici tu, încă sunt vii?“³ Idolatri cari, „făcîndu-și zei de aur și argint, se osebesc de ceilalți numai pentru că, în loc de un zeu, și-au făcut sute“⁴.

Sprijinitori ai acestei Biserici în lupta contra idealului politic pe care Dante-l predică în *Divina Commedia* și-l sprijină pe argumente în *De Monarchia* sunt *regii Franciei*, „buruiiana cea rea care năpădește creștinătatea întregă“, *la mala pianta che la terra cristiana tuita aduggia*, cum s-a

¹ *Purgatoriul*, XX. Cf. și *Infernul*, XIX:

Sei tu già costi ritto Bonifazio?^v

² E, se non fosse che ancor lo mi vieta

La reverenza delle somme chiavi, ...

I' userci parole ancor più gravi.

(*Infernul*, XIX.)

³ Già si solea con le spade far guerra,

Ma or si fa togliendo or qui, or quivi

Lo pan che il Pio Padre a nessun serra;

Ma tu, che sol per cancellare scrivi

Pensa che Pietro e Paolo, che moriro

Per la vigna che guasti, ancor son vivi.^w

⁴ Fatto v'avete Iddio d'oro e d'argento,

E che altro è da voi all' idolatre

Se non che' egli uno e voi n'orate cento?

(*Infernul*, XIX.)

văzut, într-o expansiune a cărui menire istorică n-o vede poetul florentin și ale cărui urmări, folositoare omenirii îi sunt ascunse, la Douai, la Gand, la Lille, la Bruges, în „marea zestre provençală“, în Poitou, Normandia, Gasconia, cîștigate „cu sila și cu minciună“, în Italia năpădită de Carol de Anjou și de Carol de Valois și unde veninul francez ar fi răpit și viața lui Toma de Aquino, într-un cuvînt pe unde au străbătut vreun Filip ori vreun Ludovic, *i Filippi e i Luigi*, toți urmași — după romanul francez mai nou *Hue Capet*¹ — ai măcelarului din Paris (*figliuoli d'un beccaio di Parigi*), care, după o legendă mai răspîndită, ar fi Hugo Capet, începătorul lacomei dinastii².

Luăți unul cite unul membrii Casei de Franța: iată Filip cel Frumos falsificator de monedă³; iată acel Carol de Anjou, înaintea căruia, la Tagliacozzo, a fost fricos orice Apulian, — *dove fù bugiardo ciascun Pugliese* —⁴; iată al doilea Carol, Șchiopul (*il Ciotto*), cu o singură însușire, dărnicia, acela care, prins, și-a vindut fata pentru a se răscumpăra și contra căruia — cu cită bucurie o spune Dante! — s-a ridicat mulțimea din Sicilia, în strigătele de „Piară, piară“ (*Mora, mora*), ucigînd pe toți francezii lui⁵, — din nenorocire însă pentru ca să vie numai, în moștenirea bunului normand Gulielm și a Hohenstaufenilor, fiii bunului aragonez Petru și ai fiicei lui Manfred⁶, „lacomul“ Fadrique, Frederic cel nou, și toată „avara sărăcie a Cataloniei“ (*avara povertà di Catalogna*)⁷. Iertare capătă doar deșteratul Carol Martel,

¹ Vd. în această privință Leclerc, *op. cit.*, II, pp 25—26.

² *Purgatoriul*, XX. În Galii lui Brennus atăcînd Capitoliul el vede „Franceschi“ (*Convito*). Ar fi și o ironie față de „oasele sfinte“, *sacrate ossa* (*Purgatoriul*, XX) ale Sfințului Ludovic. Vd. și Victor Leclerc, *Hist. littéraire de la France au quatorzième siècle*, II, Paris, 1865, pp. 67—68.

³ *Paradisul*, XIX.

⁴ *Infernul*, XXVIII. Cf. *Purgatoriul*, V.

⁵ *Paradisul*, XIX.

⁶ *Purgatoriul*, VII.

⁷ *Paradisul*, XIX:

Vedrassi l'avarizia e la viltate
Di quel che guarda l'isola del foco.

Paradisul, VIII, pentru catalani. Pentru Gulielm, *Paradisul*, XX, și pentru „la gran Gostanza“, *Paradisul*, III.

care domnește departe, „în țara udată de Dunăre, după ce părăsește malurile nemțești“, în Ungaria¹.

Ce se poate opune acestei papalități care și-a părăsit che-marea, acestor străini cari vin în Italia pentru singure sco-purile lor?

La o ridicare a Italiei prin ea însăși nici nu se gîndește Dante, tirania ca și „regimul liber“ (*stato franco*) nu-i par mijloace de a organiza și duce la luptă neamul². Niște uzur-patori toți acești regi, despre cari spune, într-un limbagiu ca al lui Jean de Meung — persoana cui vorbește e indiferentă, căci la dînsul ideile nu se luptă, și ce se rostește e totdeauna ideea lui proprie — , că vor cădea cîndva ca porcii³.

Autoritate „regală“ legitimă e una singură: a moșteni-torilor Împărăției romane.

Doar Hristos însuși a fost, în petrecerea lui pe pămînt, un „cetățean al Romei“, un roman:

...quella Roma onde Cristo è Romano⁴.

Păcat că marele Constantin, ca să facă loc Papei, pe care l-a înzestrat printr-o donațiune fatală, a părăsit Scaunul cel vechi, italian, al stăpînirii pentru a „se face Grec“⁵.

Cezarul s-a întors numai prin „munca grea“ — *l'alto la-voro* — a lui Iustinian și a lui Belisariu, generalul său recu-eritor al Italiei, — dar pentru cit de scurtă vreme!⁶ Apoi, contra „mușcătorului dinte longobard“, Carol cel Mare „luă Biserica supt aripile sale și o ajută biruind“:

¹ *Paradisul*, VIII.

² *Infernul*, XXVII.

³ *Infernul*, VIII: Quanti si tengon or lassù gran regi
Che qui staranno come porci in brago,
Di sè lasciando orribili dispregi.

⁴ *Purgatoriul*, XXXII.

⁵ Sotto buona intenzion che fe' mal frutto,
Per cedere al pastor si fece Greco.

(*Paradisul*, XX.)

Cf. și *Infernul*, XIX.

⁶ *Paradisul*, VI.

E, quando il dente longobardo morse
 La santa Chiesa, sotto ale sue ali
 Carlo Magno, vincendo, la soccorse¹.

Abia Barbă-Roșie „cel bun“, *il buon Barbarossa*, va fi pomenit — peste Ottoni —, dintre aceia cari s-au înfățișat *nu pentru ambiție*, ci *din datoria lor*, pentru a-și reclama cuvenita moștenire. I se cuvine Milanului, care s-a opus, să-l pomenească acum cu durere²! Cu simpatie se oprește poetul asupra figurii celui de-al doilea Frederic, așa de italian, care, înaintea „certei“ (*briga*) cu Biserica, făcea să stăpînească „în țara pe care Adigele și Padul o udă, vitejie și cultură morală“ (*cortesia*)³. Cu o adîncă iubire și cu o compătimire duioasă e înfățișat, gîndindu-se la „frumoasa lui fată“ din Aragon, moștenitoare de drept a celor Două Sicilii, Manfred: „blond era și frumos și de plăcută înfățișare, deși una din pleoape sabia i-o tăiasă“; „acum îi scaldă oasele ploaia și vîntul le mișcă“:

Biondo era e bello e di gentile aspetto,
 Ma l'un de'cigli un colpo avea diviso:....
 Or le bagna <le ossa> la pioggia e move il vento⁴.

Zădarnic s-a așteptat, după așezarea altei dinastii în Germania, ca Rudolf sau fiul său, „neamțul Albert“, să vie în Italia, spre „a-i lecui rănile din care a murit“⁵. Au preferat să prade Boemia regelui Ottocar și a fiului său Venceslav⁶, din „lăcomie“ blăstămată părăsind „grădina Imperiului“ (*il giardin dell'Imperio sia deserto*). De ce n-au venit să vadă pustiul, lupta între cetăți și între familii; „Italia

¹ *Ibid.*

² Di cui dolente ancor Milan ragiona (*Purgatoriul*, XVIII).

³ In sul paese ch' Adige e Pò riga

Solea valore e cortesia trova si

Prima che Federico avesse briga (*Purgatoriul*, XVI).

Cf. *Infernul*, XXIII.

⁴ *Purgatoriul*, III. Brunetto Latini acuză pe Manfred că a fost un simplu **uzurpator** în regatul său.

⁵ *Purgatoriul*, VII: Sanar le piaghe e' hanno Italia morta.

⁶ *Paradisul*, XIX; *Purgatoriul*, VII.

văduvă, care plinge singură și, zi și noapte, strigă: Cezare al meu, de ce nu-mi stai alături?”

Vieni a veder la tua Roma che piagne
Vedova sola, e di e notte chiama:
Cesare mio, perchè non m'accompagni?

O speranță a rămas, a lui Henric al VII-lea de Luxemburg, franconul de la Rin, „l'alto Arrigo“, care e chemat să „ridice în picioare Italia“, *a drizzare Italia*². Am spus cum s-a isprăvit în ridicul aventura lui de la Florența, căreia prea puțin numai el i-a supraviețuit.^x

Împreună cu elementul vital pe care-l dă frământarea în poemul care trebuia să fie mai mult o erudită și simbolică enciclopedie a întregii vieți contemporane și a tuturor amintirilor istorice, cu puterea unei convingeri absolute și unei pasiuni care nu cruță nimic, un altul se adaugă dătător de energie. Anume *acela care coboară aici toată natura, însuflindu-i suflet din sufletul poetului, unind-o cu tot ce este omenesc prin magia unei făcătoare de minuni iubiri*.

Aici franciscanismul, înviator a toate, e acela căruia trebuie să i se atribuie meritul.

Pe alocurea s-ar părea că vechiul spirit al subtilităților perifrastice va împiedeca această necurmată atingere vivificatoare cu tot ce poate da realitatea. Îl vedem, ca pe oricare din contemporanii lui, ca pe el însuși în operele prozaice ori în cîntecele de tineretă, circumscriind noțiunea lacrimilor cu căutata expresie: „acele ape pe care jos pe obraji le face a curge durerea“³; anume însemnări cronologice sunt, ca în *Vita Nuova*, definite prin mișcările corpurilor cerești⁴. Voite sau ba, întâlnim repetiții dispăcute, ca faimoasa

Io credo ch'ei credette ch'io credesse⁵.

¹ *Purgatoriul*, VI.

² *Paradisul*, XXX. Cf. *Paradisul*, VII.

³ *Quelle acque*

Giù per le gote che il dolor distilla — *Purgatoriul*, XV.

⁴ *Infernul*, X.

⁵ *Infernul*, XIII.

Cu un exces de naivitate ca în *Fioretti* auzim sunînd *tin, tin*, „dulcea notă“ a clopotului¹. În cutare loc se vorbește de linia pe care o formează în figura omului ochii și nasul. Mîntuitorul apare ca „egumenul“ „mănăstirii“ cerești, Raiul însuși:

Il chiostro
Nel quale è Cristo abbate del collegio².

Descripțiile, în deosebire de cele pe care le iubeau contemporanii, sunt scurte. O dată numai, la o scenă de luptă, vedem pe cavalerii cari se desfac pentru asalt, în sunet de trîmbițe, clopote, tobe:

Io vidi già cavalier muover campo
E cominciare stormo e far lor mostra
E tal volta partir per loro scampo;
Corridor vidi per la terra vostra,
O Aretini, e vidi gir gualdane,
Fornir torneamenti e correr giostra;
Quando con trombe e quando con campane,
Con tamburi e con cenni di castella
E con cose nostrali e con istrane³.

În fiecare clipă însă apare intuiția fulgerătoare a realității sau interpretarea ei morală, acelea care fac ca versuri din Dante să fie expresia firească a sufletului omenesc, după mai bine de șase veacuri.

Ce rostire mai potrivită se poate găsi pentru liniștea sigură de sine care așteaptă decît a „leului care se așează“:

A guisa di leon quando si posa⁴?

Ce *modern* sună această asămănare a „sunetului de departe al trîmbiței“ cu „plinsetul zilei care moare“:

Se ode squilla di lontano

¹ Tin, tin sonando con si dolce nota — *Paradisul*, X.

² *Purgatoriul*, XXVI.

³ *Infernul*, XXII.^y

⁴ *Purgatoriul*, VI.

Che paia il giorno pianger che si mora¹?

Și „supt luna nouă“ apar tot așa de tăcuți cei cari n-au nevoie a-și vorbi, fiind unul lângă altul:

Come sol da sera

Guardar l'un l'altro sotto nuova luna².

Acea lună nouă care e *Trivia*, Diana, „rizind între nimfele eterne, care samănă cerul în toate unghiurile“:

Quale ne'plenilunii sereni

Trivia ride trà le ninfe eterne

Che dipingono il ciel per tutti i seni³,

pe cînd aiurea luna e ca o „doniță mare ce arde“, — *come un secchion che tutto arda*⁴.

Tăcerea ce se impune în anume momente al căror sens e superior oricărei expresii își află formula cu neputință de înlocuit în versul

Parlando cose che'l tacere è bello⁵.

Durerile amintirilor oricui, din orice vreme, răsună, cînd poetul florentin vorbește de locurile unde

...molte volte se ne piagne

Per la puntura della rimembranza⁶.

Cînd apar uriașii, „ca turnuri“ se înalță creștetele lor,

Torregiavan di mezza la persona

Gli orribili giganti⁷.

„Cade orice stea care s-a ridicat“, spune el oamenilor cari cred prea mult în trăinicia lucrurilor pe care le-au făcut:

¹ *Purgatoriul*, VIII.²

² *Infernul*, XV.

³ *Paradisul*, XXIII.

⁴ *Purgatoriul*, XVIII.

⁵ *Infernul*, IV.

⁶ *Purgatoriul*, XII.

⁷ *Infernul*, XXXI.

Ogni stella cade che saliva¹.

Cînd umbrele Iadului, care se chinuiesc în cercurile lui, văd pe omul pămîntean, ce delicateță de accent în observațiile lor că el vine de pe alte meleaguri, unde ei nu vor mai călca, de vreme ce pașii lui lasă urme, nu ca picioarele, ce alunecă, ale morților:

Chi è costui che senza morte
Va per lo regno della morta gente?
Così non soglion fare i piè dei morti².

Cînd Francesca din Rimini, pe al cărui iubit, Paolo, Dante l-a cunoscut în Florența³, săvîrșește greșeala de unde, lui și ei, li va veni moartea, ei apar numai, plecați asupra cărții de iubire a vechilor cavaleri și, după ce și lor li s-au atins buzele, oprindu-se pe ziua aceea:

Quel giorno più non legemmo avanti.

Iar, cînd Ugolino uită de toate și supt chinurile foamei își împlîntă dinții în carnea care e și a lui, versul unic spune numai că „mai presus de durere fu acea foame“, fatală:

Poscia più che il dolor potè il digiuno⁴.

Spiritul popular face pe burghezul Florenței libere în a-și face binele și răul să culeagă expresiile și comparațiile lui din ce are viața mai obișnuit și mai umil.

„Mai degrabă“, spune el, „se vor întrista“ cutare femei „decît să prindă păr obrazul celui care acum se mîngie în brațele doicei“:

Prima fien triste che le guance impeli
Colui che mo si consola con nanna⁵.

¹ *Infernul*, VII.

² *Infernul*, VIII, XII.

³ Torraca, în „Nuova Antologia“, 1902, p. 208 și urm. Cf. pentru alte posibilități de inspirație, Leclerc, *op. cit.*, II, 69.

⁴ *Infernul*, XXXIII.

⁵ *Purgatoriul*, XXIII.

„Limba ce cheamă: mamă și tată“ — *lingua che chiama mamma e babbo* — nu poate lămuri tainele cele mari ale lumii¹.

Pentru a lămuri lucruri mai înalte apare „croitorul cel bun, care, cum îi dai postavul, așa face haina“:

come bon sartore

Che, com' egli hà del panno, fà la gonna²,

„bătrînul croitor“, care-și ascute privirile la lucru:

Come vecchio sartor fà nella cruna³.

Vedem la o îmbulzeală „orbii ce se întind la hram“⁴.

Cutare mușcă alergînd ca „porcul cînd i se deschide coțelul“:

mordendo correvan di quel modo

Che il porco quando del porcil si schiude⁵.

Ori se arată „cîinii cari, vara, cînd îi pișcă purecii, muștele sau strechia, dau din ceafă și din picioare“:

Non altrimenti fan di state i cani

Or col ceffo, or col piè quando son morsi

O da pulci o da mosche o da tafani⁶.

Ba chiar „boul care-și linge nasul“ — *bue che il naso lechi*⁷, boul ce trage în jug — *come buoi che vanno a giogo*⁸.

Fumegarea din lumea pedepselor se face ca „a minii scăldate iarna“:

Che fuman come man bagnata il verno.

Anume nuanțe sunt redată printr-o hirtie aprinsă care e năvălită de „o culoare brună, ce nu e încă neagră și albul moare“:

¹ *Infernul*, XXXII.

² *Paradisul*, XXXII.

³ *Infernul*, XV.

⁴ *Purgatoriul*, XIII.

⁵ *Infernul*, XXX.

⁶ *Infernul*, XVII.

⁷ *Infernul*, XVII. Cf. și „Ed egli avea del cul fatto trombetta“ (*Infernul*, XXI).

⁸ *Purgatoriul*, XII.

Come procede innanzi dall'ardore
 Per lo papiro suso un color bruno,
 Che non è nero ancora e il bianco muore¹.

Ceva trece așa de răpede „de-ai fi putut *amin* să spui“:

Un amen non saria portuto dirsi
 Tosto così com' ei furo spariti².

Proverbele-i vor veni pe buze, — acelea primite de la alții și cite unul pe care, atunci, însuși îl făurește. „În biserică“, spune el, „cu sfinții și cu mincări la circiumă“:

...Ma nella, chiesa
 Co' santi, ed in taverna co' ghiottoni³.

„Săgeata pe care ai prevăzut-o, mai încet vine“ (*saetta provisa vien più lenta*)⁴. „Mai cinstit să taci decît să stai de sfaturi“: *piu è tacer che ragionare onesto*⁵.

Observații sufletești de o neuitată valoare permanentă sunt sămănate în mijlocul scenelor de chinuri sau de încercări.

„Și deci, cînd auzi lucru ori vezi care ține tare la sine sufletu-ntors, duce-se vremea, și omul nu simte“:

E, però, quando s'ode cosa o vede,
 Che tiene forte a sè l'anima volta,
 Vasne il tempo, e l'uom men se n'avvede⁶.

„Cu cît e mai desăvîrșit lucrul, cu atît se cere să simtă binele mai mult și mai mult durerea“:

Che vuol, quanto la cosa è più perfetta,
 Più senta il bene, e così la doglianza⁷.

¹ *Infernul*, XXV.

² *Infernul*, XVI.

³ *Infernul*, XXII.

⁴ *Paradisul*, XVI.

⁵ *Paradisul*, XVI.

⁶ *Purgatoriul*, IV.

⁷ *Infernul*, VI.

Și acele așa de cunoscute versuri, de inspirație virgiliană, în care se arată ce durere fără samăn e „să-ți aduci aminte de vremea fericită, în mizerie“:

Nessun maggior dolore
Che ricordarsi del tempo felice
Nella miseria¹.

O admirabilă, adincă, intimă și mai ales duioasă cunoștință a vieții întregi ajută pe quasi-contemporanul Sfântului Francisc să introducă pretutindeni o străbătătoare viață, capabilă să învie totul, într-o lumină de înduioșată sfințenie.

Toate rosturile traiului din zilele sale apar în comparații cărora în zădar li se caută totdeauna un izvor, un adevărat și sigur izvor.

Vinătorul apare cu șoimul care, „ieșind din glugă, mișcă capul și din aripi bate“:

Quasi falcon ch' uscendo di cappello,
Muova la testa e coll' ali si applaude².

pe cînd stăpînul îl urmărește cu ochiul:

Com' occhio segue suo falcon volando³;

și iată mistrețul care se apropie de locul de pîndă:

Similmente a colui che venire
Sente il porro e la caccia a sua posta⁴.

Iată jucătorul care știe că la zaruri cel ce a pierdut pleacă trist, pe cînd toți cei de față întovărășesc pe cîștigător:

Quando si parte il giuoco della zara,
Colui che perde si riman dolente.

.....

Con l'altro se ne vâ tutta la gente⁵.

¹ *Infernul*, V. — Vd. și Eug. Camerini, *La vita spirituale in Italia nel secolo XIV*, in *Profili*, Florența, 1870.

² *Paradisul*, XIX. Cf. și *Infernul*, XVII: coborîrea șoimului.

³ *Paradisul*, XVIII.

⁴ *Infernul*, XIII.

⁵ *Purgatoriul*, V.

Studentul stă înaintea dascălului, gătindu-se, *armându-se*, „și nu vorbește pînă ce nu i se pune întrebarea, ca să o aprobe, nu ca să o hotărască“:

Si come il baccellier s'arma e non parla,
Fin ché il maestro la question propone,
Per approvarla, non per terminarla¹.

„Cintărețul cel bun și bunul chitarist“ fac să audă în armonie unul glasul, cellalt struna:

Come a buon cantor, buon citarista.
Fà seguitar lo guizzo alla corda².

Se vede vierul care, „în vremea cînd se întunecă strugurul negru“, închide spărturile gardului „cu spinii ciți îi ia în furcă“:

Maggiore aperta molte volte impruna
Con una forcatella di sue spine
L'uom della villa, quando l'uva imbruna³.

Și iată marea, marea de la Ravenna, cea cu brădetul zgîlțit de *sirocco*. Delfini se ridică pe dinsa, „făcînd semn marinarilor cu arcul spinării lor, ca să caute a-și opri luntrea“:

Come i delfini, quando fanno segno
Ai marinar con l'arco della schiena,
Che s'argomentin di campar lor legno⁴.

Un vînt de „furtună care mugește“ străbate versurile cînd prezintă acel

...loco d'ogni luce muto,
Che muggia come fà Mar per tempesta,
Se da contrari venti è combattuto⁵.

Și inspirația lui i se pare poetului o „luntrișoară care, pentru a străbate mai bine apa, înalță pinzele, lăsînd în urmă o mare așa de crudă“:

¹ *Paradisul*, XXIV.

² *Paradisul*, XX.

³ *Purgatoriul*, IV.

⁴ *Infernul*, XXII.

⁵ *Infernul*, V.

Per correr miglior acqua alza le vele
 Omai la navicella del mio ingegno,
 Che lascia dietro a se mar si crudele¹.

Ca și Sfântului, lui Dante i-s dragi toate felurile de
 păsări: „mierle la vreme bună“ zburdînd —

Come fà il mare per poca bonaccia² —,
 cocoare „în șir, făcîndu-și cîntecul lor de jale“

— E come i grù van cantando i loro lai,
 Facendo in aer di sè lunga riga³,

porumbeii cari-și lasă hrana la fiecare zgomot ce-i sperie:

Come quando, cogliendo il loglio,
 Li columbi adunati alla pastura,

 Se cosa apare ond' elli abbian paura,
 Subitamente lasciano star l'esca⁴,

rîndunele care în zori, în amintirea poate a vechii lor dureri
 din basmul elenic, fac să se audă „tristele lor cîntece“:

Nell' ora che comincia i tristi lai
 La rondinella presso alla mattina,
 Forse a memoria de' suoi primi guai⁵;

ciocîrliile mărunte care „se saltă în văzduh, întii cîntînd, și
 apoi tac, mulțămite, și de ultima dulceață se satură“:

Qual Iodoletta, che in aere si spazia,
 Prima cantando, e poi tace, contenta
 Dell' ultima dolcezza che la sazia⁶.

Și sunt sturzii cari „își duc aripile pe vreme rece-n șir larg
 și plin“:

¹ *Purgatoriul*, I.

² *Purgatoriul*, XIII.

³ *Infernul*, V.

⁴ *Purgatoriul*, II.

⁵ *Purgatoriul*, IX.

⁶ *Purgatoriul*, XXII.

E come gli stornei ne portan l'ali
 Nel freddo tempo, a schiera larga e piena¹,

porumbițe, „chemate de dor, cu aripile deschise și sigure, la
 dulcele cuib zboară prin văzduh, de puterea lor purtate“:

Quasi colombi, dal disio chiamate,
 Con l'ali aperte e ferme, al dolce nido
 Volan per l'aer, dal voler portate².

„Păsări care iernează de-a lungul Nilului fac uneori un șir
 din ele și apoi zboară mai iute și merg în rind“:

Come gli augei che vernan lungo il Nilo
 Alcuna volta di lor fanno schiera,
 Poi volan più in fretta e vanno in fila³;

în cuiburi, între „frunzele iubite“, păsări de prin aceste lo-
 curi, stau nerăbdătoare, lacome de ivirea zorilor, pentru a
 putea stringe hrană puilor⁴. Altele-și „scaldă penele reci, la
 începutul zilei“:

Si muovono a scaldar le fredde piume⁵.

Berzele clempănesc din ciocuri:

Battendo i denti in nota di cicogna⁶,

de se învîrt în jurul cuibului, unde și-au hrănit puii:

Qual sovr'esso il nido si rigira
 Poi che hà pasciuto, la cicogna, i figli⁷;

puil de barză, *il cicognin*, „își ridică aripa de voia zburatu-
 lui, dar abia cearcă să părăsească cuibul și iată-l că jos cade“:

¹ *Infernul*, V.

² *Infernul*, V.

³ *Purgatoriul*, XXIV.

⁴ *Paradisul*, XXIII.

⁵ *Paradisul*, XXI.

⁶ *Infernul*, XXXII.

⁷ *Paradisul*, XIX.

Quale il cicognin che leva l'ala
 Per voglia di volar, e non s'attenta
 D'abbandonar lo nido, e giù la cala¹.

Și alte fapte ale lui Dumnezeu își au rostul: caprele care, „iuți și cutezătoare, au mers pe culmi pînă să-și afile nutrețul“ și acum stau liniștit rumegînd²; oile „ce ies din țarc cîte una, două, trei, și celelalte stau, sfioase-sfioase, cu ochiul și botul la pămînt; și, ce face întîia, fac și celelalte, stringîndu-și spinările de dînsa, dacă se oprește; simple și blinde, căci nu știu de ce“:

Come le pecorelle escon del chiuso
 Ad una, a due, a tre, e l'altre stanno
 Timidette, atterrando l'occhio e il muso,
 E ciò che fa la prima e l'altre fanno,
 Addossandosi a lei, s'ella s'arresta,
 Semplici e quete, — lo'mperchè non sanno³.

Natura, insuflețită de entuziasmul umililor „frați“, are și ea bucuriile și suferințele ei în scrisul aceluia care trebuia să se îngroape în asprul veșmînt al sărăcuților. Ca și dînsul ne înduioșem de „floricelele plecate și închise de gerul nopții“, care, „îdată ce soarele li dă lumina albă, drepte se înalță, deschise pe trunchiul lor“:

Quali i fioretti dal notturno gelo
 Chinati e chiusi, poi ch'il sol gl'imbianca,
 Si drizzan tutti aperti in loro stelo⁴,

el împarte seninătatea „zăpezii ce cade în munte, fără vînt“:

Come di neve in alpe senza vento⁵,

și prin el ni amintim că și „rostul oamenilor e ca al frunzii din ram, care se duce, și alta vine“:

¹ *Purgatoriul*, XXV.

² *Purgatoriul*, XXVII.

³ *Purgatoriul*, III.

⁴ *Infernul*, II.

⁵ *Infernul*, XIV.

L'uso de'mortali è come fronda
In ramo, che sen va, ed altra viene¹.

Dar închinătorul Maicii Domnului, acela care pune numele ei pe buzele femeii în chinurile prin care se ivește viața², el care în Iad se sfiește „să calce cu tălpile capetele fraților bieți nenorociți“ — *le teste de'fratei miseri lassì*³ —, și se mișcă de spaima cerșetorului pe care cîinii, în furtuna lor, îl năvălesc, și „cade unde s-a oprit“⁴, Dante va găsi în viața *fecioarei*, în a *mamei lîngă pruncul ei* cele mai frumoase icoane.

Iată fetița ce intră în danț „numai pentru a face cinste miresei, nu pentru vreun păcat“:

E come surge, e va, ed entra in ballo
Vergine lieta, sol par fare onore
Alla novizia, non per alcun fallo⁵.

Iată prunculețul care a supt și — ca în picturile de Madone ale timpului — întinde brațele către mama ce rîde:

E come fantolin che ver la mamma
Tende le braccia, poi che il latte presse⁶,

și iată, la o întîmplare de foc, mama care-și ia pruncul în brațe „și fuge, și nu se oprește, avînd mai mult grijă de el decît de sine, atît cît o cămașă doar zvirle“:

Come la madre ch'a romore è desta
E vede presso a sè le fiamme accese,
Che prende il figlio e fugge e non s'arresta,
Avendo più di lui che di sè cura,
Tanto che solo una camicia vesta⁷.

În vremea cea nouă a sufletelor care îndrăznesc a fi ele înseși, nu se putea intra pe o cale mai înflorită și cu călăuzirea unuia mai bun și mai duios.

¹ *Paradisul*, XXVI.

² *Purgatoriul*, V și XX.

³ *Infernul*, XXXII.

⁴ Con quel furor e con quella tempesta
Ch' escono i cani indosso al poverello,
Che di subito chiede, ove s'arresta.

(*Infernul*, XXI.)

⁵ *Paradisul*, XXV.

⁶ *Paradisul*, XXIII.

⁷ *Infernul*, XXIII.

a. Conform definiției lui Engels, Dante este „ultimul poet al evului mediu și în același timp primul poet al epocii moderne“. (Prefața italiană a *Manifestului Communist.*) În caracterizarea lui Iorga, apartenența poetului la tradiția culturală medievală și puternica lui individualitate sint subliniate cu pregnanță.

b. Remarcăm faptul că la data publicării operei de față Ramiro Ortiz încă nu editase versiunea lui Coșbuc; Iorga traduce versurile dantești el însuși.

c. Referirea este la *Inf. X*, 61—63, unde Dante vorbește de Guido.

d. Existența reală sau imaginară a Beatricei a făcut obiectul unei îndelungate discuții care nu s-a încheiat încă. Se acceptă, însă, că „fata lui Folco Portinari“ a existat și că ea a fost „transfigurată“ în *Divina Comedie*. Nu există un consens unanim al dantologilor asupra simbolului pe care ea îl întrupează în capodopera marelui florentin. O serie de amănunte în acest sens în introducerea la *Comentariul la Divina Comedie* al lui G. Coșbuc, Buc., Edit. pt. Literatură, 1963—1965, 2 volume. Beatrice ca „opra di fede“ în *Purg.*, XVIII, 48.

e. Versuri considerate drept o profesiune de credință a poetului care a dat o nemaiegalată strălucire „stilului nou“ — *Purg.* XXIV, 52—54.

f. Nu se păstrează nici o scrisoare a lui Dante către Guido Novello. Un Novello Federico din familia conților Guido a fost ucis în 1289. Poetul a trimis *Paradisul* lui Can Grande însoțindu-l cu o epistolă a cărei autenticitate e discutată.

g. Redăm în traducerea Etei Boeriu, citată în continuare, acest avertisment împotriva grabei cu care oamenii își judecă semenii mai înainte de a le fi văzut faptele (*Par.*, XIII, 133—142):

Căci am văzut răsura sub ninsoare
stînd neagră și țepoasă pe tăpșan
iar primăvara numai rod și floare
și-așijderi, bine unse cu catran,
zburînd corăbii-n larg, ca din senin
să se scufunde-ajunse la liman.
Nu creadă donna Berta-ori ser Martin
e-au priceput județul sfînt văzînd
că unii fură și-alții rabdă chin;
nu-i plata-n cer precum și-o-nchipuie-n gînd.

h. *Par.*, XVI, 78—80.

i. Dante nu amintește Mulazzo în capodopera sa. Trimiterea la *Par.* XVI, în subsol, trebuia trecută la versurile citate *supra*.

j. *Purg.*, XI, 80—81. Dante îl recunoaște aci pe Oderisi da Gubbio, celebru miniaturist din secolul al XIII-lea, care a murit la Roma pe la 1299. Acesta-i răspunde cu admirabilul vers:

Mai calde rid, răspunse el, din carte
colorile lui Franco...

k. Iorga va cita mai departe un fragment din *Roman des sept sages*, în care se vorbește de „Virgil fermecătorul“, dar nu acesta este sensul apelului la marele poet latin. E.R. Curtius remarcă judicios că întreaga „concepere a *Comediei* se întemeiază pe întîlnirea spirituală cu Virgil. Rar se mai poate întîlni în literatura europeană un fenomen care să fie comparat cu acesta... E întîlnirea celor mai mari doi latini“. (*Europ. Lit.*, p. 363).

l. Comparația nu e convingătoare, deoarece ambele opere au o sursă comună: *Plîngerile lui Ieremia* I, 12.

m. Traducerea clară a terținei din *Purg.*, XI, 97—99:

La fel și Guido celuilalt răpi
al limbii nimb; și poate-i viu cel care
pe amîndoi din cuib îi va goni.

n. Terțină care deschide un aspru rechizitor, de o mare vibrație retorică și datorită faptului că următoarele trei terține se încep cu *Li*, apoi trei cu *Vedrassi* și trei cu *E*:

Pre cite vezi, mulți strigă-n lume «Crist!»
dar sta-vor la județ mult mai departe
de El, ca cei ce nu-l cunosc pe Crist;
Pe-acești creștini i-or osîndi în moarte
etiopienii... (*Par.*, XIX, 106—109)

- o. Terțina se referă la „taina de nepătruns“ a Treimeii creștine:
Smintit e cel ce crede c-a lui minte
e-n stare să pătrundă veșnicia
ce-adună într-una trei făpturi preasfinte.
(*Purg.*, III, 34—36).

p. *Par.*, XIII, 77—81.

r. Pentru ansamblul problemei vd. Karl Vossler, *Medieval Culture. An introduction to Dante and his times*, New York, Fr. Ungar, 1958. Privitor la atribuirea operei *Fiore* lui Dante, vd. și Erich Köhler, *Das Fiore-Problem und Dantes-Entwicklungsgang*, studiu publicat în volumul: E.K., *Esprit und arkadische Freiheit*, Frankfurt am Main, Athenäum Verlag, 1966, pp. 353—369.

s. În consensul general al dantologilor, *Vita Nuova* e o operă de tinerețe care a precedat compunerea *Divinei Comedii*. Bruno Nardi afirmă că începînd să lucreze la capodopera sa, poetul „a reluat în mînă cărticica tinerească a *Vitei Nuova* pe care a refăcut-o pe ici, pe colo și i-a schimbat finalul cu scopul de-a face un gen de prolog al *Comediei*“ (*Dante e la cultura medievale*, Bari, Laterza, 1949, pp. 72—74). Literatura problemei la Fr. Schneider, *Dante. Sein Leben und sein Werk*, Weimar, 1960, pp. 232—234.

t. *Convivio* a fost redactat după compunerea operei de tinerețe, *Vita Nuova*, și anume în primii ani ai exilului.

u. În cartea I, cap. 18, Dante afirmă, totuși, «curiam habemus», referindu-se la faptul că toate unitățile politice italiene, care existau la acea dată, ar fi putut să fie reconstituite în unitatea lor inițială.

v. Citatele nu sînt adecvate. Bonifaciu al VIII-lea e condamnat de Dante pentru că a părăsit misiunea sa spirituală și s-a amestecat în chestiunile politice, minînd prestigiul imperiului. Dar versul 60 din *Inf.*, III nu se referă la această chestiune, ci la lașitatea celui care „a făcut gestul marelui refuz“, la Celestin al V-lea care, ales papă la 5 iulie 1294, a depus tiara numai după cîteva luni, considerîndu-se incapabil de-a face față grelei sarcini care-i revenea.

w. Terțițele din *Par.*, XVII, 127—132 nu se referă la papa Clement al V-lea (și nu al VI-lea cum e scris mai sus!), ci la cel care ocupa scaunul papal în 1316 (dată la care poetul compunea versurile), la Ioan al XXII-lea. Vd. nota noastră la aceste versuri în comentariul ce însoțește traducerea Etei Boeriu.

x. În această sinteză „latină“ constă, în mare parte, originalitatea capodoperei dantești (vd. și studiul nostru *Sordello și compatriotul său Virgil*, „Studii de lit. univ.“, 1965). Aventura s-a putut termina „în ridicul“, viziunea marelui poet nu a rămas, însă, legată de simplele circumstanțe.

y. Văzut-am nu o dată cum se-avintă
 ostași călări ori cum se înșiră-arcași
 sau cum zoresc cînd moartea-i înspăimîntă,
 văzut-am pe la voi și cercetașii
 o, aretini, și oști cătînd pricine
 turniruri sau întreceri la oraș,
 pornite-n zvon de trîmbe-ori tamburine,
 la semne din cetăți ori la țignale
 de pe la noi și de prin țări străine.

(*Inf.* XXII, 1—9)

z. Terțițele din *l'urg.* VIII, 1—6, sînt considerate cele mai frumoase versuri din literatura italiană:

Era già l'ora che volge il disio
 Ai naviganti e intenerisce il core,
 Lo di c'han detto ai dolci amici addio;
 E che lo novo peregrin d'amore
 Punge, se ode squilla di lontano
 Che paia il giorno pianger che si more.
 (Era-ntr-al zilei blind și tainic ceas
 ce inima în corăbieri o frînge
 la gîndul celor care-n urmă-au mas
 și zeci de doruri laolaltă strînge
 în cei pribegi, de-aud din depărtări
 un clopot surd ce pare ziua-a plînge.)

Spiritul franciscan în Franța

Dacă s-ar căuta în Franța ceva care să corespundă operei lui Dante în ce privește curiozitatea față de toate științele și de toate explicațiile, adînca religiozitate smerită, umila iubire de oameni, individualizarea sufletului medieval, ar trebui să se îndrepte la opera lui Joinville, care ea însăși nu e decît înfățișarea literară, de un suflet prieten, a unei vieți trăite așa cum o cerea curentul cel nou franciscan.

O cronică nu e. În acest timp se scriu cronici care au acest caracter. Cronici care continuă opera lui Villehardouin, simplă expunere a incidentelor din care se compune o *faptă* militară și politică: astfel Henri de Valenciennes¹, Robert de Clari², cari se ocupă de vicisitudinile Imperiului latin creat de cruciați ca și de venețieni. Altele pornesc de pe la războiul Troii pentru a se opri la cutare punct din istoria franceză a secolului al XIII-lea³, sau prezintă fapte locale fără legătură și scop⁴. Cronicile de la Saint-Denis, traduse și în limba franceză, se continuă; Guillaume de Nangis dă o expunere liniștită a celor ce se petrec în a doua jumătate a secolului al XIII-lea⁵. Pentru un prinț francez contemporan cutare pune în versuri povestea lui Carol cel Mare, precum

¹ *Histoire de l'empereur Henri.*

² *Histoire de ceux qui conquièrent Constantinople.*

³ *Livre des Histoires*, supt auspiciile lui Roger, castelan de Lille (1225).

⁴ Cronică lui Baudouin d'Avesnes (+1289).

⁵ Despre *Faits des Romains* (de la luarea Troii la 1242), despre *Branches des royaux lignages* (—1306), despre opera lui Guillaume Guiart din Orléans a fost vorba mai sus.

legendara expunere a lui Turpin își află și ea, prin Michel de Harnes (supt Filip-August, a cărui viață o va descrie însă în latinește Guillaume le Breton, prin a sa *Philippis*) în același secol traducătorul în năvălitoarea limbă vulgară¹, în Flandra, care dă cel mai mare număr de asemenea scrieri — pe cînd la Paris chiar, pe lingă ce s-a arătat mai sus, abia se încearcă vreo altă lucrare cu caracter istoric, Ludovic al IX-lea prețuind mai mult povestea minunilor Maicii Domnului din *Speculum historiale* al lui Vincent de Beauvais², — Philippe Mousket din Tournay dă cea dintîi povestire versificată despre viața contemporană a provinciilor franceze.

Nimic din aceste produse ale unor oameni simpli, trăind în situații modeste și neavînd despre afacerile timpului decît o știință cu totul superficială, nu se poate apropia de ce ni-a lăsat Joinville despre viața Sfîntului Ludovic. Și această viață a unui om care a fost canonizat, care a trecut între sfinți, căruia scriitorul, martor el însuși la proces, i-a înălțat o capelă în castelul său și pe care, desigur, și înainte de aceasta l-a considerat ca pe „li saint roy“, n-are nimic din lucrările hagiografice pe care le cunoaștem, scrise adesea după altă biografie sau mai ales după legende orale. Căci nici biograful, nici, în rîndul întîi, personagiul înfățișat nu intră în datina de pînă atunci. În zădar s-ar căuta aici inspirații, viziuni, miracole, — de aceste lucruri nici Sfîntul Ludovic nu era capabil, și ele n-ar fi avut decît o însemnătate cu totul secundară pentru Joinville însuși.

Nu e, cu toate că opera a fost cerută de Ioana de Navarra, soția lui Filip cel Frumos, regele Franciei și nepotul de fiu al lui Ludovic al IX-lea, o lucrare cu caracter oficios, servind cine știe ce scopuri ale regalității franceze, care acuma, la începutul veacului al XIII-lea, luase pentru a se impune cu totul alte drumuri decît ale marelui smerit care fusese Sfîntul. Nu e măcar prinosul adus de un credincios suzeranului, domnului său, de un dregător regelui de la care și-a ținut

¹ Guiart d'Amiens scrie pentru Charles de Valois.

² Un exemplar îl dă el lui Alfons de Castilia (*Amador de los Rios, op. cit.*, IV, p. 27).

oficiul. „Nu vream să-ți fac jurământ“, a spus el regelui, „pentru că nu eram om al tău“¹.

Căci Joinville face parte din altă lume decît a regalității franceze, pe cale de a strînge țara întreață supt sceptrul ei, dar încă departe de a-și fi îndeplinit această mare și grea misiune. Însuși a spus că nu era „omul“ suveranului altora. În adevăr, el vine din altă ordine de lucruri medievală: a comitatului de Champagne, unde-i sunt toate originile. Căci tatăl său, Simon, a lucrat la redactarea „datinilor“ (*coutumes*) pentru Champagne și Brie, care precedă „așezămintele“ regelui. El însuși s-a născut, la 1223 sau 1224, pe pămîntul supus conților. Și, înainte de a se ralia la cruciată cu titlu personal, ca unitate autonomă, cu alți nouă cavaleri și doi *bannerets* avînd același steag ca și dînsul, el fusese în Champagne general și „mare-maestru“, „tăind cu cuțitul“ la mesele acestor mari feudali. Amîndouă căsătoriile le-a făcut în acest ținut de obirșie, și aici i-au rămas copiii. La întoarcere, e adevărat că regele îi încredințează unele, mai ușoare, dintre procesele, pe care, cu noua ordine de judecată din „établissements“, a afacerilor de pretutindeni, pe care le atrage la dînsul, el le judecă, după altă îndreptare decît a adevăratului ev mediu. Lîngă un sire de Nesle și un conte de Soissons cronicarul apare ca membru al tribunalului regal. De fapt, acest „străin“ face lui Ludovic numai o îndatorire personală, la care-l recomandă dreptatea, dovedită, a spiritului său. Rostul politic definitiv, acela-l va avea acasă, lîngă Thibaut, lîngă urmașii săi, lîngă regina Ioana; va negocia pentru al doilea rege francez al Navarrei o căsătorie cu Isabella de Franța și, în lipsa domnului său, pornit cu francezii în expediție contra Aragonului, va fi, o clipă, guvernatorul în acea Champagne. Supt unul din fiii lui Filip cel Frumos și al Ioanei, Louis-le-Hutin, el e contra regalității, apoi pentru ea, luînd parte la expediția din Flandra, foarte bătrîn, puțin înaintea morții sale, la 1317.

Această Champagne, care dăduse Franciei pe Villehardouin însuși, se mîndrea cu talentele politice ale principelui

¹ Je ne voz faire point de sacrement, car je n'estoe pas son hom.

în serviciul căruia a fost, la început, Joinville. Versurile lui Thibaut al IV-lea se ceteau pretutindeni și ele sunt însemnate pe zidurile palatelor, de acasă și din Navarra, ale „cîntărețului“ (*le chansonnier*). Era acolo, — pe un timp cînd Parisul putea să arăte numai o universitate care de fapt nu-i aparținea, cum nu aparținea regalității înseși, iar Flandra dădea doar povestiri istorice fără originalitate și relief și scene de teatru în care începea să vorbească burghezia —, o viață morală deosebită.

Și era și prestigiul politic superior al unei dinastii care, prin Hugo I, luase parte la începutul chiar al cruciatelor, prin Henric I continuase tradiția expedițiilor de eliberare a Sfîntului Mormînt, și, după modelul, răsăritean, al ospiciilor pentru pelerini, crease o largă operă de ajutorare a bolnavilor și a săracilor, iar, prin cel de-al doilea Henric, căpătase coroana de Cipru și Ierusalim, cum prin Thibaut al II-lea, ales șef al expediției sale de Foulques de Neuilly, era să aibă sceptrul împăraților latini de Constantinopol. Thibaut al IV-lea ajunge în 1234, prin dreptul mamei sale, Blanca de Navarra, rege în această mică țară din Pirenei, unde francezii prin el vor da tonul în toate. Regalitate de scurtă durată, căci o fatalitate apasă asupra familiei întregi: Hugo a murit în Asia, Henric al II-lea a căzut, în regatul său de Ierusalim, de pe un balcon și a rămas mort acolo, Thibaut al III-lea se stinge înainte de plecarea expediției sale și, după „cîntăreț“, care domnește mai mult timp, la o vîrstă tot așa de tînără trec pe rînd dintre cei vii regele Thibaut al II-lea (sau al V-lea în Champagne), Henric, fratele său, copilul nevîrstnic al acestuia, căzut din brațele doicei, și acea regină a Franciei, Ioana, care n-avea la moarte mai mult ca treizeci și trei de ani.

Cu Thibaut al IV-lea însă Joinville nu putea să aibă mai strînse legături, și nu sentimentul față de dînsul ar fi putut să îndemne a „dicta“ sau a scrie de-a dreptul pe acela care nu făcuse vreo școală mai înaltă, care nu trecuse prin populara și veșnic tulburata Universitate pariziană, care nu vorbea pe latinește și care nu arată prin nimic în opera sa că l-ar fi inspirat elementele din antichitate, care erau totuși

în aer¹. Thibaut „știe a vorbi cu femeile ca nimeni pe vremea lui“ — *oncques ne fut qui connut mieux que lui l'art de bien dire aux dames* —, dar sufletul lui Joinville avea cu totul altă direcție încă de la început.

Se vede din chiar condițiile în care întreprinde, în ce-l privește — căci e un act de convinsă devoțiune particulară, și nu de executare a vreunui ordin —, expediția de la 1248. Merge „pe jos, descălțat și în zdrențe“ (*à pié, deschaus et en langes*), să vadă locurile sfinte din provincia sa, moaștele maienerate (*cors sains*). Ia sfat de la acel abate de Cheminon, care e așa de mult în grija Maicei Domnului, încît, odată, adormind în curent, „Maica lui Dumnezeu merse la patul starețului și-i trase rochia pe piept ca să nu-i facă rău vîntul“². Ajuns la Marsilia, cu un senior de Aspremont, în condiții foarte modeste, furtuna-l va prinde pe corabie, și el va organiza în jurul catargului procesiuni pentru căpătarea de cale sigură. Așa va ajunge în Cipru, și îndată va cunoaște de-a dreptul, mai bine, pe acel rege Ludovic, de care-l apropiase doar curtenitoarea iubire statornică a trubadurului, suveranul său, pentru mama Sfintului, pentru regenta Franciei, spaniola — el fiind însuși pe jumătate spaniol, după mamă, Blanca de Castilia.

Ludovic, prietenul franciscanilor, căroră li lasă cărți din biblioteca sa³ și în a căror aspră haină va dori să se sfirșească, avea în acest timp toate defectele care se cereau unui rege bun după normele noi franciscane pentru a învinge, fără luptă, sau în ciuda oricăror înfringeri, nenorociri și mizerii, regi cari posedau acele vechi calități de vitejie, de șiretenie, de perfidie care făcuseră puterea unui Filip-August, dar de care, cu felul său deosebit de a judeca, vremea nouă nu

¹ Un singur pasagiu ar putea fi readus la un model latin, la o cunoscută bucată din Horațiu, acela care vorbește de curajul cum și-a încredințat viața valurilor: „Et ces choses vous monstre je que cil est bien fol hardis qui se ose mettre en tel peril atout autrui chatel, ou en pechié mortel, car l'on se dort le soir la ou on ne set se l'on se trouvera au font de la Mer au matin“.

² La mère Dieu, qui ala au lit l'abbei, et li retira sa robe sur son piz pour ce que li vanz ne li fait mal.

³ E vorba de Evanghelia dăruită lui de Mihail Paleologul. Vd. V. Leclerc, *op. cit.*, I, Paris, 1865, p. 402. Cam pe vremea lui, franciscanul armean Haiton (+1307) scrie un fel de istorie a Orientului, îndemnînd la cruciată.

simțea nevoie. O întreagă operă de organizație a domeniului regal, de încălcare inecată asupra feudelor vecine, de anexare „voluntară“, de supunere la același scaun de judecată, conform cu același drept, s-a făcut în epoca lui, fără ca el să pară a interveni personal sau, în orice caz, fără ca vreodată ambiția lui să samene a fi hotărît această intervenție. I s-a atribuit și o luptă contra papei pentru privilegiile galicane ale Bisericii sale, luptă care nu pare potrivită nici cu ce știm despre împrejurări, nici cu temperamentul lui Ludovic, nici cu atitudinea Bisericii romane față de dînsul și de regatul său¹.

Dar, înainte de toate, el urmărește idealul său de dreptate, de blîndeță, de pace, de sfințenie. Nu provoacă pe nimeni, și iartă pe cel ce l-a provocat. Biruință și înfrîngere n-au nici un sens pentru dînsul: de cea dintîi nu ține samă cînd, după Taillebourg și Saintes, restituie regelui Angliei o parte din provinciile, odinioară „engleze“, pe care le deține; de cealaltă, se preocupă tot așa de puțin, — simțind că el are a face doar cu Dumnezeu singur, potrivit cu faptele și cu conștiința lui —, atunci cînd, învins în Egipt, prins, scos de la moarte, cu greu răscumpărat, el rămîne încă ani întregi în Orient pentru că socoteala lui cu Cerul nu s-a îndeplinit încă. Fiu supus al mamei sale, soț credincios al reginei Margareta, el nu vede într-una și în alta din aceste legături decît datorii, căci sentimentul lui se întinde mult mai departe și cuprinde oameni foarte deosebiți de aceia sau de acelea pe cari soarta i-a făcut să poarte o coroană. E rege — și adevărat rege — fiindcă acesta e locul ce i s-a hotărît; pentru nimic în lume el n-ar fi căutat însă în viață alt rol decît acela în care s-ar fi trezit.

Și tocmai de aceea Sfîntul e ascultat, respectat, urmat. Cel care cedează provincii capătă altele de la aceia cari nu cred că s-ar putea împotrivi dreptății sale, mai tare decît orice. Cel care nu cere nimănui nimic e chemat ca arbitru în cele mai grele procese ale timpului, și de la sine i se prezintă o răsplată pe care adeseori o refuză. Niciodată n-a fost mai

¹ De Carné, *Les fondateurs de l'unité française*.

puternică regalitatea franceză decît în această vreme, cînd, desprețuind mijloacele materiale nesigure chiar cînd par a fi cele mai puternice, ea nu se sprijină pe altceva decît pe această nestrămîtată voie a lui Dumnezeu care e dreptatea¹. Dar o tovărășie ca aceasta îi trebuia lui Joinville.

În călătoria sa de pelerin, care ține șase ani și pe care n-o va repeta — căci în expediția, fatală sfîntului rege, de la Tunis, va refuza formal să meargă și va declara chiar, în operă, că păcat mare au făcut cei ce l-au sfătuit să plece din nou² —, Joinville aduce — ca notă nouă a timpului — o curiozitate de a ști pe care n-o avuse Villehardouin, pentru care un grec e un grec, un bulgar un bulgar, un vlah un vlah și care nu s-ar opri niciodată pentru a schița un colț de natură, pentru a constata anume aspecte ale vieții omenești, cutare datini ale ei, pentru a încerca unele portrete. Din contra, istoricul Sfîntului Ludovic va cerceta viața beduinilor din deșert, supt toate aspectele ei, va urmări tainele sectei „asasinilor“ din Liban, supt șeful lor, binecunoscut în apusul francez, *Le vieux de la montagne*^a; el se va opri cu interes asupra oricărei particularități și va căuta s-o transmită așa cum a fost. Parc-ar dori să știe mai mult, să vadă mai mult, pentru ca și mai mult să poată spune. Se simte la el omul vremii care prin Marco Polo, prin franciscanul Rubruquis, plecat între tătari de la Curtea însăși a lui Ludovic al IX-lea, caută să afle tot ce privește, fie și numai ca să profite cruciata viitoare, traiul depărtatelor populații păgîne din Asia centrală și extrem-orientală. Va semnala fosile, va discuta sinonime, se va pleca pentru a culege și cel mai mărunt din lucrurile ce iese în calea lui.

Dar această curiozitate, această sete de a ști adaugă totdeauna preocupățiilor cruciatului pe care, din ce în ce mai mult o strînsă prietenie îl leagă, ca de la om la om, de regele care mai mult decît un om, un om drept, cinstit, blînd iubitor, n-a vrut să fie niciodată în viața lui. Va lupta, în rînd cu alți cavaleri, la Damietta, la Mansurah, cînd regele nu va avea cu ce să-și plătească prețul de

¹ Pentru legăturile lui cu franciscanii, vd. Leclerc, *op. cit.*, I, p. 127.

² Et je entendis que tous ceulz firent peché mortel qui loèrent au roi l'alée.

răscumpărare; el, cu securea în mână, va lua asupra-și păcatul de a sparge lada, plină și bine păzită, a bogățiilor Templieri. Când se va pune chestia dacă trebuie să se oprească ori să se continue cruciata, în Sfatul lui Ludovic, el va fi singur cu contele de Jaffa, din patrusprezece membri, care să se declare pentru continuarea unei așa de desperate sfortări fără nici o șansă de izbândă în sensul material al cuvântului. Acela pe care dușmanii, văzându-l totdeauna alături de căpitanul cruciatei, îl numesc „vărul regelui“, are bucuria, după lungă discuție, să vadă sprijinindu-se pe umărul lui o mină împodobită cu smaraldul pe care-l cunoaște, și el știe astfel că Ludovic a primit părerea lui. Va conduce personal oastea de la Sidon la Tir.

În toți acești lungi ani de încercare pentru toți, de martiriu pentru unii, adesea cei doi oameni ai duhului milei se întilnesc și, ca între frați de credință, își schimbă păreri. Joinville ajunge astfel ucenicul unui mai vechi adept al acestei devoțiuni care e ca o nouă religie, și de aceea el nu va privi redactarea operei sale decît ca plata mării datorii pe care a contractat-o față de învățătorul său.

El știe că Ludovic n-are nici o preferință, cînd e vorba de dreptate, față de aceia cari-i sunt mai aproape, cari se află în solda și în slujba lui. „Vreau“, spunea el odată, „ca oamenii mei să vadă că eu nu-i voi sprijini în nimic din răutățile lor“¹. Pelerinul văzuse în cale castelele distruse din ordinul regelui pentru că feudalul din cutare cuib „avea faimă că pradă pe pelerini și pe negustori“².

Acuma-l vede în adîncul conștiinței celei așa de delicate, încît nu li scapă nici o greșeală față de adevăr, nici o falsificare față de drept, nici o lipsă față de cea mai milostivă iubire a lui sau a celorlalți, adăugind la spusele și la hotăririle sale o notă de încîntătoare nevinovăție, de naivitate care înduioșează. Să-i ascultăm vorbind: „Generale, ce este Dumnezeu? Doamne, e un lucru așa de bun, de nu se

¹ Je vueil bien que ma gent voient que je ne les soustenrai en nulle de lour mauvestiés.

² Pour ce que Rogiers, li sires dou chastel, estoit criez de desrober les pelerins et les marchans.

poate mai bun altul“ (*Sénéchal, quelle chose est Dieu? Sire, ce est si bonne chose, que meilleure ne peut estre*)¹. — Ce e mai bine, întreabă regele, lepra ori un păcat de moarte? Și treizeci de păcate, spune, meritînd o muștrare, acel care niciodată n-a mințit stăpînului său sufletesc (*qui onque ne li menti*); mai bine și treizeci decît să fiu lepros, strigă, într-o mișcare de sinceritate, acela care totuși le evita, păcatele de moarte, așa de mult, încît lăsa ușa cortului său deschisă pentru a se vedea oricînd, de oricine, ce se petrecea înăuntru, de frica „vorbilor rele femeiești“². — Ai spăla, întreabă Ludovic, picioarele săracului în Joia Mare? „Ferească Dumnezeu, doamne, n-aș spăla picioarele moșicilor acelora“³, răspunde omul care, într-o discuție despre lux, observa prelatului care-l critica la regi și baroni, că părinții acelora tot așa au umblat îmbrăcați, pe cînd el, episcopul, nu e decît un fecior de țăran. — „Cu adevărat rău ai zis; căci nu trebuie să disprețuiești ce a făcut Dumnezeu pentru învățătura ta“⁴.

Par cuvinte culese dintr-o Evanghelie, pe o vreme, de-altmînterea, în care anume franciscani, puînd, pe învățătorul lor lingă Isus, pretindeau a fi găsit o Evanghelie a Sfîntului Duh, în legătură cu acel „părinte Ioachim“, de care pomenește și Dante. Dar această Evanghelie știe mai bine ce cuprinde pămîntul, și ca iubire, nu numai ca durere. Pe urmele ei ajunge cineva la casa cea mică și la casa cea mare a Patriei.

Și de aceea, față de vechii cavaleri plecînd cu ochii la steag, Joinville „nu îndrăznește a-și întoarce privirile înapoi, pentru ca să nu mi se înduioșeze inima de frumosul castel ce lăsam și de cei doi copii ai mei“⁵.

¹ Cf. aceste cuvinte din urmă ale lui Ludovic către fiica sa: „Chière fille, la mesure par laquelle nous devons Dieu amer est aimer-le sans mesure“.

² Mon lit estoit fait en mon paveillon en tel manière que nul ne pooit entrer ens, que il ne me veist gésir en mon lit, et ce fesoie-je pour oster toutes mescréances de femmes.

³ Sire, en malheur, les piez de ces vilains ne laverai-je.

⁴ Vraiment ce fu mal dit, car vous ne devez avoir en desdaing ce que Dieu fist pour nostre enseignement.^b

⁵ N'osant oncques retourner mes yex vers lui, pour ce que le cuer ne me attendrist du biau chastel que je laçoie et de mes deux enfans.

Și, cînd vasul înaintează pe marea necunoscută, el se gîndește, mișcat, cum „în fiecare zi ne depărtează vîntul acesta de țările unde ne-am născut“¹.

Spunînd toate aceste lucruri, în curăție de cuget și cu adînc respect de adevăr, ca o spovedanie și ca o învățătură, Joinville nu ignora ce se datorește aceluî nou stil francez, „biau langage“, care corespunde lui „dolce stil nuovo“ din Toscana, dar el nu-și închipuia că scrie una din cele mai mari cărți ale literaturii franceze și, între cele romanice, una din cele mai caracteristice.

¹ Et chascun jour nous esloigna li venz de pais ou nous avions estei nei.

N o t e

a. Secta musulmană a ismailienilor, întemeiată în secolul IX, a luptat împotriva cruciaților; grupare fanatică, aceasta urmărea nimicirea dușmanilor pe calca asasinatelor.

b. Mai exact: „că nu trebuie să disprețuiești ceea ce Dumnezeu a făcut a ne fi spre învățătură“.

Literatura revoluționară franceză

O literatură nouă revoluționară nu se putea ivi în Italia, unde, dacă lupte sunt, ele nu fac decît să continue vechiul antagonism de partide al veacurilor anterioare, ghelfii și ghibelinii fiind alcătuiți din elemente aparținînd aceleiași clase sociale. Mai tirziu, cînd „tiranii“ vor sta în fața prietenilor „libertății“, cei dintii vor apărea, nu ca reprezentanții unui nou curent adînc în viața națională, ci ori ca urmașii vechilor „potestați“ (*podestà*) ai ghibelinilor, ori ca imitatori ai acelor oameni fără situație legală, fără îndreptățire în tradiția politică prin a căror stăpînire s-a isprăvit existența liberă a cetăților grecești. Dacă Roma a susținut, de la jumătatea veacului al XIV-lea, mișcarea lui Cola di Rienzo, „tribun al poporului“, nu trebuie să uităm că același fenomen de revoluție romană, hrănit din aceleași amintiri antice, se întîlnește cu două veacuri înainte, cînd ideile ce începeau a se răspîndi la Paris aduc revolta, isprăvită prin rugul ereticilor, a lui Arnaldo di Brescia; de altmînterea lipsa papalității din Roma părăsită ajunge și singură pentru a explica faptele al căror caracter rămîne strict local, căci nici romanii aceștia de nouă direcție n-au căutat să intereseze pe locuitorii altor cetăți italiene, nici din aceste cetăți nu li-a venit lui Cola și tovarășilor săi vreun ajutor. Și să nu se piardă din vedere acele mari orașe de comerț și de industrie, de navigație pe mări îndepărtate, de colonii în țările Orientului, care, ca Veneția, Genova etc., nu cunoșteau așa de mult disensiunile interne, și din cauza unui re-

gim de aspră disciplină, dar și de pe urma simțului de solidaritate pe care-l produce o muncă încordată și vederea marilor foloase ce rezultă dintr-însa.

În peninsula iberică nu erau ca în Italia orașe de veche origine antică, avînd în propria lor dezvoltare normală o garanție contra exagerării noilor idei și a pornirilor violente de prefacere. Dar aceste orașe spaniole nu sunt decît niște posturi de soldați în fața dușmanului, niște popasuri de cruciată adăpostind ostași, gata în fiecare moment să meargă mai departe. Nu este aici, ca la italieni, o viață municipală care a exclus, ca un corp străin răufăcător și periculos, pe nobil și care nu cunoaște ca „suveran“ decît pe străinul care, cînd e Împăratul de la germani, nu vine în puterea unui drept de rasă, nici pentru urmărirea unor scopuri naționale; și, iarăși, aici clerul nu e miliția papei, care el însuși are, pentru interesele lui, de natură politică, legături speciale cu o anumită străinătate. Aici regele e căpitanul luptei sfinte; el e întemeietorul și sprijinitorul; către el merge toată recunoștința și spre el se îndreaptă toate speranțele de menținere a celor cucerite și de completă recuperare. Iar clerul e acela care ține steagul unei lupte ce interesează neamul întreg, creat el însuși în cursul actelor singeroase din care ea se alcătuiește.

În Franța e cu totul altfel¹.

Aici, după lungi veacuri de apărare, de mizerie și ignoranță a „omului mic“, fără deosebire de locul unde se află, de condițiile în care trăiește — căci, afară de Sud și de anume puncte, mai favorizate în această privință, ale Nordului, cetățile cu bază antică au dispărut —, comunele, obștiile de oameni liberi, de răscumpărați de la străini, de revoltați cari și-au impus condițiile, de țărani cari și-au părăsit brazda, de elemente flotante și vagabonde, *se întemeiază pe o bază de clasă*. Nimic nu le leagă de trecut. Feudalul, dispărut în războiul sfînt ori întors în stare de completă ruină, cînd nu-l stăpînește o mare căință, o adîncă și sinceră dorință de a-și ispăși păcatele, e o amintire urită a trecutului:

¹ Cf. cartea noastră *Istoria poporului frances*, București, 1919.

între el și acești „liberți“ de pe un teritoriu care a fost odinioară al lui și pe care l-a lichidat, din nevoie sau din lăcomie, nu este nici o legătură de solidaritate. Regele, cînd comuna nu s-a fundat pe domeniul lui, e prea departe; îi trebuie deocamdată să treacă prin pămîntul care aparține adversarilor naturali ai puterii sale înainte de-a ajunge în mijlocul acelor cari-l voiesc doar pentru că, revoluționari ei înșiși, văd într-însul un factor de revoluție, unul care numai prin radicala înlăturare a vechii ordini de lucruri poate ajunge acolo unde dorește. Iar în Parisul său chiar sunt puteri care lucrează contra puterii lui.

O cultură politică ar fi fost necesară pentru a împiedeca trecerea peste anumite limite și confuzia între îndreptarea, cerută, a abuzurilor și între răsturnarea tuturor așezămintelor, tăgăduirea tuturor drepturilor, părăsirea indignată a tuturor datoriiilor. Dar singurele școli mai înalte, universitățile, și cu deosebire cea din Paris, nu făceau altceva decît să crească nemulțămirea, să li dea un caracter mai învăpăiat, să ațîțe neconținut, în mijlocul obișnuitelor tumulturi studentești, pentru cea mai radicală din răsturnări.

Toate acestea, ivirea și întărirea comunelor, organizații nouă, fără tradiție și fără îndreptare, agitația negativă și corosivă a oștirii, a mării și puternicii oștiri universitare trebuiau să aducă o nouă literatură, una cu totul deosebită de aceea care izbucnise la un anume moment din veacul al XIII-lea.

Ca și în acel moment este acum, și noua viață sufletească în căutarea unei expresii, și mijlocul material, clasa, tagma care, împărtășind tendințele unor cercuri largi, avînd interesul de a se impune societății un anume crez, găsesc, în același timp, un avantaj în prezentarea literară a acestor tendinți.

Această clasă e a clericilor^a. Ațiția dintre ei erau clerici săraci, cerșetori, dormind pe paie, mîncînd din rămășițele mesei altora, și aceasta mulți ani de zile, poate o viață întreagă, căci pe atunci Universitatea, satisfăcînd setea de știință, dorința de a afla și de a lămuri, nu pregătea

o carieră, și atîția rămîneau pînă la bătrîneță în umbra ei. Adînc nemulțămîți, rîvnînd la bogăția și la plăcerile burgheziei înstărite și prospere, ei erau gata să ia torța agitațiilor sociale și politice pentru a o face, cu un gest îndrăzneț, să fluture în vînt, aprinzîndu-i și mai puternic flacăra.

În veacul al XIV-lea, după ce dinastia, mai energică, a lui Filip cel Frumos se va stinge și noua dinastie de Valois se va găsi încurcată într-un lung război nenorocit cu dinastia engleză, reclamîndu-și drepturile de succesiune la tronul Franciei, aceste porniri, cu îngrijire întreținute și biciuite pentru scopurile ei de pasiunea politică, vor da *jacqueria* cumplită a țărănilor distrugători de castele, tulburările din Paris în vremea propozitului negustorilor Étienne Marcel, planul de prefacere constituțională a regatului prin tutelarea unui suveran, acuma desprețuit și amenințat, de adunare periodică a Statelor generale și de comitet lăsat de acestea pentru administrația țării, strașnica luptă dintre *Bourguignons*, oameni ai ducelui de Burgundia, unit cu englezii, și dintre *Armagnacs*, cari se numesc după cutare senior din-Sud, ajuns sprijinitor devotat al cauzei regelui național, pînă ce marele oraș va ajunge citva timp în puterea sălbatecului măcelar Caboche și a bandei lui de *cabochiens*. Nu se putea mai multă ură între fiii aceluiași pămînt, mai multă uitare a datoriilor către neam și mai mult haos decît în acești vreo șaizeci de ani în care soarta însăși a Franciei a fost în joc.^b

Pînă să se ajungă la fapte, curentul dă însă o nouă direcție literaturii, în toate ramurile ei.

Epopoea trecuse de la eroii carolingieni, de tradiție mai mult, la aceia, culeși și din monumente literare, ai ciclului lui Arthur, apoi la figurile clasice fixate în vechile cărți latinești și, în ultima instanță, în sfîrșit, la figurile „algorice“ ale prosopopeii de școală, „filosofice“ și „morale“. Chipuri din ce în ce mai palide, în jurul cărora, mai mult decît prin ei, se învîrte o acțiune care nu interesează prin ea însăși sau prin episoadele și digresiunile care o împodobesc pînă o înăbușă.

Tendințele nouă insuflă o viață puternică acestui gen literar. Desigur fără vreun împrumut de la nescrise legende populare, și cu atât mai puțin de la pretinsul „mit animalic“ german, — căci cea dintâi formă latină apare la 1120-60, în acele ținuturi flamande care, pînă azi, stau supt decisiva influență franceză și unde pornirea spre combaterea autorității, spre negarea superiorităților e tradițională, fiind în legătură cu înseși caracterele rasei și cu condițiile unei violente, *truculente*, vieți orășăneste — , apare — isprăvit la 1330 — *le Roman de Renart*.

Nu e o glumă, o caricatură hazlie, și nici opera unei imaginații dorite de noutate. Scopul social e evident. Sunt oameni în aceste animale, și aceasta le susține. Fabulele orientale, trecute pe la greci și romani și venind din nou prin Spania arabilor, au dat numai forme, o formă cunoscută populară. *Noble*, leul, e însuși regele, solemn, maiestos, plin de pretenții, dar încă deșert de putere; *Brun*, ursul, face parte tot din seminția stăpînitorilor, greoi de drepturi și de titluri, dar încurcați prea adeseori în lațurile lor și expuși, după anumite învățături viclene, a-și pierde coada-n baltă; *Ysengrin*, lupul, e mare meșter în a vorbi cu grai demagogic către oile populare, care atîta doar așteaptă. Printre cei ce pătimesc sunt toți ceilalți, cocoșul *Chantecler* și găinile lui, iepurele *Couard*, capra *Barbue*. Iar *Renart* el însuși, ajutat de *Tibert*, pisica, ar aduce cu omul spiritului nou, care, pe alte căi decît ale dreptului, biruie, în folosul lui desigur, dar, în același timp, bătîndu-și joc de violența pe care o mușcă pe la spate și de impunerea pe care o eludează, în folosul întregii gloate care nu se poate răzbuna singură și în ajutorul căreia nu se mai poate veni pe vechile căi ale unei cavalerii obosite și corupte¹.

Și, acest nou cîntec epic prinde îndată. Imitînd formele derivate ale celui vechi², cu „înnoirile“ și „coronările“ sale, această inspirație va da pe rînd, în secolul al XII-lea și al XIII-lea încă *le Couronnement de Renart*, *Pelerinage Re-*

¹ *Le roman de Renart*, publié par Ernest Martin.

² La 1112 *Ysengrin* e pomenit acuma (Leclerc, *op. cit.*, I, p. 437). În 1120—50 forme latine, o formă flamandă la 1180.

nart (de Pierre de Saint-Cloud, poate), *Jugement de Renart*, *Renart le Novel* al lui Jacquemard Gelée (1288), *Renart le contrefait*, compus pe la 1300 de un burghez, un băcan din Troyes. Întreagă literatura timpului va fi influențată de aceste noi figuri, în jurul cărora abia dacă se mai păstrează ceva din negurile vechii alegorii¹.

Același spirit pătrunde în narațiunile populare care sunt așa-numitele „fabliaux”², despre a căror origine răsăriteană, cu transmisiune prin Bizanț sau prin Spania, s-a vorbit și mai sus. Uneori ele se mulțămesc a înfățișa o povestire moralizatoare, ca în apologul arabo-spaniol; astfel *La housse partie*, a lui Bernier, cu tatăl pe care fiul îl izgonește, de hatîrul nevestei din casă, și căruia nepotul îi acordă numai jumătate din valtrapul dăruit, de silă, pentru a se acoperi, căci cealaltă jumătate i-o păstrează tatălui său propriu, cînd, la rîndul lui, îl va scoate din casă, ori povestirea biruinței minunate a cavalerului care, în rugăciune, uită de *tournoi*, de întrecerea cu armele la care mergea, pentru ca, la capăt, să vadă că Maica Domnului însăși a luptat fericit pentru dînsul. Altele au numai o notă comică inofensivă. Atîtea însă caută înainte de toate să lovească, să distrugă, atacînd clerul, înjosind femeia etc., dînd, în toate privințele, caracteristica notă amară a timpului³.

Prin Rutebeuf, din Champagne (+ c.1286), biet *trouvère* trăit în umbra spînzurătorii, între două furturi sau și vinovății mai grele, curentul pătrunde în lirică⁴. În cîntecele lui, *dits*, în alte bucăți, ca *la Voie de Paradis*, este multă erudiție superficială, de care e foarte mîndru, este alegorie, cu Pitié, Avarice, Envie, Orgueil, Désespérance, Meschance, Haine, jucînd, în felul îndătinat, rolurile care se cunosc; este sfortărea de a smulge, prin forme de vers nouă,

¹ Vezi, în *Renart le Novel*, corabia lui Noble, cu „bonne pensée”, „fine amour”, „courtoisie” și diferite virtuți.

² Anatol de Montaglon et Gaston Reynaud, *Recueil général et complet des fabliaux du XIII-e et XIV-e siècles*.

³ Cf. și *Li romans de Carité et Misère du renclus de Moiliens*, ed. van Hamel, Paris, 1885, cu critica femeilor care „sor l'uevre Dieu met tainture”.

⁴ Rutebeuf a scris însuși, de altfel, cinci *fableaux*, ca *Testament de l'âne*, *Frère Denise*. Între autorii de asemenea piese e și Jean Bodel; s-au mai păstrat și alte nume.

o nouă notație muzicală limbii, este amestecul cuvintelor celor mai dure și mai triviale chiar, dintr-un jargon de *argot*, care acum nu se mai înțelege decît de filologi. Ici și colo, cîte o notă de realitate bine observată:

...la rivièrè qui bruit
Dou flux des pierres jor et nuit.^c

Mai presus de toate însă, în această formă pretențioasă, confuză și obscură, este spiritul revoluționar al timpului.^d

Rutebeuf, el care rîde Roma cea lacomă de danii, a scris și un *miracle*, o piesă de teatru cu inspirația pură, *Théophile*, în care, după datina franciscană — s-a zis că el însuși a luat la moarte haina fraților —, el cîntă astfel pe Fecioara Maria:

Flors d'argentier et lis et rose,
En qui li fils Dieu se repose.¹

Acest gen de *dits* (*cris débats*), ca ale lui Rutebeuf, ca ale lui Hugues Archevêque², sunt foarte potrivite, de altfel prin chiar țesătura lor, ca să exprime nemulțămirea și setea de îndreptare a epocii: astfel în *dit du pape, du roy, des monnaies, în dit des cornettes* etc.

Dar un alt autor de piese morale și religioase, Adam de la Halle, despre care s-a vorbit și mai înainte, va da, în *le Jeu d'Adam*, una din cele mai cinice opere de dezvăluire a vieții proprii, batjocorindu-și femeia, așa de tînără, de frumoasă și de fină odinioară, cînd a iubit-o, și care acum a ajuns „grasă, tăiată din topor, rău dispusă, hărțăgoasă“: *crasse, mautallie, triste et tanchant*³.

Nici cronica nu rămîne nestrăbătută de noua atmosferă a timpului. Geffroi de Paris își rîde de umilința lui Boni-

¹ Vd. *Oeuvres complètes de Rutebeuf*, par Achille Jubinal (2 vol).^e Cf. opera analogă a lui Huë Archevesque, ed. Héron, la Societatea bibliofililor din Rouen, 1885.

Alte lui Baudoin și Jean de Condé n-au cuprins satiric. Cf. și așa-numitele *futrasies, resveries*, care se spuneau după Tatăl Nostru și Crez.

² Héron, *Les dits de Huë Archevesque*, loc. cit.

³ *Oeuvres complètes du trouvère Adam de la Halle*, ed. Coussemaker, Paris, 1872; *Chançons et Partures von Adam de la Hale* ed. R. Berger, Halle, 1900. Tot așa Rutebeuf își rîde de soția lui, care „n'est pas gente, ne belle“, ci „quinquegenère, migrie et sèche“.

faciu al VIII-lea la Anagni și-l face a stilci limba lui italiană pentru a răspunde lui Nogaret¹. La câțiva ani după Joinville, un anonim muzicant din Reims, un *ménéstrel* va arăta „ce pot clericii când nu-și iau sama la ce fac“². Episcopul Milon din Beauvais se ridică împotriva autorității regale, reprezentată prin regentă. „Pe Sfântul Petru“, spune el, „vreau ca toți aceia dinlăuntru să știe că n-am domn pe lume altul decît pe papa, în a cărui ocrotire stau, și înaintea niciunui alt domn nu voi răspunde“³.

Regina strînge Sfatul, și acesta, întreat ce e de făcut cu episcopul de Beauvais, care a lucrat contra Coroanei Franciei⁴, recomandă a i se lua feuda, dîndu-l pe mîna *bailli*-ului de acolo, ofițer regal. Episcopul nu-și cere iertare, ci pleacă la Roma, ca un trufaș atins de „viciul de pe lume care mai mult distruge în om rațiune și dreptate“⁵, încunjurat de soldați, de oameni și tîrînd după sine bagaje pline. Lingă Turin află un moșneag lucrînd în vie cu inelul de aur în deget și cu „coroană“ pe cap. E episcopul. Din aceasta se hrănește. Unul se recomandă rugăciunilor celui-lalt, dar, cînd italianul vede ce duce după dînsul fratele său francez, se grăbește să alerge după el ca să-l deslege, căci „are prea mult de lucru cu ale lui ca să se gîndească la altul“. Și iată — sancțiune dorită — că o boală grozavă face sfîrșit lui Milon, după ce a trecut fără a fi atins de grație pe lingă mormîntul Sfîntului Francisc, — „à Assise, où Saint François fu neiz et où li cors de lui gist“. Și cei din alaiul lui îi răpesc tot ce are: „et sa mesnie firent havoc de quanqu'il avoit“.

Toate aceste note se găsesc reunite în marea operă enciclopedică și satirică datorită lui Jean de Meung.

¹ Leclerc, *op. cit.*, II, p. 5.

² Et ainsi vont les choses aus clers qui ne prenent garde à leur affaire. *Récit d'un ménestrel de Reims au XIII-e siècle*, ed. Natalis de Wailly, Paris, 1876.

³ Par S. Pierre, dist li evesques, je vuel que tuit cil çaienz sachent que je n'ai seigneur ou monde fors l'Apostolle, en cui protection je sui, ne devant autre seigneur ne responderoie.

⁴ Que il estoit a faire de l'evesque de Beauvais, qui ainsi avoit ouvrei contre la couronne de France.

⁵ Et c'est li vices au monde qui plus destruit en homme raison et droiture.

a. Aşa cum a scris şi mai sus, Iorga se ocupă în continuare de clerici, care nu alcătuiau o clasă socială, ci un grup, „o tagmă“.

b. Epocă de prefaceri şi de lupte împotriva feudalilor (ca în cazul lui Etienne Marcel, ucis în 1358, care e considerat drept un premergător al regimului parlamentar, şi al „cabochienilor“, care au urmărit instaurarea unor raporturi mai liberale în Paris), perioada războiului de o sută de ani e frământată şi de ciocnirile de interese dintre nobilimea proengleză, condusă de ducele Burgundiei, Ioan fără Teamă, şi nobilimea raliată în jurul regilor Carol al VI-lea şi Carol al VII-lea, „les Armagnacs“. Conflictul s-a încheiat în 1435 prin tratatul de la Arras dintre Filip cel Bun, ducele Burgundiei, şi regele Carol VII. Există o netă deosebire între cele două feluri de „ură între fiii aceluiaşi pământ“.

c. ...riul care murmură
curgînd pe pietre zi şi noapte.

Privitor la Rutebeuf, vd. şi *Crestomaţie romanică*, I, pp. 540—542.

d. Mai departe, autorul va vorbi despre spiritul „radical“, desemnare mai exactă a efervescenţei din acest răstimp. Ne-am oprit în prefaţă asupra delimitărilor operate de Iorga.

e. Floare de argintar şi crin şi roză,
În care fiul lui Dumnezeu se odihneşte

Opera lui Jean de Meung

Autorul părții a doua din *Roman de la Rose* a dat, de fapt, o operă cu totul deosebită, păstrînd cadrul numai pentru că idila lui Guillaume de Lorris plăcuse, devenise populară în cei patruzeci de ani de la alcătuirea ei¹, dar întrebuițîndu-l mai mult de formă pentru a introduce tot felul de expuneri, de discuții, de atacuri, de imprecății cu caracter foarte individual, avînd ambiția de a da o enciclopedie, un nou „Trésor“, ba chiar o operă străbătută de tendințe nouă și căutînd a pregăti o nouă stare de lucruri.

El nu pleacă însă ca Rutebeuf de la slăbiciunea și apăsarea lui, de la sărăcia și prigonirea bietei sale ființe. Ci acela prin care vorbește spiritul întregii clase a clericilor formați la Universitatea din Paris — și ei nu erau numai francezi, ci formau un adevărat mediu internațional —, e un „om cu situație“, avînd rostul său, bine hrănit și foarte respectat în societatea contemporană, căreia caută a-i înfățișa numai amărăciunea și patima de oarbă răsturnare fără perspective de refacere.

Cine e „continuatorul“ din care trebuie să facem un autor cu totul original și independent, ni-o spune el însuși atunci cînd, după ce pune pe una din figurile sale „alegorice“ să

¹ Car, quant Guillaume cessera,
 Johans la continuaera
 Après sa mort, que je ne mente,
 Ans trespassés plus de quarante (III. p. 42).^a

pomenească în groapa lui pe „Guillaume, al cărui mormint să fie plin de balsam, de tămie, de smirnă și de aloé¹, el se prezintă ca „Jehan Clopinel, cu inima voioasă, cu trupul sprinten, care se va naște pe Loire, la Méun“, gata a servi pe zeul iubirii, „sătul și flămînd, toată viața, fără lăcomie și fără invidie“, făcînd să răsune cîntecul său — *fléuter* — „prin răscruci și în școli, după graiul Franciei, cît ține țara să asculte“².

Traducător al lui Vegetiu și Boetiu, precum și al scriitorilor dintre Abélard și Heloisa și al „minunilor Irlandei“³, Jean de Meung poetul pare a fi acela care-și redactează, ca arhidiacon în biserica din Orléans⁴, testamentul — de altfel fără însemnătate — în limba latină și care-și isprăvește zilele pe la 1303. De altminterea aceste legături locale n-au nici o însemnătate pentru dînsul. Nimic nu amintește, în scrisul său îmbelșugat, locul său de naștere, sălașul activității sale⁵, și, dacă pentru expunerea cunoștințelor sale și a vederilor sale „filosofice“ aceasta poate fi un avantajiu,

¹ Ci se reposera Guillaume,
Le cui tombel soit plain de baume,
D'encens, de mirre et d'aloé,
Tant m'a servi, tant m'a loé.
(Ed. în 12, III, p. 40) Guillaume mai e pomenit în III, pp. 38, 46.

² Puis vendra Jehan Clopinel,
Au cuer jolif, au cors isnel
Qui, nestra sor Loire, à Méun,
Qui, à saous et à géon,
Me servira toute sa vie
Sans avarice et sans envie.
Cis aura le roman si chier
Qu'il le vodra tout parfenir,
Se tens et leu l'en puet venir.
Il fléutera nos paroles

Par quarrefours et par escoles,
Selonc le langaige de France,
Partout le règne en audience.

„Selonc le langaige de France“ și aiurea, IV, p. 198.

³ Leclerc, *op. cit.*, I, p. 527. Un altul, alchimist sub Carol al V-lea, *ibid.*, p. 532.

⁴ Iohannes de Magduno, archidiaconus Belsie in Ecclesia aurelianensi, *ibid.*, IV, p. 306.

⁵ „Par: Saint Liefart de Meun“, scrie el undeva (III, p. 224).

pierdem, în schimb, acele note intime de îngustă viață între anume ziduri, acele amintiri particulare, acea savoare „de terroir“ care contribuie așa de mult pentru a face din *Divina Commedia* una din cele mai mari cărți ale literaturii universale.

În lucrarea lui de adunare a tuturor cunoștințelor timpului, el va vorbi de cîntec și de danț (IV, p. 324 n.), de vînat (III, p. 390 n.) — ca scriitorii spanioli din veacurile al XIII-lea — XV-lea, — de îmbrăcăminte, de împodobire, de bune purtări în societate — ca Guillaume de Lorris în partea întii — și va sfătui pe femei să ridă cu gura închisă¹. Înainte de toate însă îl vor interesa toate discuțiile curente în vremea lui, și se va mîndri că în fiecare problemă are punctul său de vedere, hotărît, care e cel mai nou.

Întrebuințind cuvinte căutate, pe care le ia din gura profesorilor: *espéciaument*, *généraument*, *généralité*, *especialité*, *équipolance*, *sophisme*, *revolucion*, *transmutacion*, *complexion*, *ammixion*, *téorique*, *pratique*², admirînd „logica“ și pe „logiciens“ ai ei, meșteri în această „science autentique“ (II, p. 168), cu „silogismele“ și „definițiile“ (*definissemens*) ei, mai alunecînd și prin cine știe ce neinteligibilă „policratique“ (II, p. 172), definind pe Dumnezeu, „Creatorul“ ca o

Triple temporalité

Souz un moment d'éternité³,

el va prezînta cu adînc respect între figurile sale pe Raison, „fiica lui Dumnezeu suveranul părinte“ (*fille Diex le souverain père*⁴) și va discuta, cu armele ei sigure, probleme așa de grele ca motivul rebeliunii omului contra

¹ Fame doit rire à bouche close,
Car ce n'est une belle chose,
Quant el rit à gueule estendue (III, p. 238.)

² École
Ou l'en léust la téorique,
Mès ge sai tout par la pratique.
(III, p. 202.)

³ IV, p. 198.^b

⁴ II, p. 116.

puterilor de care toate celelalte ființe ascultă¹, și ca liberul arbitru.

Mai presus de însuși rolul pe care Dumnezeu îl are în lume, — care ascultă totuși de poruncile lui —, și poetul se apără de orice intenție de a trece dincolo de dogmele Bisericii², el declară că nimic nu poate fi prea mult din partea nimicniciei omului față de nesfirșirea lui Dumnezeu³ și că nu aici ni e patria⁴, — *el vede Natura*.

Ea păstrează, ea înnoiește, ea înmulțește, ea face să progreseze, ea întreține și duce mai departe ceea ce în origine a venit de la Creator, de la Făcătorul a toate. Pasagii de toată frumusețea sunt smulse sufletului entuziasmat de o convingere adevărată și adincă — și aceasta a făcut pe unii judecători prea indulgenți să creadă că pot recunoaște în această vorbire fără critică și măsură ceva din sacra inspirație a marelui latin Lucrețiu

„Regina lumii“, ea, Natura, „conduce toate lucrurile“.⁵ „Blindă și milostivă“, se luptă neconținut cu pizmătăreața Moarte, care „duce toate spre nimicire“, și, în făurăria ei,

¹ IV, pp. 196 și urm.

² *Onc riens n'en dis, m'en esciant,
Combien qu'il n'aut contrariant,
Qui ne soit en escrit trové
Et per experiment prové.*
(III, p. 326.)

*Si ne voil-ge mie blasmer
Religion, ne diffamer,
En quelque abit que ge la truisse etc.*
(III, p. 71.)

³ *Car nus ne puet Diex trop loer,
Ne trop forseignor avoer,
Trop criendre, ne trop obéir,
Trop amer, ne trop beneir,
Crier merc, ne graces rendre* (II, p. 194).

Cf. și icoana lui Isus, „pendus tout enchainés“ (IV, p. 204), și aceste două versuri:
*Ce qu'onques riens ne pot comprendre
Fors li ventre d'une pucelle.*

⁴ *Moult est chétis et fox nais
Qui croit que ei soit son pais:
N'est pas notre pais en terre.* (II, p. 64.)

⁵ *Du monde roine
Qui toute riens mondaine encline* (IV, p. 28).

ea „zilnic ciocănește, făurește zilnic“ și „neconținut își înnoiește piesele prin generație nouă“¹.

În natură Dumnezeu, care, fără a fi *puterea activă*, îi e veșnic superior, a pus Frumuseța, El, „cel frumos peste măsură“, fără ca „nimeni să-iștie izvorul ori țermul“². Arta omenească se apropie fără putere, dar cu atit mai evlavioasă, cerșind, de această covârșitoare putere, neconținut plină de vlagă nouă, care nu-i îngăduie decit o imitație „naivă“:

Qui ne fait pas choses si voires,
Mès par moult ententive cure
A genouz est devant Nature:
Si prie et requiert et demande,
Comme mendians et comme truande,
Povre de science et de force,
Qui d'ensivre la moult s'efforce
Que nature li voille aprendre.
.....
Mès tant est son sens nus et linges,
Qu'il ne puet faire chosesse vives
Ja si ne sembleront naives³.

Trecînd la specialități, poetul va zugrăvi pe elefant („oliphans“) după „bestiarele“ contemporane, cu trompa lui, de care se servește „seara și dimineața“ ca omul cu mîna⁴.

¹ Mès nature douce eu piteuse
Quant el voit que Mort l'envieuse
Entre li et corrupcion
Vuelent metre à destruccion,
Quanqu'el trueve dedens sa forge,
Tous jors martèle, tous jors forge,
Tous jors ses pièces renovele
Par generacion morale (IV, pp. 8, 10.)

² Car Diex, li biaux outre mesure
Quant il biauté veit en nature,
Il en i fist une fontaine
Tous jors corant et tous jors plaine,
De qui toute biauté desrive;
Mès nus n'en set ne fons, ne rive.
(IV, p. 24)

³ IV, pp. 8, 10.^c
IV, p. 122.

El va arăta mișcarea „în cerc neted“ a cerului „și toate stelele cu dînsul“, în jurul pămîntului¹. După Alhacen Maurul va explica, într-un loc, curcubeul. Ca și Roger Bacon, marele născocitor în tehnică, va vorbi de oglinzile „cu puteri minunate“ care cresc „orice lucruri, prea mici: scris mărunt, de foarte departe, praf de nisip mărunt“ etc.², precum și de cele care ard. Și la el vom vedea ceasornicele care „prin săli și prin odăi, cu subtilele lor roți sunt în neîncetată mișcare“³. Ca „poet“ (III, p. 358), în sensul lui Virgil la Dante și în tot evul mediu, ca minuiitor de „alambicuri“ arabe (II, p. 152), scriitorul crede în alhımie, care preface argintul viu în aur și aurul în pietre scumpe⁴, căci, de altfel, toate metalele vin din argint viu și pucioasă. Speciile se schimbă ușor, cum o dovedește trecerea — „par depuration legere“ — a feregii în cenușă și a cenușii în sticlă ori prefacerea aburilor

¹ Qui tousjours torne sans soi faindre

Et porte en son cercle poli

Toutes les estolles o li.

(IV, p. 80.)

și p. 228:

Li ciel qui va tornoiant

Entor la terre sans demore,

Si haut dessouz comme desore.

² Et les forces des meréoirs,

Qui tant ont merueilleus pooirs,

Que toutes choses très petites,

Letres gresles, très bien escrites

Et poudres de sablon menues,

Si grans, si grosses sont véuës,

Et si pres mises as mirans

Que chascuns les puet choisir ens.

(IV, p. 136.)

(Cf. *specula pro oculis* la Jean de Jendun (1323; Leclerc, *op. cit.*, I, p. 541.)

³ *Ibid.*, IV, p. 142. Cf. Renan, in Leclerc, *op. cit.*, IV, p. 182.

Par ses sales et par ses loges

A roes trop sotivement

de pardurable mouvement.

⁴ Car d'argent vif fin or font nestre

Cil qui d'alquemie sunt mestre.

.....
Et d'or fin pierres precieuses

Font-il cleres et ariveuses.

Vd. IV, p. 14.

din nori în pietrele ce cad dintr-înșii¹. „Substanțe spirituale“ (*esperitueux sustance*) străbat aierul, „sufletele care se trudesce și aleargă astfel lumea“². Doar va recunoaște false iluzii de draci și de îndrăciți, de iluminăți etc.³

Antichitatea e bine cunoscută acestui ucenic al școlii înalte din Paris. Va vorbi de Citeron, de Adonis, de Io, de Triptolem, de Parce, de Adonis și Pigmalion, de eroii războiului Troii, de Iason și Medeea, de Circe și de Ulise, de Ixion și Tantal, de cei trei judecători ai Iadului, de Perseu și de Dedal din istoria romană de Didona⁴, de Tarquiniu și de Lucreția. După traduceri latine pe bază arabă Jean de Meung citează pe Aristotel, dar și pe Platon, — *Fedon* al marelui gânditor⁵ — ; să se adauge: Euclid, Pitagora, Heraclit, Diogene, Socrate, Ptolomeu, Hipocrat și Galien, Teofrast⁶, pe lângă Empedocle și, în alt domeniu, marii pictori ai Eladei, cu toții⁷. Dintre scriitorii Romei, găsim pe cei obișnuți: Cicerone (cu a sa *Retică*) și cu *De Senectute*⁸, Virgil, cu feudele lui la Neapole, oraș, cum nu e Paris și — „Lavardines“, și cu grădini în Calabria⁹; Ovidiu, la „mormîntul“ căruia¹⁰ îngenuncheau studenții acestor vremi de „moralizare“ a scrisului său fără friu; Lucan, Seneca¹¹, Iustinian, Boețiu. Dar apare — de

¹ *Ibid.* Atunci, la 1319, un episcop de Paris, — se crede — scrie „Super arta alchimica“. Cf. Leclerc, *op. cit.*, I, p. 513.

² Ains sunt lor asmes qui laborent
Et par le monde ainsins s'en coorent.
(IV, pp. 156, 160.)

³ IV, p. 152 n.

⁴ O hotărîre a Teologiei din Paris o pomeneste la 1298; Leclerc, *op. cit.*, I, p. 469.

⁵ *Timeu* era tradus de Chalcidius; la 1250 apare și *Fedon* ca „Phedreon“; Leclerc, *op. cit.*, I, pp. 425—6.

⁶ En son noble livre Aureole,
Qui bien fait à lire en escole.

⁷ Se dau și oarecare dovezi de știința limbii. Vd. „pseudo prophète“, „livres grégois“ și

Car aplanos vaut en gregois
Chose sans error en François.

(IV, p. 62.)

⁸ Tullies..., en livre qu'il fist de Viellesce.

⁹ IX, p. 478.

¹⁰ Leclerc, *op. cit.*, I, p. 470.

¹¹ La 1290 biblioteca Sorbonei avea pe Ovidiu, la 1338 pe Horațiu, Lucan, Terențiu, Stațiu, Iuvenal; *ibid.*, p. 470.

două ori — Tit-Liviu¹, apoi Salustiu, Suetoniu, cu vechea-i carte a celor doisprezece Cezari², Valeriu Maxim³ și liricii: Gallus, Tibul, Catul⁴. Se pomenesc și arabi: pe lingă cel amintit mai sus, Razis, „Albumasar“, Avicen⁵.

Din evul mediu se pomenesc marile figuri ale lui Carol cel Mare, cu viteazul Roland și cu Ganelon; împăratul legendei e aici cuceritorul Germaniei⁶. Pepin, așa cum îl prezintă același ciclu, apare o dată⁷. Se menționează și acel *Renouert au Tinel* care face parte și din informația literară a lui Dante⁸. Arthur și Alexandru cel Mare nu puteau, firește, să lipsească⁹. Dintre personagiile nouă va lăuda pe cele din Casa de Franța: „bunul conte Robert d'Artois“ (*li bons quens d'Artois Robers*)¹⁰ și „bunul Carol“ — „li bons Karles“ — de Anjou, care luă Sicilia „cu voia lui Dumnezeu“ (*par devine parvéance*), contra lui Manfred și Conradin, dușmanii „Sfintei Biserici“¹¹. Interesându-se și de poezia populară,

rimes jolietes,

Motez, fabliaux ou chançonetes¹²,

cu eroii pastoralelor, Robin *Robichonet*, „cu pălăria verde“, „frumosul Robin devenit călugăr iacobin“, Marote, Mariette, Agnès, Perrette¹³, se ajunge și la *Roman de Renart*, făcându-se a

¹ II, p. 102 (cf. p. 110).

² Li livres anciens

Dit des 12 Cesariciens,

Si cum Suctonius l'escript.

³ II, p. 298.

⁴ III, p. 36. Iustinian și legile lui; *ibid.*, p. 102.

⁵ IV, pp. 204, 206. Se arată și cum Saracini acopăr cu „estamines“ „les vis as Sarasines“ (IV, p. 302). *Parabolele* sunt prețuite; II, p. 200.

⁶ II, pp. 246, 250 — Pentru cîntarea de *Chansons de geste* la 1368, Leclerc, *op. cit.*, I, pp. 483-4.

⁷ IV, p. 278.

⁸ Cf. III, p. 366 și Leclerc, *op. cit.*, I, pp. 436-7.

⁹ III, p. 192; IV, p. 180 n.

¹⁰ IV, p. 176.

¹¹ II, pp. 168-74. De două ori mercenari normanzi bețivi — III, p. 172; IV, p. 342. Același lucru și la Brunetto Latini.

¹² II, 276.

¹³ II, p. 288; III, pp. 154, 270.

trece răpede — e vremea când, la 1212, eroul parodiei animalice apare la o reprezentație, cu prilejul primirii în cavalerie a fiilor regelui — „dom Thibers li chas“, „dom Belin oia, sire Ysengrin lupul“¹.

Învățătura orală are partea ei în știința enciclopedistului nostru. El, care știe ce cred ereticii, *les bogres*, de la Milan², va apăra Universitatea, păstrătoare a credinței, „cheie a creștinătății“ (*clef de la crestienté*³), care a luptat contra falșelor Evanghelii a Sfântului Ioan, a Sfântului Duh, a Maicii Domnului, „l'évangile pardurable“⁴. Și el e un apărător entuziast al profesorului Guillaume de Saint-Amour, care, în 1255, prin tratatul său latin *De periculis novissimorum temporum*, a zdrobit, cu prețul situației, al libertății sale, pentru a fi prigonit și exilat, încercarea franciscanilor de a pune stăpânire desăvârșit și pe spiritul public în Franța:

...Estre bannis du roiaume
 Ad tort, cum fu maistre Guillaume
 De Saint-Amor, qu'Ypocrisie
 Fist essilier, par grand envie.

 Cil de Saint Amor ne ment,
 Qui desputer soloit et lire
 Et préeschier ceste matire
 A Paris avec les devins⁵.

Aici se întâlnește Jean de Meung cu Rutebeuf, și el odată om de convingere, când e vorba să apere pe marele dascăl. Și astfel ajungem la lupta celui dintii contra autorităților și puterilor, fără deosebire, ale timpului.

¹ III, pp. 72, 82.

² S'il i a chastel ne cité
 Ou bogres soient récité;
 Mais s'il ierent de Milan,
 Car aussinc les en blasme-l'en. (III, p. 126.)

³ III, pp. 130, 132, 136.

⁴ Cf. și Leclerc, *op. cit.*, pp. 13 și urm.

⁵ III, pp. 110, 112. Cf. *ibid.*, pp. 434—5. Cf. Dubarle, *Histoire de l'Université de Paris*, I, Paris, 1844, pp. 91 și urm.d

N-are nimic de zis contra „călugărilor albi, negri, a canonicilor regulari“, contra Ospitalierilor și Templierilor¹ — pe cari, după osînda lor ca eretici, după arderca lor pe rug, îi înfățișa atît de păcătoși, romanul caricatural *Fauvel* (de Gervais de Bris); admite și pe Iacobini, cari „sunt tuit pseudomme“, pe Cordelieri, pe Carmeliți sau *Barrès*². Dar furia lui lovește aprig Ordinele cerșetoare, Dominicanii³ și mai ales Franciscanii, cu o lipsă de cruțare și de măsură pe care n-a cunoscut-o Dante.

Toate înfățișările le iau pentru a pune stăpînire pe societate aceia a căror smerenie și sărăcie nu sunt decît dibace minciuni: cavaleri, călugări, prelați, canonici, clerici, preoți, ucenici, dascăli, castelani, străini, și orice se mai poate, numai să poată lua „din religie grăuntele, lăsînd paiul“:

Trop sei bien mes habiz changier,
Prendre l'ung et l'autre estrangier:
Or sui chevalier, or sui moine,
Or sui prelat, or sui chanoine,
Or sui clerc, autre ore sui prestre,
Or sui disciple et or sui mestres,
Or chastelain, or forestiers,
Brièment, ge suis de tous mestiers.
.....
Mès de religions, sans faille,
G'en pren le grain et lais la paille⁴.

Cu privilegiu romane, scăpați de puterea regelui și a agenților săi, ei sunt prietenii celor mari, mai ales ai femeilor.

Ces empereris, ces duchesses,
Ces roines et ces contesses,
Ces hautes dames palatines,

¹ Si cum sunt ore cil blanc meme,
Cil noir, cil reguler chanoine,
Cil de l'Ospital, cil du Temple,
Car bien puis faire d'eus exemple. (III, p. 406.)

² III, p. 154.

³ II, p. 68.

⁴ III, p. 84.

Ces abéesses, ces béguines,
 Ces baillives, ces chevalières,
 Ces borgoises cointes et fières,
 Ces nonains et ces damoiselles¹...

Pustiul rămiei-i lui Ioan Botezătorul! Lor li trebuie castele, palate, averea lumii în care, fățărind contrariul, „se cufundă și se afundă, se scaldă în voie, se îneacă“:

Et di que ge sui hors du monde,
 Mès ge m'i plonge et m'i afonde
 Et m'i aèse et baigne et noe²...

Vreau „bucățile alese“ „vinurile scumpe“, în timp ce predică sărăcia apostolică:

Et se font poure et se vivent
 Des bons morciaus delicieus
 Et boivent les vins précieus³.

De săraci nu li pasă: aceștia, cari n-au bani, pot rămînea și în sama simplilor preoți fără privilegii:

Mès povres fames, povres hommes
 Vueil-ge bien as prélas lessier
 Et as curés pour confessier⁴.

„Mi-ar plăcea“, spune un pasagiu deosebit de elocvent în indignarea sa, „mai curînd, de o sută de mii de ori, legătura cu regele Franciei, decît, Doamne!, cu un sărac, cît de bun suflet să aibă. Cînd văd goi-golași pe acești sărmani, tremurînd pe acele gunoaie puturoase, de frig, de foame strigînd, urlînd, nu mă amestec în rostul lor. De-i duce la spital, nu eu o să-i mîngii, că dintr-o singură pomană tot nu s-ar sătura de ei gura, cînd n-au o lățcaie la dinșii... Dar la un bogat cămătar bolnav să faci o vizită, e bun și temeinic, bun, căci gîndesc să iau bani de la el: pe acela merg să-l mîngii și,

¹ III, p. 118.

² III, p. 126.

³ III, p. 72.

⁴ III, p. 92.

dacă moartea cea rea îl prinde, pină la mormint mă duc cu convoiul“:

J'ameroie miex l'acointance
 Cent mile tans du roi de France
 Que d'ung povre, par Nostre Dame,
 Tant éust-il ainsic bonne ame.
 Quant je voi touts nus ces truans
 Trembler sur ces femiers puans
 De froit, de fain crier et braire,
 Ne m'entrement de lor affaire:
 S'il sunt a l'Ostel Diex porté,
 Jà n'ièresent par moi conforté,
 Que d'une aumosne toute seule
 Ne me paistroient-il la geule,
 Qu'il n'ont pas vaillant une sèche.

.....
 Mès d'un riche usurier malade
 La visitance est bonne et sade:
 Celi vois-ge ié conforter,
 Car g'en eust denier aporter;
 Et, se la mal mort l'enosse,
 Bien le convoi jusqu'à la fosse¹.

Aşa ajung ei „prin făţărnicie, domni ai Parisului“:

Par fauce semblance
 Sont signeur de Paris en France².

Şi întru aceasta au tovarăşi pe „prelaţii cu viaţă voioasă, pe preoţii cu prietenă“³, ba chiar pe acei palizi „béguins“, cu glugile sure şi feţele palide, cari, supt veşmintele cenuşii pline de noroi, poartă cizme mari de ostaşi⁴.

După această lovitură, ce însă nu atinge papalitatea însăşi, care e pentru Dante o duşmană din motive politice

¹ III, p. 96.

² III, p. 72.

³ Prelas de jolive vie

Ou prestres qui tiengne amje.

⁴ III, p. 140.

italiene și care, prin strămutarea la Avignon, devine pentru Franța, dacă nu o unealtă, măcar un ajutor, vine rîndul *autorității laice*.

Ea nu i se pare necesară acestui radical de la sfîrșitul veacului al XIII-lea, acestui nihilist care nu are nimic de clădit.

Rege, prinț sunt creațiuni ale uzurpației, care vrea să „piște“ (*qui l'autrui pince*). Astfel de rosturi sociale se creează numai pentru a se păzi proprietatea, „cămărilor“ celor îmbogățiți:

Lor convint que l'en esgardast
 Aucum qui les loges gardast.

Fără răul și păcatele lumii „nu s-ar fi văzut pe pămînt nici rege, nici judecători“:

Se ne fust mal et péchiés
 Dont li mondes est entachiés,
 L'on n'eust onques roi véu,
 Ne juge terre congnéu¹.

Cel ales pentru a domni n-a avut alt merit, față de ce se cerea de la dînsul, decît că a fost „cel mai mare mojič“, „cel mai ciolănos“, „cel mai măhălos și mai mare“:

Ung grant vilain entr'eus eslurent,
 Le plus ossu de quanqu'il furent,
 Le plus corsu et le greignor:
 Si le firent prince et seignor².

Ar ajunge mai bine, pentru ca să scutească pe oameni de frica pierderii averilor, un „pungaș de la Grève“:

C'es paor qui le lor fait faire:
 Miex porroit uns ribaus de Griève
 Seur et seul par tout aler
 Et devant les larrons baler

¹ II, p. 100.

² II, p. 356.

Cil por deniers science vendent,
Tretuit à ceste hart se pendent,

nici medicii, piriți de bolnavii lor¹.

În general, *bogăția* e răul. Ea trebuie cheltuită:

L'avoir n'est preus fors pour despendre,

rostul ei fiind chiar „să tot alerge ca să ajute și să sprijine norodul”². Altfel fac dușmanii poporului, negustorii cei bogăți³, dar mai ales cămătarii, cu zapise false, cu soroace stricte, cu banii în poduri, cari „apără poporul mărunt și ca lupii îl sfișie”⁴.

Cheltuiala zădarnică e o ofensă adusă moralei. Cu câtă furie nu atacă revoluționarul „scufiile cu benzi aurite, comorile de aur, oglinzile de fildeș, cercurile de aur bine săpate și scump smălțuite, coroanele de aur fin”:

Que ne revalent ces gallendes,
Ces coiffes a dorées bendes,
Et ces diorez trecéors
Et ces yvorins miréors,
Ces cercles d'or bien entailliés,
Précieusement esmailliés
Et cez coronas de fin or⁵

Înfățișează pe nobili „vinind pe ape, prin păduri, pe cîmpuri, prin tufișe, petrecîndu-și fără treabă⁶; pe acești genti-

¹ II, pp. 66, 68.

² Lor nature est que doivent corre
Por la gent aidier et secorre.
(II, p. 72.)

³ II, p. 63.

⁴ Mésegardés cum de deniers
Ont usurier en lor greniers,
Faussonier et terminéours,
Baillif, prevoz, bediaus, maiours,
Tuit vivent presque de rapine,
Li menus pueple les encline
Et cil comme leus les deveurent.
(III, p. 14.)

⁵ II, p. 334.

⁶ Il vont chaçant par rivière,
Par bois, par champs et par bruières
Et qu'il se vont oiseus esbatre.
(IV, p. 186.)

lomi, „cum li zice poporul“ (*sicum li pueples les renomme¹*), cu vinătorile lor de iepuri, cu locuințele lor de prinți², și cari nu știu că este o singură nobletă: *a virtuții*.

A virtuții și a științei. Căci, de fapt, clericii, cei „gentili, de bune purtări, învățați“, merită a sta — cutează s-o spuie unul din ei, — în fruntea lumii. În zădar prinții ar încerca să li facă vreo concurență pe acest teren, căci ocupațiile lor îi vor împiedeca:

Si n'ont clers plus grant avantage
 D'estre gentiz, cortois et sage

 Que n'ont li princes, ne li roi,
 Qui ne sevent de letrenté.

 Et, se princes sevent de letre,
 Ne s'en puéent-il entremetre
 De tant lire et de tant aprendre,
 Qu'il ont trop aillors à entendre³.

Din ură pentru bogăție, pentru petreceri, pentru necinste, atacă reformatorul întreaga societate femeiască. O înfățișează cu rochia decoltată „de o jumătate de picior înapoi și înainte“, unsă cu „unsorile din cutie“:

S'ele a biau col et gorge blanche,
 Gart que cil qui sa robe trenche
 Si très bien la li escolete,
 Que sa cher père blanche et nete,
 Demi-pié derriers et devant⁴.

Pe cap, „păr de femeie moartă“, „șuviți de mătăasă blondă“, „coarne la urechi, ca și cerbii, boii sau rinocerii“:

¹ IV, pp. 170 și urm.

² ...Cil qui vont chacier as lievres
 Et que cil qui sunt costumers
 De maindre es palais principiers.
 (IV, pp. 178, 180.)

³ IV, pp. 172 și urm.

⁴ III, p. 234. Și
 ...oingtures moïstes
 En ses chambres, dedans ses boïstes.

Cheveus de quelque fame morte
 Ou de soie blonde borriaus,
 Et boute tout en ses forriaux,
 Sus ses oreilles port tex cornes
 Que cers, ne bués, ne unicornes¹.

Și, în termeni grosolani, le face pe toate „putes“², avînd mai mult decît un bărbat:

Car cil a moult poi de savoir
 Qui seus cuide sa femme avoir³.

De la un capăt la altul cîte insulte se pot închipui numai⁴!

În schimb, halal de omul sărac și muncitor! Ce „inimi frumoase la cei ce duc sacii de cărbuni în place de Grève, de nu-i apasă nici o suferință“! La „cei ce cheltuiesc în circiumi tot cîștigul și agonisita“, ce bucurie pentru că „loial și-au cîștigat pîinea!“:

Maint ribaus ont les cuers si baus,
 Portans sas de charbon en Griève,
 Que la poine riens ne lor griève.

 Et von a Saint Marcel as tripes.

 Ains dependent en la taverne
 Tout lor gaaing et lor espargne.

 Et loiaument lor pain gaaignent⁵.

Păcat e să se lase astfel de ființi ca Sărăcia din acest roman „lungă, slabă, stoarsă de puteri, isprăvită, în nevoie mare a pîinii de ovăz, cu părul zbirlit, ochii crunți înfundați în

¹ III, p. 231.

² Toute estes, serés ou futes

De fait ou de volenté putes. (II, p. 328). Cf. cavalerul de la Tour Landrî în Renan-Leclerc, *op. cit.*, II, pp. 196 și urm.

³ III, p. 268. *f*

⁴ II, p. 28; III, p. 200.

⁵ II, p. 64.

cap, fața galbenă și buzele uscate, obrații pătați de rugină; prin pielea aspră se văd măruntaiele, oasele ies la șolduri“:

Longue est et megre et lasse et vaine,
 Grant soffreté a de pain d'avaine,
 Les cheveus a tous hériciés,
 Les yex crués ou parfont gliciés,
 Vis pale et balièvres sechiés,
 Joes de rooille entechiés;
 Par sa pel dure qui vorroit,
 Ses entrailles véoir porroit:
 Les od par les illiers li saillent¹.

Și, deoarece „omul nu trebuie să aibă laudă prin puterea altuia“² — *la muncă toți!* „Omul puternic trebuie, v-am spus cu adevărat, cu mâinile sale chiar, cu însuși trupul său, la plug să-și caute hrana“:

Puissans hons doit, bien le recors,
 As propres mains, au propre cors,
 En laborant querre son vivre³...

Am văzut stilul: energic, aprig, trivial; adeseori de o indecență fără margini⁴. În zădar se scuză față de oameni ca și de Dumnezeu⁵: *e glasul epocii lui, al marilor mulțimi care se trezesc și care, deocamdată, dezorientate, insultă, spurcă, ațîță, urlă, știind atîta: că ele sufăr și că mai sus de ele nu este — și de ce n-ar fi? — aceeași muncă și aceeași suferință.*^h

¹ III, p. 10.

² Nus ne doit avoir loenge

Par vertu de personne estreng (IV, p. 182.)

³ III, p. 100.

⁴ Vd. II, p. 98; III, p. 252; IV, pp. 182, 186, 188, 198, 200, 238, 260.

⁵ Ge fais bien protestacion

C'oncques ne fu m'entencion

De parler contre homme vivant

Sainte religion sivant, etc. (III, p. 360.)

Spunînd că așa a găsit în „autorii vechi“, el se apără și pentru orice „moz mordans ou chenins, encontre les meurs fémenins“.^g

Adevărat că, ici și colo, apare și un alt glas. Spiritul bunilor franciscani nu e cu totul străin de dușmanul franciscanilor celor răi.

Acela care cunoaște viața studentească a timpului, cu ale ei „gieux moult delitables“, „envoiseries“, „treches“, „espingueries“, „tabors et vieles“, „rostruenges noveles“, „giez de dez, d'eschez, de tables“¹ găsește expresii delicioase pentru Isus, „mielul alb al Fecioarei“:

Le fiz de la virge berbis
O toute sa blanche toison.ⁱ

Ca și la Dante, vom întâlni unele comparații din trivialitatea naturii obișnuite, ridicată la demnitatea poeziei.

Ici e vorba de „oițele albe, dobitoace blinde și curate“:

...les berbietes blanches,
Bestes débonnaires et franchises²;

dincolo de copii cari merg să culeagă fragi în pădure:

Enfans qui les flors alés querre
Et les freses naissans suz terre³,

de pisica și șoarecele din fabulă⁴, de lupoaica lacomă, care nu știe pe cine să prindă⁵, de cerbul care fuge prin tufișe:

S'enfuit plus tost que cerf en lande⁶,

de prinătorul de prepelițe și alte păsări:

Ainsinc cum fait li oiselierres,
Qui tent à l'oiseil comme lierres
Et l'apele par dous sonés
Muciés entre les buissonnés,
Por li faire à son brai venir

¹ II, p. 4.

² IV, p. 252.

³ IV, p. 48.

⁴ III, p. 280.

⁵ III, p. 252.

⁶ IV, p. 340.

Tant que pris le puisse tenir.

.....
Si cum fait li cailliers la caille
Por ce que dedens la rois saille¹;

de ciinele care, aruncat în apă, sare la țerm lătrind:

Par foi tant en a chien qui nage;
Quant est arrivés, s'il aboie;²

ori într-un domeniu de experiență și mai personală, de cei ce se întrec pe Seina ca din trecerea luntrii să apuce țiparul de coadă³, de negustorii fără treabă care cască la Seina⁴, de peștii căzuți în nadă⁵, de copiii cari se joacă în simburi⁶.

Pentru ca pe urmă să se ajungă la mari comparații poetice, de un gen înalt, ca acelea care umplu codrul de *folets* și de *driade*:

Li folet et les dryades
N'ont les cuers de duel si malades⁷,

care înfățișează pe marinar cu ochiul la stele, purtînd „supt privirea luceferilor vasele, catargele, pinzele“:

Li mariner qui par mer nage,
Cerchant mainte terre sauvage.
Tant regarde-il à une estoile,
Ne quert-il pas tous fois d'un voile,
Ains le treschange moult souvent
Por aschever tempeste et vent.

¹ IV, p. 354. k

² III, p. 336.

³ Ne plus que s'il tenoit en Saine
Une anguille parmi la queue.

(II, p. 374.)

⁴ Bée à bovre toute Saine (II, p. 66.)

⁵ III, pp. 276, 278.

⁶ Si cum eil que geuē as noiaux.

(III, p. 260.)

⁷ IV, p. 132.

sau:

...mains au regart des estoiles
Ses neefz, ses avirons, ses voiles¹.

Și „valurile se ridică pentru a săruta norii“:

Les undes de Mer eslevans
Font les flos as nués baisier².

Și „norii, cînd bagă de samă că primesc aerul așa de voios, se bucură pînă într-atîta că, pentru a fi plăcuți și frumoși, se înveșmîntează peste durerea lor cu haine de colorile cele mai schimbate și pun să-și usuce pletele la mîndrul soare plăcut și drag și prin aier le scămosează în timp limpede și strălucitor, apoi fug și, fugind, așa fac să li zboare urma, în lungi ace de fir albe, de parcă și-ar coase mînele“:

Et, quant les nuls l'aperçoivent,
Que l'air se resbaudi reçoivent,
Adonc se rejoissent-elles,
Et, por estre avenans et beles,
Font robes après lor dolors,
De moult desfuisées colors,
Et metent les toisons sechier
Au biau soleil plaisant et chier,
Et les vont par l'air charpissant
Au tens cler et resplendissant.
Puis filent et, quant ont filé,
Si font voler de lor filé,
Grans aguillies de fie blanche,
Ainsie cum pos coudre lor manches.

Pentru ca aiurea să vedem pasărea dumbrăvii pusă în cușcă, bine hrănită, care cîntă, cît o vezi, bucuroasă, dar totuși „dorește de pădurea înverzită“:

Li oisillons du vers bocage,
Quant il est pris et mis en cage

¹ IV, pp. 190 și urm. Cf. *ibid.*, p. 4.

² IV, pp. 190, 192.

Norris moult ententivement,
 Leans delicieusement,
 Et chante, tant cum sara vis,
 De cuer gai, vous est avis,
 Si desire-il les bois ramés¹.

Miresme din sfintele dumbrăvi ale lui Dante se ridică spre noi, și, cu poetul francez, care și el vede pedeapsa păcătoșilor², contemplăm de sus chinurile Iadului, în care osîndiții plîng atîta de se cufundă în riul lacrimilor lor, unii nu numai pînă la burtă, ci întregi, în această amară și sărată mare a tristeței:

Maint homme à la rive demorant,
 Qui tan i sopirent et plorent,
 Sans metre en lor plor fins, ne terms,
 Qui tuit se plungent en lor lermes.

.....

Plusor en cest fleuve s'en entre,
 Non pas solement jusqu'au ventre,
 Ainsi sunt tuit enseveli,
 Tant se plungent à flos de li³.

Dar nu frumuseța acestor versuri o urma umanitatea contemporană admirînd „romanul“ în care *roza* e acum numai cu numele, ci — *revolta*.¹

¹ III, p. 274.

² Vd. II, p. 128.

³ II, pp. 130 și urm.

a. Iorga a folosit, probabil, ediția lui E. Langlois, indicînd pagina volumul i, în loc să indice versurile. Nu am avut la dispoziție acea ediție pentru confruntările pe care le-am făcut. Traducere:

Căci, cînd Guillaume încetă,
 Johan l-a continuat
 După a lui moarte, de nu mă-nșel,
 Ani de atunci, peste patruzeci.

„Leclerc, op. cit.“ care revine constant în aparatul critic trimite la Victor Leclerc et Ernest Renan, *Histoire littéraire de la France au quatorzième siècle*, Tome I—II, Paris, 1865.

b. Triplă temporalitate sub un moment de eternitate.

c. Cel care nu face lucruri atît de-adevărate,
 Dar cu mult sporită grijă.
 În genunchi e în fața Naturii;
 Așa roagă, întrebă și cere
 Ca un cerșetor și ca un milog
 Lipsit de știință și de forță
 Care mult se străduiește în a persista
 Ca Natura vâlul să-i dezlege.

.....

Dar atît de goală și firavă îi e înțelegerea
 Încît el nu poate face lucruri vii
 Niciînd, de nu vor părea naive.

d. ...a fi izgonit pe nedrept din regat,
 așa cum fu maître Guillaume

De Saint-Amour, pe care Ipocrizia
Îl făcu să fie exilat, din mare invidie.
.....

Cel de Saint-Amour nu minte,
Care știa discuta și citi
Și predica chestiunea aceasta
La Paris în fața cărturarilor.

- e. Taie și culeg și grămădesc,
Iar cei sărmani pe toate le plătesc.
- f. Căci acela are multă nevoie de știință
Care crede că doar el se bucură de soția lui.

Versuri desprinse din învățăturile Bătrinei, din pasajul ce istorisește decepția lui Vulcan după ce a surprins pe Venus și Marte.

- g. Protestez cu tărie
Că nu mi-a fost în intenție
Să vorbesc împotriva vreunui om în viață
ce crede în sfânta religie etc.

„cuvinte mușcătoare și cinice împotriva obiceiurilor femeiești“ —
versuri din „iertarea“ pe care Actorul și-o cere după ce a fost is'orisită
maltratarea Amantului.

h. Carte „reprezentativă“ pentru evoluția mentalității în acest
sfârșit de ev mediu (în care sens vd. și documentatele analize asupra
ideologiei din secolul XIV ale Anneliese Maier *Ausgehendes Mittel-
alter. Gesammelte Aufsätze zur Geistesgeschichte des 14. J.*, Roma, Eid-
zioni di Storia e Letteratura, 1964 -1967, 2 vol), romanul lui Jean de
Meung reflectă mai puțin impulsivitatea „dezorientată“ a unei mul-
țimi care „se trezește“, cit noul spirit citadin al comunelor care se
afirmă, formă a „spiritului revanșard cetățenesc-burghez“, după expresia
Marie Corti (*Le fonti del Fiore di Virtù e la teoria della nobiltà del
duecento*, „Giornale storico della letteratura italiană“, Torino, 1959,
pp. 1—82).

- i. Fiul fecioarei, mielușelul
cu lina atit de albă
- k. Așa cum face păsărarul
Care ispitește pasărea ca hoțul
Chemîndu-o prin triluri dulci,
Ascuns fiind în tufișuri,
S-o facă la al mî ciripiț să vină

Ca prinsă fiind, apoi s-o țină

.....

Cum face vînătorul de prepelițe cu acestea

Pentru ca să-i sară în laț.

1. Prețioasă este apropierea pe care Iorga o face între cei doi poeți, distingînd valoarea atît de deosebită a operelor lor (vd. pagina următoare), precum și sezișarea trăsăturii dominante din operele acestea „reprezentative“, care creînd ambianța unor noi valori pur artistice, tindeau, în special, spre cele mai adecvate forme de expresie pentru spiritul nou ce străbătea cultura epocii. Privitor la spiritul de revoltă vd. și Eric J. Hobsbawm, *Les primitifs de la révolte dans l'Europe moderne*, trad. de l'anglais par R. Laars, Paris, Fayard, 1963 (L'histoire sans frontières).

Curentul revoluționar în Franța și în regatul englez

Jean de Meung nu e supt nici un raport un poet mare, căci, altfel, limba franceză, așa cum o scrie el, ar fi trebuit să aibă același noroc ca dialectul toscan supt condeii lui Dante, în loc să aștepte încă două veacuri pentru a se preface, nu tocmai potrivit cu geniul ei sprinten, glumeț, iute, după solemnele norme de vocabular și sintaxă ale modelelor latine. Cum n-a putut crea un stil, îi era cu neputință acestui om ale cărui pretenții nu se sprijineau pe o cultură întinsă și adincă, al cărui spirit nu era în stare a-i stăpîni cunoștințele răzlețe și întîmplătoare, să dea el însuși direcția unui curent care era menit, răspunzînd nevoilor societății, strategilor ei mai nouă în cultură și putere, să domine literatura și viața politică măcar un veac după ce se isprăvisc redactarea acelei părți a doua din *Roman de la Rose*.

De fapt, cum s-a putut alege și din capitolele precedente, ivirea acestui curent e în legătură cu însăși fundarea și întărirea Universității, el neputînd fi pus deci în sama burgheziei întregi, cu caracterul ei special, particular, francez.^a Doar și o scriitoare din veacul al XII-lea, ca Marie de France, care-și lucrează fabulele, „Isopiile“ (*Ysopet*) în Anglia, unde alcătuiește și al ei *lais*, pomenite și analizate cu alt prilej, simte o sfîntă indignare față de cei cari sunt „lupi“ pentru „mielul“ „local“, „hoții cei bogăți, dregătorii administrativi, judecătorii“ (*li riche robeur, li vescunte e li jugeot*), și ea ajunge la părerea că „falșă și mincinoasă“ e, mai la urma urmei, toată lumea:

Ca prinsă fiind, apoi s-o țină

.....

Cum face vînătorul de prepelițe cu acestea

Pentru ca să-i sară în laț.

1. Prețioasă este apropierea pe care Iorga o face între cei doi poeți, distingînd valoarea atît de deosebită a operelor lor (vd. pagina următoare), precum și sezisarea trăsăturii dominante din operele acestea „reprezentative“, care creînd ambianța unor noi valori pur artistice, tindeau, în special, spre cele mai adecvate forme de expresie pentru spiritul nou ce străbătea cultura epocii. Privitor la spiritul de revoltă vd. și Eric J. Hobsbawm, *Les primitifs de la révolte dans l'Europe moderne*, trad. de l'anglais par R. Laars, Paris, Fayard, 1963 (L'histoire sans frontières).

Curentul revoluționar în Franța și în regatul englez

Jean de Meung nu e supt nici un raport un poet mare, căci, altfel, limba franceză, așa cum o scrie el, ar fi trebuit să aibă același noroc ca dialectul toscan supt condeii lui Dante, în loc să aștepte încă două veacuri pentru a se preface, nu tocmai potrivit cu geniul ei sprinten, glumeț, iute, după solemnele norme de vocabular și sintaxă ale modelelor latine. Cum n-a putut crea un stil, îi era cu neputință acestui om ale cărui pretenții nu se sprijineau pe o cultură întinsă și adincă, al cărui spirit nu era în stare a-i stăpîni cunoștințele răzlețe și întîmplătoare, să dea el însuși direcția unui curent care era menit, răspunzînd nevoilor societății, strategilor ei mai nouă în cultură și putere, să domine literatura și viața politică măcar un veac după ce se isprăvisc redactarea acelei părți a doua din *Roman de la Rose*.

De fapt, cum s-a putut alege și din capitolele precedente, ivirea acestui curent e în legătură cu însăși fundarea și întărirea Universității, el neputînd fi pus deci în sama burgheziei întregi, cu caracterul ei special, particular, francez.^a Doar și o scriitoare din veacul al XII-lea, ca Marie de France, care-și lucrează fabulele, „Isopiile“ (*Ysopet*) în Anglia, unde alcătuieste și al ei *lais*, pomenite și analizate cu alt prilej, simte o sfîntă indignare față de cei cari sunt „lupi“ pentru „mielul“ „local“, „hoții cei bogăți, dregătorii administrativi, judecătorii“ (*li riche robeur, li vescunte e li jugeur*), și ea ajunge la părerea că „falșă și mincinoasă“ e, mai la urma urmei, toată lumea:

Tant est li munz fals e jolis.

Scriind pe la 1220 a sa *Bible moralisée*, adică „Scriptură explicată“, Guiot de Provins atacă violent pe „legiști“, cari încă de atunci apar, pe „cei ce înșeală faptele bune“, pe învîrtitorii după voie ai „legilor și decretelor“, cari aduc, cu concursul lor, doar „amăgire și tirguială“: „unul de s-ar găsi om de treabă, ar trebui să fie sărbătorit“; pe medicii cu pretenții de știință de la Salerno, de la arabi, cari „n-ar vrea să fie om fără beteșug“, ca să aplice la toți unsoarele lor, de care dacă scapă cineva e ca și dintr-o temniță¹.

După răspîndirea așa de largă a operei lui Jean de Meung, în *Renart Contrefait* (1342) nu se vede îndreptare pentru biata lume apăsată decît dacă s-ar stinge neamul nobililor și „n-ar mai purta în pîntece lupoacele“, dacă, în sfîrșit, n-ar mai călca pe pămînt caii de luptă: „toată lumea ar trăi în pace“. Textul francez însuși merită a fi reprodus:

¹ ...les legitres

Qui deviennent faus plaideor
Et de bone oeuvre tricheor.

.....
Tote lor oeuvre et lor parole
Vers tricherie se retrait.

.....
Hé Deus! des livres enorez
Qu'on appelle lois et decrez
Nos traient engin et barat.

.....
S'uns loians en setoit trovez,
On devroit de lui faire ferte.

.....
Il ne voudroient jà trover
Nul home sanz aucun mehaing,
Maint onquement font etc.
Cil eschape d'ordre prison
Qui de lor mains puet escaper.

.....
Ci revient de vers Salerne,
Nos vent vessie por lanterne.

(Barbezant, Méon, *Fabliaux et contes des poètes françois des XI, XII, XIII, XIV et XV-e siècle*, Paris, 1808). Cf. și, din veacul al XII-lea (?), *Bataille de sept ars* a lui Henri d'Andeli și *Etats du monde*, din același veac, ori *Riote du monde* (în proză).

Si gentes hom mais n'engendroit,
 Ne jamais louve ne portoit
 Et grant cheval ne fust jamais,
 Tout le monde vivoit en paix¹.

În veacul al XII-lea încă *Évangile aux femmes* dădea, prin refrenul său ironic la fiecare trei versuri de închipuită laudă, batjocurile canonicului din Orléans la adresa femeilor fără credință:

Que c'on die des fames, on les doit mout amer,
 Car en tout lor affaire ne sai un point blasmer,
 Et aussie seur fait entre elles converser
 Come se on estoit en un panier en mer².

O fire așa de blajină ca a lui Eustache Deschamps, poetul domniei lui Carol al V-lea, nu va uita oul de găină de care judecătorul are nevoie ca să „vadă bine“ afacerea:

Amis, fayte geline pondre
 Et apporte — assez c'est de quoy —,
 Car en ton faitc goute ne voy.

De-a lungul întregului veac al XIV-lea se păstrează, împreună cu acest spirit de critică, pe care-l vom găsi și în *Visul bătrînului pelerin (Songe du vieil pèlerin)* al evlaviosului și viteazului predicator de cruciată, Philippe de Mézières, cancelar al Ciprului^c, cînd lovește în corupția clerului, în decăderea vechilor ordine de cavalerie, în vorbăria șireată a advocaților, și *formele exterioare* ale fericitei cărți, care, prin larga ei răspîndire, crease moda. Pe lîngă acest „Vis“ se va scrie „al livezii“ (*Somnium viridarum, Songe du verger*), foarte probabil de același, pentru a discuta, într-un cadru poetic de pastorală, cele mai grele probleme ale acestui sfîrșit de ev mediu: cruciata, cearta între Papă și

¹ A se fura de la cleric, spune autorul, e lucru îngăduit, căci el cîștigă doar cîntînd:

Je pren volentiere d'un provoire,
 Car il le gagnent en chantant.

² Cf. și „moralitatea lui Focus“, Leclerc, *op. cit.*, I, pp. 250—1. ^b

Împărat, drepturile regelui în casa lui¹ etc. Acum citva timp, se publica o alegorie a „Visului Verde“ (*Songe Vert*)². Guillaume de Guilleville, scriitor cu totul uitat astăzi, dar care în vremea lui era cetit și imitat în Anglia chiar, dă trei „pelerinagii“ ca ale lui Mézières. Un roman despre „regele Modus și regina Ratio“, scris în veacul al XV-lea, ni amintește pe stăpînitoarea și vorbăreața *reine Raison* din *Roman de la Rose*.

Teatrul se desface de la biserică, dînd viață deosebită părții glumețe. Încă de la 1277 cea dintîi *farsă* apare, în acel oraș de vioaie literatură socială care e Tournay: *Le garçon et l'aveugle*. Ea va reprezînta, cu toate opreliștile din 1341 și 1355, apoi pe „bogatul cel rău“, pe „zgircit“, pe cel „cu sfat rău“ (*malavisé*) etc. Pe la 1390 va trebui o măsură oficială ca să împiedece satirizarea advocaților în farsa, redactată apoi într-o formă care a rămas, a lui *avocat Patelin*³. În același timp, virtuțile apar pe scenă, ca în *Jeu des sept vertus* de la 1390.

Și, în sfîrșit, pentru întîia oară, arta desemnului, dă — după monștrii în piatră, de altă inspirație, ai catedralelor medievale — expresie acestei nouă tendinți⁴.

Nu e de mirare dacă la 1398, un prior, cucernică persoană⁵, întrebunțează în lupta contra abuzurilor preoțimii din vremea sa *Apparition de Jehan de Meun* ori că, după cîteva decenii, regele Provenței, René, din Casa cea nouă de Anjou, diletant în toate genurile de literatură și artă, înfățișînd *Cartea inimii prinse de iubire* (*Livre de cuer d'amours espris*), în același timp cînd Achille Caulier, din Tournay, edifică „Spitalul iubirii“ (*Hôpital d'amour*), face pe „șchiopul“ nostru să apară astfel:

¹ I, par. 54.

² Tipărit de Constans în „Romania“, XXXIII, pp. 490 și urm.

³ Picot, *La sottie en France*, „Romania“, VII, pp. 236 și urm. și *Recueil général des sotties*.

⁴ Renan, *loc. cit.*, p. 252.

⁵ Honoré Bonet de la Salon.

Jehan Clopinel suye, ainsî dit, de Melun
 Qui, entre autres amans, puis dire que fuz
 Des poètes régnans qui plus parle-l'un d'amer.

În pompoasa ei limbă latină, Universitatea¹ și urma propaganda-n același sens, lămurind prin „silogismul“ ei din *actus disputativus* al logicianilor lucruri care câștigau să nu fie atinse. Franciscanii, dușmanii metodei, fuseseră învinși: ca să rămîie în casa lor de la 1232, ei trebuiră să jure, la 1318, că observă aceleași reguli ca și oricari din studenții ceialalți². Cultul Mariei, recomandat așa de călduros de către aceștia, e înjosit de adversarii lor, cari dau Fecioarei ca fiu adevărat, pe baza cuvintelor din Evanghelie ale lui Isus, pe apostolul Ioan³.

Lupta contra lor o va conduce și Álvaro Pelayo (Paes), spaniol de naștere, dar purtător de cuvînt al acestei nerespectuoase și îndrăznețe studențimi și cînd va scrie, pe la 1350, pe lîngă *Plînsoarea Bisericii (Planctus ecclesiae)*⁴, tratatul său *Lucifer către răii prinți ai Bisericii, Lucifer ad malos principes ecclesiasticus*⁵. Un olandez din Leyda, Filip, profesor la înalta școală din Paris, va lua în cercetare, cu același spirit radical, îndreptățirile stăpînirii lumești (*De reipublicae cura et sorte principatus*, 1369). Să se adauge *Speculum morale regum* al episcopului de Senez și lucrările lui Raoul de Presles, *De potestate pontificali et regia* și *Compendium morale de republica*. Am văzut ce probleme deschide *Visul livezii*, în care se afirmă propoziții ca aceea că, dintre necredincioși, cei cari nu atacă, nu trebuie să fie tulburați în viața și dominația lor. Iar la 1380, în aceeași epocă deci, episcopul de Beauvais, Miles de Dormans, nu se sfiește a scrie că, „deși de o sută de ori ar tăgădui-o regii, ei domnesc prin voința

¹ Pentru Parisul de pe la 1300 vd. descrierea de Guillebert de Metz, în Renan-Leclerc, II, pp. 131 și urm. Cf. *ibid.*, I, pp. 270—4.

² Vd. *ibid.*, I, p. 113. Opera lui Guillaume de Saint-Amour contra lor, care fusese arsă în 1256, e din nou osîndită la 1389 (apare în 1633).

³ *Ibid.*, pp. 7—8.

⁴ *Ibid.*, p. 507.

⁵ *Chroniques de Saint-Denis*, I, 1, cap. 6.

popoarelor“, — *etsi centies negent reges, regnant suffragio populorum*¹.

La rîndul ei, viața politică, din ale cărei peripeții își luase avîntul acest primejdios spirit, îl primește pentru a se întări în direcția odată luată. S-a pretins că Jean de Meung a fost îndemnat a scrie cum a scris de însuși regele Filip cel Frumos, care avea nevoie de acest spirit ca să înceapă lupta lui cu papa Bonifaciu al VIII-lea și ca să aducă pe Templierii urgisiți pentru comorile și cămătăria lor să se suie pe rug. Desigur că un rege de la 1300 n-avea nevoie să menajeze și deci să pregătească ceea ce noi numim „spiritul public“, și de altfel Templierii fuseseră îndestul denigrați în acel *Roman de Fauvel* (pe la 1300, cu adaus din 1310), care lovea fără milă în viciile lor de eretici vînduți dracului după riturile sarasine².

Fapt este că preceptorul lui Filip, Gilles de Rome (Colonna), călugăr augustin, arhiepiscop de Bourges, recomanda, în vestita lui operă, tradusă de atîtea ori, în multe limbi, *De regimine principum*, ridicarea burghezicii, întărirea parlamentului, creșterea mai modernă a femeilor, predarea științelor despre natură, și dădea un dirz asalt franciscanilor³. După moartea prigonitorilor sfinților bancheri războinici de la Ierusalim, unul din fiii săi, Ludovic, zis le Hutin, primește (1315) învățături formale, *Advisemens*, de la un Geffroy de Paris, care nu poate nici el suferi pe „advocăței“ (*avocateriaux*).

Și mai modernă, dinastia cea nouă de Valois, care urmează fiilor, morți, tineri, ai lui Filip cel Frumos, *se trezește chiar în această atmosferă schimbată*. La Londra, în strălucita sa captivitate, regele Ioan, prins de englezi, are de cetit, pe lângă *Garin le Loherain*, din vechiul ciclu epic, *Povestea Vulpii* și *Tournoiement de l'Antichrist*, o parodie a

¹ *Chroniques de Saint-Denis*, I, 1, cap. 6.^d

² „Alegoriile“ apar și aici: Flatterrie, Avarice, Vilénie, Variété, Envie, Lacheté.

³ Leclerc, *op. cit.*, I, p. 83. El scrie și *De ecclesiastica potestate*.

cavalerismului care din nou învia¹. Iar fiul și urmașul său Carol vorbea astfel înaintea adunării extraordinare a Statelor: „Dacă veți vedea că am făcut ceva care nu s-ar cădea, spuneți-o și voi îndrepta ce-am făcut“².

Dacă prinții acceptă asemenea lucruri și spun asemenea cuvinte, de ce nu vor fi în stare cei de jos, cari n-au nevoie, pe lângă patimile lor, de nici o întetire! La 1302 burghezii Franciei se ceartă cu papa; la 1314 ei se ocupă de rostul războiului în Flandra. La 1315 poporul din Sens declară că orice putere a încetat și alege un papă, un rege, cardinali etc.³. Îndată intervine *jacqueria*, revolta din Paris, cu elocventul rege al Navarrei, demagog cu talent moștenit de la înaintașii săi din Casa de Champagne, Carol cel Rău, și cu prepozitul negustorilor în frunte, apoi statele generale, așteptând, într-o nouă fază a „războiului de o sută de ani“, și mai brutale uzurpații. Și, în tot acest timp, contra călugărilor cerșetori, a pocăiților de toate felurile, a preoților chiar se pornește o strașnică prigonire, ca cea din 1395⁴.

Dar în acel moment Universitatea și dădea sama de ce ieșise din predicățiile ei, și, în locul studenților cu ocară revoluționară sau cu vorba grosolană pe buze, auzim pe dascălii cei mari vorbind pentru a cere reforma societății contemporane în chiar organismul moral care o cuprinde, Biserica. Romanului lui Jean de Meung îi va răspunde peste un veac, în tonul unei adinci convingeri mistice și unei nesfirșite iubiri, *Imitația lui Isus Hristos* a lui Thomas a Kempis.

Dincolo de canal, pînă adînc în veacul al XIV-lea nu fusese altceva decît o altă societate superioară franceză sau francizată, supt un rege de singe normand și de cele mai bune tradiții franceze, întinzîndu-și stăpînirea și asupra

¹ *Ibid.*, p. 191.

² „Et fu dit par la bouche du roy a tous que, se ils voient que il eust fait chose que il ne deust, que il le deissent, et il corrigeroit ce qu'il avoit fait“ — *Grandes chroniques de France*, VI, p. 278.

³ Guillaume de Nangis, I, p. 419.

⁴ Leclerc, *op. cit.*, I, pp. 7, 55 și urm.

unui însemnat grup de provincii caracteristic franceze, care valorau mai mult pentru Coroană decît cucerirea insulară din 1066.

Am întîlnit și pînă acum, la fiecare pas, contribuția literară, culturală care în chip greșit se numește și se consideră ca „engleză“. Wace, Gautier Map, Jourdain Fantosme, Marie de France sînt nume franceze pentru oameni al căror suflet era cu desăvîrșire francez.^e Cutare printre ei, în 1170, era mîndru că se poate zice scriitor corect, ca unul care s-a și născut în Franța continentală:

Mes language es buens, car en France suis nez.

Pentru ca, mai tîrziu, cînd poeți de dincoace vor lua în batjocură stilul negramatical al lui Henric al III-lea¹, altul să se scuze că nu știe mai mult, fiind englez:

Jeo sui Englois; si quier per tele voie
Estre excusé... (John Gower — sec. al XIV-lea).

Limba franceză se socotea ca a doua limbă oficială: în ea se scria, se dădeau ordine oficiale, se vorbea în parlament. La 1328 se zicea: „latinește sau măcar franțuzește“ (*vel saltem gallicum*)². Gramaticile erau redactate pentru cărturarii ce vor să fie, și nu ca pentru o limbă străină, ci așa cum, azi, un școlar din Piemont sau din Neapole învață la școală limba toscană, ca aceea pe care, din datoria sa de italian, o va întrebuița în toate prilejurile mai înalte din viață. Avem astfel de „preceptiones linguae gallicae“³.

Burse ajutau pe cei cari mergeau la Paris să învețe. Am întîlnit între gloriile Universității de acolo atîția en-

¹ Je pandra bien Paris, je sui toute certaine;

Je bouterra le fu en celle ev qui fu Saine.

.....

Il y a un chapel dont je fi coetant:

Je le ferra portier à un charrier rollant.

A Saint Amont à Londres, toute droit en estant.^f

(După un ms. din Bibl. Națională la Paris — eclerc, *op. cit.*, II, p. 4.) Cf. *ibid.*, I p. 441.

² Leclerc, *op. cit.*, II, p. 7.

³ *Ibid.*, I, p. 444; II, p. 7.

glezi, la cari, se va adăugi, în veacul al XIV-lea, William de Occam, adversarul Papei în noua luptă a acestuia cu Împăratul. De acolo se aduce o pronunțare mai corectă, cărți, amintiri literare. Ștefan de Langton va pretinde, întors acasă, să interpreteze după toate regulile scolasticei un nevinovat și dulce cîntec popular francez din veacul al XII-lea, acela al „frumoasei Alise“¹. Un prelat de gravitatea lui Robert Grosseteste, episcop de Lincoln, scrie, după moda generală, pe lângă „Vieți de Sfinți“, și un *Chastel d'Amour*, în singura limbă posibilă pentru cei cari, nefiind clerici, „nu știu carte“, — *literatură*:

pour ceus qui ne savent mie
ne lettrure, ne clergie².

Abia la 1362 întrebuițarea limbii franceze încetează de a fi legală, și numai la 1363 s-ar fi pronunțat în parlament cel dintîi discurs în limba engleză³. Nu din cauza războiului de o sută de ani, care s-ar fi purtat, din motive de antagonism național, între englezi și francezi, fiecare din ei pe deplin constituiți național. În parlament și aiurea comunele engleze au fost contra războiului pe continent; burghezimea, țăraniii Franciei s-au întors, în nenorocire, contra regelui lor și a ofițerilor acestuia. Mai tîrziu numai suferinți de ordine economică îndreptară mulțimile spre lupta de liberare pe care Ioana d'Arc, păstorita din Domrémy, o porni și din motive mistice. Pînă atunci lungul război, slab purtat și deseori întrerupt, e un sport pentru cavaleria, de caracter francez, din amîndouă regatele, iar pentru

¹ Bele Aliz matin leva,
Sun cors vesti e para,
Enz un verger s'en entra,
Cinq flurettes y truva;
Un chapelet fet en a
De rose fluries.

Par Den, trahez-vus en là,
Vus ki n'amez mie!⁵

Vd. Leclerc, *op. cit.*, I, p. 401. Parisul rămîne „paradisus mundi“, *ibid.*, p. 319.

² Pentru alții vd. *ibid.*, I, p. 439.

³ Gosse, *Histoire de la littérature anglaise*, cap. 1.

neamul lui Filip de Valois și cel, înrudit, al lui Eduard al III-lea, o ceartă dinastică.

Dar încă de la începutul veacului al XIII-lea Normandia s-a desfăcut de supt autoritatea regelui din Londra. Anjou, Maine, Poitou urmează. Reunirea lor cu Coroana franceză e consfințită prin autoritatea morală a lui Ludovic cel Sfânt. O mare parte din provinciile de Miazăzi, acvitanice, urmează. În măsura în care regalitatea franceză ajunge să poată vorbi-n numele poporului francez, *cealaltă e silită a vorbi numai în acela al poporului englez*. Să nu uităm și tot mai strinsele legături cu Scoția.

Pe de altă parte, și în insulă clasele de jos se ridică, în acest sfârșit de ev mediu, prin muncă și bogăție, și ele arată pretenții, cerind ca țara lor să fie pentru ei și să samene cu dinșii. Orașele flamande fac tot mai mult postav, și lina engleză are preț. Aurul Europei se revarsă asupra regatului pînă atunci izolat. Dar aici nu există o veche burghezie, ci numai una decretată, tutelată, înfrînată. Clasa revendicațiilor violente va fi deci aicea *clasa țărănească*. Și cum suferința ei e cu atît mai grea, cu cît stăpînii sunt de alt singe și întrebunțează, încă după trei veacuri, altă limbă, revolta pe toate terenurile va fi deosebit de violentă. În domeniul literar se va cere întrebunțarea aceluî grai popular cu baza anglo-saxonă, care, cu amestecul, prin administrație, comerț, modă a cuvintelor franceze de pecete normandă, a devenit o *limbă engleză*.^h

În cea dintîi fază, pentru stratul de sus al societății se face o mare operă de naționalizare a cîntecului epic și satiric al literaturii franceze medievale. Toate genurile de subiecte, afară de cele carolingiene și de cele locale din Franța, sunt reprezentate. Avem pe *Amis et Amiles*, pe *Ywain* și legenda Sfîntului Graal, pe *Flor et Blanchefleur* și pe *Ryn Alysaunder*, *Great Gest of Arthur* și *Lancelot din lac*, pe *Fierabras* și chiar tîrziu un *Roland* din 1330. Mai sunt apoi atîtea după originale franceze pierdute: *Isembras*, *Triamour*, *Eglamour d'Artois*, *Degrévant*, *DeGARre*, *Ypomédon*, *Beau Desconnu*, *Octavian*. Subiecte engleze se încearcă în cîntecul regelui *Richard Inimă-de-leu*, în *Guy de Warwick*. Se

merge într-o nouă străinătate pentru *William of Palerme* (1355). Și nu se uită nici *Povestea Vulpii*, pe care prizonierul rege Ioan o cetea în limba franceză acolo, la Londra¹.

Totodată se imită din poezii și povestitorii francezi contemporani, și cunoscuta călătorie, de fapt compilată din itinerarii reale, a lui John de Mandeville (c. 1371) n-are altă origine și alt caracter. Vechiul *Brut* insular însuși e supus unei prelucrări engleze.ⁱ

Conștiința necesității unei literaturi engleze nu întârzie să apară, cu Thomas Usk, care vorbește contra limbii franceze ca și contra celei latine, cu John Gower, care dă totuși numai în latinește *Vox Clamantis* și o a doua bucată, trecînd în englezește doar a treia, *Confessio amantis* (1383), apoi cu arhidiaconul de Aberdeen, John Barbour, cu necunoscutul (poate Ralph Strode) care a dat povestirile delicate: *Sir Gauvain* și *Cavalerul Verde* (*The green Knight*), *Pearl* și *Cleanness and Patience*, și mai ales cu Geoffroy Chaucer, care anunță limpede principiul său: clericii să scrie în latinește pentru că știu latinește, francezii în franțuzește pentru că e limba lor, noi în englezește pentru că e limba noastră.

Dar nici unul dintre acești poeți nu nemerește un subiect legat cu viața engleză, nu în amănuntele povestirii, în numele eroilor, în incidente și în elementele de colorare a stilului, ci, ca pentru Dante față de viața italiană, în esența înseși a fiecărei pagini, a fiecărui rînd.

Creînd o limbă literară, în care pînă atunci — dialect de Nord și dialect de Sud — cîntaseră numai slăvitorii haiducilor, ca vestitul Robin Hood, ori urmau să cînte amintorii unei lupte, ai clădirii unui castel, cuceririi unui oraș, săvîrșirii unei drame istorice², ei rămîn totuși în atîrnare de străini. Influența *Romanului de la Rose*, în partea sa „psihologică“ și alegorică, a povestirilor populare, adeseori indecente, din *fabliaux* se observă pretutindeni, unite, cum vom vedea, cu alte influențe continentale, mai adînci; Usk scrie în proză *Testamentul iubirii* (*Testament of Love*).

¹ Leclerc, *op. cit.*, II, pp.8 și urm.

² Astfel cînteculele despre castelele Carloverock (1300) și New Ross (1265), despre luptele de la Rouen, în 1418.

Alegoriile și figurile cavaleresti ale presupusului Strode vin de dincolo de Canal; Gower urmează și pe Ovidiu și citează poemele ciclului lui Arthur, Amadis și chiar opera lui Dante, „quidam poeta de Italia“, și are înaintea lui, ca „amant“, suferințele eroului celui mai vestit roman al epocii sale; Barbour și-a propus fățiș a imita *Roman de la Rose*, când el scrie cele 30 000 de versuri ale *Legendei Sfinților*, și, când încearcă un roman al Troii, recunoaștem ușor modelele.

Chaucer el însuși (c. 1340-1400), dintr-un vechi neam francez (chaucer, chaucier, *chausser*), merge în Franța la douăzeci și unu de ani, trăiește la o Curte francizată, ca ocrotit al lui John de Gand, duce de Lancaster, fiul lui Eduard al III-lea, care ține în prima căsătorie pe o princesă de limbă franceză, din acea Flandră care și lui i-a dat astfel cel dintâi titlu (o a doua căsătorie a patronului va fi cu o rudă a poetului). În Franța a fost prietenul lui Eustache Deschamps, al lui „Graunson, fleur de ceux de France“. Primind o misiune în Italia, (la Genova și Florența), în 1372, Chaucer cunoaște pe Petrarca, pe Boccaccio.

Deci, când el, întrebuintînd fabula unei întîlniri de prieteni la un han, fiecare spunînd o poveste din ce știe, scrie vestitele sale *Canterbury Tales*, cea mai vestită din cărțile medievale engleze, el va lua stilul, gluma, meșteșugul de a învîrta anecdota după *fabliaux*, ironia după literatura franceză a noului curent, în care, spune el, sunt „atîtea nobile lucruri“ (*many noble things*)¹. Iar în ce privește acest cadru însuși, care amintește pe *O mie și una de nopți*, el e, — mai natural, căci în original este vorba de cele șapte doamne și cei trei cavaleri cari, retrăgîndu-se la țară, din Florența ciumei celei mari, povestesc ca să uite tragediile de la picioarele lor —, *Decameronul* lui Boccaccio, luat ca îndreptar. *Filostrato* al aceluiași se întrupează din nou în *Troilus and Cressida*, *Teseida* italianului în *Polemon și Arcita*². În bucăți ca aceea care poartă numele zeului Marte se vede aceeași înriu-

¹ Eustache Deschamps îl califică de „grant translateur, noble Geffroi Chaucier“.

² Un poem al lui Boccaccio va fi tradus prin intermediar francez de John Lyngate. În englezul Occleve se întîmpină imitarea poemei despre jocul de șah al lui Iacob de Cessole.

rire peninsulară¹; pe cînd aiurea spiritul francez singur predomină la acest om, care pomenește, de altfel, pe Homer lîngă Dares și pe Virgil lîngă autorul tratatului *De regimine principum*.

Adevărata inspirație engleză nu apare nici cînd Barbour cîntă lupta cu Bruce, regele Scoției, din motive de patriotism dinastic. Doar găsim un sentiment propriu în invocarea sa către „nobilul lucru libertatea“, care face a se trăi adevărată viață:

Ah, Freedom is a noble thing
He lives at ease that freely lives.¹

Sufletul cel nou al mulțimilor engleze înaintează însă biruitor. El aduce o vreme de răsturnări, de schimbări dinastice — oricît de incidentale și de superficiale ar părea motivele — ,el ridică bandele lui Wat Tyler și însuflețește procesiunile armate ale Lollarzilor.^m Iar în literatură el îndeamnă pe învățatul teolog Ioan Wycliffe (+ 1384) să traducă, de la 1380 (în tovărășia lui Nicolae de Hereford și a lui J. Purvey), *Biblia*, după ce încă de la 1356 el începuse contra Romei corupte lupta din care a pornit apoi aceea, și mai energică, încununată cu mucenicie, a cehului Ioan Huss. Iar cîntărețul de la St. Paul din Londra (1332-1399), — care califică pe Richard al II-lea drept „fără-de-lege“ (*Richard the redeless*) —, în „crezul“ și în *Povestea lui Pier Plowman* („Petrea Plugarul“)², aduce, pe lîngă atacuri contra dominicanilor și a sămănătorilor de discordie în Biserică, cel dintîi stridentă notă din patimile neamului său, cînd nobilul său strigă că „are tot atîta milă de omul sărac cît jupuitorul de pisicile pe care le ucide și le ia pentru pieile lor“.

I have as much pity of poor men as pedlar hath of cats
That would kill them, if he catch them might, for covetise of their skins.

Iar în depărtare se aude cîntecul răsculaților celei dintîi mișcări sociale din Anglia: „Cînd Adam săpa și Eva torcea, unde era boierul?“ⁿ

¹ El traduce și din Albertano di Brescia.

² *Ploughman's Creed, Ploughman's tale*, unde întîlnim totuși alegoria franceză, cu Caritatea, Adevărul, figurile *Do-Well, Do-Bet, Do-Best*, „fac bine“, „fac mai bine“, „fac cel mai bine“.

a. Afirmarea spiritului laic prin intermediul universităților se conjugă cu laicizarea generală a mentalității, ca urmare a noilor relații economice care se stabilesc în Occident. În acest sens și contribuțiile recente ale lui Jacques Le Goff (de ex. *Les intellectuels au Moyen Age*, Paris, Ed. du Seuil, 1957; *Temps de l'Eglise et temps de marchand*, „Annales“, 1960, 3); de asemenea Friedrich Heer, *Die dritte Kraft. Der europäische Humanismus zwischen den Fronten des konfessionellen Zeitalters*, Frankfurt am Main, 1960, 742 p. De reținut și studiul *Internationale Beziehungen an spätmittelalterlichen Universitäten* din vol. II al op. cit. de Anneliese Maier (Roma, 1967). Pentru ansamblul problemei J. Huizinga, *Le déclin du Moyen Age*, Paris, 1932, 407 p.

b. Istoriografia reprodușă în opera citată e însoțită de această „moralitate“: ea nu-și propune să împace totala azeziune la fapta meșteșugarului care lucrase în zi de repaus cu respectul pentru prevederile ecleziastice și civile ce interziceau activitatea (chiar și a celor siliți să muncească pentru a-și asigura hrana) în timpul sărbătorilor. Le Clerc crede că Focus nu e străin de numele împăratului bizantin Phocas.

c. Lui Philippe de Mézières, Iorga i-a consacrat un amplu studiu, menționat mai departe, rod al unor investigații ce au fost evocate de Eugen Stănescu, *Les débuts d'un grand historien: N. Iorga*, „Revue Roumaine d'Histoire“, 1965, 6.

d. Afirmarea nu este întru totul surprinzătoare, teoria scolastică susținând, în special prin autoritatea lui Toma d'Aquino, că puterea politică provine de la Dumnezeu, prin intermediul poporului — cf. P.C. Timbal, *Histoire des institutions publiques et des faits sociaux*,

Paris, Dalloz, 1961 și W. Ulmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, London, Methuen, 1961.

e. Nu i se poate contesta, totuși, literaturii engleze, dominată de limba franceză, un caracter specific, capabil să o distingă de cultura franceză. Istoricul Iorga se lasă dominat în acest pasaj de datele pe care le acumulase, în dauna filologului care nu și-ar fi permis să vorbească despre „sufletul cu desăvârșire francez“ al cărturarilor britanici, ignorând *Beowulf* și persistența elementului anglo-saxon.

f. Leclerc citează aceste versuri pentru a dovedi indiferența franceză pentru celelalte limbi, mentalitatea „unui popor care se mulțumea să parodieze celelalte limbi, rîzînd de cei care voiau să vorbească limba lui“. În versurile citate, regele Angliei Henric se laudă că va cuceri Parisul și că va muta la Londra acea „Sainte-Chapelle“ ce atrăgea admiratori de pretutindeni.

g. Leclerc afirmă, citînd un manuscris din British Museum, că acest cardinal și-a scris predica, începînd cu o rugăciune, apoi cupletul și apoi textul în care „anunța cu gravitate intenția sa de a sfinți o cîntare profană“ și de a dovedi că versurile ce istorisesc cum frumoasa Alis și-a făcut o cunună de flori ascund, de fapt, o laudă adusă Fecioarei.

h. De consultat, pentru o lărgire a prezentării foarte schematice a lui Iorga: Otto Jespersen, *Growth and Structure of the English Language*, New York, 1956 și originala *Gramatică a limbii engleze* a lui Dragoș Protopopescu, Buc., 1947.

i. *Călătoriile lui Sir John Mandeville (The Travels of sir John Mandeville)* constituie o plăsmuire celebră după Albert d'Aix, Vincent de Beauvais, Jacques de Vitry, a unui scriitor de cancelarie, Jean d'Outremeuse, desemnat de unii critici drept „un mincinos cu trei caturi“ (Paul Hamelius: „un menteur à triple étage“). *Le Brut* (1205) e o povestire engleză tradusă în franceză și apoi retradusă de un cleric Layamon.

k. Folosind surse romanice (vd. și studiul lui Mario Praz, *Chaucer e i grandi trecentisti italiani*, din vol. său: *Machiavelli in Inghilterra ed altri saggi*, Roma, 1943) și anglo-saxone, marele poet e considerat a fi pus „piatra unghiulară la edificiul literaturii medievale engleze“ (A. Compton-Rickett). O traducere română a *Povestirilor de la Canterbury* de Dan Dușescu, în Edit. pt. Lit. Univ., 1964, 2 vol., cu un

studiu introductiv de Zoe Dumitrescu-Buşulenga. De consultat, de asemenea: Claes Schaar, *The Golden Mirror. Studies in Chaucer's descriptive technique and its literary background*, Lund, 1955, 526 p. și H.S. Bennett, *Chaucer and the XV-th Century*. În: *The Oxford History of English Literature*, vol. II, Oxford, 1958.

l. John Barbour (1316?—1395), poet scoțian, a relatat în poemul epic *The Bruce*, luptele regelui Robert the Bruce cu englezii. Celebre sint versurile:

Ah, libertatea e un nobil lucru,
Cel ce trăiește liber, din plin trăiește.

m. Remarcabil pasaj, în care poate fi surprinsă ascuțimea observației marelui istoric, ce, depășind aspectele religioase și multiplele implicații ale frământărilor engleze, pătrunde în miezul fenomenelor pentru a releva lupta purtată de masele răsculate, din pricina mizeriei, în 1381 (și conduse de Wat Tyler care avea să ducă tratative cu regele Richard II) și idealurile social-politice care animau pe cei denumiți în secolele XIV—XV, drept „Lollards“ (după numele acordat grupului de cărturari de la Oxford ce se revendica de la Wyclif, pe la 1380; doctrina acestora a fost expusă în cele *Twelve Conclusions* opuse parlamentului în 1395).

n. Deși s-a pretins că *The Vision of Piers the Plowman* a fost scrisă de cinci poeți diferiți, se atribuie în unanimitate opera lui William Langland, care n-a fost cîntăreț la St. Paul și a trăit între anii 1330?—1400? Ifor Evans (*Histoire de la littérature anglaise*, Paris, Payot, 1965, p. 167) afirmă că „dacă W. Langland n-ar fi fost mistic, ar fi fost un revoluționar. Dintre toți poeții englezi este cel care se apropie cel mai mult de Dante...“

*Curentul revoluționar francez
în literatura italiană
Petrarca, Boccaccio*

Curentul franciscan unit cu acela al libertăților cetățenești, care domină literatura italiană în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, și care-și află și în Dante un reprezentant, va fi înlocuit în cel de al XIV-lea secol prin direcția de negație, de luptă pentru schimbări, oricare ar fi ele, ce vine din Franța Universității pariziene.

Iacopone da Todi o vedea mai bine, în naivitatea lui de mistic poet primitiv, decât criticii moderni în largă lor cunoaștere prin cărți a împrejurărilor timpului^a, cînd seria aceste versuri despre distrugerea prin Paris, cu „literatura lui“ și „drumul cel rău“ al lui, a dulcelui sfînt din Assisi:

Mal vedemmo Parisi
Che n'hà distrutto Assisi:
Colla sua lettorìa
L'hà messo in mala via.

Aceasta se face cu atît mai ușor, cu cît înalta școală pariziană este și după Dante un centru de atracție a italienilor, din toate ținuturile, cari vreau să facă studii mai înalte, să pătrundă, pe urmele lui Brunetto, în tainele noii „Naturi“ și în labirinturile cu silogism îndreptător ale Rațiunii. Funcționa aici și un adăpost pentru oaspeții de dincolo de Alpi, Colegiul „Lombarzilor“ sau, în forma sa oficială, „Casa săracilor școlari italieni ai milostivirii Maicii Domnului“ (*Maison des pauvres escoliers italiens de la charité Nostre Dame*). Unii dintre acești oameni cari nu erau străini în

acest mediu rămas internațional, ajungeau chiar rectori ai Universității, ca Marsiglio din Padova (1312), ori măcar cancelari, ca Robert de Bardi (1340), care a fost, probabil, unul dintre acei cari au adus încununarea în Franța, ca „poet laureat,” a lui Petrarca¹. De la Paris duce Marsiglio lupta lui contra papei și pentru ideia ghibelină intrupată acum în noul rege al romanilor. Bavarezul Ludovic, Luigi Marsigli (1330-94) e și el student parizian².

Roman de la Rose era cetit în Italia³; îl găsim, în cataloage de biblioteci, la 1367 în Florența, apoi, în deosebite locuri italiene, la 1426, la 1463 și 1495⁴. Imitatori, continuatori ai tendințelor de care e însuflețit acest imens pamflet enciclopedic nu lipsesc. Astfel și acel Cecco d'Ascoli, ars la 1327, care copiază pe Brunetto în opera sa *Acerba*, avînd înaintea ochilor și *Image du monde* și care, desprețuind pe Dante, pe care nu vrea să-l urmeze în „pădurea lui întunecată”, nici să repete după el povestea lui Paul și a Francescei⁵, atacă nota literaturii de luptă, cînd tăgăduiește că din comete ar putea să se prevadă moartea regilor, cari ar trebui, ca oricine „stăpînește și poartă coroană”, să aibă grija soartei lor⁶. Se știe că el a isprăvit pe rug la 1327, în acel oraș de naștere al lui, care văzuse și eșafodul lui Domenico Savi, alcătuitorul unei întregi oștiri de revoltă⁷.

Se pare că acest Cecco a avut atingere cu însuși pămîntul francez, profesînd medicina la Avignon. La Toulouse se poartă cam în același timp Guido de Cavalcanti, și în același oraș ca și în Paris Cino da Pistoia⁸. Avignon măcar pare să nu fi fost necunoscut lui Fazio degli Uberti,

¹ Leclerc, *op. cit.*, II, p. 61.

² Pentru studenți germani vd. Leclerc, *op. cit.*, II, pp. 25-6.

³ O traducere flamandă de la 1320 (a lui Mihail și van Aken, din Bruxelles).

⁴ Foscolo Benedetto, *op. cit.*, pp. 187-8.

⁵ Qui non si sognia per la selva scura;

Qui non vego Paolo, nè Francesca.

Nici Ugolino, adăugim.^b

⁶ Teme chi regie e chi porta corona
(Foscolo Benedetto, *op. cit.*, p. 180).

⁷ Leclerc, *op. cit.*, I, p. 9.^c

⁸ *Ibid.*, II, p. 74.

și el florentin (+ 1367), care, în *Dittamondo* al său, cuprinzând și versuri provențale, versuri franceze, vorbește de romanele ciclului breton, laudă Parisul-Atenă, se ocupă de politica lui Filip cel Frumos și de cruciată. Tot prin Franța trece într-un anume moment din viața sa Giovanni Villani, marele cronicar florentin, care, povestind într-un stil de nuvelă, într-o formă de răzlețe grupuri naive, ca acelea, cu subiect din Scriptură, ale lui Giotto în capela padovană a Scrovegnilor, întâmplări florentine, italiene în genere și din alte țări, a dat astfel cel dintii mozaic de istorie universală, în care faptele, fixate cu îngrijire și expuse cu interes, nu fac parte din expunerea unei teorii politice, cum nu intră în cadrul vreunei teorii medievale. Acest scriitor (+ 1348), la care s-au notat franțuzisme, ar fi luat parte chiar la războiul Flandrei. Și, dacă întâlnim aspra lui critică împotriva noilor moravuri din Florența, prin opoziție cu cele vechi¹, e vădit o influență franceză în tonul lui dușmănesc față de călugărie. Desigur va fi citit opera de căpetenie a nemulțămiiților, el care menționează și romane cavaleresti franceze. Scena întâlnirii misterioase în pădure între Filip cel Frumos și arhiepiscopul său de Bordeaux, care va deveni Clement al V-lea, cu îndatoririle, dăunătoare pentru Biserică, pe care acesta le-ar fi luat față de cel dintii², e pusă acolo pentru a împovăra și mai mult această papalitate avignoneză, pe care, de altfel, cronicarul o urăște și ca italian. Elemente din *Roman de la Rose* se găsesc și în *Dottrinale* al lui Iacob, fiul lui Dante, care pretindea să facă o operă mai metodică, mai științifică decât a părintelui său.

Francesco Petrarca, secretariul acestor papi din Avignon, care, deși născut la Arezzo (1304), învață la Carpentras, la Avignon, la Montpellier și vizitează și Narbonne, Toulouse, Lyonul, Parisul³, înainte de a se fixa în preajma ocupatorilor francezi ai Sfintului Scaun, el, care, speriat de zvonul

¹ VI, 69.

² IX, 59.

³ Misiuni și la Aachen (1333), Colonia (1337), Roma (1341), Praga (1354); Milan (unde stă opt ani). Moare în Arqua la 19 Iulie 1374.

certelor filosofice al Universității¹, recunoaște totuși că acel Paris e „coșul din care se culeg cele mai frumoase fructe din toate țările“, pentru „cei mai buni ucenici străini“, trimite odată² lui Guido Gonzaga din Mantova un exemplar din romanul favorit al francezilor. Și, fără a-și arăta o adevărată prețuire, el constată acea admirație care face din opera lui Jean de Meung o lucrare eminentă, de „nuse înșeală Galia și Parisul, capitala ei“, în aprecierea unei astfel de scrieri „vulgare și străine“³.

De altminterea, în *Trionfi* ale lui, ambițioasă operă, menită să dea faliment, Petrarca împrumută din *Roman de la Rose* alegoriile toate, ca *Amore*, *Morte*, *Bella Accoglianza*, *Honestate*, *Vergogna*, *Senno*, *Modestia*, *Habito*, *Diletto*, *Perseveranza*, *Timor d'infamia*, *Desio-sol-d'amore*, etc⁴. Amor apare în car, „vittorioso e sommo duce“, cu suită, și poetul, ucis de săgeata lui, trece printre umbre care sunt zeii, eroii, înțelepții, poeții, personagiile ilustre ale antichității, ca Ovidiu, și câțiva contemporani. Se urmează capitolele Poftei, Pudiciției, Morții, Faimei, Vremii, Eternității. Nu o dată apare grădina, „cu floarea fragedă“ între spini, „roza candidă“⁵. În *Rime*, pe de altă parte, în acea poezie lirică mulțămită căreia el e nemuritor, s-au relevat aluzii la literatura franceză și împrumuturi de la Jean de Coucy și Thibaut de Champagne. Condamnând năvala „romanelor franceze“, el introduce, din lumea lor, neconținut, Moartea, *Fortuna*, zina Rațiunii, Gloria, Virtutea, Zeul Iubirii cu arcul lui, cu săgeata ce pătrunde prin ochi, cu fereasta lui de pîndă, cu temnița unde-și închide robii⁶. Viziunile obișnuite nu lipsesc⁷. În scrierile lui latine va declama contra femeilor⁸.

¹ Vorbește de „strepidulus straminum vicus“ (*rue du Fouarre*) — evidentă amintire din Dante.

² *Poesie minori*, Milan, 1834, II, pp. 342—4.

³ „Nisi fallitur nimis Gallia Pariseumque caput.“

⁴ *Triumphus Cupidonis*, III.

⁵ *Son.* 211; *Sestina* 6.

⁶ *Son.* 23, 233; *Canz.* 1, 12, 28.

Quando giugne per gli occhi al cor profundo
L'immagin donna (*Son.* 73).

Laura în barca ei, cu douăsprezece Virtuți, *Son.* 189.

⁷ *Canz.* 24, 25.

⁸ Monnier, *Le Quattrocento*, I, pp. 65—66.

Fiu al unei franceze, născut la Paris, unde ajunsese tatăl său, și închinându-și cea dintâi mai însemnată operă în limba vulgară, *Decameronul*, fiicei din Neapole a regelui de singe francez Robert¹, născută cu o franceză, Giovanni Boccaccio (n. 1310) învață la Paris și se pătrunde și el, adânc, de spiritul francez, pe care-l putea întilni, de altfel, și în acea Italie însăși, unde autoritatea lui Robert (+1303), rămas conte de Provența, unde se așezase Papa, se întindea și asupra Florenței, în care fiul său, Carol de Calabria, guvernează pînă la 1328. Îi urmează stăpînirea lui Gautier de Brienne, duce de Atena (1342). La 1384, după autonomie și lupte interne, la Arezzo și Florența poruncește Enguerrand de Coucy, iar la Genova, peste puțin, în numele regelui Franciei, mareșalul Boucicaut, guvernator al Lucei, Paviei, Pergamului, Bresciei, Genovei (de la 1401). În *Decameron* chiar s-a semnalat cu dreptate o influență franceză, care nu se oprește la împrumutarea, discutată și discutabilă, a unui număr de subiecte, ci la sensul, la spiritul, la atmosfera chiar a nuvelor sale, influență ce pleacă din *fabliaux*, cu „gauloiseriile“ lor, și chiar de la alte produse literare franceze ale evului mediu (ca *Poème de la Violette*, al lui Gibert de Moutreuil).² *Filostrato* al său, cu episodul, din războiul Troii, al lui Troil și Cresidei, e după Benoit de Sainte-Maure. În *Corbaccio* se vorbește de Lancelot și Tristan, ba și chiar de Roland și Olivier, — și după noua compilație italiană *Reali di Francia*³. În *Filocopo* se reproduce romanul *Flore et Blanchefleur*. În acel *Corbaccio* — „Gîrbaciul“, „flagelul“ — răzbunarea lui împotriva văduvei care l-a răspins și a femeilor în genere, se pomenesc Roland, Olivier, Tristan, ciclul breton; atacurile contra călugărilor ipocriți, contra legiștilor sunt ca acelea ale clericului de la Orléans. În *Teseida* e netăgăduită, cu toate împrumuturile, posibile, din poetul latin Claudian —, înriurirea operei acestuia⁴. Și în prefața la *Genealogia Deorum*, Boccaccio va purta încă o luptă cu călugării.

¹ „Il buon rè Sicilian“ apare și în *Triumfurile* lui Petrarca.

² Le întilnim, de altfel, și în opera lui latină *De remediis utriusque fortunae*.

³ Ed. din „Biblioteca Romanică“ de la Strassburg, p. 87.

⁴ Foscolo Benedetto, *op. cit.*, p. 171 și urm.

Și așa se va face și mai tîrziu, cînd Sacchetti va întrebuița pentru povestirile din *Pecorone* al său (cătore 1380) aceleași „fabliaux“ ale Franciei medievale¹, prezintînd și el pe cei cu „legile civile“ și „rațiunile canonice“, cari apără pe hoți pentru bani², și cînd Federico Frezzi, în *Quadri-regio* (1394—403), ne va introduce, primăvara, în livada zeului Iubirii, căruia poetul îi va face omagiul de vasal³. Tot astfel de urme se vor afla mai tîrziu în *Fimerodia* a lui Iacopo della Pecora și în atitea produse, de oînsemnătate inferioară, ale secolului al XVI-lea italian⁴.

Seniori italieni din Nord scriu franțuzește, ca Thomas de Saluces, în *le Chevalier errant*, după norme de dincolo de Alpi, ori ca Bernabò Visconti, în corespondența sa cu nepoata Beatricea de Armagnac⁵.

Și nu vor lipsi, ca în mișcarea florentină a *Ciompilor* (1377), ori în aceea de la sfîrșitul veacului, la Viterbo, Florența, Bologna, cînd se strigă „Morte alla Chiesa, a' preti; evviva la libertà“⁶, consecințe sociale asămănătoare cu acelea pe care, în același timp, aceeași literatură le avuse în Franța.

În schimb, francezii traduc din italianește, deși adesea numai prin intermediu latin, doar lucrări de agricultură, itinerarii (ca al lui Riccoldo da Monte Croce), cărți de me-

¹ Leclerc, *op. cit.*, II, p. 105.

² Legge civile e ragion canonica
 Appaion ben; mà nel mal spesso l'usano.
 Difendono i ladroni e gl'altri accusano.
 Chi hà danari e chi più puote, scusano;
 Tristo è colui che con costor s'incronica,
 Senon empie lor man sotto la tonica.^d

³ Foscolo Benedetto, *op. cit.*, p. 181. În Florența acest zeu conducea, la o anume serbare de peste an, pe dănșuitori; Monnier, *Le Quattrocento*, I, p. 8.

⁴ Foscolo Benedetto, *op. cit.*, spre sfîrșit. Se semnaleză și un împrumut după Rustebeuf în Ariosto însuși. Cf. părerea lui Bartoli (*Storia della letteratura italiana*, II, pp. 833—4) că genul *Romanului de la Rose* nu se potrivește cu spiritul italian.

⁵ Leclerc, *op. cit.*, I, p. 467. În curînd Valentina, fiica lui Gian-Galeazzo Visconti și nepoata lui Bernabò, va introduce spiritul italian la Curtea Franciei, prin căsătoria sa cu Louis d'Orléans.

dicină¹, — fără a pomeni *Decameronul* însuși, prefăcut, pentru alte motive, în limba inspiratorilor săi.

Dar, pentru literatura italiană, ne găsim în acest veac al XIV-lea înaintea unei mari și nobile opere, lirica lui Petrarca, înaintea unei bogate producții narative, a lui Boccaccio, care, pe de o parte, sunt pretinse a fi caracteristic italiene și, pe de alta, a fi străbătute de acel nou spiri. antic care ar face din acești doi scriitori, de un suflet așa de deosebit și de un merit care nu se poate grada îndeajuns, niște oameni ce ar fi rupt cu trecutul, ce ar fi închis porțile evului mediu și ar deschide larg pe acelea ale unei noi epoce pentru spiritul uman în tot Apusul: epoca Renașterii.

Să vedem dacă un studiu atent, fără idei preconcepute, nu va arăta, dimpotrivă, că în nimeni nu trăiește acest ev mediu în ultima formă pe care i-au dat-o francezii — cu excepția învierii trecătoare a spiritului cavaleresc pe la 1350 — decît în operele-n limba vulgară — nu cele mai vii, ci *singurele* vii — scrise de acești doi oameni pe cari atîtea legături îi unesc cu Franța.

Am văzut ce îndelungată a fost petrecerea lui Petrarca la Avignon, fără a mai pomeni misiunile sale care-l aduc, nu numai la Basel — Bâle — ,la Praga etc., dar și la Paris, unde, în numele lui Galeazzo Visconti, duce regelui Ioan inelul său pierdut în lupta nenorocită de la Poitiers (1361). Acel care a dăruit biblioteca sa Veneției, a făcut și importante daruri de cărți, încă din 1355, în Franța².

De Florența înaintașilor, de Toscana în limba căreia scrie, nu-l leagă nimic. Nu e la dînsul, ca la Dante, o identificare a sufletului cu fiecare frîntură de zid, cu fiecare lepede de piatră din cetatea sa și, mai departe, cu fiecare din elementele istorice și naturale ale pămîntului Italiei. Individualism? Vom vedea că nu. Ci e desfacerea de acasă, deșterarea, înstrăinarea, fără ca alte rădăcini să se înfișă puternice în altă brazdă.

¹ Leclerc, *op. cit.*, I, pp. 51, 3, 51, 6; II, pp. 5—6.

² Leclerc, *op. cit.*, II, p. 89.

Abia dacă pomenește, — el care, din motive ce se vor arăta cînd va fi vorba de mitul „Renașterii“, urăște pe străinul devastator și prihănitor al Italiei, pe german, pe bavarez, care vede în Cola di Rienzo un adevărat liberator al Romei — Florența leagănelui alor săi (*Canz.* 29). Numele ei nu apare mai des decît al Marocului, Spaniei și „Cataiului“, cunoscut prin Marco Polo¹. Din literatura Italiei el cunoaște pe Cino da Pistoia (*Son.* 71), pe Guittone d'Arezzo (*Son.* 246), pe cei doi Guido, pe Onesto da Bologna, pe „Sicilienii“, pe bunul său amic Sennuccio (*Trionfi*) și pe un Busone de Gubbio; iar, în ce privește pe Dante, dacă-i trimite și lui, ca și acestora, o solie în ceruri (*ibid.*), dacă împrumută de la el pentru a fixa noul sălaș al Laurei, împărțirea Raiului în cercuri (*Son.* 24, 261), dacă i se ia și ideea unei călătorii între umbre care se îngrămădesc însă dese, strivite, fără a fi caracterizate, în *Trionfi*, dacă e cite un vers care samănă cu al marelui consingean², i se pare că Florența n-are, ca Verona, Mantova etc., marele ei poet (*Son.* 133). Rari sunt și expresiile populare — o singură bucată e țesută mai numai din ele³, proverbele⁴. Ce-i e mai aproape în cîntece — în scrisori compatrioții săi vor fi spiritele alese din toată lumea, toți învățații, toți cunoscătorii —, e Avignon, e acea apă Sorgue, pentru care, jertfindu-se iubirii, a părăsit Arnul:

Quella per cui con Sorga hò cangiat' Arno,
Con franca povertà serve ricchezze.⁵

Într-acolo, cînd împrejurările îl fac să plece pe cîtva timp, i se întorc gîndurile, spre acele locuri care nu numai din cauza Laurei îi sunt așa de familiare, ci fiindcă icoana lor

¹ *Triumphus Mortis*. Știe de Rinul înghețat (*Son.* 138), de locul unde Dunărea dă în Mare (*Trionfi*, Apendice). Pentru Ardeni, *Son.* 144. — Pentru Tana, *Son.* 116.

² Caddi non già come persona viva (*Son.* 51).*f*

³ *Canzone*, 11.

⁴ Trà la spiga e la man qual muro è messo (*Son.* 43); se mai foco per foco non si spense, nè fiume fù giammai secco per pioggia (*Son.* 40); ch'altri cangia il pelo anzi che'l vezzo (*Son.* 67).*g*

⁵ *Son.* 267. Cf. *Son.* 264; *Canz.* 18.

s-a coborât definitiv în sufletul lui de visător prins de locul unde săvârșește munca gândului. La Rhône, acolo e „iarba mai verde și aerul mai senin; acolo e acel soare viu și dulce al nostru, care împodobeste și dă flori malului stîng al apei“¹. Iubirea l-a apucat, pe viață — cel puțin, cum vom vedea, aceasta e *atitudinea literară* ce-și impune — „pe malul stîng al Mării Tirene, unde rupte de vînt plîng undele“:

Dove rotte dal vento piangon l'onde².

Acolo, și nu aiurea, a văzut el în atîtea ierni „ningînd de jur împrejur pe Alpi“³ și „zăpada fragedă pe culmi lovită de razele soarelui, departe“⁴. Vaucluse, *Valchiusa*, adăpostul patimii și durerilor sale, îi e locul cel mai sfînt⁵.

Ca și *privești* Avignonului, *ideile* de acolo le cuprinde el în inima lui. El, care vorbește, în *Trionfi*, cu evlavie de „sfînta întreprindere“, *impresa santa*, a lui Godefroy de Bouillon⁶, va blăstăma pe „nenorociții creștini cari se nimicesc unul pe altul și nu li pasă că Mormîntul lui Hristos e în mina cînilor“:

Gite superbi, o miseri cristiani,
Consumando l'un l'altro, e non vi caglia
Che'l sepolcro di Cristo è in man de' cani⁷.

Își va îndemna prietenii să ajute cruciata pe care, cu concurs spaniol, englez, german, o va întreprinde, contra sara-sinilor, incapabili de a ținea o sabie, urmașul lui Carol cel Mare, „Carol cel Nou“. „În numele lui Hristos încingeți acum

¹ L'erba più verde e l'aria più serena.

Ivi è quel nostro vivo e dolce sole

Ch'adorna e' nfiora la tua riva manca (*Son.* 173).

² *Son.* 51.

³ Già su per l'Alpi neva d'ogn' intorno.

(*Canz.* 40.)

⁴ Qualor tenera neve per li colli,

Dal sol percossa, veggio di lontano.

(*Canz.* 15.)

⁵ In una valle chiusa d'ogn' intorno (*Son.* 93—4).

⁶ *Triumphus famae*.

⁷ *Triumphus famae*, II.

săbiile¹, spune el, pentru a sfărâma „coarnele Babiloniei” păgîne.

E adevărat că Avignonul — căci de el este vorba, ca de un Scaun roman, de el, și nu de adevărata Romă, părăsită, uitată, nenorocită — e pentru dînsul un obiect de groază, o „Babilonie impie, fără rușine, fără vreun bine în el, sălaș de durere, mamă de greșeli², „îmbogățită, mărită din sărăcia altora“, „cuib de trădări“, „slugă a vinului, a patului, a hranei, în care luxuria se întrece pe ea însăși“, minînd, cu întețirea lui Belzebut, „fete și moșnegi“, — „de se ridică putoarea pînă la Dumnezeu“³. „Fîntînă de durere, sălaș de ură, școală de greșeli, templu de erezie“⁴, „lacomă Babilonie“, care se închină lui Bah și Venerei, de va trebui să vie un nou Sudan să facă din ea un Bagdad nou, risipindu-se idolii, dărîmîndu-se turnurile, arzînd cei dinlăuntru ca lumea să se poate regenera⁵. Zinele de odinioară sunt uitate⁶; „ca lucru de-a minunea se arată cu degetul cine vrea să facă a se naște rîu al Heliconului“:

...per cosa mirabile s'addita
Chi vuol far d'Elicona nascer fiume⁷.

¹ Et per Gesù la spada cingete mai (Son. 23).

² Dell'empia Babilonia, ond' è fuggita
Ogni vergogna, ond' ogni bene è fori,
Albergo di dolor, madre d'errori.
(Son. 91.)

³ Per l'altreu' impoverir se'ricca e grande.

.....
Nido di tradimenti in cui si cova
Quanto mal per lo mondo oggi si spande:
Di vino serva, di letti e di vivande,
In cui lussuria fà l'ultima prova.
Per le camere tue fanciulle e vecchi
Vanno trescando, e Belzebut in mezzo.
.....
Or vivi si ch'a Dio ne venga il lezzo.
(Son. 105.)

⁴ Fontana di dolore, albergo d'ira,
Scola d'errori, templo d'eresia:
Glà Roma, or Babilonia falsa e ria.
(Son. 107)

⁵ Son. 106

⁶ Son. 20

⁷ Son. 7

„Ce plăcere pentru laur sau pentru mirt? Săracă și goală mergi, filosofie, îți spune mulțimea pricepută la câștig“¹.

Și „veacul ajunge a fi urit“², când vede „casa lui Dumnezeu cum arde toată“³.

Dar avem a face aici nu cu un atac — și așa de violent! — contra reședinței nouă a papilor, ci numai cu o repetare, încălzită de retorică — Petrarca, un cleric, a avut doi copii naturali —, a muștrărilor în stil profetic pe care, de mai mult ca un veac, literatura franceză a curentului de revoltă le arunca asupra Bisericii, asupra clasei trăind în ușor față de munca și mizeria celorlalți.

De fapt acest Avignon — și regiunea care-l încunjură — e un oraș interesant și a cărui fizionomie particulară în aceste trei sferturi de veac cît înlocuiește pentru papalitate Roma trebuie adusă în minte pentru a se înțelege multe lucruri. Găzduit întâi acolo, pe pământul contelui de Provența și lângă teritoriile regale, Clement al V-lea l-a cumpărat cu câteva zeci de mii de piese de aur. El și urmașii lui, pînă la Inocențiu al VI-lea, care se teme pentru sufletul lui Petrarca din cauza cetirilor frecvente în Virgiliu, pînă la mai luminatul Urban al V-lea, un papă de cruciată, au rămas francezi, dar cancelaria lor, convorbirea lor obișnuită sunt de limbă latină. Pe de altă parte, relațiile de afaceri pe lângă cele politice, cu creștinătatea întreagă, sunt cu Italia, unde Biserica-și păstrează vechile posesiuni și de unde sosesc venituri, plingeri, indemnuri, rechemări la întoarcere, la reluarea mării misiuni italiene, acum părăsită. Neconținut vin de acolo pelerini, și misionari pleacă într-acolo. În marile opere de clădire, — palatul care și azi uimește prin proporțiile sale —, de refacere, de împodobire, artiști italieni sunt aduși neconținut aici: pictu-

¹ Qual vaghezza di lauro, qual di mirto?

Povera e nuda vai, filosofia,

Dice la turba al vil guadagno intesa.

(*Son.* 7.)

² Lo secol noioso in cui mi trovo. (*Tricifi*)

³ La maggione di Dio ch'arde oggi tutta.

(*Canz.* 6.)

rile amintesc pe Giotto, pe Memmi, pe Giovanni Italice, pe Gimignano della Torre, pe Pietro de Tortona¹. Petrarca însuși cheamă pe Simone Memmi pentru a schița îngereasca figură a Laurei². Se pregătește aici desigur o lume întreagă de amestecuri, în care nota dominantă rămâne totuși franceză.

O regăsim oare și în acea idilă — cam lungă, de peste douăzeci de ani, de la 6 april 1327, precis, ca la Dante întâlnind pe Beatrice, pînă la 6 april 1348³ —, care a făcut, prin *Rimele* „Canzonierului“ său, din Petrarca unul din cei mai mari poeți ai lumii?

Să vedem.

Întîi, cu toate părerile stăruitoare ale unor critici, influențați de „mitul“ Beatricei, e sigur că avem a face cu o *persoană reală* și cu un *sentiment care, odată și în oarecare măsură, a fost și el real*.

O vedem pe Laura — de Noves, sau cum îi va fi fost numele, care nu s-a putut stabili —, cu „pletele-i de aur care pot face invidios soarele“, cu „cozile blonde ale părului de aur“, „cu mintea căruntă sub părul bălan“⁴, — adevărată ciută cu cornițe de aur⁵.

Are „mîinile albe, subțiri, brațele frumoase“, „gesturi suav de mindre“ și „mîini dulci trufaș de smerite“⁶. O vedem — „dulce amintire“ — supt florile care-i plouă din ramuri în sus:

¹ Renan, *op. cit.*, pp. 136—9.

² *Son.* 57.

³ Cf. *Son.* 176 cu *Son.* 290.

⁴ Le treccie d'or, che dovrien far il sole

D'invidia molta ir pieno (*Canz.* 3).

D'or capelli in bionda treccia attorse (*Canz.* 3).

Sotto biondi capei canuta mente (*Son.* 178).

Vd. și 10: Tui biondi capelli alor velati. Și *Son.* 11: E i capc' d'oro fin farsi d'argento.

⁵ *Son.* 157.

⁶ Le man bianche sottili

E le braccia gentili

E gli atti suoi soavemente alteri

E i dolci sdegni alteramente umili (*Canz.* 3).

Cf. ochii, „le mie fatali stelle“ (*Son.* 51).

Da' de' rami scendeva
 — Dolce nella memoria —
 Una pioggia di fior sovr'il suo grembo¹.

„Stă pe iarbă, făcîndu-și umbră din brațele ei“:

Seder la donna nostra sopra l'erba
 E far delle sue braccia a se stess' ombra²,

Și ce ris dulce, „smerit și-ncet“ — *il dolce riso umile e piano!*³

Petrarca dă amănunte — e adevărat, rare; și vom vedea de ce *teoria lui literară cere aceasta* — despre împrejurările în care a cunoscut-o. Avea „inima de smalt“, de „diamant“, mintea-i era plină de „înghețate gânduri“ (*pensier gelati*)⁴, era „mai sălbatec decît cerbii“⁵, i se părea minune ce nu simțea însuși⁶, cînd a cunoscut-o. Și lumea spunea că e dat „meșteșugului de a vinde cuvintele“ — el care scria de zece ori o pagină⁷, dar se gindea aici la studiile de drept din Montpellier —, ba chiar „minciuni“⁸...

Deodată, totul se schimbă. „Din acea zi“, spune el, „*mi-am plăcut mie însumi*“ — „da quel di inanzi a me medesimo piacqui“⁹. Și „binecuvîntează ziua, luna, anul, anotimpul, vremea, ceasul, clipa, ea și țara frumoasă și locul unde ajunge a fi legat de cei doi ochi frumoși“:

Benedetto sia 'l giorno e'l mese e l'anno
 E la stagione e'l tempo e l'ora e'l punto

¹ Canz. 14.

² Son. 27.

³ Son. 34.

⁴ Canz. 1.

⁵ Io ch' era più salvatico che i cervi.

(*Triumphus Cupidinis*, IV.)

⁶ ...Quel ch' in me non era

Mi pareva un miracolo in altrui (Canz. 1)

⁷ Scrisoarea latină către Bernard de Roles.

⁸ Quanto in sua prima età fù dato all'arte

Da vender parolette, anzi menzogne.

Canz. 9.

E'l bel paese e'l loco ov' io fui giunto
Da duo begli occhi che legato m'hanno¹.

Va plinge de acum, și-i va face bine:

Ed io son un di quei che'l pianger giova².

Își va spune simțirea an de an — numărînd exact —, dar fără s-o poată istovi, căci i-ar trebui altfel să „numere stelele“ și „într-un mic păhar să adune toate apele cite sunt“³. E pentru dînsul un chin⁴, căci ea, mîndră, îl răspline, nefiind el vrednic să se uite măcar la dînsul:

Ella non degna di mirar si basso⁵.

În zădar visează de „o întîlnire de cum s-ar lăsa soarele, fără altă tovarășie decît a stelelor, — numai o noapte, și să nu mai vie zorile“:

Con lei foss'io da che si parte il sole
E non ci vedess' altri che le stelle, —
Sol' una notte, e mai non fosse l'alba⁶.

Nu va putea culege în veci ramură sau foi din acest laur⁷...

Spre sfîrșit numai, inima tare se înduioșează. Odată, la un întîi mai, cineva, în treacăt, împarte trandafiri celor doi ce par a-și voi binele⁸. Acum „era aproape vremea cînd Amor se întîlnește cu Castitatea, și amanților li e dat să stea alături și să spuie ce li stă pe inimă“. Dar „moartea

¹ I' benedico il loco e'l tempo e l'ora
Che si alto miraron gli occhi miei.

² Canz. 3.

³ Canz. 15.

⁴ Son. 29.

⁵ Canz. 7.

⁶ Sestine, 1.

⁷ Ma pur di lei che'l cor di pensier m'empie
Non potei coglier mai ramo, né foglia:
Si fur le sue radici acerbe ed empie.

(*Triumphus Cupidinis*, IV.)

⁸ Son. 207.

invidiè starea fericită ori măcar speranța; stătu împotrivă, la mijloc de cale, ca dușman armat¹.

Cea judecată de el a fi vrednică de nemurire² se stînse, pe neașteptate, la 6 april 1348. O vede, „nu palidă, dar ca zăpada albă..., pârînd că se odihnește de osteneli“:

Pallida no, ma più che neve bianca,
Parea posar come persona stanca³.

Și, pentru a se afirma încă mai mult realitatea ce are la bază, el face însemnări în proză pe Virgiliul lui de căpății și de călătorie, arătîndu-și lui singur că „de acum nu va mai avea plăcere în viață“⁴, care, cu toate momelile ei, va fi părăsită, ca o Babilonie.

De aici începe partea cea mai frumoasă, mai în adevăr emoționată și mai adînc emoționantă a cîntecelor de iubire ale lui Petrarca. „Femeia frumoasă pe care atît am iubit-o“, spune el, „pe neprevestite a plecat de la noi și, după cît nădăjduiesc, s-a suit la cer, — așa i-au fost de dulci și de suave faptele“⁵. Și, dacă aici sonetul urmează prozaic, vorbind de „cheile inimii“ care au fost recăpătate, de pele-
rinul căruia i s-a luat greutatea de pe umeri — *pellerino scarco* —, altele mențin de la un capăt la altul această notă

¹ *Presso era'l tempo dov' Amor si scontra
Con Castitate, ed a gli amanti è dato
Sedersi insieme e dir che lor incontra.
Morte ebbe invidia al mio felice stato;
Anzi alla speme, fagliasi all'incontro
A mezza via come nemico armato.*

(*Son.* 274; cf. 275, 276.)

² *Quella che, se'l giudicio mio non erra,
Era più degna d'immortale stato.*

(*Son.* 87.)

³ *Triumphus Mortis*. Lucrarea, după *Africa* latină (1338), începe la 1352 și nu e părăsită — în stare nedeplină — decît în 1374.

⁴ *Perchè niente più mi debbe piacere in questa vi'a... È giunta l'ora di fuggire di Babilonia. Cf. Canz.* 23.

⁵ *La bella donna che cotanto amavi
Subitamente s'è da noi partita,
E, per quel ch'io ne spero, al ciel salita:
Și furon gli atti suoi dolci, soavi.*

(*Son.* 70.)

înduioșată. „A trecut aceea de care am plîns și-am scris.“¹
 „Creștele plute de strălucitor aur și scînteierea îngerescului rîs, care obișnuiau să facă din pămînt Rai, puțin praf sunt astăzi, care nimic nu simte“:

Le cresse chiome d'or puro lucente
 E'l lampeggiar dell'angelico riso,
 Che solean far in terra un paradiso,
 Poca polvere son che nulla sente².

„Cît te urăsc, pămînt lacom, care ții în brațe tot ce nu mai pot vedea“:

Quanta invidia io ti porto, avara terra,
 Ch'abbracci quella cui veder mi è tolto³.

„E gol și rece cuibu-n care-a stat ea“⁴... Ai dormit, frumoasă stăpînă, scurt somn: acum te-ai trezit între spiritele alese“:

Dormito hai, bella donna, un breve sonno,
 Or se' svegliata trà gli spriti eletti⁵.

Viața lui nu mai are preț. „S-a smuls orice dulceață a vieții mele.“⁶ Ce bine ar fi fost să poată muri, scrie el, peste trei ani, în același ceas cu dînsa!⁷ Așa, el o simte veșnic lingă sine, „după mers, după glas, față, veșminte“:

...Quando torni, ti conosco e'ntendo
 All' andar, alla voce, al volto, a'panni⁸...

¹ Passata è quella di ch'io piansi e scrissi.

(Son. 272.)

² Son. 251.

³ Son. 251.

⁴ È voto e freddo'l nido in ch'ella giacque. (Son. 270.)

⁵ Son. 283.

⁶ Ogni dolcezza di mia vita è tolta.

(Canz. 22.)

⁷ Oh che bel morir era oggi è terz' anno!

(Son. 237.)

⁸ Son. 241.

În zvon de ramuri, de frunze, în plins de păsări, în „susur de ape ce fug pe iarba verde“¹ i se pare că o aude încă:

Parmi d'udirli udendo i rami e l'òre
E le frondi e gli augei lagnarsi e l'acque
Mormorando fuggir per l'erba verde¹.

Va merge și cu ei mult ca odinioară, tăcînd, ca să nu facă pe alții a plînge:

Tacito vo, ché le parole morte
Farian pianger la gente, ed il desio
Che le lagrime mie si spargan sole²...

Nu e pasăre supt strășină, nu e fiară-n pustie mai singură ca el:

Passer mai solitario in alcun tetto
Non fù quant'io, nè fera in alcun bosco³.

Maica Domnului e rugată să-l ierte de prigonirea durerii⁴; iubita însăși apare pentru a-l întreba „de n-a plîns destul“⁵. Bătrîn acum — *tu se' pur veglio*⁶—, el urmează a-și duce crucea.

Cu ce samănă această iubire de douăzeci de ani, nesatisfăcută, nehrănită prin scene reale de întîlnire, prin cuvinte schimbate, prin variație de atitudini, prin ce ar veni de la dînsa pentru a-l înnoi sufletește pe dînsul, această lungă litanie, de la o vreme puțin cam obositoare, pe care un cărunt secretar și eventual diplomat, avînd mai ales grija „dulceții cuvintelor și sonorității lor“⁷, o îndreaptă către o femeie care și-a încheiat viața — frumuseța ei presupunîndu-se neatînsă — dincolo de marginile pînă la care inima

¹ Son. 143.

² Son. 16.

³ Son. 190.

⁴ Canz. 29.

⁵ Non pianger più; non m'hai tu pianto assai? (Son. 298).

⁶ Son. 309.

⁷ Verborum dulcedo quaedam et sonoritas.

omenească își păstrează încă toată frăgezimea și nevinovăția?

Petrarca a pretins că în cintecele lui vorbește numai adevărul, că el nu caută „cinstea de a fi plîns”¹, și el a răspins aserțiunea unui prieten că numele Laurei acopere numai — în legătură cu sacrul nume al lui Apolon — un cult abstract, de cărturar, pentru poezia însăși². Dar nu e mai puțin adevărat că, dacă nu i-a lipsit pentru iubirea sa sinceră un obiect din lumea văzută, el a prefăcut îndată sentimentul său într-o temă durabilă, într-un motiv de exploatare poetică, iar legătura sa cu doamna din Avignon într-o *atitudine literară* pe care nimic nu o va schimba.

Întru aceasta însă el nu se putea adresa la vreo originalitate națională a liricei italiene, pentru că aceasta nu exista. Și nici la modelele sale antice, Tibul, Propertiu, Catul, Gallus, pe cari am văzut că, mai de curînd, și alții îi cunoșteau: de fapt, acești vechi scriitori latini trec de la un eveniment la altul, de la o notă trăită la altă notă trăită, de la o comunicație cu natura la altă comunicație cu aceiași, vioi, variați, scurți în exprimarea sentimentului din elegiile care *nu se opresc asupra unei stări interioare, stoarsă pînă la ultimele limite ale puterii de a inspira*. Și ei nu rafinează asupra sentimentului, *raționalizîndu-l* ca în cutare sonet al lui Petrarca, în care se caută a se vedea de ce sufletul pierd din fața iubitului, devenit palid, pentru ca acesta să se bucure, ca și palida lui iubită, de această scădere a vitalității³.

Dar o asemenea tratare a subiectului se întîlnește, cum s-a văzut, în toată literatura franceză îndată ce spiritul scolasticeii universitare, a pătruns în ea și artificiile retoriceii s-au infățișat pentru a împodobi poezia nesfîrșitelor analize interne. La Chrétien de Troyes acum se introduce un nou spirit în povestirea epică; ea face tot farmecul — și toată oboseala — operei lui Guillaume de Lorris și lui Jean de

¹ Pianger cercai, non già del pianto onore (*Son.* 252.)

² *Epistolae Familiares*, II, 9.

³ Quinci in due volti un color morto appare (*Son.* 73.).

Meung. Acuma același sistem trece în limba italiană a cîntărețului din Avignon.

Și, pentru a pregăti potrivit cu nevoile acestei literaturi noi subiectul însuși, iată că, în acest Sud, în care trubadurii păreau să învie, în care normele lor stilistice ca și genul lor de inspirație trec în Catalonia, apoi în Aragon, la urmă, cum se va arăta, și la castilanii, cari fac literatura de Curte, în care, apoi, la 1356, societăți nouă de poeți se înjghebau după vechea datină, Guillaume Molinier redactează „legile de iubire“, *Las leys d'amors*, cu amintirea poetilor legați prin jurămîntul lor pe o viață întreagă de o femeie care, poate, deși măgulită în mîndria ei de acest cîntec ce se înalță spre dînsa, nici nu și-a plecat vreodată ochii asupra credinciosului închinător.

Petrarca, un cunoscător al limbii provențale, care a și introdus în cîntecul său versuri din repertoriul trubadurilor¹, a citit operele acestora, și în *Triumf* el pomeneste pe Arnaud Daniel, pe Raimbaud de Vaquieras, pe Pierre d'Auvergne, pe Rudel, pe Folques de Marsilia, pe Hugues Gancelmo și alții². A ținut să-i continue și i-a întrecut: pe cînd ei, oameni de război, nobili, burghezi, meșteri, aruncau în treacăt cîte un cîntec în goana vieții lor, el, cărturarul, specialistul, „omul de birou“ și „omul de litere“, va scrie o viață întreagă și va strînge tot ce a scris pentru ca urmașii, admiratorii, să-l păstreze cu pietate. Avem a face deci la el cu cel mai mare din *poezii provențali*, deși limba pe care a întrebuițat-o nu e a înaintașilor săi.

Cu aceasta însă Petrarca revine în evul mediu, ale cărui caracteristice sunt și această analiză psihologică și această rafinare sentimentală și aceste personificări și alegorii și această literatură omagială, încremenită într-o singură atitudine.

Și în altă privință el amintește însă aceeași epocă. Dante taie în piatră ca să afle în pămînt piatra scumpă

¹ *Canz.* 7. Are și franțuzisme, ca *giovencel* — *jouvenceau*.

² I, 2-3.

a comparațiilor sale; acest nou „toscan“ culege flori în acea piatră despăcată de cîntărețul, veșnic luptător și încălzit de patimi ca și de gânduri, al *Divinei Comedii*. Realitatea de la care totuși trebuie să ceară podoabe pentru a smălta un cîntec care nu trăiește prin sine, îi e străină, depărtată, ștearsă, cum se potrivește pentru un cîntec „născut noaptea în mijlocul pădurilor“: *canzon nata di notte in mezzo i boschi*¹; e săracă și redusă la ce se poate culege din cărți, ori la ce încunjură cămara de lucru, la ce se vede de la fereasta în față cu biroul. Cînd vrea să arate ce mult se teme de acei „ochi fatali“, el se va asemăna doar cu copilul tremurînd înaintea mamei²; vreo „privighetoare ce cîntă, toată noaptea, dulce în umbră, se tînguiește și plînge“:

E'l rosigniuol che dolcemente all' ombra
Tutte le notti si lamenta e piange³.

Cînd i se înfățișează în minte seara, el își aduce aminte că noaptea noastră deschide ziua pentru alte locuri⁴, ori condeiul lui schițează cărturărește pe păstor, care, la „coborîrea razelor planetei“, cînd „se întunecă regiunile din Răsărit“, „se ridică în picioare și cu verga lui, lăsînd iarba și fîntînile și fagii, duce turma lui suav“, pentru ca, „departe de oameni“, să se așeze pe noapte în căsuța lui⁵. Dacă

¹ *Sest.* 7.

² Come fanciul ia verga; *Son.* 31.

³ *Son.* 10. Chemarea păsărilor ce plîng la cel ce plînge; *Son.* 317. Și munții, țermurile, riurile, pădurile le chiamă spre a-l mîngîia; *Son.* 29.

„Ogni loco m'attrista ov' io non veggio.

Que' begli occhi soavi“. (*Canz.* 3.)

⁴ Quando la sera scaccia il chiaro giorno
E le tenebre nostre altrui fann' alba. (*Sestina* 1.)

⁵ Quando vede 'l pastor calare i raggi
Del gran pianeta al nido ov' egli alberga
E'mbrunir le contrade d'Oriente,
Drizzasi in piedi e con l'usata verga,
Lassando l'erba e le fontane e i faggi,
Move la schiera sua soavemente,
Poi, lontan dalla gente,
O casetta o spelunca,

Di verdi frondi ingiunca (*Canz.* 5). — Cf. însemnarea din *Sestina* 3 și „stelele rătăcitoare“ după ploaie, *Canz.* 15.

va începe să îmbrace călătoria vieții sale în icoana corăbiei „pline de uitare“, care înaintează „prin aspra mare și prin miez de noapte, iarna“, îi vor veni îndată în amintire și Scilla și Charybda clasice și „domnul său, ba dușmanul său“, Amore, care stă la cîrmă:

Passa la nave mia colma d'oblio
Per aspro Mare o mezza notte il verno
Infra Scilla e Caribdi, et al governo
Siede 'l signor, anzi'l „nimico mio“¹.

Apoi lumini de port², ceruri de stele, supt care „zace fără unde marea“³, „zăpezi veșnice, neatînse de soare atîția și atîția ani“:

...neve

Non percossa dal sol molti e molt'anni⁴.

Cîteva izbutite tablouri familiare: pasărea din ramuri prinsă cînd se așteaptă mai puțin⁵, „boii ce se întorc seara, desjuțați, de la cîmp și de la dealurile brăzdate“:

Veggio la sera i buoi tornare sciolti
Dalle campagne e da' solcati colli⁶.

„viorele noaptea pe luncă“, „palide și iubitoare“ — *amorosette* — „viorele“⁷. Copilul apare, fără nimic din nimbul de la Dante, cu madonele lui răpede schițate, ca să încerce a vorbi în vremea cînd nu se mai poate răbda tăcînd:

¹ Son. 156.

² Come lume di notte in alcun porto
Vide mai d'alto mar nave nè legno.
(Sest. 4.)

³ Notte'l carro stellato in giro mena
E nel suo letto il Mar senz'onda giace
(Son. 131.)

⁴ Sestina 2.

⁵ E come augello in ramo,
Ove men teme, ivi più tosto è colto.
(Canz. 20.)

⁶ Canzone 5.

⁷ Vd. Canz. 11: „le notturne viole per le piagge“; Son. 129: „amorosette e pallide viole“.

Come fanciul ch' appena
 Volge la lingua e snoda,
 Che dir non sà, ma'l più tacer gli è noia¹.

De tot realist apar biete bătrine întorcându-se seara acasă
 -- la stanca vecchiarella pellegrina² --,

ori, dimineața, trezindu-se, ca să aprindă, „descinsă și
 desculță“, mangelul înainte de a pune din nou pe furcă mina
 deprinsă:

Levata era a filar la vecchiarella,
 Discinta e scalza, e desto avea'l carbone³.

Căci toată această lume, a adevăratului om din evul mediu,
 îi și zice, de fapt, așa de puțin, pe lângă ce spun cărțile, pe lângă
 ce strălucește în idee, pe lângă ce ni este pregătit aiurea, în
 lumea unde, mergînd Laura, s-a înălțat! „Ce sunt, spune el,
 bogățiile? Ce sunt onorurile? Și pietrele scumpe și sceptrele
 și coroanele și mitrele și colorile de purpură“⁴?

„La moarte ajungi odată, ori cu păr negru, ori cu păr
 alb“:

Alla morte in un punto s'arriva
 O con le brune o con le bianche chiome⁵.

În năcazurile noastre „nu e decît o singură mîngiere: a
 morții“:

Un sol conforto, e della morte, avemo⁶.

Ce preț are tot ce se spune, latinește ori grecește, pe un mor-

¹ Canz. 13.

² Canz. 5.

³ Son. 26. Într-un loc comparația cu musca (*farfalla*) zburînd în ochi pentru a răni și a muri, cînd caută lumina (*Son.* 110).

⁴ U' son or le ricchezze? U' son gli onori

E le gemme, e gli scettri, e le corone,

E le mitre e li purpurei colori? (*Triumphus Mortis*).

⁵ Sest. 2.

⁶ Son. 8.

mînt¹? Esențialul e că s-a rupt taina acesteilalte „morți, ce se cheamă viața“:

— di questa morte che si chiama vita² —,

că sufletul s-a „descăpăstrat“, că s-a desfăcut „vălul timpului“ care ascunde sufletul curat³.

Îi e sete să zboare aiurea, cere „milă, iubire, soartă“ ca să-i „dea aripi ca de porumb, spre a se odihni, ridicîndu-se de pe pămînt“:

Qual grazia, qual amore o qual destino
Mi darà penne in guisa di colomba
Ch' i' mi riposi e levimi di terra?⁴

„Deschide-mi“, strigă el, „temnița unde-s închis“:

Aprasi la prigion ov' io son chiuso!⁵

Aici, totuși Parisul nu ucisese, Assisi.

E oare „italianitate“ — Dante se pomenește cu laude⁶ — și clasicism mai mult la acel Boccaccio, care, cu un spirit mult inferior, lipsit de orice poezie — căci în *Filostrato* versurile lui vioaie nu fac decît să prelungească după putință o povestire anume destinată, în care nu intră nimic din imaginația proprie —, a dat, în poezie și în proză, opere în limba vulgară, care, din anume motive, au rămas?

¹ Ma, se'l latino e'l greco

Parlan di me dopo la morte, è un vento — *Canz.* 21.

² *Son.* 180. Cf. 1: Che quanto piace al mundo è breve sogno.

³ ...frà voi

Ove le membre fanno all'alma velo (*Son.* 57).

⁴ *Son.* 60.

⁵ *Canz.* 9. În operele latine (*Ep. fam.* VI, 4) ca refugiu apare amintirea trecutului clasic, cu „magnifici actus“ și „clara nomina“.

⁶ Dante Alighier, Fiorentino,

Il qual con eccellente stil vi scrisse

Il sommo ben, le pene e la gran morte.

În *Filostrato* (1336) sunt amintiri din Petrarca, Cavalcanti și Cino.

Se copie versuri din Dante (Quali i fioretti del notturno gello; *Filostrato*, ed. „Bibl. Romanica“, p. 89) și se imită Petrarca (vd. *Filostrato*, aceeași ediție, pp. 151 și urm., 181 și urm.) Pasagiul din Petrarca cu binecuvîntările la Boccaccio, *Filostrato*, p. 93.

Tinerețea scriitorului n-a fost petrecută în vreunul din acele orașe care prin lupte interne, prin posesiunea libertății, prin instituții cetățenești și mari amintiri romane, să fi păstrat acea tradiție care a făcut mare pe Dante¹. După petrecerea-i de copilărie la Florența, negustorul și fiul de negustor, care face un timp meșteșug de *commis-voyageur*, se așează în acel Neapole, care pe atunci înfățișa un aspect cu totul deosebit. De la Bizanț la normanzi, de la normanzi la Hohenstaufeni, de la Hohenstaufeni la Angevini, cu vecinătatea sarasinilor și, acum în urmă, supt amenințarea aragonezilor aduși de Vesperele Siciliene în Sicilia, frumosul oraș, în mijlocul încântătoarei naturi pe care o slăvește însuși Boccaccio², are un caracter străin de Italia, oriental, asiatic aproape.

Și dacă străinul ar fi trăit măcar în mijlocul poporului de acolo! Dar el e, după o datină pe care o vom vedea producându-se și dezvoltându-se în Spania, un curtean, un *cortigiano*, — și atit. La o Curte unde mai dăinuiesc fiindcă e a unui rege care e și conte de Provența, vechile obiceiuri amoroase din epoca trubadurilor, cu o notă de josnică trivialitate datorită climei și amestecului neamurilor de pretutindeni, dorite de toate binefacerile și plăcerile pe care așa de îmbielșugat le dă aici cerul.

După ce studiase, contra voinței practicului său tată, filosofia în legătură cu poezia³, el ajunge, cum se prezintă însuși în prefața *Decameronului*, unul care „din cea dintii tinereță a lui pînă atunci a fost aprins peste măsură de preainaltă și nobilă iubire, poate mult mai mult de cum s-ar părea după inferioara lui condiție“⁴. „Eu“, repetă el, în cuvintele

¹ 17 ani îi petrece la Neapole; în 1340 e la Florența, în 1346 la Ravena, în 1347 la Forlì; în 1350—3 iar la Florența, (la Neapole și în 1348); moare la Certaldo, în ziua de 21 decembrie 1375.

² „Credesi che la marina di Gaeta sia quasi la più dilettevole parte d'Italia“ — mai ales *Costa d'Amalfi*, cu orașele, grădini, fântini, case de negustori bogăți; *Decameronul*, II, nov. 4.

³ *Corbaccio*, ed. „Biblioteca Romanica“, p. 57.

⁴ Perciò che dalla mia prima giovinezza infino a questo tempo oltre modo essendo acceso stato d'altissimo e nobile amore, forse più assai che alla mia bassa condizione non parrebbe.

de introducere la *Filostrato*, „care mai de la începutul copilăriei mele pînă la acest timp am fost în servicii de iubire, aflîndu-mă la curtea sa“ (a Mariei de Aquino, bastarda regelui Robert), „între nobili și frumoase doamne“¹.

Și de așa fel e viața în acest mediu cosmopolit în care supt tiranie domnește intriga, iar puterea de constrîngere a religiei a dispărut încă din zilele lui Frederic al II-lea, încît de aici, firește, își formează el convingerea că „femeia e un animal imperfect, pasionat de mii de patimi neplăcute și abominabile“². Și iubirea de care va vorbi, atingînd-o tot așa de ușor și de cinic ca și autorii, numiți sau anonimi, ai poveștilor franceze medievale, nu e pentru dînsul măcar o patimă puternică, transformatoare. Desprețul creștinului din evul mediu, care răspînge femeia, îl face să caracterizeze acest sentiment ca „o pasiune ce orbește sufletul, rătăcește simțul, îngroașă, ba chiar distruge memoria, împrăstie averile pămîntești“, și cîte alte păcate³. În acest sens opune el *cortesia* a lui *villaniei* obișnuite⁴, iar, cînd i se obiectează trivialitatea unora din povestiri, el se scuză cu sofisme și cu insulte⁵, invocînd odată și autoritatea patriarhului din Ierusalim⁶, care-l primise bine la Avignon în 1365, unde, de altfel, Petrarca îi traduce în aleasa lui limbă latină nuvela *Griselda*.

Tot ce se află în *Decameronul* cu numele pretențios luat din grecește, „Cele zece zile“, — ca și *Filostrato* și *Filocopo*, — e văzut de aici, din Neapole, între 1348 și 1355. Po-

¹ Io, il quale quasi dalla mia puerizia infino a questo tempo ne'servigi d'amore sono stato, ritrovandomi nella sua Corte, trà li gentili uomini e le vaghe donne.

² La femmina è animale imperfetto, passionato da mille passioni spiacevoli e abominevoli — *Corbaccio*, p. 58.

³ Una passione accecatrice dell'animo, sviatrice dell'ingegno, ingrossatrice, anzi privatrice della memoria, dissipatrice delle terrene facultà... *Corbaccio*, p. 570. Cf. și B. Zumbini, *Il Filocopo del Boccaccio*, Florența, 1879.

⁴ *Decameronul*, II, nov. 5.

⁵ Încheierea la *Decameron*. *Gabbare (Filostrato, par. 26)*, după *gabs*, în glumele vechii epopei franceze, se întîmpină la acest imitator italian — cuvîntul ca și sensul.

⁶ *Decameronul*, VI, nov. 8: „Messer Nonmibiasimate Sevoipiace, degnissimo Patriarca di Jerusalem“.

vești populare despre isprăvile lui Carol I și al II-lea — înlăturarea chiar a împăratului Frederic, pomenit așa de des în *Novellino*, e interesantă¹ —, ale lui Fadrique aragonezul, ale lui don Pedro, regele Aragoniei². E vorba apoi de Tunis și Gerbe, de Barbaria toată, de corăbiile genoveze și de „cocchele“ catalane care străbat Arhipelagul, de „Romeii“ din Constantinopol, de prinții franci din Moreia, ca seniorul din Clarentza, de apărătorii creștini ai Ciprului și Rodului, de turcii din Smirna, de mongolii de la Tebriz, de Sudan și de familia lui, începînd de la Saladin, dușmanul cruciatelor, și de la „Bătrînul“ din muntele Libanului³. Întregă lumea musulmană cu care s-au luptat aceștia și s-au zbatut urmașii lor, negustorii, învie astfel cu obiceiurile ei autentice: daruri de șoimi, osînda legării la stîlp a celor unși cu miere, mărfurile răsăritene, postavurile „tătărești și indiene“⁴, cu fondacele și judecățile de negustori. Cum flota regelui Robert servește pentru o comparație indecentă, aiurea⁵, așa în *Decameron* se face gluma cu ce-ar fi dacă s-ar aduce Sudanul prins la Avignon⁶. Povești orientale, ca a celor două lăzi, una cu lucruri scumpe, alta cu lucruri de nimic, oferite ca răsplată⁷, ca aceea a cocorului cu un singur picior, vin pe aceeași cale⁸.

Afară de vagi imitații de subiecte clasice și de cîteva povestiri de caracter italian propriu-zis — și totuși cadrul e din Florența ciumei celei mari de la 1349 și „se aud greierii cîntînd pe măslini“⁹, — celelalte vin din Franța, cu abații săi din Cluny¹⁰ și alte personaje populare, cu îngră-

¹ II, nov. 5—6; X, nov. 6.

² *Ibid.*, X, nov. 7.

³ II, nov. 4, 7; VIII, nov. 9; X, nov. 9.

⁴ VI, nov. 8.

⁵ *Corbaccio*, p. 92.

⁶ *Decameronul*, VIII, nov. 2. Interesul lui mergea pînă la Etiopi și la izvoarele Nilului, pînă la „Chitaiul“ chinez (*Corbaccio*, p. 65). Cetirea lui Marco Polo se vede adesea.

⁷ *Decameronul*, X, nov. 1.

⁸ Cf. Landau, *Die Quellen des Dekameron*. „Cei Șapte Înțelepți“ (ed. franceză, *Roman des sept Sages*, publicat de Keller, 1886) par a fi venit prin Spania.

⁹ Nè altro s'ode che le cicale sù per gli ulivi.

¹⁰ *Decameronul*, X, nov. 2.

mădirea la Paris a oaspeților din Genova, din Cipru și de aiurea¹.

Cu atita însă nu suntem în Italia și, dat fiind că antichitatea nu face pornografie de intenție decît într-o epocă de decadentă, nu suntem nici în lumea romană. Prin acest copil italian al Parisului, rîzgiat, pentru dezmățatul lui talent, în Neapolea Angevinilor, răsună, la această frumoasă mare a Răsăritului, un hohot de ris întîrziat al evului mediu francez. trivial și agresiv^h.

¹ De ex. I, nov. 2; X, nov. 9. S-ar putea urmări influența franceză și în *Ninfale fiesolano*, în *Ameto*, în *Amorose visioni*.

a. Argumentare revelatorie pentru metoda lui Iorga: atestările contemporane sînt mult mai importante decît lucrările exegeților posteriori; cu alte cuvinte, istoria mentalității se face pe surse, direct, și nu cu ajutorul unor lucrări de sinteză. Incursiunea lui Iorga în istoria literaturilor romanice a fost în primul rînd o parcurgere sistematică a textelor literare romanice.

b. Caracterizare concisă: nu se află în opera lui Cecco d'Ascoli ceva în genul fragmentului contelui Ugolino, celebru prin dramatismul lui. Cu ajutorul unui simplu cuvînt — „adăugim“ —, Iorga definește o operă.

c. Leclerc enumeră aci cîteva titluri de mari opere căzute pradă focului inchizitorial și cîteva nume de cărturari arși pe rug (după ce, afirmă autorul, s-a constatat că nu era îndeajuns să fie arse numai cărțile). Interesant pentru minuția lui Iorga e faptul că Leclerc scrie că astrologul Cecco d'Ascoli (cu adevăratul său nume Francesco Stabili) a fost ars în 1337, dar Iorga trece data exactă: 16 septembrie 1327.

d. Legile civile și rațiunea canonică

Bine se imbină; dar adesea spre rău le folosesc.

Apără pe hoți și pe alții acuză,

Pe cel cu bani și cu mai multă putere îl scuză;

Ticălos e cel care cu aceștia se amestecă

De nu le umple mîinile pe sub tunică.

e. „Moarte bisericii, preoților! trăiască libertatea!“ De origine necunoscută, denumirea de *Ciompi* a fost dată muncitorilor care în 1378 au încercat să se grupeze într-o organizație de gen sindical.

În vara acestui an ei au dominat Florența, încercînd să instaureze o ordine capabilă să stăvilească abuzurile patronale. La 31 august au fost atacați și izgoniți, iar doi conducători ai lor au fost decapitați.

f. Versul lui Petrarca amintește pe cel de la sfîrșitul cîntului III din *Infern* (E caddi come l'uom che'l sonno piglia) și pe cel, mult mai celebru, din *Inf.* V, 142: E caddi come corpo morto cade.

g. Între spic și mînă e pus un zid (amintind de proverbul folosit de A. de Musset drept titlu pentru o piesă a sa: „Entre la coupe et les lèvres il y a assez de place pour un malheur“); dacă focul n-a stins focul, nici riul n-a secat vreodată în urma ploii; unii schimbă părul mai curînd decît lingușirea.

h. Se consideră astăzi în unanimitate că Petrarca și Boccaccio aparțin Renașterii — vd. P. O. Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Roma, 1956; A. Renaudet, *Autour d'une définition de l'humanisme*, 1945.

*Literatura spaniolă
în veacul al XIV-lea:
curentul tradițional
și influența franceză*

În Neapolea lui Boccaccio se întâlnește, cum am văzut, *spiritul spaniol*, așteptând pentru veacul următor acea operă de stăpânire aragoneză, plecată din Sicilia, care, după domina, îndreptată spre Ungaria, a regelui Ladislas, după dezordinele de tot felul din vremea Ioanei a II-a, vrednică de cea dintii, era să deschidă, la 1443, lui Alfons „Magnanimul“ porțile Neapolei, unde n-au putut să se menție noii Angevini, regele René și fiul său Ioan de Calabria.

Această viață culturală spaniolă e în acest timp destul de complicată și schimbătoare, o veche tradiție stînd, o bucată de vreme, în fața noilor curente de la Nordul Pireneilor, pentru ca, după 1350, să fie învinsă și înlocuită, pe rînd, de spiritul satiric din *Roman de la Rose*, de noul cavalierism francez, pe care, într-un capitol următor, îl vom cerceta în Franța însăși, și de „eticheta“ literară a noii poezii de Curte cu origini provențale și catalane.

Înainte de a le urmări trebuie să se observe că avem a face cu o poezie pur castilănă, căci Portugalia nu dă nimic¹ de oarecare însemnătate, iar în limba catalană n-avem, pe lîngă traduceri din clasici și bucăți lirice răzlețe, decît mici tratate științifice de un caracter cu totul particular². Și totuși în acest răstimp, Casa aragoneză, stăpînitore în Catalonia, își întinde stăpînirea, care a început să se înjghebe încă de la sfîrșitul veacului precedent: la 1355, Petru de Aragon își

¹ Vd. totuși versurile regelui Petru; *Amador de los Rîos, op. cit.*, VI, p. 23.

² Gröber, *Grundriss*, II, pp. 78 și urm.

căsătorește fata cu regele Frederic al III-lea de Sicilia și-l moștenește pe acesta la 1377. Fiica lui Frederic, Maria, luînd pe Martin, fiul regelui Martin din Aragon, dă acestuia Sicilia, dar principele cel tînăr moare la 1409, și iarăși se reunesc cele două coroane, pe care mai departe, chiar după așezarea dinastiei în Neapole, veacul al XV-lea le va vedea din nou osebite. Însă la începutul aceluiași veac, în 1412, Casa de Barcelona e înlocuită cu noua Casă de Trastamare din Castilia, noul rege Ferdinand fiind născut din căsătoria cu Ioan de Castilia a Eleonorei, moștenitoarea tronului aragonez, — și cu aceasta, în așteptarea căsătoriei dintre Ferdinand Catolicul, din Aragon, și Isabela, din Castilia, pe la jumătatea aceluiași secol, se pregătește întinderea culturii castilane și asupra formațiunii politice catalano-aragoneze, cu dialectul ei special, denumit un timp, limbă literară.

În această Castilie literatura se ține de tradiția mare a lui Alfons al X-lea, continuată, cum s-a arătat, de cei dinții dintre succesorii lui. O literatură de Curte, sau, mai curînd, o literatură dinastică. Și una asupra căreia întîmplările vieții acelu care scrie, împrejurările timpului în mijlocul căruia trăiește, spiritul acestei vremi — în afară de acele neconținute aluzii, mențiuni, paranteze pe care le tirăște spre marea mulțămire a cercetătorului, oricare om din evul mediu — nu exercită aproape nici o influență.

Reprezentantul acestei literaturi e infantul don Juan Manuel, nepot de frate al marelui rege Alfons.

Tatăl său, Manuel, fusese căsătorit, într-o a doua legătură, cu o princesă de Savoia, Beatricea, Juan, născut la Escalona, în ziua de 5 mai 1282, a mai avut un frate, Alfons, și o soră, Violanta, dar aceștia au murit tineri, tatăl el însuși dispărînd cînd infantul avea un an și opt luni. A fost crescut de Beatricea, care trăiește numai pînă în 1327.

Juan, căsătorit la o vîrstă mai coaptă, în 1328, cu Elisabeta de Maiorca, din ramura casei de Aragon care locuiește în Insulele Baleare, luptă cu maurii la Murcia. După moartea regelui său, el e dintre aceia cari se silesc a împiedica fărîmițarea Castiliei în aparență fără dușmani, căci era vorba

de a se crea din nou vechiul regat de León; e unul din sprijinitorii energicei regine Maria de Molina (+ 1221) și al fiului ei, noul rege Fernando. Ajută la restabilirea, pe cit cu putință a ordinii, în vremea tulburată, pînă la așezarea în domnie a lui Alfons al XI-lea (1325), căruia îi dă de soție pe propria lui fiică. Mai tîrziu se va certa cu acesta și se va „desnatura“, va părăsi serviciul lui, pentru a se retrage în Aragon, avînd și legături cu păgînii din Grenada. Însurat a doua oară cu Blanca de Larra, el reîncepe lupta cu suveranul castilan, împăcîndu-se numai în 1340, cînd ia parte și el la lupta cu maurii din Maroc (Río Salado și cucerirea Algeirasului). O a treia căsătorie, cu Ioana de Aragon, despină de Romania, influențează și ea asupra carierei lui politice. Moare la 1347 sau 1348.

„Nu sunt“, spune el, despre care contemporanii afirmau că e așa de învățat, în toate științele cultivate de vremea lui, „prea cărturar“¹. Scrie pentru învățătura fiului, don Fernando, pentru plăcerea prietenilor, în ceasuri pe care le fură somnului², ca să ajute somnul cetitorilor³. Întrebuințează limba vulgară — „el romanço“ — „pentru a fi înțeles de laici și de cei cu nu prea multă învățatură“⁴. Mai bine, oricum, decît „să se joace zarurile ori să se facă alte lucruri josnice“, căci „cel mai bun lucru ce poate avea omul e știința“, și, de altfel, „în cărțile ce face e mai mult folos și adevăr decît pagubă“⁵.

Ideile dominante-i lipsese cu totul: ce depărtare între el și Ramón Lull, precum, în ce privește spontaneitatea, frăgezimea, coloritul povestirii, ce deosebire între el și un Ramón Muntaner! Crede în astrologie, dacă nu strică lui Dumnezeu, lumii și culturii. Ne mirăm cînd vedem pe acest om cu politica personală așa de șovăielnică afirmînd că „este război

¹ Yo non so muy letrado.

² Et en las cosas que ove a fazer de Algunas sciencias o de algunos libros ó de algunas estorias, esto finceva de la del tiempo che avía a dormir.

³ Quando non pudiendo dormir (*Caballeria*).

⁴ Para los legos et de non muy grant saber.

⁵ Et pienso que es mejor pasar el tiempo en fazer libros que en jugar dados o fazer otras viles cosas. La mejor cosa que ome puede aver es el saber. En los libros que yo fazo ay en ellos pro et verdad, et non daño.

între creștini și mauri și va fi pînă ce creștinii vor fi recucerit pămînturile pe care maurii le țin cu sila¹.

Lucrările lui formează un șir enciclopedic. Întru aceasta ele urmează pe ale înaintașului său, regele Alfons, și se leagă de alte scrieri contemporane sau următoare, ca ale lui fray Bernardo Oliver, cu *Libro de los enxemplos*, ori scrieri ale rabinilor convertiți înainte și pe urma mării tulburări contra evreilor, Rabbi-Abner, devenit Alfons de Valladolid (+ 1349), Rabbi don Sem Tob (*Consejos et documentos*, etc.), Mosé Azan de Zaragoza².

Sunt în lista operelor lui don Juan Manuel cronici — mai mult compilații: *Crónica abreviada*, *Crónica complida*, cărți de învățătură practică: *Libro del conde*, *Libro de la caza*, *Libro de los engannos*, *Libro de los cantares*, *Libro de las reglas como se debe trovar*, *tractado sobre las armas* (cf. *De las tres razones*), cărți religioase: *Libro de las tres preguntas*, *Libro sobre la fé*, dar mai ales cărți de sfaturi politice și morale: *Libro del caballero et del escudero* (și după Ramón Lull, după Egidiu de Colonna etc.), *Libro de las reglas de la caballería*, *Libro de los castigos o consejos*. În *Libro del infante*^a (înainte de 1334) se înfățișează vechea poveste indiană, din *Varlaam și Iosafat*, așa de populară și la noi, în care un fiu de împărat care trebuie crescut de un filosof departe de mizeriile lumii le descopere pe toate în toată întinderea lor și în sensul lor cel mai adînc, la cea dintîi atingere cu o suferință omenească, și de aici se pleacă pentru a se descrie prințului clasele societății. În *Cartea pedepselor și sfaturilor*, sunt experiențe proprii³, despre trup, despre suflet, despre datoriile morale, despre cele *cincisprezece* feluri de prietenie etc. *Cartea exemplelor*, a lui Patronio sau a contelui Lucanor^b e cea mai importantă. Infantului — abia de cinci ani atunci — Fernando, „omul cel dintîi din Spania după rege”⁴, i se împărtășește și ființa lumii prin povestiri răzlețe, ca ale lui Boccaccio,

¹ Ha guerra entre los christianos et los Moros, et aria fasta que ayan cobrado los christianos las terras que los Moros los tienen forçadas (*Libro de los Estados*),

² Amador de los Ríos, *op. cit.* V, pp. 233 și urm., 329 etc.; Gröber, *loc. cit.*, p. 417.

³ Cosas provadas et sin ninguna dubda.

⁴ El ome de Espanna de mayor grado después del rey.

dar cu mai multă stăpînire de sine, cu mai multă conciziune de stil și, firește, dată fiind situația și dat fiind temperamentul autorului, cu nesfirșit mai multă demnitate. Cu subiecte luate din *Disciplina clericalis* a evreului botezat de la începutul veacului al XIV-lea Pero Alfonso — carte foarte mult citită și întrebuițată și aiurea — și din izvoare arabe (*Calila și Dimna*, *Varlaam și Iosafat*), cu exemple, alegorii, proverbe din atitea părți, cu amintiri din viața atitor personaje istorice, ca în *Novellino*, iar, mai tîrziu, și în Boccaccio, — regele Ricard al Angliei, împăratul Frederic, cutare conți ai Provenței, sultanul Siriei și Egiptului, infantul Henric, seneșalul de Carcasona, Fernán González, seneșal de Cartágena (în Spania), cu figuri din Paris și negustori genovezi, cu împrumuturi din *Tristanul* în proză, din Fedru¹, se alcătuieste, cu o perfectă decență, una din cărțile cele mai interesante ale evului mediu, vrednică de a fi tradusă, parțial sau întreagă, și în alte limbi. Vedem clerici cari ajung papi în închipuire prin făgăduieli neținute în samă, împărați cari — ca în poveștile noastre — aleg dintre fii ca moștenitor pe cel mai isteț, mai practic, mai vioi, care nu întreabă multe, dar nemerește totdeauna, pe mireasa maură cu firea cumplită, pe care, de la cele dintîi ceasuri petrecute împreună, o domolește, prin cruzimea lui socotită, soțul care a avut curajul de a o lua, pe femeia care, bătută că ride de soțul ostaș întors chior acasă, își scoate și ea un ochi etc.

Această direcție va fi urmată de Alfons al XI-lea însuși, căruia i se atribuie cărți de cavalerie, de *behetrias*, de *monte-ria* etc.², lucrate din îndemnul lui prin alții, ori de López de Ayala, pe care-l vom întîlni pe urmă supt alt aspect, cînd alcătuieste un *Libro de cetreria* (1386) pentru vînatul cu șoimi³.

Literatura istorică numără și cîteva lucrări, în versuri și în proză, pe care le produc spontan eu evenimentele. În ele se prezintă lupta de la Río Salado, lupta de la Alju-

¹ Gröber, *loc. cit.*, p. 419.

² *Ibid.*, p. 417.

³ Amador de los Ríos, *op. cit.*, V, p. 150.

barrota (de Johan de Alfaro, curtean al regelui Ioan I¹). Compilația e însă sistemul obișnuit: ea produce, supt același rege Ioan I, un *Sumariu al regilor Spaniei*, de Juan Rodríguez de Cuença, o *Cronică a faptelor întîmplate în Spania de la cei dintii domni ai ei și pînă la regele Alfons al XI-lea* (-1389), de episcopul navarez de Bayonne, de la Curtea regelui Carol cel Nobil, fray García de Engué, cele trei cronici, atribuite lui Fernán Sánchez de Tovar, ale stăpînirii acestui nou Alfons, cu un rezumat al celor săvîrșite de la Alfons al X-lea înainte². Apoi istoria lumii a lui Pablo de S. María, preceptorul lui Ioan al II-lea de Castilia³.

Un caracter mai personal îl au lucrările, într-o castiliană amestecată cu elemente aragoneze, ale unui cleric de obîrșie din Aragon, Juan Fernández de Heredia, care, intrînd la Ospitalieri, ajunse, în epoca lui Petrarca, guvernator de Avignon și apoi Marele-Maestru al acestui Ordin, compus mai mult din francezi (+1399). I se datorește o *Grant Crónica o Istoria de Espanya*, o *Crónica de los Conquistadores* (de la Hercule, Ulise, Brutus, Hanibal, Scipionii), o *Flor de las istorias de Oriente*. Acest om purtat prin lume cunoaște izvoarele latine obișnuite, antice și medievale, dar, pe lîngă acestea din urmă, și cronici și narațiuni de origine franceză: Guillaume d'Auxerre, Vincent de Beauvais, Hugues de Fleury⁴, fără a mai pomeni pe Marco Polo. Pe urmele acestuia din urmă mergea Ruy González de Clavijo (+1412) și cînd făcea calea la „Tamerlan“, la Hanul turcoman, Timurlenc, și cînd descria acest drum, în *Vida e hazaña del gran Tamerlán, con la descripción de las tierras de su imperio y señoría* (1402—6). Aragonul nu poate opune decît *Cronica lui Petru cel Ceremonios*, scris în dialect limousin, proză și versuri.

În acest moment se produce influența politică franceză.

¹ *Ibid.*, pp. 413—4.

² După cronică și o poczie închinată lui Alfons al XI-lea, — poate de Ruy Yáñez.

³ Amador de los Rios, *op. cit.*, V, p. 333.

⁴ Și în *Lucidario* (vd. mai sus), se imităse *Elucidarius* al lui Honoriu de Autun (Gröber, *loc. cit.*, p. 415).

Mizerabila regalitate castilănă, după anarhia luptelor pentru tron de la începutul veacului al XIV-lea, dă oribila tragedie a luptelor dintre cei doi frați, Petru cel Crud și Henric de Trastamare, care se poartă pînă la moartea celui dintii la capătul unei bătălii pierdute. Victoria fusese asigurată lui Henric prin ajutor francez într-una din lungile vacanțe ale Războiului de o sută de ani. Marele viteaz, grobian, Bertrand du Guesclin, conetabilul lui Carol al V-lea¹, venise cu cavaleri francezi deprinși la expediții aventuroase, cît de depărtate, și lui i s-a atribuit chiar omorul regelui Petru. Armagnac, Lebrech urmează pe cărările lui.

Mai tîrziu ducele de Lancaster, francez ca origine, ca limbă de întrebuițare, ca datine cavaleriești, va avea în Spania legăturile familiei. Într-un timp cînd ramura din Maiorca a Casei de Aragon posedă în Franța provincii ca Cerdagne și Roussillon, disputînd și Montpellier Coroanei franceze, un conte de Urgel, pe jumătate francez, un Mathieu de Foix vor reclama, și la începutul veacului următor, moștenirea aragoneză. În Navarra încă de la jumătatea veacului al XIV-lea, Carol cel Rău conduce într-un spirit absolut francez vechiul regat iberic. În lupta de pe la 1430 devizele cavalerilor sunt în limba franceză.

Încă înainte de aceasta, alături de italieni, studenți din peninsula iberică apar la Paris, și chiar la Montpellier, ca Petru de Portugalia sau de Spania, medic².

Îndată literatura castilănă se îndreaptă după cea franceză. Pentru don Pedro se traduce, cu adausuri, *De regimine principum*, al lui Gilles de Rome (*El libro del gobernamiento de los príncipes*); din Guido delle Colonne se preface în castilănă, ca și în catalană și gallego, *Istoria Troii (Historia Troiana)*. Imitații din limba franceză chiar apar de pe la 1300³. Se alcătuiesc, cu subiecte și poate chiar cu modele franceze, povestiri ca aceea despre Berta, fiica lui Flor și Blanchefleur, regină în Almería spaniolă, despre

¹ Un cîntec provençal despre expediția lui în Spania, la Leclerc, *op. cit.*, I, p. 479.

² Vd. Leclerc, *op. cit.*, II, pp. 44-5.

³ Gröber, *loc. cit.*, p. 416. Cf. Leclerc, *op. cit.*, II, p. 54.

Guilielm de Anglia (Guillerm de Inglatera) — după Chrétien de Troyes —, despre împăratul „Ottas“ și „Florenția“, — după *Florence de Rome*. Pipin, eroii din *Voeu du Paon* sunt populari în peninsula¹.

Într-o vreme când răsar noi ordine cavalierești, Montesa, Santa Maria, Vanda, legendele lui Cid Campeador și lui Fernán González, ale „infanților de Lara“ învie². Cronica fabuloasă a lui Pedro del Corral introduce în istoria Spaniei Polonia, Turcia, Grecia, Scoția, între viziuni alegorice. Și, în sfârșit, cam în momentul când „isprăvile filosofilor“ (*Crónica de las façañas de los filósofos*) se culeg din englezește³, vestitul roman *Amadis de Gaula*, cu regele său „galic“, cu pomenirea lui Tristan, lui Lancelot, a Sfintului Graal, cu eroi ca Lisuarte (Eduard) din Londra, prințul de Estravans (Ostrevant), ca prințul de Galaor și Urganda, este — oricare ar fi autorul, Vasco de Lobeira sau altul, — o dovadă a pătrunderii spiritului franco-englez în Spania⁴.

Totodată, direct din Provența, prin Catalonia⁵, ori indirect, prin „alegoria“ italiană a lui Dante, pătrunde ceva din noua literatură a abstracțiilor personificate. Francesco Imperial, genovez de origine, dar așezat în Florența, întreprinde să imite, traducând pe alături, într-un opuscul poetic de prescurtare și prelucrare, *Divina Comedie (Desir de Mișer Francisco a las syete Virtutes*⁶). Apoi alții, dintre spaniolii de rasă, vor merge pe același drum, culcându-și eroii prin livezi, în cuprinsul cărora răsar figuri ca Bătrîneța, Sărăcia, Desteșarea, Durerea etc.⁷.

Cuvintul de critică venind din Parisul universitarilor veșnic nemulțămiiți va provoca literatura de imitație revo-

¹ Amador de los Ríos, *op. cit.*, V, pp. 46–7. Cf. Gröber, *loc. cit.*, p. 416

² Amador de los Ríos, *op. cit.*, V, p. 278.

³ *Ibid.*, pp. 272–3.

⁴ Cf. și Leclerc, *op. cit.*, II, p. 51 și Lemeke, *Chrestomathie I*, pp. 76, 78.

⁵ Amador de los Ríos, *loc. cit.*, pp. 12 și urm. Traducere din Petrarca, 1416 — p. 17 și nota 2.

⁶ Amador de los Ríos, *op. cit.*, V, pp. 190 și urm. Traducerea întreagă a operei lui Dante nu se va da decât în 1428 în limba catalană (de Andréu Febrer), iar apoi și în castiliană, de Ferrant Manuel de Lando.^c

⁷ *Ibid.*, V, pp. 190 și urm., 216 și urm.

luționară a cunoscutului „arhipreot de Hita“, Juan Ruiz, zis și — fără dreptate, căci nu antichitatea este aceea ce-l inspiră — „Petroniul spaniol“, care-și scrie opera la 1330.

Împrumutînd din multe izvoare, din *Alexandria*, din apologuri arabe, din *Hortulus* și *Tabularius posticus*, din *Vetula* a lui Panfilo Maurillano, din pastoralele unor poeți provențali¹, pomenind pe Blanchefleur și Tristan, arhipreotul ia din literatura franceză satirică și titlul episodului celui mai interesant din opera sa. Cearta dintre două Carnaval și doña Caresma (*Pelea de don Carnal con doña Cuaresma*)². Deși adaugă nenumărate știri, nespuse de prețioase, de o precizie desăvîrșită, despre viața spaniolă în această vreme, scriitorul urmează în direcția atacurilor pe care le dau novatorii francezi. Vedem pe „arhipreot“ născut în zodia Venerei, lăudînd femeia ca „tot binele și toată plăcerea lumii“:

Ca en muger lozana, fermosa et cortés
 Todo bien de mundo et todo plaser es,

ocupîndu-se de țitorile pe care călugării și le aduc în chiliile și odăile lor, după călăuzirea curioasei cercătoare de mănăstiri, tot cu bune scopuri evlavioase, care e *Trotaconventos*, de preoții cu femei și copii, de bogații cari sunt șefii clerului și merită aceeași critică și osîndă ca și ceilalți, dintre mireni, pînă la acei din Curtea de la Roma, unde pe bani se face:

Yo vi en corte de Roma, do es la Santidad,
 Que todos al dinero fassen gran homildat.

După modelele franceze va fi viziunea lui Amor, înfășurată însă în apologuri orientale, în seria de figuri alegorice care rătăcesc prin amestecul lui din toate formele poetice. Și el pretinde, vorbind de „nobilă roză“ ce stă pe spini, că supt gluma lui este un adevăr „subtil“:

¹ *Ibid.*, IV, pp. 160 și urm.

² După *Grant combat de Charnage et Carnaval. Se imită și Bataille des vins, l'Enfer contre le Paradis.*

La burla que oyeres non la tengas por vil
La manera del libro entiéndele sotil.

Dar acest spirit înaintat, când e vorba să arăte păcatele mediului încunjurător, crede în astrologie, căci Dumnezeu poate să nu ție samă de legile pe care le-a impus tot el creațiunii sale¹. Și va încheia atacuri așa de cutezătoare pentru cine nu-și dă samă de ce putea cere și aproba această epocă — precum Boccaccio are legături cu patriarhul de Ierusalim, Juan Ruiz le are cu arhiepiscopul de Toledo —, cerînd celor pe cari a vrut să-i distreze a spune pentru el un „Tatăl Nostru“:

Señores, he vos servido con poca sabiduria:
Por vos dar solas a todos, fablevos en jugleria,
Yo un galardón vos pido, que por Dios en romeria
Digades un Pater Noster por mi, et Ave Maria.

Același ton satiric se întîmpină apoi în „Cartea pisicilor“, *Libro de los gatos*², a unui scriitor anonim, care biciuiește viciile clerului bogat, ipocrizia ce se ascunde supt mantiile albe, apăsarea celui de jos de zădarnica mulțime a feluritelor autorități „pe care să le bată Dumnezeu“ — *confunda Dios tantos señores*—etc. Doar și în *Viridario* al său, cu subiectul de aceeași inspirație franceză, se rostise părerea că „bogățiile și posesiunile bisericilor sunt o moștenire a săracilor lui Dumnezeu“³; tot ce se cheltuiește peste nevoile mîncării și îmbrăcămînții constituie un furt al „mercenarilor lui Lucifer“⁴, călugări obișnuiți sau cavaleri-călugări. Și în *Danza de la Muerte*, din același veac, trec pe rînd supt batjocura criticului anonim abații deprinși cu plăcerile și stăpîniți de vicii, bogații nemilostivi, călugării

¹ Yo creo los astrólogos verdat naturalmente,
Para Dios, que creó natura et accidente,
Puede los demudar et facer otromente.

² La Juan Manuel se află o nuvelă contra celor ce se fac „gatos religiosos“.

³ Las riquezas et las posesiones de las Iglesias patrimonio son de los pobres de Dios.

⁴ Lo que comedes con superflidad, a nos es robado muy cruelmente, et también lo que en vano despendedes... Mercenarios de Luzbel.

de tot felul, cavalerii, negustorii, legiștii, medicii, „rabinii bārboși, veșnic la studiu“. Citind și pe Boccaccio, Gonzalo Martínez de Medina, care scrie supt Ioan al II-lea, căruia-i dorește biruință asupra maurilor și împărăție la Ierusalim, cheamă înaintea județului său toate clasele societății contemporane, ca și acel care alcătuiește *Oglinda mirenilor* (*Espéculo de los legos*).

Ca să se vadă pînă unde a putut ajunge această pornire neiertătoare a spiritului de nimicire cu care evul mediu se încheie, vom aduce înaintea pe cineva care, rudă a regilor, nepot de cardinal, curtean toată viața sa, luptător în cele dintii rinduri ale oștirilor și prizonier la dușman de două ori (în Anglia), sol la regele Franciei, ajunge cancelar al Castiliei cu citva timp înaintea morții sale, la o vristă foarte înaintată. E vorba de Pedro López de Ayala, autorul vestitei lucrări *Rimado del Palacio*.

Acest om învățat, care a tradus pe Isidor de Sevilla, pe Sf. Grigore cel Mare, pe Tit-Liviu, pe Boețiu, pe Egidiu de Colona, ba chiar și ceva din Boccaccio și care a redactat, în Cronicile lui don Pedro, ale lui don Henric I și al II-lea și lui don Juan al III-lea, cea dintii povestire după notele clasice, cu caracterizări de personaje și discursuri, ca în Tit-Liviu, înfățișează, în poeziile sale, pe regi și principii ca pe niște nenorociți, veșnic spionați și păziți cu trei sute de oameni în jurul lor și la masă, dușmăniți de stăpînitorii vecini, împiedecați de ambițioșii din *cortes* și de comune. Regele care ucide — ca Petru cel Crud — nu merită a i se zice, ca lui, „Pedepsitorul“¹. „Dintr-un tată și dintr-o mamă toți ne coborîm; avem tot o fire, ei și noi, aceeași lege de viață și moarte avem“:

De un padre et de una madre todos descendemos,
Una naturaleça ellos et nos avemos,
De bevir et morir por una ley tenemos...

Judecătorii își vînd hotărîrile pe bani; în zădar cel fără capital ar invoca Cele șapte Partide: îl vor socoti ca hoțul cel mai mare, și se va cere să-l răstignească:

¹ Por el rey matar omes non le llaman justiçiero.

Si nel cuytado es muy sobre et non tiene algún cabdal
 Non le valdrán las Partidas, nin ninguno decretal.
 Crucifige, crucifige, todos disen por el tal,
 Ca es ladrón manifiesto et merece mucho mal.

Cu clementinele și decretalele lor advocații înșeală lumea;
 negustorii, „în frăție cu toți dracii“ — *fecho cofradia con todos los diablos* — o pradă; evreii, cu socotelile lor, „negre cum e cărbunele pentru săraci“, „li beau sîngele“:

Para beber la sangre de los pueblos cuytados

 Para el pueblo mesquino negro como carbon.

Ideea născătoare a Spaniei, cruciata, e total uitată, mergînd luptătorii „să mănînce“ în alte țări.

Olvidado han los Moros et las guerras faser,
 Ca en otras tierras llanas assaz ay que comer.

Vinovat e, în rîndul întii, papa: „dacă doare capul, trupul tot doare“, — *si la cabeza duele, todo el corpo es doliente*. Shisma, în care papii „se pumnesc“ care să rămîie:

Do se dan á puñadas quién podrá Papa ser,
 e o rușine pentru creștinătate. Rîd evreii și maurii de Biserica prelaților leneși și a celor apăsători, cu gînd de avere, lipsiți de știință, adevărați „miniștri ai Satanei“:

Si éstos son ministros, sonle de Satanás.

Să se adune un Conciliu general, și, cînd el va rezolvi chestia bisericească, dînd coroanele Sfîntului Petru unuia singur, căruia să i se cuvină, și regii trebuie să-și aducă aminte că numele lor înseamnă „a guverna bine“ și să-și îndrepte și apere poporul. „Acesta e regele cel adevărat; celalt plece de aici!“:

Este nombre de rey de bien regir desciente

 El que bien a su pueblo gobierna et defende,
 Este es rey verdadero; tírese el otro dende.

Dar, în lipsa unei Universități luptătoare, cu un rost universal, ca acea din Paris, în lipsa, pînă la o mai tîrzie influență de dincolo de Pirinei, a unei vieți comunale active¹, acest curent nu poate da, ca în Franța, o întreagă viață. Pe de altă parte, această regalitate, așa de dirz criticată, se reface și se menține, chiar cu toate scandalurile unor favoriți compromițători, ca un Álvaro de Luna, un Beltrán² de la Cueva, ca o mare forță politică, și ea va izbuti peste puțin să reînceapă cruciata și s-o mîntuie ca să rezume nația în jurul său. Atunci literatura, care se dumesnicise, cum vom vedea, și în Franța și care împodobește la Neapole Curtea unui rege de sînge francez, se preface într-o monotonă lirică de caracter smerit curtezan.

Așa va fi poezia spaniolă, spre sfîrșitul veacului al XIV-lea și la începutul celui de-al XV-lea, supt condeii unui Ferrán Manuel de Lando, unui Ferrant Sánchez Talavera, unui Pero González de Mendoza, mort în lupta cu portughezii, la Aljubarrota, unui Macías, cel „mort de iubire“, unui Diego Furtado de Mendoza și don Alfonso Enriquez, acesta din urmă autor al unui *Vergel del pensamiento* (*Livada Cugetării*), unui Pero Vélez de Guevara, închinător — ceea ce este puțin obișnuit — al Fecioarei Maria

— O más clara que la lumbre
Luz et puerta de perdón³.

Asămănători unii cu alții, acești poeți ocazionali, pe cari Provența medievală-i inspira ca și pe mai marele lor Petrarca, dar fără rafinările scolastice ale acestuia, se pierd și se confundă în *Cancionero* al lui Juan Alfonso de Baena⁴, și se uită o dată cu dînsul.

¹ Cf. Clermont, *Les communes françaises en Espagne et en Portugal*, 1860.

² Numele s-a răspîndit în Spania prin amintirea lui Bertrand din Guesclin.

³ „O mai clară ca lumina, Lumină și poartă a iertării“.

⁴ Ed. Pidal, Gayangos și Odeón, Madrid, 1881. Reprodus de Francisque Michel la Lipsca în 1860 (*Cancionero do Juan Alfonso de Baena*). Culegerea s-a făcut înainte de 1450.

N o t e

a. Titlul exact este *Libro de los Estados*, forma citată de Iorga aplicîndu-se, de fapt, tuturor scrierilor infantelui don Juan Manuel.

b. Titlul în original: *Libro de los enxemplos del Conde Lucanor et de Patronio* (1335).

c. Aceste traduceri sînt primele transpuneri ale operei dantești dincolo de fruntariile Italiei -- vd. W. Friedrich, *Dante's Fame Abroad*, Rome, 1950.

Curentul cavaleresc nou în Franța

Dacă aprigul curent de negație și de atac împotriva oricărui autorități pe care l-am cercetat în Franța veacului al XIII-lea și a celor dinții decenii din al XIV-lea ar fi biruit, am fi avut pentru sfârșitul evului mediu, o stare de spirit așa de împovărată, încît abia de s-ar fi putut aștepta de la dînsa o nouă literatură.

Războiul de o sută de ani veni să schimbe atmosfera. Nu în acel sens că vechiul curent ar fi dispărut. El va continua dedesupt, în adîncuri, unde se va uni la timp cu elementele noi pe care le dă o societate politicește transformată și, luînd de la popor o notă simplă de o adîncă sinceritate și atrăgînd la sine, de sus, din clasa luptătoare și stăpînitoare, care se zbate și strălucește, un îndemn superior, de o mai mare distincție și de o superioară idealitate, va alcătui acea serioasă și vibrantă literatură a veacului al XV-lea, pe care oamenii Renașterii franceze vor putea s-o înlătore, dar nu s-o și înlocuiască.

Deocamdată însă societatea se pune la diapazonul războiului.

O ceartă dinastică la început. Eduard al III-lea, coborîndu-se prin femei din Filip cel Frumos, se crede mai în drept a reclama tronul francez decît Filip de Valois, descendentul aceluși tiran al Florenței, aceluși pretendent la Scaunul împăraților latini din Constantinopol care a fost, la începutul acestui al XIV-lea veac, Charles de Valois.

Dacă n-ar fi fost decît atîta, lupta s-ar fi isprăvit mai curînd, ca războaiele lui Ludovic al IX-lea cel doritor de pace și stăpînit de ideea unei echități desăvîrșite, ori ca acelea pe care regii din veacurile al XII-lea și al XIII-lea le duc pentru a crea un teritoriu unitar și natural noii lor regalități. Dar ea se prelungește, ocupînd, deși cu atîtea întreruperi, cei o sută de ani de cari vorbește numele ce i se dă, pentru că o stare de suflet, a unei întregi clase, cere o asemenea scenă pentru manifestarea calităților și apărarea intereselor ei.

Fusese odinioară în Franța continentală, ca și în acea Franță insulară care e Anglia, o cavalerie luptătoare, formată în cruciată și prin cruciată și care, mai tîrziu, ia parte, în țara regelui francez, la frămîntările pentru formarea unei patrii, adevărate și depline. Dar pe vremea consilierilor dintre burghezi, a legiștilor dintre cărturari, a scriitorilor dintre clericii Universității pariziene, acești ostași, cari au nevoie de necontenita conducere a steagului pe cîmpiile de luptă, rămîn fără ocupație și pierd deci rolul pe care numai o asemenea ocupație li-l poate asigura. Ei se simt, nu numai scăzuți și umiliți în prestigiul și prerogativele lor, dar și amenințați în persoana lor, pe o vreme cînd un *bailli* regal poate fi însărcinat să cheme la ordine, la datoria lui de supunere pe un bogat și mîndru episcop și cînd unul din marile Ordine cavaleriești ale evului mediu trece prin osînda unui tribunal dintr-o singură țară pentru ca Marele Maestru al său să piară în flăcări pe eșafod.

O dată ce, indiferent pentru care motiv, un nou război a început, această clasă, care se reabilitează și se ridică din nou astfel, va face tot ce e posibil și imposibil pentru ca el să continue. Ce-ar fi în adevăr dacă lupta ar înceta! Istoria o spune, ea care arată, supt Ludovic al XI-lea, al doilea rege după liberarea teritoriului de englezi, pe fruntași ai regatului, clerici și laici, strîmbîndu-și oasele în cuștile de fier unde i-a așezat un simplu capriciu sau o răzbunare îndelung chibzuită a regelui.

Și cu atît mai mult se poate dori, în acest mediu, eternizarea războiului, cu cît el nu e peste măsură de periculos, — și ce distracție superioară nu oferă el celor prinși în-tr-insul! —, cu cît el nu atinge multe interese și cu cît interesele chiar, ale tuturor și în special ale acestor nobili, sunt încă așa de puține! Totul apare mai mult ca un glorios *tournoi* prelungit fără capăt, în care se întîmplă și accidente de moarte, dar petrecerea nu e făcută doar mai ales pentru aceasta!

Nu avem a face cu încheștarea, pe viață și pe moarte, a unor societăți naționale. Am văzut ce puțin aprobă clasele de jos din regatul Franciei această ceartă a suveranului, această petrecere a nobilimii, și cît de mult sufăr ele, care nu se bat, în general, și căroră gloria nu li spune nimic, din aceste prădăciuni și incendii care se urmează an de an fără să se vadă momentul cînd totul s-ar putea mîntui printr-o țintă atinsă sau printr-o țintă definitiv părăsită. Țăranii din Anglia n-au mai multă tragere de inimă pentru acest conflict între cavaleri, și burghezii nu se încălzesc mai tare. Pentru unii și pentru alții povara victoriei va fi grea; biruitorii vor voi să facă și din liberii plugari englezi niște șerbi și vor fi ispitiți să se hrănească pe socoteala celor de acasă ca și pe socoteala celor din ținuturile cucerite.

Dar aceste clase mijlocii și de jos din Anglia reprezintă pe indigenii de rasă celto-germanică. Iar cavalerii setoși de triumfuri și lacomi de pradă sunt descendenții normanzilor cuceririi din veacul al XI-lea, și, chiar dacă și-au cam stricat graiul francez, ei sunt de același sînge și păstrează aceleași datine, manifestă același temperament ca frații lor de pe continent.

Cu o deosebire: că *ei sunt mai înapoiți, mai conservativi, mai simpli și mai naivi*. Sufletul lor n-a trecut prin aceleași faze ca sufletul francez de dincoace în veacul al XIV-lea. Nici n-au fost la dinșii straturi sociale noi în care să poată încolți sămînța viitorului, ca aice. I-am văzut strîns legați de tradiția vechilor *romans de geste*, pe care din toată inima doresc să o continue, așa cum cîntă profesioniștii sau cum se cetește în paginile cărților, pe o vreme cînd, la

Paris și aiurca, lumea se desfăta ascultînd sau străbătînd cu ochii pornografia, grosolănia sau ațîțările din opera lui Jean de Meung.

Dar, biruind, ei dau nota războiului, și astfel ei creează spiritul cel nou: un spirit de iubire nesfîrșită pentru lupta în sine, pentru *buna* lovitură, pentru jertfa nobilă, pentru aventura cutezătoare, pentru îndeplinirea datoriei chiar cu prețul înfringerii celei mai ruinoasă, dar prin care nu se atinge întru nimic onoarea. Dovadă la Poitiers, Prințul Negru, fiul lui Eduard al III-lea și moștenitorul tronului, care servește la masă pe regele Ioan, zis cel Bun, fiindcă în opera de cavalerie era „bun“, servindu-l, nu numai pentru că aceasta e datoria vasalului, chiar cînd e victorios față de suveran, și cînd acesta e învins — numai să fi făcut tot ce trebuie pentru a-și apăra steagul și cinstea —, dar și din admirație pentru acest om credincios pînă la capăt singurului ideal în care această vreme credea. Și poate că englezii, supt altă dinastie, cea de Lancaster, a lui Henric al IV-lea, al V-lea și al VI-lea, vor cădea, fiind izgoșiți din cucerirea lor nouă ca și din vechile lor drepturi, pentru că, rătăcindu-se supt povăța interesului, au trecut dincolo de limita datoriei cavaleriești și au pătat onoarea fără de care nici un triumf nu are preț și nici o stăpînire, viitor.^a

Froissart, de care vom vorbi îndată ca de tipul reprezentativ al acestei vremi, marele cronicar francez, care a stat atîta vreme în Anglia, intim al reginei Philippa de Hainaut, franceză de sînge și de grai, și n-are, deci, pretenții contra englezilor, în sensul chiar al căroră întreprinseseră opera care-l face pentru noi așa de prețios, descrie astfel, într-o pagină de adîncă pătrundere, pe acești cavaleri francezi ai Angliei cari prin intervenția lor îndrăzneată au înnoit vremile, la ei acasă, ca și la „dușmanul“ cu care au atîtea legături și pe care caută doar a-l uni cu ei înșiși.

„Englezii rabdă ei o bucată de vreme, dar la sfîrșit plătesc așa de crud de să se ducă pomina, și nu poți să te joci cu dinșii. Și cine-i cirmuiește se trezește și se culcă în mare primejdie, căci nu-l vor iubi ei și nu-i vor face cinste, dacă nu e biruitor și dacă nu-i plac armele și războiul cu

vecinii lui, și mai ales cine e mai tare și mai bogat ca dinșii. Și au o fire ca aceea și țin această socotință, și vor ținea-o cât timp Anglia va fi locuită. Și spun îndeobște — și au încercat-o de fapt de mai multe ori, — că, după un rege bun, au unul care nu e de nici o treabă. Și-l socot adormit și greoi dacă nu vrea să urmeze faptele părintelui său și înaintașului său, bunul rege care a domnit înaintea lui. Și li e țara mai plină de bogății și de toate bunurile când au război decît în vremi de pace. Și întru aceasta sunt născuți și îndărătniciți, încît nimeni nu i-ar putea face să înțeleagă altceva.

Englezii sunt de o fire minunată, călduroși și clocotitori, răpede mișcați în minie, tîrziu potoliți, nici deprinși cu moda blindeților, și se distrează și se întăresc în lupte și în ucideri. Lacomii și invidioși sunt peste măsură asupra binelui altuia, și nu se pot uni desăvîrșit, nici firește, în iubire sau alianță cu un neam străin, și sunt închiși la fire și mîndri. Și îndeosebi supt soare nu este neam mai primejdios, cît privește starea de mijloc, decît în Anglia, și prea mult se oselesc în Anglia firile și temperamentele nobililor de ale oamenilor de mijloc și de ale țaranilor, căci nobilii sunt de condiție nobilă și loială, iar poporul de rînd e de condiție trădătoare, primejdioasă, mîndră și neloaială. Și, unde ar vrea poporul să-și arăte necredința și sila, nobilii n-ar răzbi cu dinșii. Acuma, ei sunt și au fost mult timp în foarte bună înțelegere între sine, căci nobilii nu cer poporului decît ce se cuvine. Deci nu li-ar suferi să ia fără plată un ou sau o găină.¹

¹ „Englès souffrent bien un temps, mais en la fin ils paient si cruellement que on s'i puet bien exemplier, ne on ne puet jouer à eulz. Il se lieve et couche en trop grant peril un sire qui les gouverne, car jà ne l'aimeront, ne honoreront, se il n'est victorieux et se il n'aime les armes et la guerre à ses voisins, et par especial à plus riches qu'il ne soient. Et ont cette condicion et tiennent cette opinion et ont tous jours tenu et tenront tant que Engleterre sera terre habitable. Et disent generalment, et ce ont il veu par experiense par trop fois, que, après un bon roi, il en ont un qui n'est de nulle vaillance. Et le tiennent à endormi et à pesant, quant il ne voelt ensuivre les oeuvres de son père et de son predicisseur, bon roy qui a resgné en devant de li. Et est lor terre plus plainne de richesses et de tous biens, quant il ont la guerre, que en temps de paix. Et en cela sont-il né et obstiné, ne nuis ne lor poroit faire entendant le contraire.

Englès sont de merveilleuses conditions, chauts et boullants, tost esmeü en ire, tost apaisié ne amodé en douçour; et se delittent et confortent en batailles

Plîngerii pentru lupta de la Poitiers răsăriră, în versuri franceze ca și în proza latină a predicatorilor, îndată după ziua în care regele Ioan fu prins de englezi, zi „de mare trădare“, spune unul din cîntece, în „care Franța a fost pe mult timp dezonorată de vinovați“:

La très grant trahison qu'il ont lonc temps covée
Fu en l'ost dessus dit très clérement provée,
Dont France est à tous temps par euls deshonorés,
Se par autres que euls ne vous est recovrée.

Regele singur — și de aici „bunătatea“ lui — a salvat prestigiul francez, strigînd, în clipa cînd mîinile dușmanilor îl ating, că ei au în stăpînirea lor pe Ioan de Valois, nu pe regele Franciei:

C'est Jehan de Valois, non pas li rois de France¹.

Ca niște regi de „chanson de geste“, scrie Renan², apar în cadrul vremii lor Ioan însuși și, cu toate că nu e un mare „viteaz“ în luptă, fiul său, Carol al V-lea.

Căci astfel de lupte sunt ca acelea pe care le glorificase două veacuri „cîntecul bătrînesc“ și pe care englezii le găsiseră, luînd model din ele, tocmai în aceste cîntece, tre-cute, prelucrate și traduse la ei.

Nota din această epopee cavallerească a evului mediu se vede și într-un produs literar de o mai mare însemnătate. Și în aceasta, *Lupta celor treizeci de bretoni cu treizeci*

et en ocisions. Convoiteus et envieus sont trop grandement sus le bien d'autrui, et ne se peuvent conjoindre parfaitement ne naturellement en l'amour, ne alliance de nation estregne, et sont couvert et orgueilleus. Et par especial dessous le soleil n'a nul plus perilleus peuple, tant que de hommes mestis, comme il sont en Engleterre. Et trop fort se different en Engleterre les natures et conditions des nobles aux hommes mestis et vilains, car li gentilhommes sont de noble et de loiale condition, et li communs peuples est de fele, perilleuse, orgueilleuse et desloiale condition. Et là où li peuples vodroit monstrier sa felonnie et poissance, li noble n'ave-roient point de durée à euls. Or-sont-il et ont esté un long temps moult bien d'acort ensemble, car li nobles ne demande au peuple que toute raison. Aussi on ne li soufferroit point que il presist sans paier un oef ne une poulle.“ b

¹ Leclerc, o.c., I, p. 187.

² *Ibid.*, II, p. 165.

de englezi¹, ca și în plingerea pentru Poitiers, în care regelui Carol i se recomandă a lăsa pe vechii sftetnici răi pentru a se sfătui cu Jacques Bonhomme, reprezentantul harnicului și dreptului popor de jos, apare, ca o rămășiță din Jean de Meung și urmașii săi, o adincă iubire pentru aceste mulțimi trudite.

Un comandant englez a făgăduit, în Bretania, că va cruța pe acești sărmani. Urmașul său, Pembroke, *Bambroche* pentru autorul bucății, nu vrea să știe însă de această îndatorire. Și, în numele cavaleriei, care era pentru acea vreme onoarea și umanitatea, francezul Beaumanoir, care a văzut pe „bieții săraci, cu multă milă legați în lanțuri, încătușați, doi cite doi, trei cite trei legați, ca vacile și boii ce se due la tîrg, fiecare suferind mare năcaz, durcere, părăsire“:

Si vit pauvres chetiffz, dont il eust grant pitié,
Les ungs estoient ès cheps et les autres ferré,
Deux et deux, trois et trois, ainsin estoient lyés,
Comme vachez et beuffz que l'en maine au marché:
Chascun souffroit grant peine, douleur, orphanité,

ii cere să înceteze de la această prigonire contra „poporului care muncește grîul și carnea și vinul, de avem în bielșug“, și în lipsa căruia nobilii ar fi chemați „la lucrul în arie, la imblăciu, la sapă, la sărăcie“, cu care nu sunt deprinși:

Chevalier d'Angleterre, vous faictes grant pechié
De travailler le peuple qui labours le blé
Et la char et le vin, de quoy avons planté:
Si laboureurs ne fussent — je vous dy mon pensé --
Les nobles convendroit travailler en l'aré,
Au flayeus, la houette et souffrir pouvreté:
Ellas, ce seroit peine à qui n'a costumé.

Pembroke, care „sfidează țara“ —

...Bambroche le baffier
Qui chalonge la terre...

¹ *Le combat de trente Bretons contre trente Anglais*, ed. A. Crapelet, Paris, 1835.

refuză însă orice cruțare și anunță că în zilele lui Eduard, regele Franciei, „englezii vor avea stăpînirea și puterea pretutindeni“:

Edouart sera roy de France couronné,
Angloix auront le haut par tout et poesté.

În mijlocul acestor suferinți lumea-și aduce aminte că mormintul lui Isus e de mult în puterea păgînilor și vede în aceasta unul din motivele osindei sale. Părăsitul gînd de cruciată apare din nou înaintea războiului nenorocit: el trebuia să servească intereselor unui Charles de Valois sau altui puternic și ambițios; acum el devine tot mai mult o *cauză națională* și o *datorie de ispășire*. În tratate latine, ca al lui Gulielm de Boldensleve din 1335¹, se recomandă condițiile în care trebuie să aibă loc acest *passagium ultramarinum*, care trebuia să devie, pînă la nenorocirea de la Nicopol (1396), în care cavaleria franceză a fost mîndră că a sîngerat, fie și într-o înfrîngere, pentru nobila și sfînta cauză, pînă la făgăduințele de a dezrobi Ierusalimul ale „bunului“ duce Filip de Burgundia, în ajunul căderii Constantinopolei, marea preocupăție, aproape ideea fixă a timpului. Nu mai e vorba acum de interese personale, de ambiții dinastice, de planuri politice. Mulțimile se îndeamă la corăbiile venețiene care le vor duce spre închinare la Sfîntul Mormint², scriitorii își pun tot sufletul în scrisul lor de îndemnare, pînă la acel Philippe de Mézières, din Amiens, orașul lui Petru Ermitul, care, încălzit și de o evlavie deosebită pentru Fecioara, nu va face o viață întreagă, și în calitatea lui de cancelar în Cipru, de intim al regelui Petru I, decît să provoace expediții liberatoare, în Asia Mică, în Siria, în Alexandria Egiptului³. Papii francezi — mai ales Urban al V-lea — sunt cîștigați pentru ideea

¹ *Directorium ad faciendum passagium transmarinum* al acestui dominican e tradus în franțuzește la 1455 pentru ducele de Burgundia; Leclerc, *op. cit.*, I, p. 537.

² Leclerc, *op. cit.*, I, pp. 537--8.

³ Cronicile cipriote fuseseră prelucrate în limba franceză la începutul veacului. D. Gaston Raynaud a publicat opera lui Philippe de Novarre.

cea mare a veacului. Și de la Iacob de Maiorca, aproape un francez prin posesiunile lui dincoace de Pirenei, de la Humbert, delfinul de Viennois, pînă la acest rege al Ciprului, glorios și nenorocit, un șir de prinți adună în jurul lor pentru opera crucii cavaleri din toate țările Europei fără deosebire, pînă la cutare Ioan Laskaris Kalopheros, „cavaler grec“, care se luptă pentru coroana ierosolimitană a Latinilor din Cipru în părțile păgine ale Răsăritului¹.

Faptele lui Petru al Ciprului le-a cîntat, într-un lung poem plin de detalii precise, un vestit poet al epocii, cunoscut și prin lucrări mai puțin eroice, Guillaume de Machaut². În *Couvelier*, Bertrand du Guesclin își află cîntărețul, nu pentru rolul ce a îndeplinit în liberarea teritoriului francez, ci pentru caracterul variat și original al isprăvilor sale. Într-o serie de lucrări, latine și franceze, în care amestecă reminiscențe din noua literatură, ca în *Songe du vieil pèlerin*, cu alegorii de virtuți și cu critice față de moravurile societății contemporane, Philippe de Mézières prezintă necesitatea luptei celei nouă pentru cruce, recomandînd și creațiunea unui nou ordin cavaleresc, deplin disciplinat, care să-i fie exclusiv consacrat. La 1378, puțin înainte de momentul cînd clericii parizieni de la Capelă vor să aducă înaintea publicului un nou joc al Învierii, se reprezintă o *Prise de Jérusalem*³. Cînd e vorba de a se reînnoi subiectul romanelor, cutare caută în imaginația lui aventurile din *Perceforest*, dar altul, anonim, îmbracă în proză isprăvile închipuite ale lui Balduin „Sebourg“, „al treilea rege al Ierusalimului“, amestecînd pe „Vieil de la Montagne“ cu „asasinii“ lui (aici *Hantassis*) și cu frumoasa princesă: Ivorine⁴. Era vremea cînd, precum la începutul veacului se spera pentru cauza cruciatei o alianță cu Hanul mongol, urmaș al lui Ginghiz-Han, Carol al VI-lea intră,

¹ Cf. Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIV-e siècle*, și cartea mea *Philippe de Mézières et la croisade au XIV-e siècle*, Paris, 1896.

² *La prise d'Alexandrie*.

³ Leclerc, *op. cit.*, I, p. 205.

⁴ *Li romans de Boudouin de Sebourg, III-e roy d' Jérusalem*, Valenciennes, 1841, 2 vol.

împotriva sultanului din Egipt, stăpin al Locurilor Sfinte, și a sultanului celui nou otoman, în legături diplomatice cu Timurlenc „Tamerlanul“ înfățișat de spaniolul Clavijo¹. Pe părășii noului palat al lui Carol al V-lea, Hotel de St. Pol, se vedea, nu departe de seria aventurilor lui Teseu, legenda lui Godefroy de Bouillon, așa cum apare în *Chevalier au cygne*². Un îndemn, *pe lângă acela care venea din însuși acest spirit de cavalerism aventuros*, și pentru acele depărtate expediții, care, în așteptarea întreprinderilor portugheze în Africa occidentală și a operei lui Cristofor Columb, făcea ca, prin Iacob Ferrer Catalanul și prin Ludovic de Spania, prinți spanioli, să se cunoască „Rîul Aurului“ și „Insulele Fortunate“³.

Pretutindeni romanele cavalerești încălzesc toate închipuirile și satisfac toate curiozitățile de neașteptate locuri nouă. Se constată, la 1368 ca și la 1396, cîntarea în public a vechilor *chansons de geste*⁴. Era vorba de *Enfants d'Aimery de Narbonne* la Lille în 1351. Se foiletau cu interes opere de povestire fantastică și fabuloasă pe care azi nu le mai avem, precum: *Ypomedon*, *Thessalus*, *Florimont*, *Siège d'Athènes*, *Vespasien*⁵. Se întîlnesc prin cataloage și alte lucrări pe care nu le mai putem avea astăzi în mîini: *Macabeii*, un *Carol cel Mare* de Girart d'Amiens, *Mauvrin le Danois*, *le Bastard de Bouillon*, *le Lion de Bourges*, lângă *Girart de Roussillon* și *Girart de Vienne*⁶. O altă listă⁷ dă *Roman de Renart* și *Roman de la Rose* și același *Girart de Roussillon*, ca și *Aimery de Narbonne*, *Raoul de Cambrai*, operele lui Chrétien de Troyes și ale școlii sale: *Merlin*, *Cligès*, *Perceval le Gallois*, *Lancelot*, *Tristan*, romanul Troii, *Cei șapte înțelepți*, cu minunile lui Virgil „necromancianul“⁸, *Amadisul picard*

¹ Cf. *Nouveaux Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, VI, p. 470 și urm.

² Renan, *loc. cit.*, p. 176.

³ Leclerc, *op. cit.*, I, p. 536.

⁴ *Ibid.*, pp. 483-4.

⁵ *Ibid.*, I, p. 352.

⁶ *Ibid.*, p. 486.

⁷ *Ibid.*, II, p. 257.

⁸ Vd. *Roman d's Sept Sages*, ed. Gaston Paris, 1876. Cf. *Cent nouvelles nouvelles*, ed. Th. Wright, Paris, 1858.

(*Amadas*), dar și o sumă de povestiri inedite din aceeași categorie: *Bueves de Barbastre*, *Jehan dit de Lanson*, *Parise la duchesse*, *Courboran d'Olferne*, *Gibert dit Desrée*, *Florimont*, *Beaudoux*, *Basin et Gurbaud*, *Galaad*. Și pictura contemporană arată și ea încotro mergea gustul epocii. Jean Coste zugrăvește pentru regele Franciei pe Sfinții Ludovic și Nicolae, Buna Vestire, Patimile Domnului, dar și faptele lui Caesar¹. Cutare tapițerie din Arras e închinată lui Alexandru cel Mare. Pentru Isabela de Bavaria, soția lui Carol al VI-lea, nebunit prin tot ce dă minții sale șubrede de slăbănog un astfel de mediu, se pictează aceleași Sfinte Patimi, căutarea Sfântului Graal, legenda lui Carol cel Mare, faptele lui Guérin și Garin, Gui, „unul din pairii Romaniei”². Călătoria lui Carol cel Mare la Ierusalim e pomenită și într-o ordonanță a lui Carol al V-lea, și marele orator bisericesc, cancelarul Universității din Paris, Jean Gerson, pomenește într-o predică pe Olivier și pe Roland³.

Într-un cadru ca acesta Jean Froissart, cleric, poet, curtean, cronicar, rezumă epoca supt toate aspectele.

Născut la Valenciennes în 1335 sau 1337, el nu este, de la început, nici omul regelui, nici al vreunui senior care, de la început, să și-l aservească. Din Hainaut, *Hennuyer*, legăturile ținutului său de naștere, ca și ale întregii regiuni flamande, sunt mai curînd cu Anglia. Cînd o princesă de acolo, Philippa de Hainaut, ajunge soția lui Eduard al III-lea, el o întovărășește, natural, în insula vecină, rămîind pe lingă dinsa. O iubire de tincreță, care ține mult timp, îl recheamă acasă, dar nu pentru multă vreme, Anglia-l atrage a doua oară, și aceasta chiar cînd se deschide lungul război. „Clericul de cameră”, șambelanul reginei are în acel moment ceea ce am putea numi sentimente engleze.

Pînă atunci făcuse numai versuri, hrănite din cetirile literaturii eroice și mai ales ale celei din ciclul lui Arthur. Ca model avea și *Roman de la Rose* și multele *dits* și *dit-*

¹ Leclerc, *op. cit.*, II, p. 271.

² Renan, *loc. cit.*, p. 184: „un des pairs de Romme”.

³ Leclerc, *op. cit.*, I, p. 412.

tées ale epocii anterioare. Și la dînsul, închinătorul „Margaretei“, o floare și o femeie, se întîlnesc livezi cu trandafiri și viorele — o *Plaidoirie de la rose et de la violette* —, turnuri unde se închide iubita, zine ca Imagination, care intervin, hotărîtoare. Către temutul zeu Amour, explicat în acest timp, ca și virtutea și bunătatea, de Jean d'Arkel (c. 1314-1378), flamand¹, el strigă ce are cu dînsul:

Amours, Amours, que volés de moi faire?

A cetit și literatură clasică, în traduceri pe care le vedea că se înmulțesc în această vreme, și el va întrebuița cuvinte ca „Vittorieux“, va vorbi de „Herc“ și de „Mercurius“, va explica acțiunea prin discursurile actorilor, ca în Tucidide, necunoscut lui, și în Tit-Liviu, pe care l-a avut în versiunea lui Pierre Berchoire. Dar principiul de care se conduce e al noii cavalerii. „Să ai“, spune el, „inima curtenitoare și cinstită“:

Aiés le coer courtois et honnorable,
Humble et désiré, sacré, vrai et joli,
Lié, attempré, et retien ce notable:
Aiés le coer courtois et honnorable².

Era încă tînăr cînd Robert de Namur, dintre conții de Flandra, îi cere, în acest pămînt flamand, unde cistercienii de la Clairmarais însemnau anele locale și canonicul de la St. Lambert de Liège, Jean le Bel, încercase o expunere mai animată, în limba vulgară, să redacteze o operă de istorie. Bineînțeles, una în alt sens decît a cronicelor regale de la Saint-Denis, continuate oficial de cancelarul Pierre d'Orgemont, și decît imitatorii lui Guillaume de Nangis.

Pentru ca să facă epopeea în proză a cavaleriei nouă, a clasei nobiliare pe care o reprezintă și o servește, el va

¹ *Li ars d'amor, de vertu et de boneürté*, ed. Jules Petit, Bruxelles, 1869. Alain Chartier (vd. mai departe) simte și el acel „flair doux“ care iese din ierburi, „îndulcind aerul și susurul“, apelor din văi. Și la Charles d'Orléans (vd. mai departe) se întîlnește Venus, „l'amoureuse déesse“.

² *Poésies*, ed. A. Scheler, 3 vol., Bruxelles, 1874.

fi de acum înainte neconținut pe drumuri, văzînd pînă la moartea lui, întîmplată pe la 1400, Scoția, Franța (1366), Anglia, Savoia, Milanul, Bologna, Ferrara, Roma, Olanda, Bruges, din nou Anglia. Alipirea lui la o samă de nobili, Venceslas de Luxemburg, conte de Brabant, Guy de Blois, Gaston de Foix (1388), contesa de Boulogne (apoi contesă de Berri), seniorul de Coucy, cel de la Nicopol, n-are nici o importanță. El nu e al lor, cum nu e, cu tot farmecul stilului său, cu tot darul său de colorare și de mișcare, al său.

El aparține în adevăr cu totul epocii care se oglindește în multele lui pagini destul de dezordonate. Și anume acelor cari o conduc, cari într-însa se zbuțuie, petrec, se luptă. Cei de jos, și nici chiar burghezii, n-au interes pentru dînsul. Regele însuși atrage atenția numai întrucît e un cavaler. Se poate zice că, precum Villehardouin are o singură patrie: „oastea“ de cruciată, unica patrie a lui Froissart este aventura. De aceea zădarnice ar fi învinuirile că a părăsit pe englezi, la început iubiți de dînsul. O tabără și alta au același drept la simpatia lui, după cum într-una sau în alta se vede mai mult din acea vitejie care singura merită să fie adusă ca exemplu înaintea oamenilor.

Dar o regalitate franceză se ridică. Ea își forma o Curte, și această Curte încearcă, asemenea cu cea din Spania, să atragă la dînsa, și prin cavalerie, dar și prin alte drepturi și însușiri, orice manifestare literară.

Carol al V-lea a fost, ca regele Alfons al Castiliei, un „Sage“, un învățat în sensul evului mediu. Fiul lui Ioan „cel Bun“ și al unei princese din cavaleriasca familie de Luxemburg, n-a luptat însuși, știind prea bine că vremea luptă pentru dînsul. Întemeietorul bibliotecii regale — și frații săi de Berri, de Burgundia aveau bibliotecile lor — stătea ceasuri întregi în *Tour de la librairie*, de unde împrumuta cărți prietenilor și favoriților săi. Vom vedea în alt capitol ce operă de traduceri a orînduit, nu numai din scriitorii latini medievali, un Petru de Narbona, un Crescențiu, un Ioan de Salisbury, scrierile lui Alfons de Castilia

chiar, dar și din clasici¹. El lega de progresul „științelor“ progresul chiar al regatului său².

Ispita lui trebuia să fie mare de a chema în juru-i pe scriitori și de a li distribui munca, așa cum făcuse „Învățatul“ de la Burgos.

Liricului delicat care a fost Eustache Deschamps i-a cerut un cîntec pentru nașterea fiului său cu același nume:

l'an mil. ccc. avec soixante et huit.

Dar Eustache preferă să cînte pe naș, Bertrand du Guesclin, conetabilul, plîngînd, cu prilejul morții lui, pe cel mai viteaz ce a fost „biruitor de oameni și cuceritor de țări“, „stîlp de onoare“, „arbore de vitejie“, „inimă de leu“, „floare a voinicilor“, „glorie a Franciei“, „floare a cavaleriei“, „lumină a luminii“, pe care orice om trebuie să-l jălească:

Estoc d'oneur et arbres de vaillance,
Cuer de lyon espris de hardement,
Le flour des preux et la gloire de France,
Victorieux et hardi combatant,
Saige en voz fais et bien entreprenant,
Souverain homme de guerre,
Vainqueur de gens et conquereur de terre,
Le plus vaillant qui onques fust en vie:
Chacun pour nous doit noir vestir et querre,
Plourez, plourez, flour de chevalerie.

.....
Le bon Bertran, qui tant ot de puissance

.....
Qui dueil n'en fait et qui ne prie, il erre,
Car du monde est la lumière faillie.

Carol adusese pentru cercetările astrologice care-l interesau pe un venețian, Tommaso Pisano, din care s-a făcut un Thomas de Pisan. Fetița lui, crescută în Franța ca franceză și care era să se mărite apoi cu un Étienne du Chastel, Cristina (1363-1431), căpătă misiunea de a scrie

¹ Leclerc, *op. cit.*, I, p. 198.

² La 1345 o ordonanță regală admite limba franceză în actele oficiale, „non in latino licet stylus curiae nostrae hoc requirat“; *ibid.*, I, p. 443.

O carte a faptelor și bunelor moravuri ale învățatului rege Carol¹.

‡ Cristinei nu-i plac oamenii de rind, aceia pe cari, îndepărtându-i de la „cetate“, îi numește în stilul ei nou, îmbogățit de imitația antichității, „populari“². Fiului ei Ioan îi dă ca povețe crezul adevăratului cavaler din veacul al XIV-lea. Doar îi e urit de „cutari neburnateci cari, fără treabă, fac curte și merg ici și colo, prin taverne“³.

Regelui Franciei, „cel dintîi regat creștin“ — *le règne et héritage des crestiens de plus haulte puissance* — îi va dori sănătate și biruință, cunună de lauri, ca pe vremuri:

On vous doit bien de lorier couronner.

Dar suveranul i se pare după ideile ce a cules în cetirea operelor vechimii, numai prezidentul iubitor al unei libere vieți naționale. „Și, cînd regele merge prin oraș ori în altă parte“, spunea ea, „sau înaintea lui vin și i se închină, să li se închine și el; foarte blînd și cu fața bienvoitoare“⁴.

Un ton mult mai îndrăzneț îl va avea acel care scrie o carte, anume despre curtean, numit, după latinește, *le Curial*⁵, Alain Chartier (1385-1433). Istoricii, din însărcinare oficială, al lui Carol al VII-lea, învățatul școlar al Universității din Paris, criticul din *Quadriloge Invectif*, prietenul reginei Margareta de Scoția care —, se spune, — aflîndu-l adormit, îl sărută pe buzele care spun așa de frumoase versuri, nu vede în Curtea regelui a cărui dreptate singură poate pretinde ascultarea supușilor decît „o adunătură de oameni cari, supt cuvînt de bine public, se string ca să se înșele între dînșii“⁶. Ea „înșeală pe cei simpli și

¹ *Le livre des fais et bonnes moeurs du sage roy Charles*, în *Oeuvres poétiques de Christine de Pisan*, ed. Roy, 1886. Cf. Thomassy, *Essai sur les écrits politiques de Christine de Pisan*, Paris, 1838.

² Office de cité n'appartient aux populaires (*De la paix*).

³ Tels follastres gallans oyseux qui vont çà et là par ses tavernes.

⁴ Et quant il va par la ville ou autre part, ou à l'encontre luy venissent et le salüent, les salüte très doucement, et de benigne chière.

⁵ *Le Curial par Alain Chartier*, ed. F. Henckenkampe, Halle, 1899.

⁶ La Court, affin que bien l'entendez, c'est ung convent de gens qui, soubz faintise du bien comun, se assemblent pour s'entretromper.

se face dorită așa cum o femeie stricată cu frumoasă găteală atrage prin risul și prin sărutările ei¹. Și că în adevăr fericită se arată în „căsuța în care domnește virtute fără înșelăciune, nici tirguală, și care e cinstit cîrmuită în frica lui Dumnezeu și buna cumpătare a vieții”².

Încercarea de a face, ca și în Spania contemporană, ca literatura să se adăpostească la Curte, lepădînd tot ce nu s-ar potrivi cu atmosfera specială de acolo, nu izbutise. De altminterea atît reluarea, supț noua dinastie de Lancaster, a războiului cu englezii și neizbînzile ce se îngrămădesc, cît și caracterul ușuratec al Curții tinărului Carol al VI-lea, erau de ajuns pentru a pune capăt acestui scurt capitol.

Din noul spirit cavaleresc însă și din curentul popular care persistă se produce, în dureroasa frămîntare a războiului, către sfîrșitul veacului al XIV-lea și la începutul celui al XV-lea, o poezie în care tot ce privește patria are un nou și adînc răsunset.

Să ascultăm acest cîntec de ură și blăstăm, poate al lui Olivier Basselin (din Vire; autor de cîntece care de aici se zic *vaux de Vire*, „vodeviluri”³), care, pe la 1450, aruncă englezilor aceste versuri ca niște aspre săgeți:

Și socotiți că eu mă joc
Și că aș vrea să merg și eu
Să stau în Anglia mereu
La cei cu coadă, de-mi bat joc?

Ci voi, din sate oameni trezi,
Cari iubiți pe-al vostru rege,

¹ Comme les foux mariniere sont aucunes fois noyés par leur despourveu advisement, ainsi atraict la Court à soy et deçoÿt les simples et se fait compter comme une ribaulde bien parée, par son ris et par son baisier.

² O, bien durée maisonnette en laquelle règne vertu sans fraude ne barat et qui est honnestement gouvernée en crainte de Dieu et bonne moderatrice de vie!

³ Ed. 1833, Avranches. — Cf. *Ghansons normandes du XV-e siècle, publiées pour la première fois sur les mss. de Bayeux et de Vire, avec introduction et notes*, de A. Gasté, Caen, 1866.

Curaj luînd, veți înțelege
Ca să combateți pe englezi.

Vă luați sapa de dimineață
Să-i scoateți și din rădăcini:
De n-or pleca, acești străini,
Să vă strimbați măcar în față.

Și fără frică dați în ei,
În acești porci cu burte pline:
Patru din ei cît unul vine,
Măcar din noi unul, cît trei.

Și, ca să fie mai frumos,
Pe cei din ceata răpitoare
Suiți-i în spînzurătoare:
De ce i-am mai pune la gros?

O, Doamne, dă-i pe mîna mea:
Mă jur din cuget evlavios
Să li arăt și cu prisos
Cu mîna asta ce-aș putea.

Un porc la casă n-ar lăsa,
Un pui de gîscă-n bătătură,
Cocoș, găină pentru gură:
O bubă în obraz li-ar da!

¹ Et cuidez-vous que je me joue,
Et que je voulisise aller
En Angleterre demeurer?
Ils ont une longue coue.

Entre vous, gens de village
Qui ayez le roi françois,
Prenez chascun bon courage
Pour combatre les Engloys.

Prenez chascun une houe,
Pour mieulx les desraciner:
S'ilz ne s'en veullent aller,
Au moins, faictes-leur la moue.

Pînă și din desperarea și desfriul lui François Villon, cîteva decenii mai tîrziu, va răsări acest strigăt:

Qui mal voudroit au royaume de France?¹

Și cineva care stătea în fruntea societății feudale, Charles d'Orléans, fiul lui Ludovic și al Valentinei Visconti, din închisoarea lui engleză îndelungată (1415-40) de la Dover, privea înduioșat către „țara Franciei“, „amintindu-și de dulcea mulțămire ce obișnuia să aibă în țara aceea“, și el suspină gîndind „cît de bine-i făcea să vadă Franța pe care inima lui trebuie s-o iubească“:

En regardant vers le país de France
 Ung jour, m'avint, à Dovre, sur la Cher,
 Qu'il me souvint de la douce plaisance
 Que je souloye oudit país trouver.
 Si commençay de cueur à souspirer,
 Combien certes que grant bien me faisoit,
 De vers France que mon cueur amer doit¹.

Pe ea o voiește, pentru durerile acestui „prea-creștin regat liber al Franciei“, — *très crestien franc royaume de*

Ne craignez point à les battre,
 Ces godons, panches à pois;
 Car ung de nous en vault quatre,
 Au moins en vault-il bien troys.

Affin qu'on les esbaloue,
 Autant qu'en pourrés trouver,
 Faictes au gibet mener,
 Et que on les y encroue.

Par Dieu se je les empoigne,
 Puis que j'en jure une foys,
 Je leur monstroy sans hoigne
 De quel pesant sont mes doigts.

Ilz n'ont laissé porc, ne oue
 Tout entour nostre cartier,
 Ne guerne, ne guernellier:
 Dieu si metc mal en leur joue!

¹ *Les poésies du duc Charles d'Orléans*, publiées par Aimé Champollion-Figeac, Paris, 1842; altă ediție, de Ch. d'Héricaut, Paris, 1874. 2 vol.

France. Și pînă atunci la toți li crește inima văzînd pe „cio-bănița tinăra” care, chemată de Dumnezeu, „a luptat pentru noi”, Jeanne d’Arc:

A la douce prière
Dont le roi Dieu pria
Nous vint jeune bergère
Qui pour nous guerroya¹,

spune cîntecul anonim.

Și, acum, oastea formată pentru răscumpărare se aude, cîntîndu-și cîntece potrivit cu sufletul format în umilinți și dureri. Se vorbește de „mîndri copii ai Franciei cari merg în război”:

Gentils galants de France,
Qui en la guerre allez...

„Să urmăm războiul”, „să trîntim jos pe Lombarzi”:

Suivons la guerre
Pour ruer jus Lombards par terre²,

se va cînta în curînd.

Războaiele de ofensivă ale regalității franceze în Italia începuseră.

¹ *La Chanson française du XV-e au XX-e siècle*, ed. „Renaissance du Livre”, p. 24.

² *Ibid.*, pp. 17, 35.

Notă

a. Episodul e relatat de Jean Froissart în cronică sa, în partea în care e descrisă „La courtoisie du prince de Galles“.

b. Froissart a stat în Anglia și a călătorit pînă în Scoția; relatarea sa e unul din primele „portrete“ ale englezilor.

c. Cine ar dori răul Franței! — vers cu care se termină toate cele patru strofe din *Ballade contre les ennemis de la France*.

<i>Studiu introductiv</i>	V
Introducere	1
I. <i>Chansons de geste</i> . Originea lor. <i>Chanson de Roland</i>	23
II. <i>Chansons de geste</i> după <i>Chanson de Roland</i> . Valoarea și semnificația ei	41
III. Epopeea populară spaniolă: poemele Cidului.....	54
IV. Altă poezie epică franceză.....	67
V. Poezia lirică a secolelor al XII-lea și al XIII-lea.....	97
VI. Începuturile teatrului romanic.....	114
VII. Proza franceză. Villehardouin	130
VIII. Poezia populară spaniolă în veacul al XIII-lea.....	142
IX. Literatura didactică și alegorică în Spania: Alfons al X-lea	157
X. O nouă formă literară și o nouă influență franceză: romanul zis „alegoric“	175
XI. Literatura italiană înainte de Dante.....	190
XII. Dante.	205
1. Omul și pregătirea lui	205
2. Cunoștințele lui Dante	212
3. Opera: partea împrumutată	220
4. Partea originală a <i>Divinei Comedii</i>	226
XIII. Spiritul franciscan în Franța	255
XIV. Literatura revoluționară franceză	266
XV. Opera lui Jean de Meung.....	275
XVI. Curentul revoluționar în Franța și în regatul englez..	301
XVII. Curentul revoluționar francez în literatura italiană, Petrarca, Boccaccio	317
XVIII. Literatura spaniolă în veacul al XIV-lea: curentul tradițional și influența franceză.....	346
XIX. Curentul cavaleresc nou în Franța.....	360

